

29(273)
А.49

УЛУҒ САЛТАНАТ

Муҳаммад Али

Мироншоҳ Мирзо

МУҲАММАД АЛИ

УЛУҒ САЛТАНАТ

(роман-эпопея)

Учинчи китоб
МИРОНШОҲ МИРЗО

“Наврӯз”

Тошкент – 2019

УЎК: 821.512.133-5

КБК: 84. (5Ўзб)10

A-54

Мухаммад Али. «Улуғ салтанат» / роман-эпопея / Учинчи китоб:
Мироншоҳ Мирзо / – Т.: “Наврӯз”, 2019. – 464 б.

Масъул муҳаррир

Тўлқин Ҳайит

Нашрга тайёрловчи

Тўлқин ЭШБЕК

Иктибослар ва изоҳларни тайёрловчи:

Эргашбай МАТЯКУБОВ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 13-сентябрдаги «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги қарорида ёш авлоднинг маънавий-интеллектуал салоҳияти, онг-у тафаккури ва дунёқарашини юксалтиришда, она Ватани ва халқига муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол шахсни тарбиялашда бекиёс аҳамиятга эга бўлган китобхонлик маданиятини оширишга алоҳида эътибор қаратилган. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мухаммад Алининг «Улуғ салтанат» эпопеясини мутолаа қилган ёш китобхонларнинг маънавий олами шунга яраша бўлади. Ушбу нашрнинг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, унда бугунги ёш китобхонларга айрим сўз ҳамда иборалар янада тушунарли бўлмоғи учун тегишли ва зарур изоҳлар ҳам берилган.

УЎК: 821.512.133-5

КБК: 84. (5Ўзб)10

ISBN: 978-9943-562-91-2

© Мухаммад Али.

© “Наврӯз”. 2019 йил.

УЛУҒ САЛТАНАТ ВА УЛУҒВОР АЖДОДЛАРИМИЗ ТАРАННУМ ЭТИЛГАН АСАР

Мустақиллик шарофати билан Амир Темур шахси халқимиз учун яна Ватан ва миллат тимсолига айланди. Соҳибқироннинг номи, сиймоси халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, иймон-оқибатли бўлишда, миллий-тарихий ва маданий-маърифий илдизларимизни чуқур англашда, буюк келажагимизни куришда бизга янгидан-янги кучкуват бағишламоқда.

Бу ҳақда сўз борганда, авваламбор, Биринчи Президентимизнинг узокни кўзлаган сиёсати ва бемисл шижоати Амир Темур бобомизни халқимизга қайтариб берганини эътироф этиш ҳам фарз, ҳам қарздир. Давлатимиз раҳбари истиқлолнинг дастлабки даврида, 1993-йилда бир гуруҳ ёзувчилар билан бўлиб ўтган учрашувда: **“Амир Темур даврини бошқатдан ўрганишимиз лозим”**¹ дея таъкидлаб, ижод аҳли олдига катта вазифалар қўйганди.

Юртимиз ёзувчи ва олимлари, шоир ва драматургларининг ана шу адолатли даъватга таяниб, Амир Темур ва темурийлар ҳаёти ва фаолиятини атрофлича ўрганиш, бу мавзуга тамоман янгича миллий истиқлол мафқураси ва адабий-тарихий нуқтаи назардан ёндашиш борасидаги кенг кўламли ҳамда самарали ижодий изланишларини таъкидлаш лозим. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти лауреати, ўттизга яқин шеърӣ, насрий, публицистик ва таржима китоблар муаллифи, атоқли адиб Муҳаммад Али шу мавзуда кўп йиллар давомида қалам тебратаётган ижодкорлар орасида алоҳида мавқега эга.

Айниқса, кейинги даврда Муҳаммад Али адабиётимиз тарихида илк бор Амир Темур бобомизнинг тўртта фарзандига бағишланган тўртта роман ёзди ва ана шу романларни ўзида мужассам этган **“Улуғ салтанат”** тетралогиясини яратиб, адабиёт мухлислари-ю мутахассисларининг юксак эътирофини қозонди.

Муҳаммад Алининг **“Улуғ салтанат”** тетралогияси

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1 – Т., “Ўзбекистон”, 1996. 198-бет.

таркибидаги илк китоблар бирма-бир нашр этила бошлаганидан буён ўтган ўн йилдан ортиқ қисқа даврда бир қатор адабиётшунослар томонидан ушбу тарихий асар роман-эпопеянинг барча асосий талабларига жавоб берадиган ва **Ўзбек адабиёти тарихидаги том маънодаги биринчи тетралогия** сифатида баҳоланди. Табиийки, бундай баҳо — ушбу асар адиб ижодидаги жуда катта ютуқ, миллий адабиётимизда эса ғоят муҳим янгилик эканидан далолатдир.

Ҳақиқатан ҳам, “Улуғ салтанат” эпопеяси — марказида Соҳибқирон Амир Темур ҳамда Жаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шохрух Мирзолар турган йигирмадан ортиқ етакчи қаҳрамонларни, юздан зиёд персонажларни, уч юз атрофидаги турли даражадаги эпизодик образларни камраб олган, ғояси ҳам, мазмуни ҳам бир хил тўрт романдан иборат яхлит тарихий-бадиий асардир.

“Улуғ салтанат” эпопеяси наинки жуда кўп сонли образлар талқинидан иборат экани, айтиш чоғда, катта бир тарихий даврни, яъни жаҳон тарихшунослари эътироф этган Темурийлар Уйғониш даврини камраб олгани билан ҳам эътиборни тортади. Асарда Амир Темур салтанат бошига келган 1370 йилдан бошлаб, то ўн беш ёшли Мирзо Улуғбек Турон тахтига чиққан 1409-йилга қадар бўлган салкам 40 йиллик шон-шавкатга йўғрилган ва ташвишу ғалаёнларга тўла давр моҳирона бадиий ифодалаб берилган.

Даставвал, Муҳаммад Али томонидан Соҳибқирон ва унинг суронли даврига бағишлаб, 1999-йилда ёзилган “**Жаҳонгир Мирзо**” ва 2004-йилда битилган “**Умаршайх Мирзо**” романларини ўзида камровчи **тарихий дилогия** яратилган эди. Биринчи китобда 1370-1376-йиллардаги воқеалар, иккинчи китобда эса 1391-йилгача кечган шонли тарихимиз бадиий талқин этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонига мувофиқ, Муҳаммад Алининг “**Улуғ салтанат**” деб номланган ана шу **дилогияси** 2007 йилда Давлат мукофоти билан тақдирланди. Бундай юксак эътибор ва рағбатдан руҳланган адибимиз кейинчалик “Улуғ салтанат” туркумига кирувчи учинчи романи — “**Мироншоҳ Мирзо**” китобини чоп этди. Асосан 1392-1399-йиллар воқеалари ҳақида сўз борган ушбу

жўшқин асар ҳам мухлисларда катта таассурот қолдирганини айтиб ўтиш лозим.

Шундан сўнг 2013-йилда таниқли адибнинг айна туркумдаги тўртинчи романи – **“Шохрух Мирзо”** асари нашрдан чиқди. Унда 1400-йилдан 1409-йилгача бўлган сурунли воқеалар акс этган.

Шу тариқа буюк Соҳибқирон бобомизнинг тўрт нафар фарзанди аржуманди – Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо ва Шохрух Мирзо ҳаёти ҳамда фаолиятига бағишланган кенг қамровли тетралогия дунёга келди.

Бу ҳақда адибнинг ўзи **“Шохрух Мирзо”** романи эпиклогиди шундай қайд этади: *“Соҳибқирон ҳақида асар ёзишга киришар эканман, ишни нимадан бошлашни билмай, узоқ ўйларга ботдим. Бу улкан осмонўпар тоғ бўлиб, у чаммага сизмас, ақлга бўй бермасди. Бунда табиатнинг ўзи ёрдамга келди: унда тўрт фасл бор эди, баҳор, ёз, куз, қиш. Дунё ҳам тўрт томонга эга – шарқ, ғарб, шимол, жануб. Коинотнинг тоғи бўлган Инсон ҳам тўрт унсурдан яралган, инсон умрининг ҳам тўрт фасли маълум – болалик, йигитлик, етуклик, кексалик. Алишер Навоийнинг **“Ҳазойин ул-маоний”**си ҳам тўрт девондан иборат...*

Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳам тўрт ўғли бўлган экан – Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо ва Шохрух Мирзо... Бас, Соҳибқирон ҳақидаги китоб тетралогия-эпопея бўлиши ва тўрт китобнинг ҳар бири рамзий маънода бир ўғил исми билан аталиши лозим, номи **“Улуғ салтанат”** деб қўйилсин, деган қарорга келдим. Эпопеянинг бош қаҳрамони Амир Темурдир¹”.

Академик Б.Назаров ушбу эпопеяга ёзган **“Барҳаёт асар”** номли сўзбошисида қайд этганидек, **“Улуғ салтанат”**ни янгидан чоп этиш кенг микёсдаги китобхонлар эҳтиёжини қондириш баробарида тўлиқ тўрт жилддан иборат узвий аҳамиятликдаги нашрига эга бўлиш бу асар ихлосмандларининг ҳамда ўсиб келаётган янги

¹ Али, Муҳаммад. Улуғ салтанат. Эпопея. Тўртинчи китоб. **“Шохрух Мирзо”**. – Т.: “Шарк”, 2014. – 548-бет.

авлод китобхонларининг орзуси эди¹”.

Муҳаммад Али ўз тетралогиясида халқимизнинг бундан қарийб етти аср олдинги ҳаёти, ўша давр ижтимоий жараёнларини ёрқин бадиий бўёқлар ва аниқ тарихий фактлар асосида маҳорат билан тасвирлайди. Энг муҳими, адиб Амир Темур образида тарихий ҳодисалар оқидамида тадрижий ўсиб, юксак камолот даражасига эришган шавкатли зот, адолатпарвар ва ҳалол, мард ва ватанпарвар буюк сиймо тимсолини моҳирлик билан кўрсата олган.

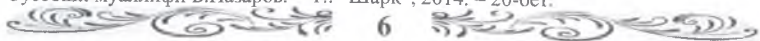
Бу асарларда, шунингдек, марказлашган буюк давлат барпо этиш машаққатлари, кенг кўламдаги бунёдкорлик манзаралари тараннум этилган. Аслида ҳам, Амир Темур жаҳон тарихида қудратли ва гуллаб-яшнаган марказлашган давлат барпо этган буюк саркарда ва давлат арбоби сифатидагина мавқе тутмайди. Соҳибқирон ўз пойтахти бўлмиш Самарқандни ер юзининг чинакам маданий ва илмий марказларидан бирига айлантирди. Бу улуғ зот қурдирган меъморчилик ва халқ санъатининг жавахирлари янглиғ бугунгача қад кўтариб турган осори атиқалар шаҳар ва қишлоқларимиз кўркига кўрк қўшиб келяпти.

Тетралогияда шу каби буюк ҳақиқатлар бадиий бўёқлар ва тарихий фактлар омухталигида ўз тасдигини топган. Адиб романдан романга ўтар экан, ҳар гал бадиий санъатнинг турли усуллари маҳорат билан қўллаб, ўша даврнинг зиддиятли ҳаётини ҳаққоний акс эттиришга, бор бўйи билан очиб беришга муваффақ бўлган.

Бинобарин, адиб Амир Темур образини Соҳибқирон бобомиз сурати ва сийратига хос бўлган барча кирралари – мураккабликлари, зиддиятлари, маҳобати, даҳосини лиризм билан уйғун яхлитликда кўрсатишни доимий диққат марказида тутиб турган ва бу вазифани маҳорат билан уддалаган. Бу ютуқ, ҳеч шубҳасиз, муаллифнинг бой ижодий тажрибаси ва асардан асарга ўткирлашиб бораётган илҳомбахш қалами кучи билан бевосита боғлиқдир.

Тетралогия ўз ўқувчисида тарихий-миллий ғурурифтихор туйғусини юксалтириш аҳамиятига эга экани билан

¹ Али, Муҳаммад. Улуғ салтанат. Эпопея. Биринчи китоб. “Жаҳонгир Мирзо”. Сўзбоши муаллифи Б.Назаров. – Т.: “Шарк”, 2014. – 20-бет.

янада қимматлидир. Б.Назаров таъбири билан айтганда, бу асар ўзбекнинг ғурурига ғурур, сурурига сурур кўшибгина қолмай, ирқи ва миллати, қайси мамлакатга мансублигидан қатъи назар, ўзини ҳурмат қилган ҳар бир киши қалбида адолатга, ҳақиқатга, инсонпарварлик ва бунёдкорликка меҳр уйғотади. Тарихда шундай салтанат, унинг Соҳибқирони бўлган халққа ҳамда уларнинг ҳозирги ворисларига ҳавасни, наинки олис, ҳатто Ватан ичида турган кишиларда ҳам Ватан соғинчини мустаҳкамлайди.

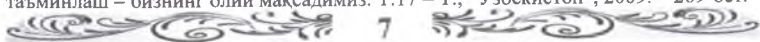
Шу маънода, “Улуғ салтанат” тетралогияси асосида келгусида фильмлар яратиш лозим, деб ўйлаймиз. Ушбу эпопеяга таниқли рассом, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби Алишер Алиқуловнинг асар мазмунига мос моҳирона чизилган рангли иллюстрациялари илова қилингани, албатта, муҳим аҳамиятга эга. Бу ижодий анъана, ўз навбатида, навқирон адиб ва рассомларимизни янги изланишларга руҳлантириши тайин.

“Улуғ салтанат” тетралогиясини Биринчи Президентимизнинг ёзувчиларимизга мурожаат қилиб: **“жонкуяр ва фидойи адибларимиз ўзбек адабиётининг муқаддас анъаналарига садоқатли бўлиб, уларни муносиб давом эттирган ҳолда ижод қиладилар ва янги-янги гўзал асарлар билан халқимизни хушнуд этадилар, деб ишонаман”¹**, деган даъватига таниқли адиб Муҳаммад Алининг муносиб амалий жавоби сифатида қабул қилиш айни муддаодир.

Умид қиламизки, бугунги нозиктаъб ва талабчан китобхон кўнглига аллақачон йўл топган “Улуғ салтанат” тетралогияси кейинги неча-неча китобхон авлодларимизнинг ҳам сеvimли асарларидан бўлиб қолади. Бинобарин, адибнинг бу мухташам эпопеяси миллий адабиётимизда Соҳибқирон Амир Темур ва темурий шахзодалар образини яратиш йўлида қўйилган ўзига хос қутлуғ қадамдир.

Акмал САИДОВ,
профессор

¹ Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17 – Т., “Ўзбекистон”, 2009. – 269-бет.

БИРИНЧИ БОБ

I

Кишининг баҳри дилини очадиган ёруғ тонг отиб келарди.

Борлиқ уйқунинг энг ширин паллаларини бошдан кечирмоқдайди. Осмонда ёмби олтиндай яраклаган тўлин ой нурлари кесила бошлаганидан хиралашиб борар, милт-милт қилган яккам-дуккам юлдузларгина уйғоқ эди. Онда-сонда чириллаган чигирткалар овози олам тинчлигини бузишга бенаф тиришарди.

Олисида, адир тепасида худди отаётган тонг бағридан отилиб чиқкандай елаётган уч суворийнинг кораси кўринди. Бири қолганларидан анча ўзиб кетганди. Улар вазият тақозосидан кечаси йўлга чиқишга мажбур бўлганга ўхшардилар. Икки довоннинг биринчиси босиб ўтилганди.

Кечанинг оромбахш уйқусидан кўз юмиб, шиддат билан от қўйиб бораётганлар кимлар экан? Шошилинич хабарни етказишга бел боғлаган чопарлармикин? Хушхабар бўлса-ку, бир нави. Чопарлар, кўпинча пойтахт Самарқанд ёққа юришади, лекин бу отлиқлар ғарб-у шимолга — Бухоро томонга қараб йўл тутгандилар.

Худди шу паллаларда салтанат пойтахти Самарқанди фирдавсмонандда ҳам ҳаммани безовталиқ камраб олди. Маҳди улё Сароймулкхоним бу хабарни эшитиб, даҳшатдан қотиб қолди. Сабри-тоқати чидамай, дарҳол қирқларга борган, уддабуррон-у чаққон бош мулозим Сафарберганни чорлаб, тездан йўлга чиқиладжагини билдирди. Мулозимлардан бирини Боғи Биҳиштга, малика Туман оқага жўнат-

ди. Амирзода Халил Султон ўтган куни амакиси Пир Муҳаммад Мирзо олдида, ўша бокқа кетган. Ҳар иккисини яхши кийинтиришларини уқтирди. Иккинчи мулозим Боғи Нақши жаҳонга йўналди. У ерда Амир Сулаймоншоҳга узатилгандан кейин, Соҳибқироннинг қизи бегойим Султон Бахт бегим истиқомат қиларди. Умаршайх Мирзонинг фарзандлари ўн бирни тўлдирган Рустам Мирзо ва саккиз ёшли Искандар Мирзолар ҳам мазкур боғда яшардилар. Оқа бегимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзо Орзумулк оқа қўлида тарбияланарди.

Ўн яшар Султон Ҳусайн Мирзо ўзбошимча ва қулоқсиз ўсар, гапга кирмас, текканга тегиб, тегмаганга кесак отар, ҳаммани жонидан тўйғизар, бувиси Орзумулк оқа ундан дод дерди.

Мироншоҳ Мирзонинг фарзандлари ўн яшар Абу Бакр Мирзо, ундан бир ёш кичик Умар Мирзолар бошқа маликалар тарбиясида. Бари Сароймулкхоним назоратида эди. Мулозимларга, маликалар ва амирзодалар Кўксарой олдида тайёр турсинлар, тонг-эртан сахарлаб йўлга чиқиладур, деган топшириқни етказиш буюрилди.

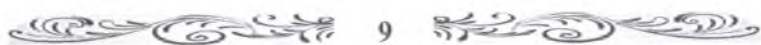
Ҳаммаси хуфтонга яқин юз берди.

Ўн беш ёшли, босиқ ва ўйчан Шохрух Мирзонинг, Соҳибқирон уни Хуросон-у Форс юришига олиб кетмаганидан хануз кўнгли ўксуклиги сезиларди. Шахзода Муҳаммад Султонни сафга қўшдилар, унинг устига, набира нуфузли лашкарга манглай бошлиғи этиб тайинланди, холбуки, Шохрух Мирзодан бир ёшгина катта, холос. У эса – Соҳибқироннинг ўғли! – сафга олинмади...

Сароймулкхоним амирзоданинг дили чўкиб қолганини, сафарга жўналмасдан илгариеқ фахмлаганди.

– Амирзодам! – деди Сароймулкхоним мулойим овозда. – Ҳали олдингизда кўп сафарлар бордур, Оллоҳ буюрса... Жанг майдонлари қадамингизга мунтазир кутиб турибдур, ҳа... Ортиқча куйинмангиз...

Катта малика билан амирзода нохуш хабар келмасидан аввал, окшомда Боғи Чинордаги зилол сувли ҳовуз бўйида ўймакор нақшлар билан безатилган сўрида суҳбатлашиб

ўлтиришарди. Кечки салқинда боғ яна ҳам сўлимлашиб кетганди. Катта малика амирзодани овутиш билан овора-ю лекин нечундир безовта кўнглини аллақандай ғашлик сирқиратарди.

Шохрух Мирзо дуркун, қадди қомати расо, кенг пешонали, қошлари куюқ, қовоқлари қалинлигидан тўнг феъллидай бўлиб кўринадиган, кўзлари катта-катта, илк мўйлаби сабза урган, мулоҳазалари ёшига қараганда теран, йигитлик мақомига эришиб бораётган бир паллада, ўғиллар ичида уни кўпроқ Соҳибқиронга тортган, дейишарди.

Сафар овозаси чиқди дегунча, барча амирзодалар-у амирлар кимлар танланиши билан жуда қизиқишар, барча хушёр кулоқ солиб турарди. Ҳамма қатори Шохрух Мирзо ҳам сафардан умидворлигини яширмасди. Афсуски, иш у кутгандай чиқмади.

– Шак йўқ, валинеъмат Соҳибқиронга яхшироқ аёндур, хонимойим ҳазрати олиялари.. – сўзланди амирзода. – Аммо сафардан аввал ҳамманинг бирма-бир номини айтдилар. Фақат каминадан сўз очмадилар. Ахир шавкатли оғаларим Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзолар не-не фавжларни жангга олиб кирганларида менинг ёшимда эдилар-ку! Мен ҳам ўн олти ёшдамен, ахир...

– Кўнгилга олмангиз... Амир Соҳибқирон барча фарзандларини бирдай кўрадилар, ҳа... Ахир Банокатнинг харобалари ўрнида кўркам шаҳар бунёд этдирдилар-у Умаршайх Мирзо ёки Мироншоҳ Мирзо номига қўймадилар, балки “Шохрухия” деб атадилар... Буни фаҳмига борғайсиз, албатта. Сиз, фарзанди аржумандини ардоқлағонлари учунда... Икки йил олдин Тошканддан Дашти Қипчоқ савашига жўнаётиб, ўзингизни ва амирзода Пир Муҳаммадни юртни бошқариб туриш учун Самарқандга қайтариб юбордилар-ку. Тўғрими? Нима учун? Яна сизга қаттиқ ишонғонлари сабабидан-да... – мийиғида кулди Сароймулкхоним. – Энди... сизни пойтахтда менга ҳамроҳ сифатида қолдирдилар-да... Хонимойим ёлғиз бўлмасун, ёнида юрсун дедилар...

Бош экканча ерга тикилиб ўлтирган Шохрух Мирзо жилмайишга уринди.

Шу палла якингинада Эронга отланган Амир Темур Кўрагондан чопар етганини айтдилар. Сароймулкхоним аллақандай ҳадик аралаш умид ва таважжухда¹ якинлашаётган чопар томонга қаради: қандай хабар олиб келдийкин? Ҳамиша яхши муждамикин, йўқмикин, деб юрагинг такапука, жонинг ҳалак... Чопар раҳматли Муайяд арлот ўғли, ўттизларга бориб-бормаган дўнгпешона, босиқ Мирзо Алибек экан.

.. Суворийлар иккинчи довонга якинлашиб қолдилар.

– Жаҳон шаҳзодаси Муҳаммад Султон адашмадиларму эркан, Амир Аллоҳдод жаноблари? – сўради отликлардан бири иккинчисидан, анчагина олдинда от чоптириб бораётган суворийга ишора қилиб. – Бу ерларда ҳеч юрмаганман...

– Йўғ-е, Айбож ўғлон жаноблари! – жавоб берди Амир Аллоҳдод. Калта қирқилган соқол-мўйлабли, гирдиғум келбатли, бировга боққанда ҳамиша жаҳли чикқандек қуюқ кошлари чимирилиб кетадиган ўттизлардан ошган бу киши Амир Сайфиддин некўзнинг иниси эди. – Шаҳзодамнинг бу ерларни беш қўлдай билишларига шубҳа йўқ! Кўп бор ўтганлар!

Тўхтамишхон қиличини чопган, асли Жўжи наслидан, ўттиз бешлардаги Айбож ўғлон Қундузча ёнидаги жангда Турон қўшинига асир тушиб қолди. Унинг Олтин Ўрда лашкари сафида мардона саваш кургани тафтишда қалқиб чиқди...

Асирни қўлларига кишан солиб, Амир Темур хузурига олиб кирдилар. Ҳеч ким тиз чўккан Тўхтамишхон сардорининг қисмати қандай тугашини билмасди. Номаи аъмолини эшитгандан кейин, Амир Темур сийрак чап қошида каттагина чандиғи бор асирнинг кўзларига қаради: рўбарўда йўлбарсникидек қисилган кўзлар унга тикилиб турарди. “Йўқ, бу қисилган эмас... асли қисик кўзлардир...” – хаёлидан кечирди Соҳибқирон.

– Бизларга қарши қаттиқ саваш курди, дегин?.. босиқ сўради Амир Темур Муҳаммад Чуроға додхоҳдан. Барча

¹ Таважжух (арабча) – хайрихоҳлик билан юзланиш, қараш.

Соҳибқирон ғазаб отига минди, деб ўйлади. – Қаттиқ саваш курдими...

– Қўрқмай саваш курган, Амир Соҳибқирон. Оти қокиниб кетиб, йиқилибди... Шундан асир тушган. – тушунтирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ..

Айбож ўғлон аллақачон ҳаётдан умидини узиб қўйганди. Орага жимлик чўкди... Атрофдагилар саросимада дам Соҳибқиронга, дам асирга қарардилар.

– Қаттиқ саваш курди, дегин?.. – такрорлади яна Амир Темур тахтдан туриб асирнинг ёнига келар экан. Кейин кутилмаганда дона-дона қилиб давом этди. – Йиқилғонда асир тушиб қолғон, ҳм – м... йиқилғонда... Ғаним лашқари бизга қарши қилич кўтарса, жон-жаҳди билан ёпишса, ўз юртининг тузини ҳалоллаган деб ҳисобласунлар! Ғанимнинг қайси навқарики, жон ҳузурини ўйлаб, жанги жадал пайтида ўз бегига хиёнатга борса, туз ҳақини, бек ҳурматини, навқарлик бурчини унутса, ўз беги душманига ён босса, бундай кимсани хизматга йўлатмасунлар. Салтанатда шундоқ тартибни қаттиқ тутсунлар. Яна. Сипоҳийлардан кимки астойдил қилич чопса, маошини оширсунлар. Қайси сипоҳий урушдан юз ўтириб қочса, уни илтифотимиздан маҳрум этсунлар. Агар мажбуран чекинғон бўлса узрини қабул айласунлар. Агар уни ваҳима босғон бўлса, изза қилсунлар... Яна. Душман қаршисида қилич чопиб яраланғон навқарга инъом бериб сийласунлар. Борди-ю, яраланғондан кейин қочғон бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланғонини эътиборга олсунлар. Чунки у ғанимга ҳужум қилмағон тақдирда ҳам, ёв ҳамласи вақтида жароҳатланғондир, яраси бунинг гувоҳидир... Айбож ўғлон мард йигит экан, юртининг тузини ҳалоллабдур! Иззат-у икром кўргизилсун!

Амир Темурнинг сўзларидан барча хайратга тушди. Инсоф-у адолат ҳам, олийжаноблик ҳам шунинг ичида мужассам эди. Айбож ўғлон ўзини Соҳибқирон оёғига ташлади: – Оллоҳ умрингизни зиёда қилсун!.. Зиёда қилсун!

Шундай дер экан, Жўжизоданинг қисик кўзларидан қувонч ёшлари қуйилиб келарди. Ўша-ўша, Айбож ўғлон Соҳибқироннинг садоқатли мулозимига айланди.

Қундузча жангида Тўхтамишхоннинг сардорларидан бири Соткин баходир қизгин савашини пайтида вазиятни чамалаб, Турон қўшини тарафига қочиб ўтди. Пойини ўпиб турган баходирга ижирғаниб қараркан, Соҳибқирон: “Ўз бегига вафосиз, душман бегига вафо қилармиди!.. Мана шундоғлардан худо сақласун!”, – дея ўлимга буюрди. Бирор-та ҳам одам хоинга ачинмади.

Шахзода Муҳаммад Султон амирларнинг гапларини эшитмас, тезроқ Жўйи Зар сойига етиб боришни, суюкли бобосининг оёқларига бош уриб, Оллоҳдан шифолар тилашни ўйларди. Кеча чопар Ҳумоюн ўрдудан, валинеъматнинг мизожлари бирдан сустлашганини, аллақачон Жайхундан ўтиб кетган шахзода, қўшинини ўша ерда қолдириб, ўзи шитоб келсун, деган хабарни етказди. Соҳибқироннинг ҳозирги сихҳати, ҳол-аҳволи ҳақида сўраб-суриштирганди, чопар “Валлоҳи алам биссавоб” дея олди холос...

Олдинда яна бир доvon турарди.

.. – Амир Соҳибқирон... тўсатдан... касалликка чалиндилар... – Мирзо Алибек катта маликанинг кўзларига тик қаролмай таъзим бажо айлади. Унинг кенг бурун катаклари билинар-билинемас кенгайиб тораярди.

– Нима-нима?! Нима дединг?..

Қирмизи оқ юзлари бўғриққан, бежирим ёқут лаблари қимтинган Сароймулкхоним ўрнидан сапчиб туриб кетди! У доимо шундай бемахал келган балодан кўрқади.

Ажабо, Амир Соҳибқироннинг бетобланишлари ҳам жуда осон: соппа-соғ юрган одам бирданига оғрийди-қолади! Шундай одатлари бор-да... Бундан икки йил аввал ҳам кўкқисдан қаттиқ ҳолсизликка тушдилар. Тўхтамишхон муҳорабасига бораётиб, Тошкандда қирқ кун ёстикдан бош кўтармадилар. Катта малика худонинг зорини қилиб юриб, суянган тоғини соғайтириб олди. Аввали бари худодан-ку. Мана энди катта сафарга отланиб, Самарқанддан чиққанларига бор-йўғи ўн кун бўлди, яна тоблари йўқ... Ўзинг сақлагил, эй парвардигор!

Шоҳрух Мирзонинг катта-катта кўзларида кўрқув аломатлари кўринди. Валинеъмат Соҳибқирон дардга

чалинибдилар! Хунук хабарни эшитди-ю бирдан падари бузрукворидан ўпкалаб, ўқсиб юрганлари ўзига эриш туюлди. Ичида хонимойим олдида изо тортди... Ҳатто Амир Соҳибқироннинг бетобликларига ушбу кераксиз гапларим, ношукрлигим сабаб, шекилли, деган ўйга бориб, дили ғашланди. Ҳамиша оёқда тик юрадиган, чарчаш нима билмайдиган чинордай валинеъмат Соҳибқироннинг энди чорасиз азиз бошларини ёстикқа кўйиб, азобланиб ётганларини бир зум кўз олдига келтирди. “Оллоҳ ўзинг кечиргил, зинҳор падари бузрукворимдан хафа эмасдурмен! Ўзинг шифо бергил!” – пичирлади амирзода...

– Бухорои шарифда каттиқ беҳаловат бўлдилар... – хали йиғлашга тайёр турган Мирзо Алибек энди ўзини ўнглаб олди. – Аммо ҳазрат амирлар-у акобирларнинг илтижоларига боқмай, сафарни давом этдирдилар. Ўзим гувоҳман. Катта қишлоқлар орасидан оқиб ўтадиган Жўйи Зар сойи бўйидаги хушманзара бир боғ бор экан, ҳазрат шу ерда ётиб қолдилар... Иссиглари бор. Кўп турк-у тожик ҳозиқ табиблар шифо излаш ила машғуллар... Амир Соҳибқирон маликалар-у шахзодаларни, ўғлон-ушоқларни хузурларига чорлатдилар. Амирзода Мироншоҳдан бошқа барча фарзандларни чақиртирдилар. Чағониён ёққа шахзода Муҳаммад Султон жанобларига чопар юборганларини ўз кўзим билан кўрдим. Баридан ҳам, сиз маҳди улё ҳазрати олияларини тезроқ етиб келишларини буюрдилар. Жўйи Зарда отга қамчи босганимни биламан, холос, ҳозир хузурингизда турибман...

Мирзо Алибек маънос бош эгди.

Ҳамма боғларга бесаранжомлик соя солди...

Тонг отар-отмас, барча Кўксарой олдида йиғила бошлади. Сунбуланинг салқин саҳаридаги ёқимли тоза ҳаво ҳам кўнгилларга татимасди. Сароймулкхоним, Туман оқа, Султон Бахт бегимлар ўз мулозимлари ва хос лашкарлари билан шай эдилар. Биров бировдан гап сўрамас, гоҳ-гоҳда туяларнинг пишқиришлари, отларнинг бесабр ер тепинишлари эшитилар, ҳамма жўнаш онларини кутарди.

Соҳибқироннинг набиралари – шаддод амирзодаларнинг тоқатсизлиги отларникидан қолишмасди. Айниқса,

эгнига заррин авра тўнча кийган, бошига ярқираган тожнамо саллача ўраган етти яшар истараси иссиқ Халил Султон бир жойда жим туrolмас, ғайрати жўшиб, гоҳ у амирзодага бориб қулоғига нимадир шивирлар, гоҳ бу амирзодани туртиб ўтарди. Унинг бу қилиги қулоксизлик ва тўполончилик мартабасини муқим эгаллаган ўн яшар Султон Ҳусайн Мирзога ёкмади, ғаши келиб, Халил Султонни итариб юборди. Катталар аралашмаганларида жанжал бўлиши муқаррар эди.

Ниҳоят йўлга чиқилди. Юқоридан қараган одам шундай манзарани кўрарди: олдинда катта малика Сароймулкхоним пешонасига нақшинкор қўнғироқ осилган туя устида яшил тахтиравонда ўлтирар, кейинги пушти ранглисида Туман оқа, сарик ранглисида эса Соҳибқироннинг қизи Султон Бахт бегимлар борардилар. Шоҳрух Мирзо бошлиқ амирзодалар ҳар бири ўз аткалари билан ёнма-ён отлар жиловидан маҳкам тутиб олгандилар. Карвон хос лашкар кузатувида “Қайдасан, Жўйи Зар!”, деб йўлга чиқди.

II

Ушбу воқеалардан уч ой аввал йигирма олти ёшли Мироншоҳ Мирзо тўққиз минг отлиқ аскардан иборат лашкарни ва уғрукни бошлаб, йўлларда азият чекиб Озарбайжоннинг Султония шаҳрига етиб келди. Пойтахтда лашкарга хазинадан ялпи бир йиллик улуфа ундирилганидан амирзоданинг қўнгли тўқ, оз фурсатда Соҳибқирон унга топширган вазифани уддалай олишига ва бу салтанат тахти сари кўтарилишида пиллапоярлардан бири вазифасини бажаришига аниқ ишонарди.

Кўксаройдаги машваратда Форс томонларга юриш ҳақида сўз борганда, Ҳулокухон мулкида бузғунчи қароқчилар кўпайиб кетганлиги, манзиллар нотинчлиги, хожи ва савдогарлар хатарларга қолишаётгани, Ҳумоюн ўрду томонидан ўрнатилган тартиб-у низомларга путур ета бошлаганлиги қайд этилди.

— Катта карвон йўллари устида жойлашган Султония

ҳозир хароб аҳволда... У шаҳардан бу шаҳарга кўчиб юрадиғон қорақўнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуф тагин уни эгаллабдур... Раиятнинг азият чекаётғони хусусинда хабарлар келиб турибди. Султония илгимиздан чиқмаслиги даркор! – деди Амир Темур ва кейин фармон қилди: – Улуғ сафар бошланмасдан, амирзода Мироншоҳ Мирзо кўшин бошида Султония шаҳрига қараб отлансун! Биз изидан етиб борғайбиз!..

– Амир Соҳибқирон! – мурожаат қилди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. У қўпдан бир кенгаш беришни дилга тугиб юрарди, ҳозир шу фурсат келганини сизди. – Агар ижозат этсалар, Амир Қора Юсуфга инсофга чақириб элчи юборилса... демакчи эдим.

Турон султони бироз ўйланиб турди, кейин норози оҳангда додхоҳга қаради:

– Йўқ... Ундоғ йўл тутсак, у ҳам одам қаторига кириб қолади... У бунга муносиб эмас.

Ҳеч ким сўз кўшишга журъат этмади.

Амир Қора Юсуф Мироншоҳ Мирзонинг шиддатли қадамларидан хабар топди. Жангари амирзода билан тўкнашишни хушламай, ҳали пайт борида шимолга, Маранд шаҳри ёқларга жўнади.

Мироншоҳ Мирзо масъуд кунларни бошдан кечираётганидан хушбахт эди. Бир нарсга аёнки, валинеъмат Соҳибқирон уни ардоқлайди, йўқса номи чиққан Хоразм маликасини Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, ёши улуғ оғаси Умаршайх Мирзога никоҳласалар муносиб эди, лекин, Оллоҳга шукрки, уни ортиқ кўрдилар. Демак, келажакда амирзодадан умидлари катта...

Хонзода хонимга уйлангандан кейин амирзода ўзини “Кўрагон” санаб, пинҳона бемисл ғурурланадиган одат чиқарди. “Ана энди келдук максудға!..” – такрорлаб қўйди ичида ўзининг яхши кўрган сўзларини.

У аввалдан ҳам ўзини ака-укалар ўрамида Жаҳонгир Мирзодан кейин “кўрагон” лақабига муносиб кўриб юрар, бу кўнглида яшриниб ётган, ҳукмдорлар фарзандлари учун табиий саналадиган туйғуларни аллалаб келарди.

Амирзода ҳам Турон тахти ҳақида кўпдан ҳаёл суради. Тахтга минаман, демаган амирзодани киши санамайди. Ҳар бир меросхўр ўғил расамади-ю фурсати билан мамлакат тахтига ўлтирмоғи керак. Шунга интилиши ҳам зарур, интилиш айб эмас. Бу – азал қонуни...

Мироншоҳ Мирзо ҳам шунга риоя қилади. Лекин бир нарса уни қийнайди. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин ҳамма, ёшига кўра валиаҳдлик Умаршайх Мирзога ўтади, деб турганда, лоп этиб, ўғиллар эмас, набира Муҳаммад Султон бунга лойиқ топилди. Нега шундай, деб Амир Соҳибқирондан сўрашга киши ботинмайди.

Амирзоданинг ёдида: болалик пайтлари, киссахон Мавлоно Убайд Соҳибқиронга кўп китоблар ўқиб берарди, бу Мироншоҳ Мирзога жуда ҳам ёкарди. Ўшанда турк хоқонлари, Эрон шаҳаншоҳлари, Рум қайсарлари, Ҳинд рожалари¹, Чин фағфурлари² ҳақида тинглаган кўп ривоятлар бари унинг ҳаёлида... Соҳибқирон барча ўғиллари-ю набираларини йиғиб, келажакда шубҳасиз нафи тегади, деган умидда кечмиш эртакларини тинглашга ундарди. Валиаҳдлик-у тахтга миниб борасидаги кўп ғаройиб нақллар, ажойиб қиссалар, орзулар бошқалар қатори амирзоданинг ҳам ҳаёлини ўғирларди. Оҳ, қачон келар экан ўша паллалар!..

Қайси замондадир яшаган қандайдир шахзоданинг воқеасини эшитар экан, унинг ўрнига дарҳол ўзини қўйиб кўрарди. Ўз ажали билан оламдан ўтган оталаридан сўнг ҳалол тахтга минган шахзодалар амирзодада ҳавас уйғотарди, ҳа, ҳавасланарди, лекин шундан кейин бирдан хушёр тортарди: майлига, амирзода тахтга минмаса ҳам, минг марта розидур, худо умр берсун, Амир Соҳибқирон, падари бузрукворлари юз йил, ундан ҳам кўп яшасунлар, дунё тургунча турсунлар, илоҳи.

Тавба деб гапирмак керак. Падаркушлар тўғрисидаги ҳикояларни эшитганда, беихтиёр ўрнидан кўзғолар, ноқобил фарзандларни лаънатлар, кўкрагига туфлаб: “Мумкинму?

¹ Рожа (санскритча; подшоҳ, ҳукмдор) – Ҳиндистондаги ҳокимлар унвони.

² Чин фағфур – Хитой хоқонлари, императорлари.

Мумкинму?.. Худо сақласун! Худо сақласун!.. Мен бўлганимдами, таъзирини бериб қўярдим!” – деб юборарди.

Мироншоҳ Мирзо ўшандай суҳбатлардан бирида “Гулшани хазойин” деган, бус-бутун бир олам яширинган сирли сандиқ ҳақида Соҳибқирондан ғаройиб нақл эшитди...

Аммо Соҳибқирон ҳали излаб бу сандиқни тополган эмаслар, чамаси. Ҳар қалай, Мироншоҳ Мирзога бу борада ҳеч нарса маълум эмас. Сеҳрли сандиқ амирзодани ҳам дилдидан ўзига асир этди! Балки у ҳам қидирар, топар?..

Ўн икки йил аввал Амир Темур зафарқарин қўшин бериб, ўн тўрт ёшли Мироншоҳ Мирзони Хуросон ҳокими қилиб юборди. Ўшандаёқ ёш амирзода Боғи Чинорнинг каттагина майдончасида ҳарбий машқ сирларини ўргатган устози, сирдошга айланган Ахий Жаббор баҳодирни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлди. Бироқ баҳодир раҳматли Жаҳонгир Мирзонинг ўнбошиси эди, Хонзода хоним хизматида бандлигидан, амирзода истиҳола¹ бориб бир нима дейишга ийманди.

Кутилмаганда, тақдир Мироншоҳ Мирзо билан етти йилдан бери тул ўтирган Хоразм маликасини бир-бирига боғлаб қўйди... Шу-шу, Ахий Жаббор баҳодир ҳам ёстикдоши Оққиз билан Хуросон ёқларда яшайди. Баҳодирнинг амирзода олдида мартабаси баланд эди. Шоп мўйловига доим калта қирқилиб юриладиган мошбиринч бежирим соқоли ҳам қўшилиб элликни қоралай деб қолган баҳодир кўзга тагин-да, салобатлироқ кўринарди.

Чошгоҳ маҳали амирзода чопари шаҳарнинг шимолидаги Чаманбоққа кириб келди ва Ахий Жаббор баҳодирни саройга чорлаётганлари хабарини етказди. У Учқора билан Яналтекинларни ёнига олиб, йўлга отланди.

Баҳодир Султонияга илк бор келган бўлса-да, унинг тарихини аввал синчиклаб сўраб-суриштириб билиб олган, маълум тасаввурга эга эди. Бир пайтлар ҳулоқуий хонларининг шавкатли пойтахти сифатида донг таратган, тевараги ўттиз минг кадамча чиқадиған Султониянинг аввалги шуку-

¹ Истиҳола (арабча; бир ҳолатдан бошқасига ўтиш, ўзгариш; мумкин эмаслик) – андиша, мулоҳаза ҳисси; тортиниш.

хидан асар йўқ. Қайсидир хон девор билан ўрашга киришганча қолиб кетган бу шаҳар юз йиллар муқаддам мўғул ҳукмдорлари Султон Аргун ва Султон Муҳаммад Худобанда замонида бунёд этилган экан. Агар шаҳар узук бўлса, беш бурчакли ҳашаматли саройни узукнинг ярқироқ кўзи дейиш жоиз.

Султон Худобанданинг ҳамма жойдан кўринадиган, атрофида саккиз минора қад кўтарган, улкан гумбазли, мусамман шаклидаги маҳобатли мақбарасига яқинлашганларида, Учқора сўради:

– Ўтган куни бир одамнинг бу ердан ўтаётиб: “Эй шоҳи Худобанда, зулмқунанда” деганини эшитдим... Ўша ҳукмдор зулмқунанда эканму, баҳодир жаноблари?

– Ол-а! – деди Яналтекин. – Доим ёмонликни кавлайсан-а, отангни арвойи!

Учқора индамади.

– Пайғамбаримиз ҳадисларида, ўтганларнинг фақат яхши хислатлари эсланади, деганлар... – тушунтирди Ахий Жаббор баҳодир. – Бу ердан ўтаётиб, шу шаҳарни бунёд айлаган султон экан, жойи жаннатда бўлсун, дейиш лозим...

Тиз чўкишиб фотиҳа ўқиганларидан кейин, яна йўлда давом этдилар. Шаҳардан ўнг тарафда бор кўрки-бисоти кишин-ёзин аримайдиган қорлардан иборат баланд шийдам чўққилар бўй чўзган. Балоғатга етган сарвқомат, оқбадан кизнинг сийнасини эслатадиган, оппоқ қорга чулғанган энг баланд гўзал чўққи алоҳида ажралиб туради. Гоҳида уни “Қиз сийнаси” деб ҳам қўядилар.

Чапдаги тоғларда эса, умуман қор йўқ, қоялари доим чўғдай қизиб ётади, Хазар денгизининг яқинлиги сезилмайди, ҳавоси иссиқ. Тўрт томони шамолларга ланг очик бу шаҳар ҳали ҳам музофотнинг гавжум савдо марказларидан ҳисобланади. Барча йўллар Султонияда кесишади.

Чорраҳага борганларида, кўз олдиларида тўртта катта кўча пайдо бўлди.

– Зўр кўчалар экан, отангни арвойи! Худди шаҳар тўрт-

та кўлини тўрт томонга чўзиб ёйилиб ётгандек... – чиройли ўхшатиш қилганидан ўзича мамнун деди Янал-текин. – Қаерларга боради, баҳодир жаноблари?

– Шаҳардаям кўл бўладиму, дастингдан кетай? У сенга, нима, одамму?.. Яна тўртта эмиш! Хо-хо-хо!..

– Ол-а! Вей, ҳамиша олдингда оғизни очса қопасан-а, отангни арвойи!

– Мана бу чапдагиси Шоҳроҳи жануби, Ҳамадон орқали Бағдод, ундан Маккаи мукаррамага олиб боради. – тушунтирди гапни кесиб Ахий Жаббор баҳодир. – Ўнгдагиси Шоҳроҳи шимоли, Зинжондан кейин Ардабил, ундан Қофқоз мамлакатларига уланади, рўбарўдагиси Шоҳроҳи ғарби – Зинжон-у Табриз ва Рум элига боғланади, турган кўчамиз Шоҳроҳи шарқи, Қазвиндан ўтиб Хуросонга элтади. Ҳов наридан яна бир йўл билан Исфаҳон, Шероз орқали Ҳурмузга чиқиб олиш мумкин.

– Маккаи мукаррамагача қанча йўл экан, баҳодир жаноблари? – сўради Учқора.

– Бу ердан қанча йўл эканини билмайман, – жавоб қилди Ахий Жаббор баҳодир. – Аммо бир куни Амир Шоҳмалик жанобларидан сўраганимда шундай деганди: “Самарқанддан Маккаи мукаррамага саккиз юз олтмиш тош йўлдир. Бир тош – ўн икки минг газдан иборат, бир газ – йигирма тўрт бармоққа, бир бармоқ – олти арпа донасига, бир арпа донаси – от қуйруғи қилининг еттитасига тенгдур...”

– Ол-а! – деб юборди Яналтекин ҳайратда. – От қилининг еттитасига тенг-а!

– Оҳ, Шоҳроҳи жанубидан тош-тош йўл босиб кетаверсанг, кетаверсанг-да, Маккаи мукаррамадан чиқсанг!.. – деди Учқора кўзлари ёшланиб.

– Худо хоҳласа, ҳажга ҳам боргаймиз! – йигитлар кўнглини кўтарди Ахий Жаббор баҳодир.

Одам кўплигидан кўчалар тирсиллайди. Дам ўтмай Ҳиндистондан, Суриядан, Табриз, Шамоҳа, Дамашқ, Шероз, Ҳурмуз, Самарқанд ва Бухородан моллар ортилган туя карвонлари маржондай тизилиб шаҳарга кириб келади. Султония бозори машҳур шаҳар, фукаронинг ўндан тўққизи

савдо билан шуғулланади, кўча бўйларидаги кичик-кичик дўконлар, айвончалар атрофларида одамлар уймалашгани уймалашган.

Узоқдан шукухли саройнинг қораси кўринди. Рангоранг кошинлар билан безатилган миноралари кўкка бош қўйган, тош деворлари нақшинланган бу кошона чиндан ҳам Султониянинг кўрки ҳисобланарди, ҳар бир минорага биттадан кичик манжаниқ ўрнатиб қўйилган. Йироқлардан боққан кишининг энг аввал ана шу минораларга кўзи тушади.

Чап томонда дарахтзор ичидаги бостирмадай паст томли майхонада дунё ташвишларидан холи бир кўп одамлар чак-чаклашиб, бақириб-чакиришиб ўтиришарди. Ахий Жаббор баҳодирнинг уларга ҳаваси келди, олисда қолган Самарқанд ёдига тушди, дўстлар, давралар, дилкаш гурунглари, ҳамиша мана шундай шовқин-суронга тўла Устанинг такяхонаси хаёлидан ўтди, кўнгли орзикди.

Унинг такяхонага кирмаганига ҳам етти-саккиз йилдан ошди. Балки, ҳали ҳам такяхонани ўша паҳлавон сифат, кайғу-ғамдан кейинроқ туғилган, хушчақчақ Уста Шунқор бошқараётгандир... Эсон бувалар тинч юриптими, бир гапи юз одамнинг ичагини узадиган Ориқ билан Паканалар соғ-саломатмикин?.. Энди Самарқандга йўли тушса, дўстларини йиғиб албатта такяхонага боради.

– Қани энди, бир кириб шакаргуфторлик айласанг! – деди огзидан сўлагига оқиб Учқора.

– Бўзадан тортсанг!.. – тамшанди Яналтекин.

Баҳодир йигитларнинг сўзларини эшитмади ҳам, хаёли Самарқандда эди. Оҳ, Қаландархона кўчасидаги шайх Абулмаолий Термизий пирлик қиладиган ахийлар ва жавонмардлар¹ хонадони... ундаги гурунглари ақлингнинг ганжинасига айланиб, руҳингнинг қат-қатларига сингиб кетади. Узоқ вақт ширин тушдай ўзига жалб этади кишини.

Улар катта майдонга чиқиб бордилар. Майдонда одамлар кўп, кекса-ю ёш, хотин-халаж тўпланган, “Нима қипти?”, “Вой, нима қипти?..”, “Вой, бечора!..”, “Шўрлик-

¹ Жавонмард (форсча) – баланд ҳимматли, олий ҳимматли, саховатпеша.

лар!...” деган овозлар эшитиларди. “Кимгадир жазо бериш-макда!” – хаёлидан кечирди баҳодир.

Одатда, гуноҳкорларни жазолаш, одамларни кўркитиш учун гавжум жойлар, майдонлар танланар, байрам, маърака кунлари белгиланарди. Ахий Жаббор баҳодир шериклари билан одамлар халқасини ёриб ўта бошлади.

Ўртада эни йигирма кадамча доира ажратилган, унда эса... кўкракларигача ерга кўмилган, сокол-мўйлаби қириб ташланган қирқлардаги эркак билан йигирма беш ёшлардаги, бир тутам қора сочи тўзиб пешонасига тушиб қолганидан хижолат чиройли жувон кўзларини жавдиратишганча атрофга, ҳеч нарсани тушунишни истамай телбалардай хайқира ётган оломонга нажот истаб боқишарди. Ахий Жаббор баҳодир нима гаплигини энди бировдан сўрайман, деб турганди, беихтиёр ёнидаги икки одамнинг суҳбати қулогига чалинди:

–... Ана бу эркак мана бу хотинни ватий қилган... ¹

– Нима-нима?.. Нима дединг?.. Нима у? Тушунтириброк гапирсанг-чи! Роса айлантириб гапирасан-а!

– Э-э... Гаранглигинг қолмади қолмади-да! Хўроз товукни босгандай босган, деяпман, қар қулоқ!

– А-а-а... Ҳм-м... Босса, нима бўпти?.. – сўради иккинчи одам ҳалиям гап нимадалигини тушунмай. – Топилмас мато эканми?..

– Зино бу, билдингми?

Учқора Яналтекинга шивирлади:

– Ҳали зино нималигини билмайдиганлар бор, қара!

– Йўғ-е! Ол-а!..

Биринчи одам астойдил тушунтира бошлади:

– Қулоқ сол! Агар эркак бегона, номаҳрам хотин билан ковушса зино дегани шу... Бу катта гуноҳ...

– А-а, билдим... Гуноҳ, гуноҳ.... – ўйланди иккинчи одам. – Энди бу ёғи нима бўлади?

– Ҳамма гап анови қозида. Қози: “Фалончи зино қилди”, деб гувоҳлик берган одамлардан, у нима, қандай, қаерда, қачон, ким билан қилди, деб сўрайди. Агар гувоҳлар: “Зино

¹ Ватий – жимоъ қилмок, яъни кўшилмок (муалл).

қилғонини кўрдик”, – десалар, уларнинг гапларига ишонсалар, қозининг ҳукмига кўра, ҳар иккиси тошбўрон қилиб ўлдирилади...

– Ўлдирилади?.. Йўғ-е! Булар ҳам шунақаларданми? – сўради яна иккинчи одам.

– Шунақа экан... Бу уйланган одам, униси эри бор хотин... Иккиси ҳам бир-бири билан дон олишиб юрган, айблари бўйнида...

– У ёғи нима бўлади, деяпман, гапира қолсанг-чи! Бир чўздинг е! – сабрсизланиб сўради яна иккинчи одам...

– Дард бўлади, мана нима бўлади! Айтдим-ку, ҳаммаси шариат пешвоси ана бу қози қўлида, деб! – нигоҳи билан имо қилди биринчи одам. – Ўша қози билади. Бас, энди, сўрайверма, у ёққа қара!

Учқора билан Яналтекинлар анграйиб қолишди. Ахий Жаббор баҳодирнинг эти жунжикди. Шу лаҳза атроф музофотларда тарқалиб кетган Алинжак қалъаси доруғаси Алтунбий деган шижоатли, мард киши ва унинг фосиқ укаси воқеасини эслади. Алтунбий Ирок ҳукмдори Султон Аҳмад жалойирнинг суянган одамларидан эди. Амир Темурнинг уч йиллик юриши вақтида унга дуч келишдан ҳайиққан Ирок ҳукмдори, эҳтиёт чорасини кўриб бор хазинаси-ю харамини ўн етти яшар ўғли Султон Тоҳир етовида Алинжак қалъасига яширди.

Ахий Жаббор баҳодир қалъа таърифини эшитиб нақ ёқасини ушлаганди. Баланд қалъани ой худди қандилдек тепадан ёритиб турар экан, девор кунгуралари офтобда душманлар кўзига олтин қалқондай ялтираб кўринаркан, кўкка санчилган тош минораларнинг учлари бамисли найзаддек ғанимларга таҳдид қиларкан.

Шу қалъада туғилган Алтунбий, тун-кечаларда баланд чўккидан пастга тушиб, эпкиндай душманлар ичига борар, қирғин солар, талончилик қилиб қайтар, ҳеч ким уни тута олмасди. Кутилмаганда биргина зино Алинжак қалъаси пурвиқорлиги тимсоли, ёвларга енгилмас паҳлавон сифатида даҳшатлар солгувчи баҳодирнинг ҳаёт шамини сўндирди.

Алтунбийнинг фосиқ ва бузуқи бир укаси бўлиб, у ножинс, Султон Аҳмад жалойирнинг хотини, яъни пошшо-зода Султон Тоҳирнинг онаси билан дон олишиб қолди... Хабар топган Султон Тоҳир ишни қозига ҳам топширмади, тошбўрон ҳам қилдирмади, шармандаликка чидолмай онаси билан Алтунбийнинг укасини тутдирди ва дарҳол қатл этдирди. Барибир, фиск-у фужур, майда-чуйда гаплар ёйилиб кетди. Бутун қалъа аҳли ғазаб отига минди.

Игтифоқо, бу пайт, одатича, қалъадан пастга тушган Алтунбий бойлиг-у ўлжалар билан мамнун қайтганида ғаро-йиб воқеа юз берди: доруғага дарвозани очмадилар!

Қалъадан: – Фосиқ укангни олиб кет!.. – дея кичкирди кимдир. – Зинокорларга бизда ўрин йўқ!

– Қорангни ўчир! Йўқол!

– Уканг бузуқчилик қилди! Бор, уканг билан қўшмозор бўл!

Алтунбий хайратдан ёка ушлаб турганда, қандайдир нарсани девордан ошириб шалпиллатиб пастга ташладилар. Гира-ширада у аввал яхши илғамади, кейин не кўз билан кўрсинки, оёғининг тагида укасининг жасади ётарди!

– Ортиқ сени ҳеч қачон қалъага қўймаймиз!

– Агар қалъага кираман десанг, жонингдан умидингни узавер!

– Йўқол, ланъати! – каби таҳдидлар эшитилди...

Алтунбий чора тополмай кигиздан либос кийиб, панох истаб Амир Темур салтанати ҳимоясидаги Маранд ҳокими ҳузурига борди. Ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган кўрқок ҳоким ашаддий душманини аскарларсиз ёлғиз кўргач, хусу-мати тинч қўймай, дарҳол унинг калласини кесишни буюрди ва Қорабоғда турган Амир Темурга юборди.

Ҳумоюн ўрдудан инъом-у мукофотлар кутиб ўлтирган Маранд ҳокими, аксинча, худонинг ғазабига учради. Амир Темур дўстлиги ёки душманлигидан қатъи назар, мард ва шижоатли инсонларни тан олар, эъзозлар, душманни дўстга айлантиришга, дўстларни эса садоқат ва ҳиммат иплари билан яна ҳам маҳкамроқ боғлаб ташлашга тиришарди. Алтунбий ҳақида Соҳибкирон эшитган, мард-у кўркмас-

лигини билиб, кўнглида ғойибдан унга нисбатан илиқ туйғулар уйғонганди. Шундай кишиларни дўстга айлантириш керак!

Каллани кўрсатиб: “Бу Алтунбийнинг боши!”, деганларида, Амир Темур ўрнида бир қўзғолиб қўйди! “Ким буни ўлдирсин, деди?.. — изтиробда сўради Соҳибқирон. — Шундай мард одам увол бўлди-я! Мардлик ҳам — Оллоҳнинг инояти! Мард одам ҳар қадамда учрайвермайдир!”

Амир Темурнинг қўли иягига чўзилди, шу заҳоти Маранд ҳокимини қатлга буюриб, мол-мулкани мусодара этишга фармон берди.

Ҳеч нарасада айби йўқ, аммо зинокор укасининг бузуқчилиги туфайли киндик қони тўкилган жойидан айрилган Алтунбийни эсларкан, Ахий Жаббор баҳодирнинг тили: “Астағфурилло! Астағфурилло! “дан нарига ўтмади. Ахийлик, жавонмардликнинг ҳам рукнларидан бири — фаҳш-у зинони тарк этишдир.

Ахий Жаббор баҳодир майдонда издиҳомни бошқариб, унга-бунга иш буюриб юрган қотма, мўйлаби йўқ, аммо қуюқ соқол қўйган баланд бўйли одамга қаради. Султония қозиси кўринишдан қўй оғзидан чўп ҳам олмайдиган, ювош, мўъмин-қобил, бировга асло ёмонлик тиламайдиган беозор кишига ўхшарди. Унга қараб, бироздан кейин бу “беозор одам” нинг қўлига қайдандир тошлар олишини ва гуноҳкорларга отиши мумкинлигини тасаввур қилиш қийин эди. У халойиққа қараб босиқ деди:

— Шариат йўлларида, Қуръони каримда, Ҳадиси муборақда муайян азоб ва жазога лойиқ гуноҳкор бандага Оллоҳ таолонинг ҳақи собит ва вожиб этиб қўйилмишдур... Бас, бари бандаси учун амри вожибдур...

Қози зинонинг машъум жинойт эканлиги, шариатда бокир-бокираларга юз дарра уриш, уйланганларга эса тошбўрон қилишгача жазо борлиги ҳақида гапирди ва жумла мўъмин-мусулмонларни ҳаром-ҳаришдан қўл тортишга даъват этди.

– Оллоху акбар! – кичқирди қози ва қўлидаги тошлардан бирини эркакка қараб отди, иккинчисини хотинга йўллади...

Тўлқинланган оломон жунбушга келди. Бақирик-чақириклар остида қозининг ишораси билан энди ҳамма қўлига тош олди... Сурон ичида шўрликларнинг инграган овозлари эшитилмай кетди.

Ахий Жаббор баҳодир ҳанг-манг, қонга бўялиб, қипқизил гўштга айланган, аллақачон омонатини эгасига топширган бечораларга куйинди, тошлар ул бахти қароларга эмас, худди ўзига томон отилгандай туюлиб кетди, аммо бирон кўмак беришдан мутлақо ожизлигини ҳис қилди. Қани энди ўртага тушиб, гуноҳкорлар жонига оро кирса!.. Аммо... кира оладими? Унинг устига халқ билгани – Ҳақ билгани, деган гап бор. Халқ бирон нимани билмаса, бундай бешафқатликка бормаиди. Гуноҳкор шариятда белгиланган жазоларни олиши керак...

Шу палла Самарқандда кечган воқеа ёдига тушди. Хос йигитлари Учқора, Яналтекинлар билан бирга Уста Шунқорнинг такяхонасига бораётганларида, бозор йўлида қўйлаги белигача тушириб қўйилган ўн икки ёшлардаги бир боланинг яланғоч елкасига хипчин билан роса савалаганларини кузатган, дили оғриган, аммо кўра-била туриб бирон ёрдам беролмай чорасиз қолганди. Ох, бандаси қанчалар ожиз!.. Наҳотки, шу “томошабин” лар ичида ҳеч кимнинг шўрликларга ичи ачимаиди, деган саволга у жавоб топа олмасди...

Мироншоҳ Мирзо сарой ичидаги жаннатнамо боғда салқин ҳовуз бўйидаги нақшиннигор сўрида Соҳибқирон каби ёстикқа ястаниб, ёнбошлаб ётарди. Шунда ҳамиша бўғинлари зирқираб оғрийдиган қўл-оёғи бироз ором оларди. У пинҳона ҳар қадамида падари бузрукворига ўхшашга тиришишини Ахий Жаббор баҳодир биларди.

Хушсурат, тиниқ юзли, қошлари куюқ, бежирим мўйлаби ўзига ярашган, бўйдор амирзода шафқатсиз, тобора ўйинкулгига, маишат-у майхўрликка ружу қўйиб борар, буни яширай ҳам демасди. Ҳар куни саройда базм, маишат, дарё-

дарё майи ноблар оқади. Шами шабистон бўлгучи хурилиқолар беадад...

Бошига ёқутли тож қўндирган Мироншоҳ Мирзо тўлишиб бораётганидан яктаги торлик қилиб, ўтирганда шоҳи белбоғи тагидан қорнига чуқур ботган киндиги кўриниб турганини сезмасди.

– Баҳодир жаноблари! – деди Мироншоҳ Мирзо кескин. – Ана энди келдук мақсудға!.. Хийла фурсат кечдиким, шикорни фаромуш айладук. Шикорга чикмак – хукмдорлар одати. Ёдимизда турсун... Ўзларида шикорбегилик вазифаси ҳам бордур. Шикорбоп мавзе кидирсунлар!

Амирзода ов деса томдан ташлайдиганлар хилидан эди, Соҳибқирон шикорларининг барчасида беҳато қатнашарди. Чунки шикор кишига бутун салтанат аҳли олдида ўзини кўрсатиш имконини берар, шу важдан амирзодалар-у амирлар, лашкарбошилар, навкарлар аён-у акобирлар бу издиҳомга интилишгани интилишганди. Мироншоҳ Мирзо Қаросмонда¹ иккита бўрини отиб, терисини шилиб елкасига солганча, амирлар-у акобирлар кўз ўнгида ғолибона юриб Амир Темур ҳузурига олиб келганини яхши эслайди. Ўшанда ўн беш ёшли амирзода шижоати валинеъмат Соҳибқироннинг олқишларига сазовор бўлди.

Шоҳқўча майдонидаги фожиали воқеадан ҳали ўзига келолмай турган Ахий Жаббор баҳодирга амирзода сўзлари эриш туюлди, ҳаво иссиқ, шикорбоп мавзени қайдан топиш мумкин? Лекин амр – вожиб, адо этмак керак.

Бирдан Самарқанддан Султонияга келишда Қазвин шахрига етмасдан бир шикорбоп жой учрагани эсига тушди. Сўл тарафи ёмғир суви тўпланавериб қўллаган ва хийла катта тўқайзорга айланиб кетган, бошқа ёғи кенглик, ов учун қулай... Аммо илвасин бормикин?

– Амирзодам... Фармонлари кўзимиз устига, қиличимиз қаратилган ғаним қасдига... Аммо... – тўхтади Ахий Жаббор баҳодир.

– Сўзлангиз!

– Ҳозир шикор вақtimiкин, борди-ю...

¹ Қаросмон – Ўттор яқинидаги бир мавзе (муалл).

— Англадим... Ҳукмимни ўзгартирмаймен! — қатъий сўзни кесди Мироншоҳ Мирзо. У бировнинг гапини охиригача эшитиш насибасидан бебаҳра эди. — Султон Маҳмуд Ғазнавийни билармусиз? Доим Амир Соҳибқирон айтадилар... Султон Ғазна шаҳри майдонига катта тошни келтириб қўйишни буюрибдур. От-уловлар ўта олмай хуркар экан. Тошни йўл бўйидан олиб ташланишини истаб одамлар султонга ялиниб-ёлворибдилар. Султон: “Айтғонимдан қайтмасмен! Ҳукмимга қарши биронта иш ҳам қилмасмен!”, деб туриб олғон экан... Камина Султон Маҳмуд Ғазнавий эрмасмен, аммо Амир Темур Кўрагоннинг фарзанди аржумандидурмен! Айтғонимдан қайтмасмен!..

— Бош устига, амирзода жаноблари! — таъзим бажо келтирди Ахий Жаббор баҳодир. — Бағоят тўғри сўйладилар, салтанатни ўйладилар. Айтғонида турмоқлик, вафога юз бурмоқлик одил султонлар қисматидур, сифатидур, иззатидур!

— Амир-у умарога, ўнбоши, юзбоши, мингбошиларга¹, тўққиз минг лашкарга айтилсун, ки бир ҳафтадан сўнг чоршанбаи муродбахшда шикорга чиққоймиз! У ерларда кийик ва ёввойи қора қўчқорларни кўп деб эшитғонмен... — ёнбошлаган жойидан тикланиб ўлтираркан, амирзода ҳар бир сўзни чертиб-чертиб давом этди: — Амир Соҳибқироннинг Улутовдаги² шикори жуда зўр бўлғон эрди... Зўр бўлғон эрди! Ана буни шикор деса бўлади! Шикор ўз йўлига, лашкарга машқдур, аммо биз шикор баҳона Ҳулокухон мулки соҳибига айланган амирзода Мироншоҳ Мирзо Кўрагон қўшинларининг шахт-у шижоати, маҳобатини дўст-у душманларга намоён этиб қўймоғимиз лозимдур! Душман попугини пасайтиришнинг бундан ортиқ қулай йўли йўқдур! Узоқ-яқиндаги бузғунчи қароқчиларга, Қора Юсуф томонларга овоза айлангизким, токим улар қудратимизни билиб қўйсунлар!..

Мироншоҳ Мирзонинг сўнгги сўзларни Амир Темурни-кига ўхшатиб залварли айтишга тиришгани сезилди. Унинг

¹ Мингбоши — мингта отлик аскарга қўмондонлик қилувчи ҳарбий бошлик.

² Улутов — Қозоғистондаги Жезқазғон шимоли-ғарбида жойлашган тоғ (муалл.).

гапларида кучли мантик бор эди. Ахий Жаббор баҳодир тушуниб етди. Ҳа, шикор шунчаки кўнгил очар ўйин, эрмак эмас. Умуман, пошшоликда эрмак йўқ, оддий эрмакда ҳам катта маъно яшириниб ётади...

Ахий Жаббор баҳодир ҳукмдор ҳузуридан чиқар экан, шошилинич кирган мулозимнинг:

– Ҳашматмаоб¹ Хонзода хоним жаноби олиялари Чаманбоғдан ташриф буюрмакдала-а-ар! – деган сўзларини эшитди.

ИККИНЧИ БОБ

I

.. Чағониён тарафдан йўлга чиққан уч отлик ниҳоят иккинчи довондан ҳам ошиб ўтди, энди адир қуйи томон эниб борарди. Отлар худди аробага қўшилган-у, ўша ароба залвари пастга қаттиқроқ йўрттириб кетаётгандай чопарди.

Шахзода Муҳаммад Султоннинг тахминича, пастга тушганларидан кейин, олдиларидан зилол сувли тиник булоқ чиқиши керак. Шу палла: “Бу отлиқлар саҳарлаб қаерга шошилишяпти экан, қарай-чи...” дегандай, тоғ ортидан бош кўтарган қуёш аста мўралади. Атроф, суворийлар босиб ўтишган адирнинг бошидан то қуйида ястаниб ётган қишлоқлар-у чўлларгача ёришиб кетди. Муҳаммад Султон тикилиб, олис чўлдаги қуёш нурида сарғиш гиштлири товланиб кўзга чалинган баланд минорани илғади.

Кўп ўтмай, айқириб ётган булоқ кўринди. Шахзода жиловни тортди, адирликда қийналиброк чопган, текис ерда шиддатига шиддат қўшган жийрон баъзўр тўхтади. Амир Аллоҳдод билан Айбож ўғлонлар ҳам етиб келишди. Терга ботган отлардан осмонга ҳовур кўтариларди.

– Мўлжалдан адашмадикму, шахзодам?.. – сўради Амир Аллоҳдод отдан тушар экан. У йўлни баҳона қилиб,

¹ Ҳашматмаоб – олий ҳурматга сазовор (муалл.)

бобосининг бетоблигидан изтироб чекаётган Муҳаммад Султонни бироз чалғитмоқ ниятида эди.

Айбож ўғлон ҳам шахзодага қисик кўзларини тикди, унинг чап қошидаги чандикқа тўлган бир томчи тер ерга тушай-тушай деб илҳақ бўлиб турарди.

– Мана шу булоқни айтғондим... – шахзода булоқ сувига юзларини чайди. – Ўша Тиниқбулоқ шулдур. Энди сой кўпригига борғаймиз. Яқин қолди. Кўприкка етдик, мақсудга етдик деганидур, жаноблар!

– Тулпорингиз машҳур Хонўғлон зотидан, шекилли, шахзодам, сира еткизмади... Ўзлариям бирам елиб-чопдиларки!..

– Отим ёмон эмас, Моҳон отларидан... – деб қўйди шахзода. Амир Аллоҳдод от ҳақидаги сўзлар Муҳаммад Султонга хуш ёққанини сизди ва деди:

– Амир Соҳибқирон ҳамиша: “От – йигитнинг дўсти-дур”, – дейдилар... Дўстингиз экан!

Муҳаммад Султон эндигина ўн олтини коралаган, лаблари устини ўсмирлик мўйлаби сабаздай беазаган, кўзлари катта-катта, оқ-сарик юзли, нозик табиатли, ҳиссиётли, билимга интиқ, ҳозирданоқ довюраклиги, мулоҳазакорлиги билан тилга тушган чакмоқдай йигит эди. Соҳибқирон уни валиаҳд, яъни тахт вориси, деб атаган.

Бошқа амирзодалардан унинг ўки ўзган жойи бор, буни Соҳибқироннинг ўзи ҳам тан олган ва шу сабабдан ортиқроқ кўрарди. Валиаҳд Муҳаммад Султон туғма истеъдодга эга, келажакда китобат санъатининг устаси бўлгулик, хаттотликда нодири замон янглиғ вояга етмоқдайди, ана шуниси Соҳибқиронни бағоят қувонтирарди.

Асли саройда барча амирзодалар кичикликдан давлат бошқариш, ҳарб-у жанг йўллари, риёзиёт-у мусика, шоирлиг-у китобхонлик, чапдастлиг-у куштигирлик ва ҳоказо турфа санъатлар сирларини ўрганишарди.

Шахзоданинг устози Мавлоно Убайд оҳиста патак соқолини силаркан, сурурдан ёшланган, ҳамиша кулиб турадиган кўзларини қисганча ҳар сўзида: “Шогирдим аллақачон каминани ҳам ортда қолдирдилар! Шахзода Му-

хаммад Султон бешак султон ул-хаттотин¹ бўлғайлар! Валлоҳи аълам, биссавоб...” деб қўярди.

– Хаттотликни ҳам худо кўнгилга соладур, Амир

Соҳибқирон! – ёйилиб кетди Мавлоно Убайд бир куни.

– Ўрганиш билан бу даражага эришиш мушкулдур... Асли зувалада бор-да, зувалада...

– Ҳа, ҳа, Оллоҳнинг илтифоти!... – деди Амир Темур ҳам мамнун.

Муҳаммад Султон Кўксарой кутубхонасига тез-тез кадам ранжида қилар, у ердаги кўҳна китобларни варақлашни ёқтирарди. “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, Ал-Хоразмийнинг “Сурат ал-арз”, Ал-Берунийнинг “Осор ул-боқия”, Ибн Синонинг “Китоб аш-шифо”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” китоблари, аллома Саъдуддин Тафтазоний² ўқиб берган “Авесто” нинг тахтачалар орасига олиниб, тизимчалар билан боғланган варақ тахламалари, суғдий тилда битилган “Вессантарака жатака” асарининг сақланиб қолган, гўзал безатилган бир неча саҳифаларини кўздан кечирар, ёзувларнинг шакл-шамойилига диққатни қаратар, сирларини ўрганарди.

Амир Темур қай юртга борса, нодир китобларни изла-тиб топдирар, бошқа аъёнларга ҳам шундай қилишни тайинларди. Кўксарой кутубхонаси ана шундай бойиб борарди.

Соҳибқирон набирасининг китобат санъатига меҳр қўйганидан мамнунлик туйғусини туйди, чунки илмга, санъатга ошно қалб ҳамиша ёруғ ниятларга йўлдош бўлғу-сидур! Уни хаттотликдай санъатни нозик эгаллаган кўлнинг қилич тутишга ҳам моҳир экани ҳайратга соларди.

Мавлоно Убайд яқинда Муҳаммад Султон кўчирган Абулайс ас-Самарқандийнинг “Бўстон ул-орифин” рисо-ласини намоиш қилди. Унинг шогирдидан беҳад ғурур-ланаётгани сезилиб турарди. Хаттот, мусаввир, зарҳал

¹ Султон ул-хаттотин (арабча) – хаттотлар султони (муалл).

² Умар Саъиддин ат-Тафтазоний (1322-1392) – Қомусий олим. У қарийб 30 йил давомида Ҳирот ва Мовароуннахрнинг турли шаҳарларидаги мадрасаларда фалсафа ва мантикдан дарё берган.

килувчи музаҳҳиб¹, саҳҳоф², қоғозрез³ сингари ҳунармандлар меҳнатидан яралган санъат эди бу, лекин хаттот заҳмати алоҳида эҳтиромга сазовор. Ҳа, заҳматнинг тожи кўз нуруни ҳар бир ҳарф-у зеру забарга берган хаттот насибасидир!

Қувониб кетган Амир Темур рисолани олиб варақлар экан, набирасига табассум ила боқди:

– Кутубхонадаги “Сурат ал-арз” китобидан бизлар учун бир нусха кўчурсунлар, кўпдан ернинг суратини⁴ кўришга орзуманддурбиз...

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – ҳаяжон чулғаган шогирди ўрнига жавоб беришга шошилди Мавлоно Убайд, оппоқ оқарган патак соқолини силаганча. – Валлоҳу аълам биссавоб...

– Муродим шулки, – давом этди Амир Темур. – Худо хоҳласа, камол топиб, “Қуръони карим” ни ҳам мукаммал ҳуснихатда битиб, китобат айлаб бергайсиз, шахзодам! ...

Соҳибқирон набирасининг манглайдан суюб ўпди.

– Қуллуқ! Қуллуқ! Тилаклари камина учун фармон ўрнидадур! – одоб билан таъзим айлади Муҳаммад Султон. ва Соҳибқирон сўзларини юрагининг туб-тубига жойлади.

Мавлоно Убайддан бир куни, Муҳаммад Хоразмшоҳ ўғли шахзода Рукниддин Ғурсжантийнинг хатни ниҳоятда чиройли ёзишини, ёшлигидаёқ падари бузруквори учун Қуръони каримни кўчириб чикканини эшитган ва жуда ҳаваси келганди.

Ҳозир шахзода кўнглидан: “Худо хоҳласа, айтғонингизни бажо қилажакмен, бобожон!” – деган сўзлар кечди.

Гарчи мусаннифликка⁵ сира даъвоси йўқ, шахзода бир яширин дафтар тутиб, кўрган-билганларини тушириб боришни одат қилди. Бу мақбул нарса экан, вақти-вақти билан варақлаб олдинги кунларни хотирлайсан киши, келажак кунларни ўйлайсан. Унинг устига, бу машқ ўрнини босарди,

¹ Музаҳҳиб (арабча) – зарҳалловчи, ҳал берувчи уста.

² Саҳҳоф (арабча) – саҳифаловчи, муковачи.

³ Қоғозрез – қоғоз тайёрловчи.

⁴ Ер сурати – харита (муалл).

⁵ Мусаннифлик – китоб ёзиш (муалл).

устозининг сабоғига кўра, шахзода хат ҳавосини олиши, кўлни қаламга ўргатиб бориши лозим. У араб ёзувининг насх¹, куфий, муҳаккақ², тавқеъ³, сулс, таълиқ, девоний, арзи, руқъа⁴ ва ҳоказо услубларида ёзишга тиришар, устозидан уларнинг сирларини сўраб оларди.

– Насх ёзувида кўпроқ Оллоҳнинг каломи

Қуръони карим кўчирилур, тавқеъда фармонлар, руқъада мактублар, арзи ихлос хатлари битилур... – тушунтирди Мавлоно Убайд. – Хатга кўркамлик бермак учун сулсда “алиф”, “лом” ҳарфлари гажакли ёзилур, “вов”, “дол” ҳарфлари нафис буралма, яъни шамра билан якунланур...

– Агар “ҳо” сўз охирида келса-чи?

– Чўзиқ кўриниш олур.

– Куфий хати-чи?..

– Куфий энди ўзгача, мураккаброк, бунда ҳарфлар тўғри ва доира чизиклар асосида битилур. Унли товушлар турли ранглардаги белгилар билан ифода қилинур. Табаррук Усмон Қуръони шу услубда терига битилгон эрди. Аммо ул мўътабар китобни ўпиб кўзга суртмак, кўнгилга завқ-у шавқ солмак ҳали каминага насиб этмади, шахзодам...

– Иншооллоҳ, насиб этгай, устоз... – деди шахзода.

– Куллуғ, қуллуғ... Тагин айтсам... Улкан иморатларнинг девор ва пештоқларида ҳам куфийдан фойдаланурлар.

Шахзода ширин хўрсинди. Унга, айниқса, ҳарф шакллари райҳон баргларига ўхшаб кетадиган райҳоний услубида қалам тебратиш кўпроқ ёкарди. Ҳар гал хотира дафтаридаги ёзувини тугатар экан, охирида туғро⁵ усулида имзо чекиб кўярди.

Мана, ҳижрий 793-ражаб⁶ ойида⁷ ёзгани:

¹ **Насх** (арабча; ёзишма; бекор қилиш; хат (ёзув) тури) – хаттотлик услуби.

² **Муҳаккақ** (арабча) – хаттотлик услуби.

³ **Тавқе** (арабча; шох ёрлиғи, фармони, муҳри) – хаттотлик услуби.

⁴ **Руқъа** (арабча; мактуб) – хаттотлик услуби.

⁵ **Туғро** – махсус безакли белги, шартли сўз, расм (муалл).

⁶ **Ражаб** (арабча) – қамария йил ҳисобида 30 кундан иборат етинчи ойнинг арабча номи.

⁷ **Ҳижрий 793-ражаб ойи** – милодий 1391-йил май ойи.

“...Уч ойдирки, бийдай чўлда кетиб борадурбиз. Олам чўлдан иборат эркан. Чўл, чўл... Жазирама иссиқдан, тиллар осиладур. Ичмакка сув анқога шафе... Ҳали бадбахт Тўхтамишхон лашқари қорасини кўрсатғони йўқ... Фикри ожизимча, кўрсатмас ҳам. Биз билан дуч келмакка ҳайиққани аниқдур. Боз Турон қўшинини ҳолдан тойдирмоқчи эканлиги аёндур. Бизларни содда фаҳмлайдур. Бошқа амирлар ҳам, қулогимга тушиди, шундоғ дейдирлар. Аммо Амир Соҳибқироннинг йўлдан чекинмасликлари ҳам муҳаққақдур. Ул зот бир юмуш бошини тутсалар, охирига етмасдан қўймаслар. Ана шунга қойилмен. Ушбу одатларини бағоят хуш кўрамен. Ўзим ҳам шундай бўлмакни кўнглимга тугуб юрамен.

Оллоҳга шукрки, тақдир менга Амир Соҳибқирон, Абулмансур Абулмузаффар Амир Темур Кўрагон набираси мартабасини насиб этибдур. Кўриб турибмен, тарихда улуғ ва безавол сулола пойдеворини қўйган улуғлардан улуғ Зот силсиласида авлодларни авлодларга улаш йўлида ўзни бир ҳалқчадеқ ҳис айламак, боз устига, расман валиаҳд мақомида (чунки, амирзодалар барчаси ўз кўнгилларида валиаҳд-дурлар!), маълум этилмак менинг бебаҳо толеимдур... Ақли қосирим¹ дерки, Амир Соҳибқирон Ер юзида монанди йўқ бир сиймодурларким, ул Зотни англаб етмак ва таърифларини қилмак биз эрмас, иншооллоҳ, келажак авлодлар зиммасига тушадур.

Ўтган оқшом ўрдугоҳда улуғ бобомлар, бутун аркони давлат ҳузурида, босиқлик бирлан: “Тутунгон ўғлимиз бироз ҳаддидан ошиб, чегарадан ташқари қадам қўйди. У билан юзма-юз туриб, гапни бир жойга қўйиб олмоғимиз лозим. Дунёнинг нариги четига бўлса ҳам, борадурбиз! Мақсад отини тутгон ортга қайтмагай!”, – дедилар.

Дашти Қипчоқнинг Улутов деган жойига етдик. Кеча улкан битигтошни ўрнатдилар ва тоштарошлар Амир Соҳибқирон сўзларини ўйиб ёздилар. Тошда ўзларини “Турон

¹ Қосир (арабча) – чек(чегара)ланувчи; камчиликли, қиска, калта; кучсиз, ожиз. Бу ерда ожиз маъносида келган.

султони”, деб ёздирибдурлар. Ҳа, ул зот Турон мамлакати султони дурлар. (Сиз эса валиаҳдсиз... Турон салтанати валиаҳди... бас, бас, бу ҳақда ортиқ ёзишдан қўрқамен!) Бобомлар битигтошга узоқ тикилдилар. Лашкар олга силжир экан, худди бир нарсаси қолиб кетаётгандай, битигтошга қайрилиб-қайрилиб қарагонларини кўрдим...”

Амир Аллоҳдод назарида, шахзоданинг бўйи-басти, туриши, сурату сийрати раҳматли отаси Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи. Аммо унинг бир нарсага акли етмайди: нима сабабдан, Турон султони олдида шаддод ўғиллари Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Шохрух Мирзолар борлигига қарамай, набирасини валиаҳд деб атадилар? Бу нарса амирзодаларга ёкмас эмиш...

Ҳар қалай, ҳар хил миш-мишлар юради, кавлаштиришни яхши кўрадиганларга бир дунё гап топилади. Амир Аллоҳдоднинг эсида бор, бир куни Самарқандда катта бозор яқинида такяхонадаги гурунгда шу ҳақда гап кетди. Амирлардан бири сўз олди: – Амир Соҳибкирон тўнғич ўғиллари валиаҳд Жаҳонгир Мирзони бағоят севардилар ва унга катта умидлар боғлардилар. Ногаҳонда олам шахзодаси дардга чалиниб, дунёдан кўз юмганларида, ҳазрат бемаҳал кетган ўғлининг руҳини шод этмоқ учун унинг фарзандини валиаҳдликка тайинлаб юборганлар...

– Йўқ, шахзодамнинг Олтин Ўрда хони Султон Муҳаммад Ўзбекхон набирасидан туғилганлигини эслайлик, – сўзга қўшилди кимдир. – Машҳур чингизийзода эвараси эканлиги бунга сабабдур.

Учинчи бир амир бунга эътироз билдирди:

– Жаҳонгир Мирзо шаръий никоҳдаги завжалари муҳтарама Турмиш оқадан таваллуд топғонлар. Шахзода Муҳаммад Султон – набира... Ўзга ўғиллари Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ...

– Сизларнинг хабарларингиз йўқ, шекилли... – деб хотиржам гап бошлади ўзининг билимдонлигини кўрсатмоқчи бўлгандай тўртинчи амир. – Гап асли бундай...

Амирнинг сўзи оғзида қолди, даврада ўлтирган бошқараётган Амир Шоҳмалик шартта гапни кесиб ташлади:

– Бас қилингиз! Нималар деб алжирайсиз? Сўзни чувалтирасиз? Жавонмардликда ғийбат, ёлғон ва бўҳтонлардан тилни тийиш олий фазилат саналадур. Маҳмадоначиликдан не наф? Бошқа гап йўқму?.. Оллоҳга шукр этиб, олдингиздагини еб, гаштагингизни суриб ўлтира бермайсизму?.. Ёки ажалингиздан беш кун бурун жувонмарг бўлмоқчимусиз? Салтанатмаоб¹ подшоҳнинг сирларини ўзларига қўйингиз! Бу ҳақда ҳеч ким оғиз очмасун! Ўзим бошингизни оламен! Уқдингизму?..

Шундан кейин, чакчаклашиб ўлтирилган гаштакдан ҳам файз кўтарилиб, барча тездагина тарқаб кетганди.

Ўша-ўша, Амир Аллоҳдод, нафақат у, балки бошқа амирлар ҳам бу ҳақда ўйлашга ботинмайдилар. Вақт келиб, эҳтимол, оғаси Амир Сайфиддин некўздан сўраб билиб олар... Улар Жўйи Зар кўпригига келганларида нохуш манзаранинг устидан чиқдилар. Эни эллик қадамларча бор сой кечаси тошиб, кўприкни ювиб кетибди.

Асов сойнинг авваллардан шунақа “бебош”лиги бор экан. Соининг нариги томонидаги сайхонликда беш-олти эшак арава кўринар, яқин-ўртада кўприк битишидан умид узган, бундай аҳволларга ўрганиб кетган кекса аравакаш эса аллақачон арава шотисини осмонга тираб, эшагини ўтлашга қўйиб юборганди.

Пешонасига қизил дурра танғиган уста бошчилигида бир неча киши, кўприкни тузатиш умидида, нишаб оқаётган сой ичида пойи патак юарди. Атрофда уймалашган аравакашлар эса биров сўрамаса ҳам, хай-хайлаб, сувдагиларга:

– Ҳой! У ёққа тортинглар!

– Йўқ, унақамас! Чапроққа суринглар! Ҳа-а, ана!..

– Тагидан кўтаринглар! Тагидан!.. – дейишиб маслаҳатлар берардилар.

Уста гапларга қулоқ солмас, бошқалар кўмагида кўприк қозикларини тиклашга уринар, тўсинни энди қўяман, деган-

¹ Салтанатмаоб (арабча) – салтанат эгаси, маъносида (муалл).

да ўзи мувозанатни йўқотиб, қозик устига минг азоб билан чиқарилган харини тушириб юборар, қирғокда турганлар “Аҳ, аттанг!”, “Айтдим-а!..”, “Сув нишаб-да!..” деб қўйишар, иш яна янгидан бошланарди.

Амирлар кўнгли хира тортган Муҳаммад Султонни, ҳозир чорасини топгаймиз, шахзодам, деб юпатдилар-да, дарҳол ишга киришдилар. Айниқса, Айбож ўғлонга жон кирди. У Тўхтамишхон кўшинида юрганда, жуда кўп кўприклар қуришда бош-қош бўлган, бундай ҳолатларнинг анча-мунчасини бошдан кечирган. Барини отасидан ўрганган...

Айбож ўғлон дарҳол йўғон арконлар топиб келишни буюрди, тўсинга ярайдиган хариларни боғлаб сойнинг икки томонидаги одамларга тутқазиб, маҳкам тортиб туришни тайинлади. Иккита мустаҳкам қозик қоқилди. “Ушлангиз!”, “Ҳа, ҳа!..”, “Қани, тортде-е-ек!..” кабилида сўзлар янграрди атрофда. Сойнинг бериги томонида арконни тутганлардан бири Амир Аллоҳдод эди.

Икки ош пишарлик вақт ўтганда, ниҳоят кўприк тепасига вассажуфт ёғочларини қоқа бошладилар.

Шахзода ўзини игнанинг учида тургандай сезар, сойга от солишни эп кўрмас, ортида кўприкни бузук ҳолида қолдириб кетишдан ҳам орланарди. Бу ердан валиаҳд шахзода ўтганлар, дейишади кейин. Ҳатто оғзига кучи етмаганлар, кўприкни атай бузибди, деган гап ҳам тарқатишлари мумкин. Кўприкни тиклаб қўйганлари маъкул.

Кўприк битай деганда, қизик ҳодиса рўй берди.

Қундуз тарафдан хос лашкар кузатувида беш-олти туя ва отлардан иборат кичик уғруқ келиб қолди. Хаёлларга чулганган шахзода беихтиёр ўша ёққа ўғирилди. Қумуш югани ялтираган биринчи туянинг пешонасида Соҳибқирон набираси Пир Муҳаммад Жаҳонгир хос амирларидан Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг туғроси осиб қўйилганди.

Шу палла аллақачон сойнинг у томонига ўтиб олган Айбож ўғлоннинг кучли овози эшитилди:

– Шахзодам! Кўприк қадамингизга мунтазирдур! Ўтсунлар! Ўтсунлар!..

Ҳали бу сўзлар айтилмасдан бир неча лаҳза аввал туғро-
га алахсиган Муҳаммад Султон, иттифоко, бир балойи офат
гўзал чехранинг қирмизиранг тахтиравондан ним табассум
ила қиё боқиб турганини кўрди! Шаҳзоданинг ақли шошди...
Бутун вужуди аллақандай ёқимли туйғудан титраб кетди!
Балойи офат деганимиз, балоғатга етишишга илҳақ, сурати
сифати-ю сийрати каби бетимсол, туйғун, соҳиб фитрат бир
пари пайкар... эди!

Бу соҳибжамол ким экан? Уғруқ-ку, Жаҳоншоҳ ибн
Жоку жанобларига тегишли, аммо шахло кўзлари ўтдай
ёнган қиз... ким бўлди? Номдор амирнинг дилбандими,
қариндошими ёки... канизагими?

Шаҳзода шундай хаёлларга чўмиб турганда Айбож
ўғлоннинг юқоридаги сўзларини эшитди, балки эшитмади...

Тахтиравонга яқинлашган Амир Аллоҳдод у қизни
таниди, шекилли: – Лаълчечак бика?.. Онангиз Оппоғойим
билан биргамусизлар? Сихҳатлари тузукми? – деб сўради
куюқ қошлари чимирилганча.

– Вой, Аллоҳдод амаки! – фавқулодда учрашувдан
кувониб кетди қиз. – Озгина носоғлар... Ҳов анови отларда
ака-укаларим келишмакда. Амир Соҳибкирон бироз хаста-
ланибдурлар, Оллоҳ асрасун! Кўнглимиз чўкди эшитиб.
Падари бузрукворимиз чақиртирибдурлар... Жўйи Зарга бо-
раётибмиз. Кўприк кидириб юрибмиз.

– Кўп яхши, Лаълчечак бика... Бизлар ҳам ўша ёққа
отланганмиз.... – Амир Аллоҳдод мамнун эди. – Машқингиз
тўхтамадиму?..

– Асло, устод! Айтғон машқларингизни тўхтатмадим.
Ёдимда сақладум...

– Тўхтатганлари йўқ... – кўшимча қилди канизак Сарви-
ноз жилмайиб. – Ҳатто мени ҳам тинч қўймай, йигитча
кийинтиришга уринмоқдалар.

Шаҳзоданинг хаяжондан юраги тарс ёрилиб кетай деди.
Демак, у Жаҳоншоҳ ибн Жокунинг ожизаси экан!.. Лаълче-
чак бика!.. Шу сўзларни эшитди-ю аммо Амир Аллоҳ-
доднинг қиздан қандай машқлар ҳақида сўраганига эътибор
бермади.

Қизнинг ширали овози хиёл отасиникига менгзар¹, қизларникига нисбатан бирозгина йўғон эса-да, майин ёқимли эди. Шаҳзода овозда қатъият, шиддат ҳис этди. Бу қизда қандайдир беркиниб ётган куч, шижоат, шаддодлик хислатлари мужассам, унинг бир бало эканлиги шундоққина билиниб турибди, ёки шаҳзодага шундай туюлди...

Қани энди, Амир Аллоҳдодга худо инсоф берса-ю, яна нималарнидир сўраса, сўрайверса, қиз сўзга огиз очаверса, шаҳзода у овозни қайта-қайта эшитаверса!

Табиатан камгап Амир Аллоҳдод жавобдан кифояланди, шекилли, бошқа индамади. Эҳтимол, шаҳзода олдида гапни чўзиб ўлтиришни истамагандир.

– Амир жаноблари! – иложининг бориचा сўзига расмий тус беришга, уғруқдагиларга бефарқ эканини кўрсатишга тиришди шаҳзода. – Бу уғруқ кимники экан? Қаерга боришмакда? Уларга ёрдам керакму?..

– Дўстимиз Жаҳоншоҳ ибн Жоку уғруқидур, шаҳзодам! – Амир Аллоҳдод Муҳаммад Султоннинг Лаълчечак бикага қараб қолганини пайқади. Ҳа, шогирди гўзал, балки Оллоҳ танҳо қилиб яратган... Ҳам гўзал, ҳам ақлли, ҳам ботир қиз! Ниҳолдай нозик вужудда шунча куч, гайрат!.. У ҳеч нарсани сезмагандай давом этди: – Дўстимиз уғруқни Жўйи Зарга чорлабдурлар. Ўзи бир ой олдин Қундузда эрди.

– Ўтиб олишларига кўмак берингиз, амир жаноблари!

Муҳаммад Султон шундай дер экан, тахтиравон томонга қарамаса ҳам, уни ўша маҳлиқо зимдан кузатиб турганини туяр, бундан юзлари ёнар, безовта юраги гупиллаб урар, гоҳ-гоҳ ўғринча нигоҳ ташлашдан ўзини тия олмасди...

II

Лаълчечак бика – эндигина ўн бешга кирайми, кирмайми деб турган, ҳали болаларча қизиқувчанлиги сусаймаган бир ёшда эса-да, кўрганнинг кўнглига кутку соладиган сеҳру жозибага эга, ҳаракатлари ўзига ярашган диркиллаган, қув,

¹ Менгзамок – ўхшамок.

шаддод, жасур киз... Кувлигини яширишга уринмасди ҳам. Гоҳ даврани киздириш учун, қизикчиликка йигитлардай кийиниб олиб, чарх уриб ўйнаб барчани кулдиар, қизлар суйишиб беихтиёр уни қучоқлаб олганларини билмай колардилар.

Отасидан кўра онасига кўпроқ ўхшаган қизнинг (“Худди онасини коплаб қўйгандай!” деган гап машҳур) хиёл чўзинчоқ оқ юзлари тип-тиник, қошлари қора, маъноли карашларида ноз-у карашмаси яширин... Пешонасининг чап томонида лом янглиғ чиройли гажаги кўриниб турар, кулганида бир текис оппоқ тишлари кўзга ташланарди. Хиёл жилмайиб қўйса, икки юзидаги кулгичлари чиройли ўймоқчалар ҳосил қилар, бу унинг кўркига яна кўрк қўшарди. Соҳибжамол қиз офтобни ўзига номаҳрам билар, шамолни бегона ҳисоблар, гулзорга кирса, кўллари гул япроғидан озор топар эди.

Жаҳоншоҳ ибн Жокунинг қизига меҳри ўғилларига қараганда ҳам ортиқроқ. Қиз фарзанд туғилишини кутиб жуда соғинганларидан, уни “Соғинч бика бу, Соғинч бика! Бизни соғинтириб туғилган қиз!” дерди. “Лаълчечак бика” сўзининг талаффузи қийинроқлигиданми, исми бора-бора ўз-ўзидан “Соғинч бика” га айланиб кетди, ҳамма шундай атарди. Ёлғиз онасигина гоҳ-гоҳда “Лаълчечак бика”, “Лаъл!..”, “Лаъл тинчимагур!...” деб чақирарди. Соғинч бика ота-онасини қувонтириб, соғинса соғинадиган бир қиз бўлиб ўсмоқдайди.

Соғинч бика ўзини ожизаларнинг эркаклардан кам эмасликларини, довжур ва мардликларини амалда исбот қилишга бел боғлаган қизлардан, деб ҳисобларди, онаси Оппоғойим маъкуллаганидан кейин, падари бузрукворига ҳарб майдони сирларини ўрганмоқчи эканини айтди. Ота бу ишни ўзининг дўсти моҳир жангчи Амир Аллоҳдодга топширди. Иттифоқо, Амир Аллоҳдоднинг ҳам қизи йўқ эди, шу ваздан Соғинч бикага ўз жигарбандидай қаради.

Шаддод қиз қўймаганидан кейин, Кўксаройнинг биринчи ошёнасида қурол-аслаҳа, совутлар ясаларди, лекин у ерга боришга тортинди-ю шогирди учун қуролсозлар қишлоғи

Камонгароннинг ўзида, яхши устага махсус совуту дубулға, камон, букилмас пўлатдан қалқон буюртириб келди. Кейин бошқа қизлар ҳам ундан гула кўтариб, Камонгаронга одам юбора бошладилар.

Аслида, заифа-ю ожизаларнинг ҳам қилич тутишни, от минишни ўрганишлари жуда кераклигини Жаҳоншоҳ ибн Жоку ичида қўллаб-қувватларди, чунки жанг-жадалларда турли ҳолатлар рўй беради, уғрукдаги аёллар лозим топилса, ўзларини ўзлари ҳимоя қила олишлари зарур, гоҳида эса жангга ҳам кирадилар. Амир Соҳибқирон лашкарга уч хил – оқ, қора ва қизил – рангларда кийимлар тиктирадилар. Бунинг сабаби, танг аҳволларда уғрукдаги аёллар ҳам бу кийимларга чулғанадилар ва лашкар чўғини оширадилар, душман кўнглига эса кўркув тушади.

– Согинч бикада аллақандай шиддат бор, Жаҳоншоҳ жаноблари... – Амир Аллоҳдод жилмайди.. – Уни баҳодир киз дейиш керак. Ҳа, у баҳодир киз! Қайтмас, кўркмас... бутун юриш-туришида отасининг шижоати намоён!

– Соғиниб топганмиз-да, дўстим, бир балойи азим десангиз-чи... – ўйланиб деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку. – Ҳай... Умрини берсун, илоҳи....

Қизи олти-етти яшар вақтида массагетлар маликаси Тўмарис момо қиссаси ва бошқа эртаг-у чўпчакларни чиройли кўзларини катта-катта очиб, ютоқиб тинглаганлари Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг эсида.

Бир куни мухтарама Ўлжой Туркон оқанинг Темурбек ортидан кун демай, тун демай жангларда от йўрттириб юрганларини эслаб қолди.

– Ўша Ўлжой Туркон оқа момо ҳақида гапириб берингиз, отажон! – қистаб қўймади қиз.

– Бағоят эҳтиромга сазовор жасур аёлдур! Жанг-жадалларда, сафар-у саёҳатларда ҳамиша Соҳибқирон ёнида юрган, аччиқ-чучугига доим шерик, жуда мард ва шаддод аёл эди! Амир Жоку барлос бобонг шохид бўлган эканлар, танг аҳволда Хоразмдан қайтаётганларида, дегин, орқаларидан душман қувиб келаётганмиш, олдинда эса Жайхун....

Амир Соҳибкирон Улжой Туркон оқага қараб: “Изимдан от сол!” деб қичкирибди ва дарё устига от қўйибди!..

– Ўлжой момо-чи?.. – сабри чидамай сўради Соғинч бика. – Дарёдан қўркмабдиму?..

– Қаёқда! Ўлжой ойим эркаклардай Жайхунга от солиб ўтиб кетибди! Кейин-чи, душман қўлига тушмай деб, кудук-қа яшриниб жон сақлабди!

– Қандай танишган эканлар?

– Ўлжой ойим қизлик вақтида бошига бўрк кийиб, халқа-халқа сочларини элдан яшириб, йигитчасига кийиниб ғазот узра юрар эркан...

– Йигитчасига кийиниб-а?.. – сўради қиз.

– Ҳа, бировга билдирмаслик учун, йигитча кийинаркан. Шундай жанглардан бирида, Соҳибкирон қарасалар, душманлардан бир баҳодир ҳеч кимга омонлик бермайдур. Йигирма уч ёшли Темурбек рўбарў бўладур. Ўлжой ойим:

“Қадим паҳлавонлардек масоф¹ қилурбиз. Ўқ отиш йўқ, тақи ўзгаларга тегмасун, гуноҳга ботиб юрмайлук. Найзангни ол!” – буюрадур беписандлик билан.

“Маъкул!” – дейдир Темурбек.

Йигит қизнинг найзасини бир ҳамлада синдурадур. Бундан кўнгли олинган қизнинг аччиқда солғон қиличи совутдан ўтиб, амир елкасини сал яралайдур. Энди Соҳибкирон қиличини ярақлатадур, бошидан бир-икки айлантирадур-да, аммо урмасдан туширадур... Ўлжой ойим сўрайдир:

“Нечун урмадинг?”

Соҳибкирон шивирлаб айтадур:

“Сен авратдаги қизсен. Қилич тегса, сочинг ёйилиб кетишидан орландим. Билгилки: ҳақиқий эркакларнинг яроғи заифалар қони бирлан бўялмағай!..”

Кейин қиличларни ташлаб курашадулар. Охири, Ўлжой ойим ёш шаддод амирнинг ўткир зеҳн-у идрокига, фаҳм-у фасоҳати, куч-қувватига тан бериб, қўлини ўпиб, дейдир: “Ўзимни сен мардга бағишладум!”

¹ Масоф қилмок – жанг қилурмиз (муалл).

Темурбек жавоб этибдур:

“Уйингга борғил, сени тўй-томоша бирлан олурмен!...”

Бизлар бола эдик, Ўлжой ойимнинг мардлигига қойил қолиб юрганмиз. Тўйларини кўрганман. Эҳ-хе... Шаддод Султон Бахт бегимни биласан-а, ана ўша, онасига тортган...

Жаҳоншоҳ ибн Жоку тин олди ва хаёлидан: “Қизинг бўлса шундай бўлса! Балки Соғинч бика ҳам ўша оғага ҳавасдан дунёга келгандир...” – деган ўй кечди. Албатта, бу ёлғиз Оллоҳга аён.

Рост, Соҳибқирон лашкарида аёллар ҳам баъзан саваш курадилар. Лекин Жаҳоншоҳ ибн Жоку заифаларнинг расмана жангчи бўлишларига қарши. Жанг – эрлар иши. Нафсиламрини айтганда, Амир Темур саройида жами маликалар ҳарб сирларини, от минишни, қилич тутишни астойдил ўрганадилар, машқини оладилар. Ожизаларга чавгон ўйини жуда ярашади. Бунда ҳам отни бошқариш, ҳам чавгонни маҳкам тутиш ҳавоси олинади, бахш этган завқнинг эса баҳоси йўқ, диллар яйрайди... Шу сабабдан, маликалар орасида чавгоннинг кадри баланд.

Ўша-ўша Соғинч бика хаёлидан йигитчасига кийиниб олган Ўлжой ойим сиймоси кетмайди. Машқнинг оғир паллаларида, танг шароитларда кўзлари чакнаб отга қамчи босиб, Соҳибқиронга кўмакка шошилаётган маликани ўйлар, руҳланар, унинг ўрнига бир лаҳза ўзини қўйиб кўрарди... Жанглarning бирида Амир Ҳусайннинг отига ўқ тегибди. Шу ондаёқ унинг завжаси Дилшод ока ўзи пиёда қолиб, от жilовини амирга тутқазибди...

Соғинч бика барини жасорат намуналари ҳисоблар, ёш дили қанотланар, гоҳ-гоҳда онаси билан канизак Сарвинозларга ҳам завки ошиб-тошиб сўзлаб берарди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку қизининг тутумидан ажабланмасди, фақат Соғинч биканинг ҳарбий юришларга, савашиларга қизиқиши, қилич тутиш, жанг русумини ўрганишга интилиши кучли эканини ўйлаб, ичида нимадандир кўрқарди. Қизи қиличбозликда, ажабо, ўгилларидан ҳам мохирроқ чиқди. Икки яшар эканида ким биландир жанжаллашиб, муштчасини кўрсатганини ҳали хануз кулиб эслаша-

ди. Ун икки ёшлигида от миниб эртадан-кечгача отасининг яйловдаги уч юзта қўйига ёлғиз ўзи қараган эди.

Соғинч бика подшолик осмонининг ёруғ юлдузи шахзода Муҳаммад Султон билан учрашувдан кейин кўнглида тушуниксиз туйғулар уйғонганини сеза бошлади...

Суюкли ва шукуҳли шахзода, аслида, аллақачон аркони давлат арбоблари, салтанат амирлари қизларининг мажлисларида бош қаҳрамонга айланиб улгурган эди. Бундай суҳбатларда ўлтирганингда ўзинг истамасанг ҳам айтилаётган гаплар қулоғингга киради. Қизлар тўйлар ҳақида сўзлашишар, ҳали ундан, ҳали бундан ўзларига куёв танлашар, кимнидир кимга узатишар, ҳамманинг тўйини қилиб чиқишарди.

Бир куни Шайх Нуриддин баҳодирнинг икки сўзнинг бирида “вой” деб гапирадиган бўлагина қизи Зубайдабону – дугоналари ҳазиллашишиб унга “Войвойхон” деб от қўйиб олишганди, – Соғинч бикага тегажогликданми ёки чинданми, бирдан:

– Вой, сени ўзим акамга олиб бераман! Вой, биласанму, акам сени жуда ёқтирадилар, жуда!.. Меҳрлари тушиб қопти-да, дегин. Яқинда совчи боради!.. Вой, кеча падари бузрукворим айтдилар!.. – деб юборди.

Унинг ёлғон гапирадиган одати йўқ. Соғинч бика индамади, дарров кўз олдига дугонасининг шалпангқулоқ акаси келди, кўнглидан: “Соғинч бика кўчада тушиб қопти-ми!..” деган фикр ўтди.

Ҳамиша Зубайдабону билан ўчакишиб юрадиган Амир Шохмаликнинг жигарғўшаси Робия бегим жим турмади:

– Ҳо-о-о... Битта сенда бор эканму ака?.. Мунча войвойлайсан? Сен эмас, мен келин қиламан! Сени битта шалпангқулоқ аканг бўлса, мени биттамас, иккита паҳлавон акам бор! Ёққанини танлаб олади! Ҳа-а!... Билдингму? – дея гапни кесиб ташлади.

– Вой! Оғзингга қараб гапир! Ановини қаранглар! Сен эмас, мен!

– Сен эмас, мен!..

– Мен!

Узоқ тортишдилар.

– Вой! Мени акам олади! Мени акам олади! – дерди нукул Зубайдабону.

Қизлар уларни тинчитишга уринишарди.

Соғинч бика ҳам гапни чалғитиш маъносида, ҳам Зубайдабонунини чандиб олиш ниятида кулиб сўз бошлади:

– Кешда бир одамнинг кизи бор экан, доим Зубайда ўлгурга ўхшаб “вой” деяверар экан. Салом-аликда ҳам: “Вой, ассалому алайкум!” деркан. Тўйда қизлар ўйинга тортса: “Вой, ўйинга тушайми..”, дадаси: “Аянғизни чақиринг!” деса, “Вой, аямларни чақирайми...” дермиш-да. Дадаси бир куни аясининг олдида қизини огоҳлантирибди: “Қизим, ҳар гапда “вой” дейсан, ахир бу сўзни ишлатишнинг ҳам ўз ўрни, жойи бор. Ортиқ бундай қилма! Агар яна бир марта “вой” десанг, дарҳол эрга бервораман!” Буни эшитган киз шошиб қолиб: “Вой-вой-вой!...” деб юборибди!

Гурр этиб кулги кўтарилди. Кулги садолари орасида дўриллоқ овозли Зубайдабонунинг астойдил ўпқаланиб айтган: “Вой-вой-вой! “сўзлари аниқ кулоқларга чалинарни.

Ниҳоят Робия бегим деди:

– Аввали худо билади, балки Соғинч мени акамга насиб этмас, аммо аниқ биламанки, ҳеч қачон сени акангга тегмайди! Сени акангга ким ҳам тегарди? Менга авлиё Робия отини қўйганлар-а, дадамларнинг тўртинчи суюкли кизиман, гапларимда ҳикмат бор, буни унутма! Айтганимни ёдингда сакла!

Робия бегим Соғинч бикага суқ билан қаради-да:

– Ростдан ҳам гўзалсан, Соғинч! Қадди-коматингни қара! Дадангни эркасисан, эркатойлигингдан сени “Авбош бика – бевош бика” деб ҳам аташади, а? Зуптагина қайликсан-да ўзиям, авбош бика! Агар эркак бўлиб туғлганим-дами... авбош деб ўтирмай ўзимок сенга уйланардим!.. – дея қаҳ-қаҳ урди ва аллақандай завқ билан Соғинч бикани кучоклади. Нафис қўйлақлар ичидаги икки хуркак диркиллоқ сийналар бир-бирига майин уриндилар.

– Вой, манови беҳаёга қаранғиз! – кулди Соғинч бика ўзини тортишга тиришиб.

Баҳорнинг охирлари, қизлар Кониғилда чавгон ўйнадилар, ҳар галгидек Соғинч бика рақиблар дарвозасига энг кўп тўп урди, улар ғолиб чиқдилар. Ўйиндан сўнг майдон четидаги ғир-ғир шабада эсиб турган рангоранг айвонда ўлтирдилар, одатдагидек ҳазил-ҳузуллар бошланди.

Кимнинг оти кимники билан тўқнашиб кетгани, йиқилишига оз қолгани, Зубайдабону чавгонининг дастаси чўрт узилиб тушгани, Робия бегим отган тўп дарвозага бормай, анча нарида ўтлаб юрган Билқис бегим отининг пешонасига теккани, отнинг сапчиб жойида бир айланиб олгани, бундан қизлар ўйинни ҳам тўхтатиб роса хахоаб қулишгани, Соғинч биканинг жарима тўпини қойилмақом киритгани ва яна бошқа алланималар ҳақида чакчақлашиб ўтиришди.

Шунда аталадан суяк чиқиб, раҳматли Давлатшоҳ бахши уйғурнинг шартаки қизи Билқис бегим ҳеч кимга гап бермай қўйди. Юзлари япалоқдан келган, паст бўйликкина тикмачоқдай бу қизнинг бор кўрк-у ҳусни орқасини тўлдириб турган бўлик икки ўрим узун сочидан иборат эди. Чавгон ҳақида гапни шаҳзода Муҳаммад Султон ва унинг кимга уйланишига буриб юборди-да, бирдан уялмай-нетмай деди:

– Ҳали қараб туринглар, ҳаммангизни кўзингизни қуйдириб, валламат шаҳзодага ўзим тегиб оламан!..

Қизлар қий-чув кўтаришди. Гўё Билқис бегим уларнинг насибасини тортиб олиб қўяётгандай: – Ие-е!

– Вой-вой!..

– Уни қаранглар!.. – дея норизолик билдира бошлашди.

– Унга қўчқордай ўғил ҳам туғиб бераман! – тарсиллатди яна Билқис бегим. – Кўзингиз қуяди! У ёқ-бу ёққа йўқолиб қолмангизлар тагин! Яқинда тўйимизга айтаман! Мени тушириб борасизлар-а!..

Соғинч бика тап тортмай айтилган бу сўзларни эшитиб хижолат чекди, бундай гапларни айтиш эмас, ҳатто ўйлашга уялади. Қўчқордай ўғил туғиб берармиш! Соғинч биканинг юзлари қизариб кетди...

Билқис бегимнинг ҳазил билан бошланган гаплари жанжалга олиб келди. Ҳалигина ашаддий рақиблардай торти-

шишган Зубайдабону билан Робия бегимлар энди бир-бирини қўллаб-қувватлашиб, жаврашарди:

– Бекорларни айтибдурсан!

– Ўла қол, қақажон бўмай!

– Сени олмайдурлар!

– Нима қиладур сендай лаппосни!

– Бошларига урадурму?..

– Ёстиқ қили-и-и-иб ётадурлар! Ёстиққа ярайсан! Хо-хо-хо!

– Вой, бора қол! Бора қол!.. Жудаям кўзлари учиб турибди-да!..

Шовкинда биров бировга кулоқ солмасди. Нарирокда боғланган отлар кулоқларини чимириб, қизлар томонга қараб-қараб қўйишарди.

Қизлар чувуллашиб: “Қўйингизлар! Тегиб кўрсин! Тегиб кўрсин!”, “Яна нималарни истайдилар?..”, “Вой, қиз бўмай ўл, уятсиз!..” деб кесатишарди.

Билқис бегим ҳам вайсашдан тўхтамас, аммо унинг овози бошқалар ичида кўмилиб кетарди.

– Соғинч! Соғинч! Анови бети қаттиққа бир нима де!.. Гапингни олади!.. – куйинишарди қизлар барини хайрон кузатиб ўлтирган Соғинч бикага. Овозлар ичида Зубайдабонунинг овози ажралиб турарди.

Қизларнинг айтишича, шахзода Муҳаммад Султон Юсуф алайҳиссаломдай гўзал сумбатли, тенги йўқ, чақмоқдай йигит эмиш. Гулзорга қадам қўйса, гуллар ўша томонга қараб анграйишармиш. Арик ёнидан ўтса, оқиб бораётган сув ҳам тўхтаб орқасига қайрилиб, “Ким экан? Бир қарай-чи!” дея, унга мафтун боқармиш. Еллар изини ўпиб парвона эмиш. Офтоб суюкли шахзода умидидагина ҳар куни фалак саҳнига йўл олар эмиш. Ой кечалари унга бир назар ташлаш орзусида булутлар аро саргашта кезар экан... Шахзодага Соғинч биканинг узоқроқ тикилгани сабаби ҳам шу: доврўғи дoston, қизлар мажлисларининг доимий қаҳрамонини яхшироқ боқиб, дийдорига тўйиб олмоқчи эди. “Узоқроқ тикилди” десак, ёлғон бўлар, очиғи, киз офтобдай балқиган йигитдан кўзини узолмай қолди...

Муҳаммад Султон дарҳол нарида ўтлаб юрган жийрон-ни келтиришларини буюрди, кўприкдан ўтиб, Жўйи Зар тарафга от кўйди. Ортига, Лаълчечак бика томонга қарашни жуда-жуда истади-ю, бироқ Амир Аллохдоддан уялиб ўзини тийди. Чунки нуфузли амирнинг уни зимдан кузатаётганини сизди. Изма-из икки амир ҳам тулпорларига қамчи босдилар.

УЧИНЧИ БОБ

I

Бухоро шахрига етганда Амир Темур бутун аъзон баданида қандайдир ҳоргинлик сизди. Ўнг оёғи яна зирқирай бошлади. Гўё оёқнинг ичида қилдеккина сим бор-у кимдир уни дам-бадам тортиб-тортиб ўйнар, шундан ёқимсиз оғрик беҳузур қиларди. Паҳлавон жуссали, бақувват, танаси пишиқ Соҳибқирон эътибор бериб ўтирмади. Волидаи муҳта-рамаси Тегина Хотун туғилган Бухоро шахрини бағоят эъозлар, она маконим дер, ҳар сафар ташриф буюрганда ҳурмат-у эҳтиром, фавқулодда ҳаяжон, аллақандай жондош-лик туйғулари қалбига руҳ бағишларди.

Одатга кўра, шахарнинг азиз-авлиёлар қадамжоларини зиёрат қилди, Сомонийлар мақбарасига борди, хижрий 522-йилда қорахоний подшо Арслонхон қурдирган, бир юз олтмиш йилдан бери кўкка бўй чўзиб турган минорага нечанчи бордир, эсида йўқ, ғурур-ла бокди, завқланди.

Ўсмирлик пайтларида минора ичидаги айланма зина-лардан тепадаги ўн олти равокли қафаса-кўшкка чиқишни ва чор атрофга завқ билан боқишни ёқтирарди. Бир кунда икки мартадан ҳам чиқиб тушган. Лекин қизиқ жойи, зиналарни диққат билан кўп марта санаб чиққан эса-да, нечталигини ҳозиргача ҳам аниқ билмайди. Улар гоҳ бир юз-у тўртта, гоҳ эса бир юз-у учта чиқади...

Минорада туриб узоқ-узоқларга боқар, Турон юртининг кенглиги ва улуғворлигини юракдан туяр, бутун олам пойи-да ястаниб ётарди. Аммо ўнг оёғи ногирон бўлиб қолгандан сўнг, чиққани йўқ... Ҳозир минорага тикиларкан, баланд-

лигига тан берди: “Кешда курилаётган улуғ Оксарой доврўғи, худо хоҳласа, бариникидан ўтади... Бўйи ундан ҳам баланд бўлади, нақ юз газдан¹ ошади!” – деб қўйди ичида Амир Темур. Арслонхоннинг Чағониёнда тиклаган, ғиштдан эмас, худди ипакдан тўқилгандек нақшинкор, гўзал кўринадиган бошқа бир минораси ҳам унга жуда ёқади.

Соҳибқирон, чиндан-да, Бухорони азиз-авлиёлар макони деб эъзозлайди. Аввалроқ, шайх Сайфиддин Боҳарзий даҳмаси атрофида макбара ва хонақоҳ тиклаш, гулзор қилиш ҳақида фармон берганди. Ҳазрати Нажмиддин Кубронинг шогирди, машҳури офоқ бу зот овозаси бошқа мамлакатларга ҳам ёйилган.

Тарих хижрий 658-йилда Чингизхон набираси Жўжи улуси хони Беркахон Бухорога келиб шайх фатвоси билан мусулмонликка кирди ва мурид мақомига эришди. Энди уни Беркахон эмас, Баракахон деб атаб бошладилар. Ушбу воқеадан кейин, Сайфиддин Боҳарзий “шайх ул-олам” даражасига ноил бўлди, шаҳарга эса “Бухоройи шариф” унвони раво қўрилди.

Соҳибқирон обод ва ораста макбара-ю хонақоҳ зиёратидан кўнгли таскин топди, ёнма-ён катта зиёратхона қуришларини буюрди. Шаҳар доруғасига яқинда оламдан ўтган қудратли шайх Баҳоваддин Нақшбанд мазорини обод этишни топширди, фақир-у мискинларга хайр-у эҳсонлар улашди.

Кунларнинг жуда иссиқлигидан сахар салқинида Бухородан йўлга чиқишга қарор қилинди.

– Амир Соҳибқирон мизожларида дард аломатлари пайдо бўлибдур. Йўлга чиқиш хатарли...

– Батамом соғайиб кетсунлар, кейин жўнайлик!

Ўрамдаги амирлар шундай дея, ўз андишаларини ҳазратга етказишни Амир Сайфиддин некўз билан Муҳаммад Чуроға додхондан ўтиндилар. Жаҳоншоҳ ибн Жоку уларга қўшилди. Аммо жони оғриб турганига қарамай, Амир Темур ўз сўзида қатъий эди:

¹ Газ – 0, 71 метрга тенг узунлик ўлчови (муалл).

– Киши катта сафар измини тутғонда, йўлнинг бошидаёқ касалланиб ётиб олмоғи худога ҳам, бандасига ҳам номақбул ишдур. Сафарга чикғондан сўнг фақат олға юрмак керак!

Амирлар Соҳибқироннинг битта-иккита оқ оралаган қуюқ қошлари чимирилганини кўришиб, орага бошқа гап сиғмаслигини англадилар.

Ғиждувондан ўтиб, Жўйи Зар мавзеига етганларида, Амир Темур ҳолсизликдан отда ўлтира олмай қолди. Жилла курси, бир лаҳза ёстикқа бош қўйиб, оёғини узатиб ётмоқ Соҳибқироннинг ягона орзусига айланди. Ҳамма тараддудга тушди. Сойнинг ёқасидаги хушманзара бир боғда тўхтадилар. Соҳибқиронни катта тол тагида тикилган шоҳчодир ичига ётқиздилар. Атрофда катта-катта қишлоқлар кўзга ташланарди. Аҳволи тобора оғирлашаётганини сезган Соҳибқирон Муҳаммад Чуроға додхоҳга қаради:

– Мамат... – Амир Темур ҳарсиллаб нафас олди. – Дарднинг келиши хунукрок. Оёқнинг оғриғи кучайғон. Аъзои баданим эзилғон. Таом тиламасмен. Томоғимда қуруқ йўтал бор, йўталсам нафас қисадур. Қунларим тугаб боряптиму... билмаймен...

Кейин Жаҳоншоҳ ибн Жокуга кўзи тушди-ю, негадир беҳол деди: – Падари бузрукворинг ҳам худди менга ўхшаб дардга чалинғонди, амирзода...

Соҳибқирон юзини тескари ўгирди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳеч қачон Соҳибқиронни бундай умидсиз алпозда кўрмаганди, кўзларидан чирт этиб ёш чиқиб кетди:

– Жоним сизга қурбон, Амир Соҳибқирон! Нималар деяпсиз, ҳазрат? Қўрқитмангиз!.. Ҳар хил сўзни ҳам гапирмоқ жоиз эрмас! Зинҳор сизга ярашмас! Худо сақласун! Худо пошшо эгам, деганлар...

– Худо шифо берсун... Шифо бергай, илоҳи... – сўз қўшди Амир Сайфиддин неқўз.

– Шифо берсун! Ўзи асрасун! – тилак билдирди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Шу палла чодирга кирган малика Чўлпон Мулк оқанинг бу гапларни эшитиб юраги қон бўлди, индамай Соҳибқирон оёқларини укалар экан, қоп-қора қийик кўзларидан қуйилган ёшлар нақшин олмадай гўзал чехрасини бетиним юварди...

Соҳибқирон бир неча йил аввал Олтин Ўрда ҳокони Тўхтамишхон билан савашга борганда, малика Чўлпон Мулк оқа унга ҳамроҳ бўлди. Кутилмаганда Амир Темур Тошкандда касалликка чалиниб, қирқ кун ётиб қолди. Самарқанддан маҳди улё Сароймулкхоним пешволигида барча маликалар етиб келдилар.

Малика Туман оқа негадир ёнма-ён кундошликлари-данми, Чўлпон Мулк оқани доим ғаш олиб юради, уни Соҳибқиронга рашк қилади. Агар Соҳибқирон Боғи Баландга ўтсалар ҳам, бунга ўша ерда яшайдиган Чўлпон Мулк оқа айбдор, сафарларга боргани учун ҳам, ишқилиб, ҳамма-ҳаммасига гуноҳкор шу кичик малика... Бировдан ишоратсиз Чўлпон Мулк оқа нафас ҳам олмайди-ку, наҳотки мухтарама малика шуни тушунмасалар?

Туман оқа ҳақида ҳам шундай гап юради, Чўлпон Мулк оқа буни эшитган. Туман оқа ҳарамга кадам қўйган паллалар уни малика Дилшод оқа ҳеч тинчитмас экан. Дилшод оқа, умидли дунё деганларидай, Туман оқадан олдинроқ фарзанди туғилишини истаркан. Ҳеч ким йўғида ёш келинчакка заҳарини сочиб-социб оларкан. Кўп марта шундоқ такрорланибди. Охири гап Сароймулкхонимга етибди ва барҳам топибди.

Кейин Оллоҳнинг қарами билан, чиндан ҳам, барча маликаларнинг кўзини қуйдириб, Дилшод оқанинг бўйида бўлипти, бироқ чақалоқ жуда қийинчилик билан туғилибди-ю, малика оламдан ўтибди. Чақалоққа Султон Иброҳим деб ном қўйибдилар, умри билан бермаган экан, чақалоқ ҳам уч ойгина яшабди, холос...

Энди Туман оқанинг ўзи Дилшод оқага айланиб қолди. У ҳам Чўлпон Мулк оқадан аввал фарзанд кўрсам, дейди, шекилли...

Тошкандда Туман оқа ўз иддаосини очикдан очик Чўлпон Мулк оқанинг бетига солди:

– Ирим-сириминг билан валинеъматни ўзингга иситиб олдинг-а, беҳаё! Касринг тегди! Ҳазратимни сен касал қилдинг! Ҳа!

Бу гапни эшитган Чўлпон Мулк оқанинг оқ юзи бадтар оқариб кетди! Тили боғланганидан ҳеч нарса деяолмай бир лаҳза каловланиб турди. Мулойим ва назокатли Туман оқадан чиққан ғалати гаплардан қаттиқ таажжубга тушди, кейин ўзини ўнглашга тиришди:

– Ие... Вой... Бу нима деганингиз, аяжон... маликам? Мен... Мен...

– Ҳа. сен! Сен!.. Тағин “Мен!”, “Мен!” дейди... Сен бўлмай ким? Йўқ, деб кўр-чи! Илгари Амир Соҳибқирон ҳеч оғримасдилар... – Туман оқа “Боғи Биҳиштда яшаганларида...” демоқчи эди, аммо ўзини тийди. – Сен келдинг-у, ул зот дам-бадам оғрийдурғон одат чиқардилар... Не қилмақдасен ўзи? Мақсадинг не? Ҳе, касринг тегмай ўл! Илоҳи, ўзингга урсун!

– Касалга чалинсалар, Оллоҳнинг буюрғони... – жигибийрони чиқди Чўлпон Мулк оқанинг. – Ўзи шифосини берсун! Беради, худо хоҳласа! Ҳеч қанақа мақсадим йўқ! Ҳеч қачон ҳасталанишларини истамасмен! Нега истар эканмен? Суянган тоғимни-я? Нима мен телба эканманму? Худо сакласун! Инсоф билан гапирсунлар... Илоҳи, хизматларини қилайлук, дуоларини олиб юрайлук! Қўлим доимо дуон жонларида, доимо сихҳатларини тилаймен... Ҳазратим учун жонимни беришга ҳам тайёремен, билсангиз, аяжон!..

– Ҳе, жонингни бермай ўл! Берадурғонингни бериб бўлдинг, жонинг бошингдан қолгур!.. – жеркиб ташлади яна Туман оқа...

Чўлпон Мулк оқанинг ўпкаси тўлиб кетди. Кейинги сўзлари йиғи аралаш чиқди. У барини тушуниб турарди. Охирги пайтларда Соҳибқирон сафарга чиққанларида, фақат ёш дўндик малика Чўлпон Мулк оқага назарлари тушади. Лекин сафарлар олдидан маликалар ўртасида қуръа ташлаганларида ҳам, негадир бориш, кўпинча, Чўлпон Мулк оқа чеки бўлиб чиқади. Хос канизаклардан Дурсултон оқа билан Нигор оқаларнинг ҳам омадлари чопади. Туман оқага эъти-

бор сусайгандек...

Ўшанда Амир Соҳибкирон соғайгач, яна кичик маликадан бошқа барчани, жумладан, Туман оқани ҳам, Самарқандга қайтариб юбордилар. Ҳазрат агар уни кўпроқ тиласалар, маликанинг не чораси бор? Чўлпон Мулк оқа Соҳибкирон кўзларига тик қарашга уялади-ю, сафарга мени олмангиз, малика Туман оқа ўксимокдалар, уни олиб кетингиз, деб қандай айта олади?

Энди унинг ҳадиксираб турган жойи бор. Беш йиллик сафарга бораётиб, ҳазратнинг Чўлпон Мулк оқа олдида тагин тоблари қочиб қолди... Тагин малика Туман оқага гап топилди, яна сен касал қилдинг, касринг тегди, дейишлари аниқ... Шўрлик маликани намуноча маломатларга қўймасанг, эй парвардигор!

Маликанинг хаёли бўлинди.

– Майли, Мамат... Оллоҳга зоримиз бор, зўримиз йўқ...
– Амир Темурнинг беҳоллиги билиниб турарди.. – Биров билмасун... Ҳожи Сайфиддинни чорла. Жаҳоншоҳни ҳам.

– Бизлар шу ердамиз, Соҳибкирон ҳазратлари! – сас берди шоҳчодир эшигида, ичкарига киролмай турган Амир Сайфиддин некўз.

Соҳибкиронга кўп гапириш ҳам малол келарди. Дорудармонлар жобажо¹ этилди. Бироқ доруларнинг унчалар таъсири сезилмаётгандек туюларди. У шитобан шаҳзода Муҳаммад Султонни чакиришни, Самарқандга чопарлар юборишни, Биби ва бошқа маликаларни, ўғлон-ушоқларни олиб келишларини буюрди. Лекин хабарни етказганларида, каттик қўрқитиб юбормасунлар, деб тайинлади.

Амир Сайфиддин некўз Соҳибкиронга қараркан, ўйла-ниб, ўзи сезмаган ҳолда, ўрганган “Хў-ўш...” сўзини такрорлар, ҳозиқ-у табибларга иш буюрар, ора-орада енгилгина томоқ кириб кўярди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку буйруқларни адо этиш ҳаракатида ташқарига чиқдилар. Ниҳоят, Амир Темур сал ором олгандай туни билан юмилмаган кўзларига уйқу инди...

Қадрдон дўстига тикилиб ўлтираркан, Амир Сайфид-

¹ Жобажо (форсча) – жойлашмоқ, ўрин олмоқ.

дин некўзнинг хаёли узоқларга кетди. У Темурбекни қадимдан билади, фикри ожизича, унча-мунчага қадди букилмайдиган зот. Соҳибқирон болалигидаёқ фавқуллодда ақли теран, шижоатли ва довжурак эди, ниятни катта қиларди, катталарникига ўхшаган, вазмин, жўяли фикрлашлари барчани ҳайрон қолдирарди. “Ёпирай! Бу гап шу боладан чиқдими?”, дейишарди ҳайратда. Ҳамиша тенгқурлари ичида сардорликка интилган ўн икки ёшли Темурбек бир куни “пошшо-вазир” ўйинини бошлаб юборди.

– Мен пошшомен, сен вазир! – амр этди Темурбек Сайфиддинга. Ёши каттароқ Жокуни – лашкарбошиликка қўйди, Довудни – шаҳар ҳокимлигига, Маҳмудшоҳ Бухорийни – амирликка, Муайядни яна бир мансабга...

Ўйин давом этарди.

– Вақтлар келади, жўралар, мен пошшолик тахтини оламен! – деб юборди бирдан Темурбек катталарга хос салобат билан. Унинг узоқларга тикилган кўзлари ажабтовур чакнаб ёнарди.

Болалар, ҳазиллашаяптими, дегандай Темурбекка ялт этиб қарадилар. У жиддий боқарди.

– Агар пошшо бўлсам, қандай мансабларни тилайсизлар? Истағонингизни тилангиз! Айтингиз! Мўлжаллаб кўямен... – сўради Темурбек.

Маҳмудшоҳ масхаралагандай кулиб қўйди. У Темурбекнинг ўзини шундай тутишини, ҳаммани оғзига қаратиб гердайиб юришини ҳеч ёқтирмас, гаши келарди.

– Пошшо? Осон эканми?.. Пошшо эмиш-а!.. Хо-хо-хо! Пошшолик хонлар авлодиники!

– Амир ул-умароликдан бошқасини олмайман! – чўрт кесди Жоку. – Лашкарларни жангларга олиб киришни яхши кўраман!

– Менга Самарқанд ҳокимлиги! – деди Довуд.

– Вазир бўлсам қанийди... – тилак билдирди Сайфиддин.

– Сен-чи? Сен нима истайсен? – қарашди Маҳмудшоҳга.

– Менми?.. Хо-хо-хо... – Маҳмудшоҳнинг қисик кўзла-

рида истехзо учкунлари чақнади. – Менга... менга ҳаммомни гўлахилигини берсун!..

Унинг ичиқоралиги, иложи борича Темурбекнинг “пошшо” лигини камситишга урингани аниқ билинди. Подшодан гўлахиликни сўраш Маҳмудшоҳнинг ўзига жуда ҳам нодир топилдиқ каби туюлди ва ичида ўзини эмас, балки пошшони ниҳоят даражада ерга урганидан мамнунлик хиссини туйди.

– Гарданингга бир туширайми сен писмиқди!.. – мушт ўкталди Жоку Маҳмудшоҳга. – Урардиму, килтирикдексан, ўлдириб қўяман, деб қўрқаман! Ҳамиша тирноқ тагидан кир кидириб юрасан, галварс!

Темурбек ўзини сезмагандай тутди, ҳеч нарса демади. Яна ўйинга киришиб кетдилар.

Йиллар ўтиб, юрт бошига келганда, Темурбекнинг ваъдаси эсида турган экан, – Амир Сайфиддин некўз бунга хайрон қолди, – чиндан ҳам, ўша айтганини қилди: Жоку – амир ул-умаро, Довуд – Самарқанд ҳокими, Сайфиддин – мамлакат ва раият вазири мансабларига тайинландилар. Аммо Маҳмудшоҳга Бухоро ҳокимлиги раво кўрилди. Ҳеч ким унга, Маҳмудшоҳ гўлахиликни сўраган эди-ку, гўлахилик ўрнига ҳокимликми, демади. Амир Сайфиддин некўз бунга таажжубланиб ўлтирмади, чунки Темурбекнинг болаликдаги дўстларини унутмайдиган одати борлигини, барчасининг ҳам кўнглини чўктирмаслигини, кечиримлилигини яхши биларди.

Кек, хусумат Маҳмудшоҳни тинч қўймади, мухолифатчилар сафига қўшилиб, Хоразм волийси ва Тўхтамишхонлар билан фитнангиз ишларга қўл урди. Бир оёғи Гурганжда, бир оёғи Сарой-Беркада. Ҳозир Бухорода экан... ростдан ҳам ҳаммомда гўлахи эмиш! Ё раббий! Амир Сайфиддин некўз болаликдаги орзуларнинг канчалар соф ва покиза туйғуларга йўғрилишини, фаришталар омин дейишини, ниятни катта қилиш кераклигини терандан теран англаб етди...

Амир Сайфиддин некўз ўз ўйларига андармон бўлиб сезмабди, аллақачон уйғонган Соҳибқирон ковоқлари оғирлик қилаётганига қарамай, катта-катта кўзларини очганча,

чодир шифтига қараб ётарди. Қўл-оёқлари худди боғлаб ташлангандек зил-замбил, ўнг оёғи сирқираб азоб бермокда. Амир Сайфиддин некўзнинг ёнида эканини билса-да, гаплашгиси келмайди.

Беихтиёр машъум хаёллар Соҳибқиронни қамраб олди. Балки Бухорода амирларнинг илтижоларига кулоқ солганда, дарди бунчалар кучаймасмиди... Йўқ, касаллиги туфайли йўлга чиқмаганда, ўзининг ожизлигини аниқ билдириб қўярди. Бунинг катта сафарга отланган лашкар руҳиятига нохуш таъсир этиши бор нарсас. Энди эса... Пайғамбар ёшига етаман, омон-эсон ўтиб ҳам кетаман, деб худодан умидвор юрувди...

“Наҳотки ёруғ дунё билан хайрлашиш онлари яқин қолди? Ҳали юмушларим кўп эди-ку? – хаёлидан кечирди Амир Темур. – Чин мамлакатига бориш ана шулардан бири... Неча асрлардирки, турк хоқонлари Чин мамлакатига ўлпон тўлаб келадилар. Чин подшоси ўзи ёш туриб, турк хоқонларига элчи йўллаб мактуб ёзганда, андишасизларча ҳамиша “ўғлим” сўзига урғу беради. Албатта, бу камситилишдур. Ҳалигача Турон подшоларидан ҳеч ким бу муаммони ораочик этолгани йўқ. Буни дилимга тутиб қўйгонмен... Адо этажакмен, иншооллоҳ!

Ҳамон Тўхтамишхон муаммоси олдинда турибди. Жўжи улуси бақувват, шаҳарлари гуркирағон... Истағон пайтда салтанатнинг ё у бурчагидан, ё бу бурчагидан тажовуз уюштиришлари мумкин.

Фарзандлар, набиралар камолидан қувонмак умиди... Бибидан фарзанд... кутишди. Дилшод оқа ўғил туғди, лекин она ҳам, ўғил ҳам бирин-кетин оламдан ўтишди... Суйгани Туман оқага уйланганидан сўнг, ўн тўрт йил ўтди, ҳозиргача бирор нишона дарағи йўқ.. Айрим малика ва жориялардан кўрган фарзандлари чақалоқлигида нобуд бўлдилар. Энди умид гўзал малика Чўлпон Мулк оқадан...”

Ҳа, пошшолик ҳам бандасига яратганнинг бир синови экан! Соҳибқирон ҳар сафар шу ҳақда ўйлаганда, Оллоҳнинг бемисл чеварлигига тан беради... Кошкийди, имкон топилса-ю юртда факат боғ-роғлар қилиш, қаср-у иморатлар қуриш,

йўллар солиш, тижорату зироат ишларига ривож бериш, тўйлар ўтказиш, етим-есирлар бошини силаш, хайр-у садақалар улашиш каби эзгу юмушлар этагидан тутса киши!.. Шундай замонлар келармикин?..

Мана, Кешда маҳобатли Оксарой қурилиши давом этапти.. Қани энди, Амир Темур ўша ерда иш тепасида турса, салтанатнинг энг катта биноси бўй-бастини кўриб қувониб, боши кўкка етса... Сарой ҳам тезроқ битарди. Тошкандда, Андижон ва Марғинонда тикланаётган мадрасалар... Чиноз яқинида Сирдарё устига қурилатган кўприк... Самарқанд атрофида ҳозирча тўққизта боғ гуркираб турибди, “Боғи Бихишт”, “Боғи Чинор”, “Боғи Давлатобод”, “Боғи Баланд”, “Боғи Нақши жаҳон” ва бошқалар...

Ҳали давлат бошига келмасдан бурун қайсидир жангдан кейинги машваратда бўлажак салтанат ҳақида айтган сўзлари худди ҳозиргидек нафақат ўзи, балки бошқаларнинг ҳам ёдида турибди:

“Билсунларким, биз ўз салтанатимизни раиятга, одамларга эътибор бериш ва ҳимояга олиш асосида барпо этажамиз! — деган эди Темурбек. — Шу сабабли ҳамма жойда одамларни юпантириб, хотиржам айлаш йўлидан борғаймиз...” Шундай деган эди, ҳа. Ҳамма қийқириклар билан олқишлаб, чапак чалганди ўшанда...

Раиятга эътибор бериш, ҳимояга олиш, хотиржам айлаш... Нечоғлик ажойиб, бебаҳо сўзлар! Аммо Соҳибқироннинг ўзи гувоҳ, мана, йигирма икки йил ўтаётир, ана ўша хотиржамликка эришиш мушкул кечмакда.

Эндигина нафас ростлаб турганинда, кимнингдир қайдадир муҳолифат изҳор этиб туғ кўтариб чиққанини, қандайдир гуруҳнинг қароқчиликни касб айлаб олиб, Ҳижоз йўлларида бечораларни қатл қилганини, айрим кўрпасига қараб оёқ узатмаганларнинг ҳатто юртга бостириб кириб, раият бошига қулфатлар солаётганини, мусулмонларни азобларга гирифтор этаётганини эшитасан...

Турли юртларни бошқараётган фарзандларим ҳам ташвиш орттириб турадилар. Яна машварату кенгашлар чақириш лозим, черик чорлаш керак, ўзингни зинҳор ожиз-

у нотаваон кўрсатмаслигинг даркор, агар шуни сезсалар, душманлар ҳар тарафдан ёприладилар ва бўлишиб ейдилар... Рост, ўзингни ҳимоя қилмоқ учун майдонга отилмоғинг, қиличингни маҳкам тутмоғинг шарт! Рўзи азалдан шундоқ... бу таомил ўзгармайди. Афтидан, Оллоҳ таоло ўз бандаларига осмондан китоб ва тарози каторида темирни ҳам бекорга туширмаган, темирга ҳеч қачон эҳтиёж камаймайди, шекилли, қиличсиз замонлар, чамаси, олисдаги сароб...

II

Бирдан хаёл шодалари узилди, у чодирга кимнингдир кирганини сезди. Бу шахзода Муҳаммад Султон эди. Амир Темур ҳеч нарса демай, суюкли набирасини жон мисоли бағрига тортди-да, узоқ тутиб турди. Гўёки шахзодадан унинг дармонсиз вужудига куч-қувват оқиб кирмоқдайди. Амир Сайфиддин некўз дард илашгандан бери, Соҳибқироннинг заъфарон юзига илк марта ҳолсиз табассум югурганини кўрди ва хотиржам оҳиста ташқарига йўналди.

– Келдиларму, шахзодам?.. – сўради оҳиста Соҳибқирон.

– Келдим, валинеъмат Соҳибқирон, келдим! Не бўлди, бобожон? Тоблари қочдиму? Ғафлатда қолибмен. Мана, ёнларидадурмен!.. – йиғлашдан ўзини баъзўр тийди шахзода.

– Оллоҳга шукр... Халлоқи безаволга салламно!

Шу палла хонимлар ва оғаларнинг хабари етди.

Кўп ўтмай, Сароймулкхоним, малика Туман оқа, Султон Бахт бегим, уларнинг изидан бирин-кетин Шохрух Мирзо ва бошқа амирзодалар кириб келишди. Маҳди улё кўзларида ёш лимиллаб, оҳиста Соҳибқироннинг бошини силай бошлади, Амир Темур таниш ва меҳрибон қўл тафтини дил-дилидан сезди...

Туман оқа билан Султон Бахт бегимлар ўксишганча, беморнинг оёқларини укалашга тушдилар. Туман оқа маликалар ташрифидан ўзини четга тортиб, бегонасираб турган, кийик кўзлари йиғидан кизариб кетган Чўлпон Мулк оқага бир караб қўйди, аммо ҳеч нарса демади.

Мехрибон-у оромижонларининг ташрифидан Соҳибкироннинг чехраси ёриша бошлади. Хуфтонга борганда, бостириб келган сеҳрли уйқу уни элитди. Муолажалар таъсириданми ёки ҳаётбахш туйғулар сеҳриданми, ҳар қалай, эрталаб туриб, беморликка чалингандан буён биринчи марта сал тўйиброқ ухлаганини билди.

– Фақир-у мискинларга хайр-у садақа қилингизлар...

– деди Амир Темур Сароймулкхонимга. – Пайғамбар саллалоҳи алайҳи ва салламнинг ҳадисларида айтилмишки, бетобларингизни садақа бериб даволангизлар... Зеро, Оллоҳу латифун бибодихи¹. Ростдан-да, Оллоҳ бандаларига лутф этгувчидир, меҳрибондир...

Сароймулкхоним қўллари кўксида, оҳиста бош эгди. У жуда яхши билади, Амир Соҳибкироннинг қоим эътиқоди ҳазрати Ҳаққа боғлангандир. Азиз-авлиёларни кўз устида тутадилар. Хайр-у эҳсонга қўллари очик. Маҳду улё барча маликалар-у амирзодаларни хайр-у садақа юмушларига бош қўшишга чорлади. Туман оқа бир қишлоққа, Султон Бахт бегим иккинчисига, Чўлпон Мулк оқа учинчисига йўл олдилар. Фақир-у музтарларга, оч-юпунларга, ожиз-у нота-вонларга садақа улашишлар бошланди.

Бу қувончли, серзавқ юмуш нафақат маликаларни, балки бошқа амирлар-у лашкарбошилар хотинлари ва фарзандларини ҳам оҳанрабодай ўзига тортди. Олмоқдан кўра бермоқ яхшироқдир, деган қадимий ҳикмат яна иззат-у икромда эди. Барча ҳоли қудрат эҳсон айлашга, шу билан Оллоҳдан Соҳибқиронга сийҳат тилашга тиришарди.

Сароймулкхоним мулозимлари билан каттагина қишлоққа кириб келди, соғинганидан шахзода Муҳаммад Султонни ёнидан қўйиб юбормади.

– Агар ўзлари хайр-эҳсон қилсалар, Амир Соҳибқиронга савоби кўпроқ тегади, шахзодам! – деди катта малика.

– Бош устига! – жавоб берди шахзода...

Бирма-бир кўп хонадонларга кириб ярмоқлар сочдилар. Садақа олган кекса-ю ёш сидқидилдан дуога қўл очар,

¹ Қуръони карим, 42 – Шўро сураси, 19-оят.

болакайлар эса хўрозкандларини кўз-кўзлаб, у ёқдан-бу ёққа чопардилар. Катта малика суюб уларнинг бошини силаб-силаб қўярди. Бир ҳовлидан чиққанларида, иттифоқо, мулозимлари кўмагида садақа улашиб юрган Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг қизи Соғинч бика билан Сарвинозларни учратиб қолдилар. Онаси Оппоғойим ҳали ҳам носоғланиб ётганмиш. Қиз ва канизак чиройли эгилганларича, маҳди улё кўйлагининг пешини ўпиб тавоф этдилар.

– Кам бўлмангиз, қизим, кам бўлмангиз! Ўсиб камолга етингиз!.. – деди ҳавас билан Сароймулкхоним, Соғинч бикани бағрига олиб манглайдан ўпар экан. Қиздан ажойиб ёкимли муаттар бўй маҳди улёнинг димоғига урилди. – Волидангиз яхшимилар?... Шифо берсун. Аммо Оппоғойим шундай барно ва зебо қизи борлигини бизга айтмағон эрдилар...

Юз, кулоқларигача қизариб кетган қиз изо тортиб ерга қаради. У суюкли шахзодани, – тагин катта малика олдида! – кўраман деб асло ўйламаганди.

Жўйи Зардаги воқеадан сўнг, Муҳаммад Султоннинг кўз ўнгида бир нотаниш сирли олам юз очди. Ёш кўнгил саҳнида ғаройиб ва ёрқин малак сиймоси намоён бўлди. Бошқачароқ айтганда, нозик ниҳол Соғинч бика андишага бормаи, сўроқсиз унинг қалбига бостириб кириб, баҳодир йигитнинг буткул эс-хушини олди-қўйди.

Фавқулодда дийдорлашувдан шахзода Муҳаммад Султон алланечук ҳолга тушди. Худди сир-асрорларидан Сароймулкхонимнинг хабари бордай, ўнғайсизлана бошлади. Бирон нарса баҳонасида нарироқ кетиши зарурлигини англади, аммо оёқлари боғлангандек жойидан жилмас, кўзлари унга бўйсунишни хоҳламасди.

Соғинч бика ҳам қандай ҳаракат қилишни билмай Сарвинозга жавдираб қаради. Шартта ортига кайтсинму? Ё... шахзода билан саломлашиш лозимму? Қиз бош эгиб саломлашса, одобсизликка кирмайдирму? Балки, шахзоданинг ўзлари сўз очарлар?..

Бироқ Сарвиноз ҳам лол эди, шахзодадан эса садо чиқмади. Қиз катта маликани тавоф айлагандан сўнг,

кўприкнинг олдидагидек, шахзодага ним табассум ила бир бокиб, худди тўйнинг эртаси куни эрталаб куёвига салом берган янги келинчақдай, беихтиёр ўнг кўлини кўксига қўйиб, таъзим бажо этди ва аста ортига чекина бошлади. Икки юзидаги кулгичлари шахзодага хуш ёқадиган чиройли ўймоқчалар ҳосил қилди... Қизнинг ҳаракати шу қадар табиий эдики, бу нафақат йигитни ўртаб юборди, балки катта маликанинг борлиғини ҳам енгил титратиб ўтди...

Сароймулкхоним доимо амирлар-у аркони давлат хонадонларидаги мажлисларда, тўйларда амирзодаларга қайлик излаб, пинҳона кизларга бир-бир назар ташлар, бунисини бу амирзодага, унисини унисига чўтлаб, кўнгли сув ичган ҳусндорларини кўз остига олиб кўярди. Орқаваратдан эшитиб, Соғинч бикани ҳам мўлжаллаб қўйган... Аммо кизнинг бу қадар сулувллигини яқиндан илк бор кўриши.

Ҳозир шахзода билан кизни ёнма-ён турганини кузатаркан, кутилмаганда хаёлига бир фикр келди: “Бир-бирларига жудаям мос эканми!..” Соғинч бика ниҳоятда сулув, Муҳаммад Султон бағоят кўркем, башанг йигит эди! Бундай фикрдан ўзи ҳам қувониб кетди. Чунки яқинда Султониядан келганида Боғи Чинорда малика Хонзода хоним билан шу ҳақда суҳбатлашишган, ўзларича, шахзодага келин излашаётганларини бир-бирларига билдиришганди. Маҳди улё назарида, Соғинч бика Хонзода хонимга ҳам ёкиши керак...

– Шу ожизани шахзодамга... унаштириб қўйсаммикин?.. – сўзланди бирдан катта малика ўз-ўзига дегандек, Муҳаммад Султонга атай эшиттириб. Бу пайт киз улардан йироқлашиб ўз мулозимлари ёнига етай деб қолганди, аммо орқарокда бораётган Сарвиноз бу сўзларни кулоқларига жойлаб олди. – Жуда келишган, соҳибжамол киз эканми!..

Шахзоданинг кўнгли кўкламдай яйраб-яшнади, аммо билдирмасликка уринди. Нимадир қилиши кераклигини фаҳмлади. Шу пайт кўчадан бир мискин одам оҳиста ўтиб борарди. Қувонганидан уни шартта ўзининг отига миндириб юборди! Мулозимга қишлоқ мазорига сидқ-у ихлос билан икки қўй ҳадя қилишларини буюрди. Қий-чув кўтариб кўча-

ни тўлдириб юрган болаларни ёнига чорлаб, ҳамёнидан тангалар олиб: “Мана сенга!”, “Мана!..”, “Ол!..” дея улаша бошлади...

Сароймулкхоним, бирдан шахзоданинг ҳаракатлари чаққонлашиб кетганидан ниманидир англагандай, мийиғида кулиб қўйди. Ҳамиша келинликка номзод топиш мушкул, хайрият, топилди, шекилли... Ҳа, шахзода Соғинч бикани ёқтиради, ожиза ҳам бефарқ эмас... Шундай бекусур-у бетимсол йигитни севмай бўларканми!

Бошқа маликалар, амирзодалар қайтиб келишганда, бир неча кишлокда бева-бечоралар, азиз-авлиёлар мазорларига кўп хайр-у садақалар берилгани ошкор этилди. Жумла мўмин-мусулмонлар дуога қўл кўтариб, Амир Темур Кўрагон ҳақларига Оллоҳдан шифо тиладилар.

Садака ва эҳсонлар ўз хосиятини кўргизмай қолмади. Амир Сайфиддин некўз Соҳибкироннинг кун сайин соғайиб, мизожи тетиклашиб бораётганини сизди. “Амман южибу-л-музтарра изо даъоҳу¹?..– деди ичида у Куръон каломларини такрорлаб. – Оллоҳга шукр!..”

Кутлуғ шаъбон² ойининг ўн беши – Оллоҳ “энг пастки осмонга тушиб”, гуноҳкорлар илтижосини қабул этадиган барот³ кечаси бир олам қувонч олиб келди: Тангри таолонинг каромати билан хайр-у эҳсонлар-у дору-дармонлар дардга мувофик тушиб, Амир Темур соғайиб оёққа турди!

Энди Соҳибкироннинг ўзи мискин-у бечораларга эҳсонлар қилишга киришди.

¹ **Куръони карим.** 27-Намл сураси. 62-оят. “Музтар-ночорлар дуо-илтижо айлаганларида ижобат қилгувчи ким?..”

² **Шаъбон** (арабча) – камария йили ҳисобида 29 кундан иборат саккизинчи ойнинг номи.

³ **Барот** (арабча) – шаъбон ойининг 15-куни. Бу кунда Мухаммад алайҳиссаломга пайгамбарлик хабари нозил қилинган; 2) камарий саккизинчи ой – шаъбоннинг халқ орасидаги иккинчи номи.

ТУРТИНЧИ БОБ

I

Бир салтанат кўшини иккинчи мамлакатга қурол кўтариб борар экан, авом, халойиқ ҳамиша бунинг тагида қандай сабаблар ётганини билишга қизикади. Ҳар кимнинг калласида турлича фикрлар туғилади, ҳатто бошқа биров билан гаплашганда, ўз фикрини мутлақ ҳақиқат санаб, оғиз кўпиртиришдан чарчамайди. Ғаройиб жойини кўрингки, шундай одам дунёда ўзининг доно фикридан бошқа мулоҳазалар ҳам бўлиши мумкинлигини билиб, астойдил ҳайратга тушади. Борди-ю, бирон жўяли фикр бўлмаса, у фикрни йўқ жойдан ўзи қидириб топади ва унга чин ҳақиқатдай ишониб қолади. Баҳсга киришса, унинг аслида ҳеч кимга кераксиз фикри дунёнинг тақдири учун бағоят муҳимдай, жон-жаҳди билан куюниб гаплашади.

Бирови дейди: “Нариги подшо бу подшо ҳақида ноҳуш гап айтган экан, бунисининг жаҳли чикибди. Шундан уруш бошланай деб турганмиш...” Иккинчиси бошқа фикр билдиради: “У мамлакатда олтин кўп. Бу подшо мол-дунё, зар учун бораётир”. Учинчиси: “Бунинг бари жаҳонгирлик ҳавасидан. Жаҳон подшоларининг энг эзгу орзуси жаҳонгирлик рутбасини¹ олмоқдир..” дейди. Тўртинчиси: “Буюк Ипак йўлини қўлга киритиш асосий мақсаддир...” Бешинчиси...

Хуллас, бундай қарашлар ҳар қадамда учрайди, баҳс-у муноқашалар тўхтамайди, кишилар бир-бирлари билан беҳуда тортишадилар, ўзларининг ишларини унутиб, калаванинг учини баттар чувалтирадилар, ҳатто “сен-мен” га ҳам борадилар. Аммо, оқибатда, ҳар ким фикрларнинг энг тўғриси, қаймоғи ва теран мазмунлиси барибир ўзиники эканига имон келтириб қолаверади.

Дунёнинг иши эса барчасига парвосиз, ўз ўзанида оқади, ҳеч нарса унга таъсир кўргиза олмайди. Тақдири азалдан қандай белгиланганса, амал шундай давом этади, юз

¹ Рутба (арабча; унвон, обрў; лавозим; яхши хислат) – унвон, даража, мартаба.

берадиган нарса юз беради, унадигани – унади, синадигани – синади... Сўнг тарихчилар бу воқеа бундай кечган, у воқеа ундай, деб шарҳлайдилар, турлича, ҳатто бир-бирига зид таҳлиллардан ўтказадилар. Қандай ёзганларидан қатъи назар, тарих ўз улуғворлигини йўқотмайди.

Урушлар эса ҳали-ҳануз давом этмокда... Урушлар гўё жамият тараққиётини белгилайдиган бир ҳаракатдек, дунёнинг ривожини учун шарт ҳодисадек туюлади. Ҳиндлар фалсафасида яздон¹ Шива² номи билан боғлиқ яратмоқ учун аввал бузмақ керак, деган ҳикмат машҳур. Ростдан-да, оқил-у донолар фикрича, қуриш учун бўлса, бузиш оқланади, фақат бузиб ташлаш эса қораланади...

Тарихга баҳо беришда, биздан жуда қадим замонларда кечган воқеалар ҳақида фикр юритишимизга тўғри келади. Баҳойимиз қандайлигидан қатъи назар тарих сира ўзгармаслигини эсдан чиқармаслигимиз керак. Бунда, албатта, тарихий мантиқ йўлидан бормоқ шарт. Тарихий мантиқ – жуда муҳим тушунча. У – тарих қонуниятларидан бири. Тарихни ўз “хизматкор” ига айлантириб олишни истаган айрим тарихчилар, тарихий мантиқни унутиб, замон ва маконни ҳисобга олмай фикр юритадилар. Лекин бу фикрлари билан тарих қадамларига бирон таъсир ўтказа оладиларми йўқми, буниси неча асрлардирки, номаълум қолиб келмокда...

Милодий 1391-йилда Қундузча мавзеида Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон енгилиб, ҳарб майдонидан қочганидан сўнг, Амир Темур Турон юртига қайтар экан, Ўтрорга келганларида Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Амир Сайфиддин некўзга буюрди: – Бир ҳафтадан кейин Жадий³ оғи бошланади. Тошкандда қишлоқ қилғайбиз. Тадориги кўрилсун!

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – таъзим қилишди амирлар ва хос кишиларни Тошкандга юбориш ташвишини

¹ Яздон (форсча) – Оллоҳ, Тангри, Худо.

² Шива – Ҳиндуийликдаги уч олий худо – тримуртининг бири.

³ Жадий – Жад(и)й (арабча; эчки боласи) – ўн икки буржнинг бири. Шамсия йил ҳисобида ўнинчи ойнинг арабча номи (22-декабрь – 21-январь даврига тўғри келади).

чекдилар. Иттифоко, амирлар ҳам ўзаро суҳбатда худди шу ҳақда сўзлашгандилар.

“Биласиз, некўз жаноблари, Ҳазрат Тошкандни таянч қалъам менинг, дейдилар. Тўхтамай ўтмасалар керак...” – фикр билдирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

“Хў-ў-ш... Рост дедилар, додхоҳ жаноблари. Зиёратгоҳ жойлар бор. Унинг устига, Соҳибқирон, киш фаслида Тошканднинг жанубидаги Илоқ водийсида шикор солишни ёқтирадилар...”

... Қиш фаслини Тошкандда ўтказган Соҳибқирон офтоб Ҳамал буржига келгандагина, яъни наврўз куни пойтахтга қайтди.

Амир Темур Кўрагон, гарчи барча шодмон, галаба нашъасини сурса ҳам, сафардан мамнун эмасди. У жангнинг оқибати галаба билан безалган эса-да, бу ҳали мутлақ музаффарият эмаслигини яхши биларди. Жанг ҳамиша мутлақ зафар билан тугасун! Ният охиригача амалга ошсун, муродмақсад сўнгги нуқтасигача етсун! Йўқ эса, Хоразмга беш марта юришдай ёки амир Қамариддинга, мўгулларга қарши қайта-қайта от суришдек ҳолга тушилиши аниқ.

Йигирма йилдирки, дуғлат амири Қамариддин муаммоси Соҳибқирон бошини қотиради. Хоразмга сўнгги юришдан кейин икки йил ўтиб, Соҳибқирон Гурганжни қайтадан барпо этишга буюрди. Бугун шаҳар гуркираб турибди. Наҳотки, мутлақ зафар учун Гурганждагидай ёлғиз Аркни бузиб, кейин бутун Хоразм вайрон бўлди, деб ҳавосат қилиниши керак? Бу кишининг орига тегадиган нарсаси. Ростдан ҳам, эплай олмаганликдан бир ишга икки-уч марта уриниш зарурати туғилади, вақт кетади. Оллоҳнинг сийлаган умри эса санокли...

Тарих милодий 1382-йилда Тўхтамишхон Московияни ёндирган паллаларда Миср султонлигини эгаллаган черкас мамлуклари кейинчалик “Малик аз-Зоҳир” номини олган серғайрат Барқуқни ҳокимлик мартабасига кўтардилар. Сурия, Ироқ ва Ҳижоз ерлари қўшиб олинганидан, Миср куч-қудратда бекиёс, қудратли давлатга айланди. Шу важ-

дан ҳам, кўп ҳукмдорлар Малик аз-Зоҳир Барқук билан яқинлашишга интилишар, қатор мамлакатлар ундан ҳимоя, кўмак сўрашарди. Қорақўюнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуф ҳатто уч йил аввал Табризни босиб олганда, хутбани¹ атайлаб Миср султони номига ўқитди, атай зарб қилинган дирҳамларни Қоҳирага жўнатди. Бу нарса нуфузи ортиб бораётган Миср султони кибрига кибр кўшгани аён. Тўхтамишхоннинг ҳам Малик аз-Зоҳир Барқук билан яна тил топишгани бежиз эмас...

Амир Темур аниқ билади: тутинган бетавфик “ўғил” Тўхтамишхон букилган найзасини излаб юрибди, қиличини синдириб улоқтириб ташлаганини ҳали биров кўргани йўқ, у қилич куёшда яна ярақлаб майдонларни ёритмакка орзуманд. Тулпорини қантариб кўйгани маълум эмас, гижинглаб, елиб учмоққа тайёрлиги рост. Куч йиғмак пайида, тагин пайт пойлаб салтанатга хуруж этса, ажабланмаслик керак.

Тўхтамишхон Буюк Литва князи, Полша қироли Ягай билан жуда ош-қатиқ эмиш. Агарда Соҳибқирон билан саваш куриб енгилса, йиқилмаслик учун унга суянч лозим... Князь Ягайло жанубий кўшни музофотларга чопқунлар ясаб, ўз мамлакати ҳудудини хийла кенгайтириб олган, Европадаги қудратли ҳукмдорлардан бири ҳисобланади. Бу гапларнинг барини раият вазирлиги хабаргирлар шўъбаси сардори Мубашшир баҳодир тингчилари айтиб келади. Хийла йиллар мукаддам, кишнинг охирлари эди, Самарқандда Боғи Баланд меҳмонхонасида бўлган машваратлардан бирида, Амир Темур мамлакат низом-интизоми ҳақида юз-хотирга бориб ўтирмай, аркони давлат вакиллари шаънига аччиқ-аччиқ сўзлар айтди, кейин хос мунший Мавлоно Убайдга шундай буюрди:

– “Тузуқлар” га киритиб қўйсунлар! Ҳар ерда, вилоят-у шаҳар ва ўрдуда кундалик воқеаларни ёзгувчи хабарнависларни тайин этсунларки, ҳокимлар, раият, сипох, ўз лашкари

¹ Хутба (арабча; ваъз, нутқ; панд-насихат) – тахтга чиққан ҳукмдорнинг номини намоздан кейинги дуода тилга.

ва ёт лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор айласунлар. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган-у, четга чиққан ёт кишилар, карвонлар, салтанатлар ҳақидаги хабарлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гап-сўзлари, ишлари ҳамда узоқ ўлкалардан даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги сўзларни тўғрилиқ билан менга ёзиб турсунлар...

Мавлоно Убайд айтилганларни шошилганча дафтарга туширарди.

– Салтанат ҳудуди кенгайиб бораётгани, турли музофотлар, қўшни ҳукмдорлар ният-мақсадларидан огоҳ бўлиш мақсадида, Мубашшир баҳодирга Хуросон-у Ирок, Миср, Жўжи улуси мамлакатларига мингта йўртоқ туя билан мингта учкур отга мохир кишиларни миндириб, яна минг одамни шайлаб пиёда жўнатиш тобшурилсин. Бундай чопарлар биров шубҳаланмайдиган сўфийлар, чоллар, момолар, аёллар, дарвеш, сайёҳ ва ҳоказо кишилардан танлансун...

Амир Темур тўхтади-да, Мубашшир баҳодирга қаради:

– Уқдингму? Тўғрилиқ билан ёзсунлар!

– Уқдим! Уқдим, Амир Соҳибқирон! – жавоб берди хабаргирлар шўъбаси сардори.

– Амир Соҳибқирон! Борди-ю, бунга хилоф иш тутсалар-чи?... – сўради мулозимлардан бири.

– Агар бунга хилоф иш тутсалар, воқеаларни аниқ ёзмасалар, ёзғувчининг бармоқлари кесилсун. Агар хабар ёзғувчи бирор амлоқдор¹ ёки сипоҳийнинг хизматини яширса ёхуд хабарга бошқа либос кийинтириб ёлғон ёзса, у ҳолда унинг қўлини кессунлар. Шундай хабар ёзишга ундагон, ришвахўр² амлоқдорнинг бармоқлари узиб олин-сун. Агар ёлғон хабарни тухмат ёки ғараз билан етказса, уни қатл этсунлар ва яна амр қилдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказсунлар!

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – деди ўшанда Мубашшир баҳодир...

¹ Амлоқдор (амлоқ (арабча) – мулклар) – катта ер-мулк эгаси.

² Ришвахўр (арабча+форсча) – порахўр.

Юртда Наврӯз байрами ҳукм суларди. Соҳибқироннинг Дашти Қипчоқ сафаридан қутлуг айёмга Самарқанди фирдавсмонандга етиб келганлари байрамнинг шукуҳига яна шукуҳ қўшди. Фуқаро-ю мискин Қонигилга оқди.

Наврӯзнинг иккинчи қуни чошғоҳда, Андхойга жўнашдан олдин пири муршид Соҳибқиронни байрам айёми билан қутламоққа Боғи Чинорга ташриф буюрди. Меҳмонхонада Амир Темур ва Мир Саййид Барақа ўртасида дилкаш суҳбат кечди. Уч ойдан ортиқ вақт кўришишмаган муршид-у мурид кўнгилларида хийла гаплар йиғилиб қолган экан.

Бир пайт мулозим кириб, тингчилар дарагини етказди. Бу тоифа кишиларнинг хизмат юзасидан кутиб туришга фурсатлари бўлмас, уларга ҳамиша Ҳумоюн ўрдуга йўл очик қилиб қўйилганди.

– Навбат билан киришсун! – ижозат берди Соҳибқирон.

Остонада Мубашшир баҳодир етагида бошидаги қулоҳининг учи қийшайган, эғнига эскириб кетган дарвишлик ҳирқасини ташлаган, ҳасса тутган ўрта ёшлардаги қаландар кўринди.

Амир Темур кечагина чакмоқдай йигит бўлган, қулоқлари катта-катта, микти, чайир Мубашшир баҳодирнинг йиллар ўтиб, сал елкалари чиқиб қолганлигига, бежирим қирқилган сокол-мўйлабига оқ оралаганига эътибор бердию, дили орзикди. Ҳа, умр елдай учиб ўтаётган экан!..

– Парвардигор салтанатингизни, илоҳи, пойдор қилсун! – одатдагидек таъзимдан кейин дуодан бошлади сўзини қаландар. – Миср мамлакатидан келдим, Амир Соҳибқирон... Рум султони Йилдирим Боязид, Миср султони Барқук, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон ва Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалойирлар, донғи дунёга таралиб бораётган даҳшатли рақиб Амир Темур Кўрагонга қарши иттифок тузмокчи эмишлар. Мақсад Турон салтанатини ер юзидан сугуриб ташламоқдан иборат экан...

Иккинчи тингчи – Ироқдан қайтган ўттиз бешлардаги сайёҳ йигит ҳам айна шу гапни такрорлади, кейин қўшиб қўйди:

– Кунчикишда қандайдир номаълум амирнинг ўғли Турон тахтини эгаллаб олиб, ўз ҳудудларини кенгайтириб, бир тахт соҳиби бўлишдан ортиқроқ мартабаларга интилаётганини очикдан очик намойиш этмоқда, дейдилар улар. Уларнинг фикрича, иттифоқ аъзолари Амир Темурнинг бундан тўрт йил олдинги Эрон-у Хуросон, Озарбайжонга юришларига эътибор бермадилар, бари ҳеч қачон давлат маснадида ўлтирмаган ва бирданига нуфузи ошиб, босартусарини билмай қолган шошқалоқ амирнинг оқибатини ўйламай ташлаган қадамлари, деб баҳоладилар, холос...

Ҳар икки тингчи бир-биридан беҳабар, икки мамлакатдан бир хил маълумот олиб келишганди.

“Хом сут эмган банданинг кўнгли нималарни тусамайди... – ҳаёлидан кечирди Амир Темур. – Тўхтамишхон ҳам ана шундай бандалардан бири, бу ишларнинг бари ўшанинг ношукрчилиги, иғвосидан, сувни лойқалатган, ҳамманининг кўнглига қутқу солган, аслида, ўша... Бу иттифокни ҳали илдиз ёзиб улгурмай туриб, ўз маконида парчалаб юбориш зарур, душманни ўз уясида янчиб ташлаш керак. Йўқса кучайишиб Турон юртига бостириб киришлари мумкин. Бари Тўхтамишхон кирдикорларининг оқибати...”

Соҳибқироннинг қўли беихтиёр иягига чўзилди. Мир Саййид Барака ҳам диққатни худди шунга қаратди.

– Ҳали ҳануз савдогарларнинг карвонлари қароқчилар, йўлтўсарлар томонидан андишасизларча таланмакда эмиш, Амир Соҳибқирон! – деди пири муршид. – Ҳатто ҳажга бораётгон мўъмин-мусулмонлар ҳам азоб тортишмакда. Қутқу солаётгонлар Тўхтамишхон одамлари эрмиш. Амир Соҳибқирон, айтишга журъатим етмағонди, асли Кўксаройда, ҳузурингизда унга илк бор назар ташлағонимдаёқ негадир кўнглимга ноҳуш гумон шарпаси оралағон эрди... Ҳа, оралағон эрди...

– Нечун дарҳол билдурмадилар, пирим? – сўради Амир Темур.

– Оре, рост... Демакка чоғландум. Бироқ ўзлари шавкатли шахзода мусибатида бағирлари увалғон паллалар

эрди, орога бир сўз сиғадурму? Подшоҳзодадан бироз кўнгуллари ёришди... Ўзимизни тийдук. Раҳматли Суюрғатмишхон жаноблари ҳам каминага кейин: “Қордай оқ банот тўн кийғон Амир Соҳибқирон бирлан мумдай қоп-қора чакмон кийғон Тўхтамиш ўғлоннинг ёнма-ён туришини кўрингиз! Бамисли, Амир Темур қўйинларига қора илон кириб олгондай...” деб афсуслангон эрди.

– Шундоқ бўлгон эрди... Бўлгон эрди... – маъюс бош тебратди Амир Темур.

– Қарокчилар бор ерда тижорат ишлари тўхтағувсидур. Ипак йўлининг донғил-у¹ дориломонлиги ҳамиша шубҳа остида қолғувсидур. Дунёнинг русуми шундоқдур...

– Рост сўзладилар, пирим! – Амир Темур меҳмонхона ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади – Қундузча муҳорабасидан қайтаётғондаёқ, йўлда шу ҳақда хаёллар борлиғимни чулғаб олганди. Қандайдир ички шуур дерки, яна ўша томонларга бормоқ зарурати туғилгай. Йўкса тижоратга путур етгай. Дунё даставвал тижорат билан ободдур, салтанат хазинаси ҳам ўшандан бойига... Қофқоздаги Дарбанддан Чағониёндаги Дарбандгача йўл бизнинг тасарруфимизда. Ипак йўлини ўз қўлида сақлаш Турон салтанатининг улуғ мақсадларидан биридур, пирим...

Форс-у Ироқда даврон сураётган музаффарийлар сулоласи вакиллари уч йиллик юриш даврида Соҳибқирон ниятларини тўғри англаб, мулозамат камарини белларига маҳкам боғлаб, Ҳумоюн ўрдуда гилам ўпиш шарафига етишдилар. Ҳатто музаффарийлар ҳукмдори Шоҳ Шужоъ ва Соҳибқирон хонадони қудачилик ришталари ила боғланди.

Ўшанда Амир Темур ҳар бири ўз бошига ҳоким музаффарийлар тарихи билан қизиқиб, улар орасидаги тахт учун курашлар, андишасизлик, аканинг укага, ўғилнинг отага, амакининг жиянга қўл кўтаришидай инсон шаънига ярашмайдиган хатти-ҳаракатларни билиб, бағоят ранжиган ва нафратланган, ҳайратдан: “Ё раббий!..” дея олганди, холос.

¹ Донғил – кенг ва равон.

Тингчиларнинг хабарлари ҳали ҳануз Хуросон-у Форс мамлакатлари дориломонликдан йироқ эканини кўрсатар, муҳолифат гоҳ унда, гоҳ бунда бош кўтариб, нотинчликлар юз бериб турарди. Чиндан ҳам, Форсда ҳукм сурган Оли Музаффар ёки музаффарийлар деб аталадиган сулола тарихи кўп аянчли эди.

II

Ҳафтинчи аср бошларида ҳулокуийлар салтанатида Музаффар ибн Мансур деган амир Майбул шаҳрида, унинг ўғли Муборизиддин Муҳаммад Яздда ҳокимлик қилишарди. Милодий 1314-йилда отаси вафотидан сўнг унинг мулкини ҳам ўзига қўшиб олган серғайрат ўғил, ҳулокуийлар давлати парчаланиб кетгач, бутун Форс вилоятига кўз тикди. Кирмонга¹ қадам қўйди, муаззам Шерозни мамлакат пойтахтига айлантирди, Ироқ-у Ажамни ўз тасарруфига киритиб, Озарбайжонга иддао айлаб, жалойирийларга таҳдид сола бошлади. Мамлакатни бирлаштириш йўлида кўп саъй-ҳаракатлар қилган ана шу амир туфайли қудратли сулолага айланган музаффарийлар узок йиллар Форс-у Ироқдагина эмас, балки дунёда ҳам довуқ таратдилар.

Бағоят заковатли, ҳушёр, замонни чамалай оладиган фаросати ўткир Амир Муборизиддин Муҳаммад салтанатни ёлғиз ўзи бошқарди. Унинг ақлли хотини, ҳулокуийлар сўнгисини Султон Абусаид Баҳодирхон вазирининг қизи Зайнаб Хотун энг ишончли маслаҳатчиси эди, гарчи бу аёли бефарзанд эса-да, фаросатли ва закий эканидан амир жуда ардоқларди.

Шероздан то Исфахон-у Рейгача, бу томони Абаркух, Язд-у Кирмонгача унга бас кела оладиган бирон куч топилмасди. Тўғри, Султон Увайс сингари ва бошқа ҳоким-у волийлар билан ўзаро жанглар узлуксиз давом этарди. Оқибатда Ироқи Ажам, Шероз, Кирмон, Язд, Исфахон, Шуштар, Рафсанжон, Тус, Рей каби шаҳарлар аста-аста музаффарийлар қўлига ўтиб борди, бу шаҳарларнинг ҳар бирида

¹ Кирмон – Эроннинг жанубий-шаркидаги шаҳар.

сулоланинг бир вакили ҳокимлик тахтида қарор топди.

Ташқи душманларни сиёсат майдонидан супуриб ташлаган Амир Муборизиддин асосий ёв ўз ичидан чиқшини сира кутмасди. Музаффарийлар сулоласини тарих майдонига олиб чиққан амир, “Ташқи душманимни ўзим даф қиламан, ичкисидан худо ўзинг асра!” деган ҳикмат унинг қисматига мос келишини зинҳор билмасди.

Амирнинг оналари бошқа уч ўғлидан тўнғичи ақлли ва оқибатли Шох Шарафиддин, – Амир Муборизиддин уни жуда яхши кўрарди – умри қисқа экан, отаси ҳаётлик вақтидаёқ оламдан ўтди, ўрнида Шох Мансур деган ўғли қолди. Иккинчиси, тарих милодий 1333-йилда туғилган Шох Шужоъ, учинчиси ундан уч ёш кичик Шох Маҳмуд эдилар. Чапдаст ўғиллар савашлар пайтида оталари ёнида юришар, майдонларда от суришар, олқишлар олишар, Исфаҳондами, Бумда ёки бошқа шаҳарда ҳокимлар ва уларнинг авлодларини дорга осишда, қатл-у қатронларда, нақб-у ғоратларда иштирок этишарди.

Йигирма ёшли Шох Маҳмуд Шибанкарни босиб олди, бу пайт Шох Шужоъ Исфаҳонни қамалда тутиб турарди. Ўзини икки қаноти ўсиб чиққандай бакувват сезган Амир Муборизиддин ўғилларининг шижоатидан ичида ғурур туярди.

– Хайрият, – мамнунлигини яширмади қартайиб қолган султон бир кун ўғиллари йиғилганларида. – Мендан кейин салтанатни забардаст ўғилларим бошқарадур, иншооллоҳ! Мамлакатни бирлаштириш йўлида озмунча тер тўқдимму! Отангизга муносиб ўсиб вояга етмоқдасизлар, ўғилларим!... Юрт тузай деб, чеккан азоб-укубатларимни эсдан чиқармагайсиз, деган умидим бор... Илоҳи, музаффарийлар доврўғини олис замонларга ҳам етказурсиз, жаҳонга таратурсиз! Зеро музаффарийлар ўз исмларига яраша музаффариятларга ҳамиша ошно бўлсунлар! Сизлардан розиман!

– Яхши фарзандлар фақат падари бузруквор умрига эмас, мамлакат-у салтанат умрига ҳам посбондурлар, пошшойим... – сўз кўшди бешафқат йиллар чиройли чехра-

сига ажинлар сола бошлаган Зайнаб Хотун.

– Куллук, эй падари бузруквор! – таъзим бажо келтирди Шоҳ Шужоъ, калласи катта, пешонаси кенг, исми жисмига мос шижоатли, паҳлавон йигит.

– Худо ўзи ёрлақасун, эй отажоним! – қўлини кўксига қўйди Шоҳ Маҳмуд...

Зайнаб Хотун: “Айланайин, умрларингизни берсун!” деганча, ҳар иккисининг манглайдан ўпиб қўйди.

Музаффарийлар подшоси нурсиз кўзларини астойдил садокат кўргизиб, қошида таъзимда турган бургутдай икки ўғлига тикаркан, ўзини агар дунёда энг бахтиёр оталар иккита бўлса, ўшаларнинг бири; борди-ю, битта бўлса, ўзидай мамнун-у мағрур ҳис этди...

Тахт ҳой-у ҳаваси, ҳокимлик нияти Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмудни оҳанрабодай ўзига тортиб, ўй-хаёлларини чунонам қамраб олдики, кечаларни пинҳона бедор ўтказишадиган бўлиб қолди. Бирдан, Шоҳ Шужоъга оталаридан кутулишнинг... осонгина йўли топилгандай туюлди. Укасига хотиржам сўз очди: – Падари бузрукворни... ҳалал бермасликлари учун, орадан кўтариб ташлаш... керак...

Шоҳ Маҳмуднинг кўзлари катта-катта очилиб кетди:

– Нима-нима?! Орадан... кўтариб ташлаш керак? Отамизни-я?! Қандай?.. Йўғ-е! Тушунмадим, оға...

– Агар рози эрсанг... аммо бу гапни сир тутасан. Ҳм-м.... Кўриб турибмиз, отамиз кексардилар... Тахтда қоқилиб ўлтиришдек ортиқча ташвишдан халос этайлик кўяйлик. Энди фароғатда яшасунлар... – Шоҳ Шужоъ пинак бузмай давом қиларкан, укасига қарамас, худди арзимас бир нарса ҳақида гапираётгандек, эснаб-эснаб қўярди. – Отамизни нариги дунёга жўнатиш зарур...

Шоҳ Маҳмуд даҳшатдан ортига тисарилди:

– Йўк!!! Йўк, оға!!!!.. Нималар деяпсиз? Худо берган умрини яшасунлар! Падаркушлик энг ёмон гуноҳлардан саналади! Йў-ў-ўк! Йў-ў-ўк...

Шоҳ Маҳмуд олимтабиат оғасининг бунчалар бағритош ва ибосиз эканлигини илк марта кўргандай донг қотди.

Отасига қўл кўтаришга шай турган Шоҳ Шужоё охирги сўзи сустроқ эшитилган укасига қараб бир жилмайиб қўйди-ю деди: – Ҳазиллашдим... ҳазил. Ҳазилни ҳам тушунмайсан-а! Шунга ишониб ўлтирибсанму?..

Шоҳ Шужоё бошқа ҳеч нарса демади.

Бироз ўтиб, барибир, султонни тахтдан мосуво қилиш чораси топилди: тарих милодий 1358-йил акраб¹ ойида, боғлар заъфарон гиламларини ерларга тўшаган кезлар, икки ўғил қора ниқоб кийишиб, билдирмай тунда қари оталари ухлаб ётган саройга бостириб кирдилар.

Қартайган султоннинг хайратдан тили калимага келмади, кейин апил-тапил: “Соқчилар! Ясовул! Қайдасан?!!!” – деб қичқирди, шамнинг ғира-шира ёруғида дарҳол доим ёнига қўядиган қиличини топишга уринди, лекин топа олмади.

– Кимсизлар?! Ким бўласиз?!!!.. – жон ҳолатда қичқириб юборди Зайнаб Хотун ниқоб кийган номаълум одамларга қараб. – Тўхтангиз! Султон худо паноҳида! Ортингизга қайтингиз!!! Соқчилар қаерда? Ҳой, ким бор? Ким бор?.. Қоровул!!!

Маликанинг ўтқир овози саройдан ўтиб ташқариларга ҳам эшитилди, аммо ҳеч ким келмади. Ниқобдорлардан бири шартта Зайнаб Хотуннинг оғзига рўмол тикди.

– Қўркманг! Қўркманг! – тинчлантирди Шоҳ Маҳмуд...

Зайнаб Хотун қандайдир хиёнатни англагандай, ниқобдорларни овозларидан танигандай бўлди, гапирай дерди-ю, иложини тополмасди.

Овозини ўзгартирган Шоҳ Шужоёнинг сўзлари буйруқ оҳангида чиқди: – Ташвиш чекмангиз, маликам! Бизлар Шоҳ Шужоё билан Шоҳ Маҳмуднинг ишонган ясовулларимиз. Сарбадорлар² пошшоси баттол Паҳлавон Ҳайдар Қассоб юртимизга катта қўшин тортибди! Шаҳар остонасида эмиш! Султонзодалар мудофаа савдосида юрибдилар!.. Яхшики,

¹ **Акраб** (арабча) – ўн икки буржнинг бири. Шамсия йил ҳисобида саккизинчи ойнинг арабча номи (22-октябрь – 21-ноябрь кунларига тўғри келади).

² **Сарбадорлар** – 1337-1386 – йилларда Эроннинг Сабзавор шаҳрида вужудга келган давлат. Бу давлат қарийб 50 йил мавжуд бўлган.

улар бор, эмаса ҳаммамиз аллақачон душман кўлига тушар-дик! Ҳазратларини яширин бир жойга элтиш ҳақида фармон олинди!.. Хатарсиз томонга боргаймиз!..

Зайнаб Хотун минг азобда оғзини рўмолдан бўшатишга эришди ва бакириб юборди:

– Рози бўлмангиз, султоним!!!.. Рози...

У сўзини тугата олмади, “Ҳик!”, “Ҳик!” деди-ю, шилк этиб, Шох Маҳмуд кўлида осилиб қолди.

– Фитна оралабди, фитна! Тўхта!!! Тўхта!!! – ўрнидан турар экан, Амир Муборизиддин хотинига томон талпинди. – Зайнаб!.. Зайнаб!!!! Нега жимсан?.. Гапирсанг-чи!..

Зайнаб Хотун беаҳалда келган балодан каттиқ кўрқиб кетди, юраги кўтаролмай, жон таслим қилди.

Шу палла Шох Шужоъ, “Ҳай-ҳай!..” деганига қарамай, шартта отасининг кўзларини боғлади-ю, олам-жаҳонни зимистонга айлантирди. Амир Муборизиддин бир умрга ёруғ дунёни кўришдан маҳрум бўлганини кейин билди. Султонни саройнинг тагида жойлашган, бир пайтлар ўзи салтанат ганимларини қамайдиган зиндонга ташладилар, бу ҳам етмагандай, андишасизларча кўзларига мил тортдилар...

– Ҳали ўғилларим олдида жавоб берасанлар, эй мальўнлар! Туз кўр қилгурлар! Бағритошлар!.. Нобакорлар! Паҳлавон ўғилларим Шох Шужоъ билан Шох Маҳмудлар буни эшитсунлар, ўшанда баринг таъзирингни ейсан! Тавбангга таянасан! Қандай зўр ўғилларим бор-а! Ох, суюкли ўғилларим! Қайдасизлар? Отангизни шундай душманлар кўлига топшириб қўйдингизму? Қаердасизлар?.. Қаердасизлар?... – деб мунгсирарди бечора музаффарийлар ҳукмдори.

Ўғиллар аллақачон чиқиб кетган эдилар.

Форс-у Ироқ аҳли ноқобил фарзандлар кирдикорларига нафрат билан қарарди.

Оға-инилар орасидаги пинҳоналик пардаси йиртилди... Ҳали ҳам тахтга ким чиқади, деган кўҳна ва содда жумбоқ ака-укалар ўртасида кўндаланг турарди. Гарчи ука акадан илдамроқ чиқиб, тарафдорлари ёрдамида тахтни эгаллаган, Шох Шужоъ Шероз ва Язд орасидаги кичик Абаркух

вилояти билангина кифояланган бўлса-да, барча мамлакатда икки ҳоким борлигини, юрт ҳали осойишталикдан йироқ эканлигини сезарди.

Чоралар излар экан, бир куни Шоҳ Шужоъ отасининг содиқ мулозими ва жомадорларидан бири ҳисобланадиган, кейинчалик “Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон” асарини иншо этган муаррих Ғиёсиддин Алини ҳузурига чорлатди.

– Ёш эрсангиз ҳам Форс-у Ироқда сўзи барчага ўтадиган аллома, нуфузли кадхудо мақомидадурсиз, фикҳда тенгингиз кам... – деди Шоҳ Шужоъ. – Падари бузрукворингиз шайх Жамол ал-Ислом отамизнинг пирларидан эрдилар. Қайсар укамиз Шоҳ Маҳмудни иттифоққа чорлаб элчиликка боргайсиз, бор фасоҳатингизни ишга солиб сулҳга чорлагайсиз, инъом тариқасида хусравона сарпо кийдургайсиз. Токи бирлашиш таклифи ўртага қўйилсун!

Йигирма бешларга борган юмшоққўнгил, юзлари япалокдан келган, ўсиқ қошлари қоп-қора, барваста Ғиёсиддин Али, қартайган оталари бошига кулфатлар солган бетавфиқ акага ҳам, бемехр укага ҳам ҳеч рағбати йўқ, ичида улардан нафрат килса ҳам, фуқаролик мақомига бўйсунтиришдан ўзга чора топа олмади. Уни ҳайратга солган нарса Шоҳ Шужоъдай таъби назми бор, жоруллоҳ Маҳмуд аз-Замахшарийнинг машҳур “Ал-Кашшоф” ини тўла таҳлил айлашга қодир фозил кишининг бу қадар бешафқат ва беандиша бўла олиши эди. Кошкийди, иложи топилса, қўнглидагининг барини юзига айтиб, тўкиб солса!..

– Бош устига, пошшойим! – дея олди фақат таъзим бажо келтириб.

Қайсар ва айёр душманини пинҳона қўлга тушириш умидида сулҳга розилик билдирган Шоҳ Маҳмуд отасининг қаттиқ уринишларини кўриб: “Сиз тутаман деб қувиб юрган товукнинг думини аллақачон юлиб қўйганман!.. Беҳудага уринибсиз!..” – дегандай масхараомуз мийиғида кулиб қўйди. Шу заҳотиёқ, Шоҳ Шужоъдан Шерозни қайтариб олиш ниятида, музаффарийларнинг ашаддий душмани ҳисоблан-

ган жалойирийлар вакили Султон Увайсдан ёрдам сўраб, Табризга чопар йўллади.

Жанг бошланди, аммо ҳеч ким енгиб чиқмади, тарози паллалари тенг келди. Кутилмаганда, Кирмонда Шох Шужоёга қарши исён кўтарилгани ҳақида хабар етгачгина, тинка-мадорлари қуриган оға-инилар сулҳ тузишга аҳдлашдилар. Сулҳга кўра, Шох Шужоё Шерозни тарк этиб, ўзининг суюрғол шаҳри Абаркухга чекинади, Шох Маҳмуд Шероз камалини тўхтатади...

Кўп вақт ўтмай, қирқ тўрт йил Форс-у Ироқда давр-у даврон сурган, Шох Шужоё билан Шох Маҳмуд хабар олмаганларидан хайрон, охир оқибат – ҳамма бало ўзи ардоқлаб вояга етказган суюкли ўғилларидан келгани етти ухлаб тушига ҳам кирмаган, дунёдан беҳабар Амир Муборизиддин зиндонда, азоб-у уқубатлар чангалида бандаликни бажо келтирди...

Шох Шужоёнинг нуфузи тобора ортиб, музофотда кучли ҳукмдорга айланиб борарди. Шох Маҳмуднинг қўлидан бирон нарса келмасди, аммо ожизлигини тан олиб, жим қараб ҳам ўлтиролмасди. Худди шу палла Язд ҳокими, жияни Шох Яҳё ибн Шох Шарафиддин нуфузли кишиларидан бирини юбориб, жума кунларида амакиси Шох Шужоёнинг қутлуғ номини хутбага қўштириб айттираётганини, тангаларга зарб қилдираётганини, бу кадамлар инсоф-у адолат юзасидан қўйилаётганини фаҳмлайдурлар, дея умид билдирди. Шуштарда ҳокимлик мансабида турган куёви Шох Мансур ҳам шундай чопар юборди...

Орадан бир неча йил ўтиб, Шох Маҳмуд оламдан кўз юмгандан кейингина, Шох Шужоё ўзини ягона ҳоким сизди... Унинг назарида, олам кенгайиб кетгандай туюлди. Бирдан салкам уч юз йил муқаддам подшоҳлик маснадида давр сурган салжукий султон Масъуд ибн Маликшоҳ эсига тушди. У тахт учун тарафгузарликда рақиби, ўз оғаси Маҳмуд ибн Маликшоҳ ўлганда мамнунликдан ашъор тўкиб юборган экан. Шох Шужоё ҳам инисининг вафотини

эшитибок, шундай рубойи иншо этди ва кейинлари роҳатланиб айтиб юрди:

*Укам Маҳмудшоҳ мисли қафасга тушган арслон,
Қилди бисёр фитналар тахт-у узукни дебон.
Ўлди-ю тинчиди эл, шоҳ бўлди Ер остига,
Мен эсам Ер устида бўлдим подшойи жаҳон!*

Бир ой ичида Шоҳ Шужоъ эски душманларидан Табриз ҳокими Султон Увайс билан қариндошлик ришталарини боғлади: катта ўғли Султон Зайналобиддинга унинг, кўпларнинг эс-хушини олган кўрк-у ҳуснда танҳо, бутун Форс-у Ироққа, Озарбайжонга доврўғи кетган қизи ҳурилиқо Дилшод Хотунни унаштирди. Ҳокимнинг нуфузли ўғли Султон Аҳмад жалойир, тиш-тирноғи билан қаршилиқ қилса-да, бу никоҳни йўққа чиқара олмади. Қизга ғойибона ошиқ Шоҳ Мансурнинг эса дарди ичида қолди. Ўз вақтида Шоҳ Маҳмуд ҳам бу дурри яктога оғиз очиб совчилар юборган, аммо Султон Увайс кизини раво кўрмаганди.

Муаррих Гиёсиддин Али саройга қадам қўйганда, Шоҳ Шужоъ эндигина пешин намозини ўқиб турган экан. Муаррихнинг сўзга оғиз очишдан олдин қоп-қора ўсик қошларини бир кўтариб қўйиш одати бор эди:

– Подшойим! Табриздан нохуш хабар етди.

Соҳиби эҳтиром қудангиз Султон Увайс жаноблари ўлим тўшагида ётган эмишлар. Иёдатга бормаклик, ҳол сўрмаклик мусулмоннинг одати...

– Рост дегайлар, мусулмоннинг одати... – ўйланиб деди Шоҳ Шужоъ. – Ҳол сўрмакка боргаймиз!

Аммо сафар иёдатга асло ўхшамади. Шоҳ Шужоъ кўпдан кўнглини банд этган Табризни ўз салтанатига қўшиб олиш нияти амалга ошадиган пайт етганини англади. Табризга очикдан очик улкан қўшинни бошлаб борди.

Султон Аҳмад жалойир отасини доим мана шундан огоҳлантириб келарди.

– Юзингизга солиб ўлтирмайман, эй падари бузруквор! Бўлар иш бўлди! Бундан наф йўқ! – Султон Аҳмад жалойир ғазабини зўрға тийди. – Шоҳ Шужоънинг шундай разил-у

номард эканини билардим!.. Билардим! Падаркуш-ку у! Мана, қудачиликнинг оқибати!.. Шунчалар гофилман-а мен галварс!!!.. Хонавайрон бўлдук! Хонавайрон бўлдук!

– Астағфурилло... Беномус!.. Юзсиз!.. Оқибатсиз!.. Мурдор!.. – инграб юборди аламдан Табриз ҳокими, шу лаҳзадаёқ “Пу-уф!..” деди-ю, жон омонатини ўз эгасига топширди...

Шоҳ Шужоъ тантанавор юришини тўхтатмади, Табризга бориб қудасининг маъракасида қатнашди, кейин Қазвини олди ва Исфаҳонга қараб от сурди. У отаси Амир Муборизиддинга ўхшаб, бутун Форс-у Ироқ-у Ажамни идора этмокни кўнглига тукканди. Ўлимидан икки йил олдин, душманлар билан тил бириктирдинг, дея шубҳага бориб, йигирма тўрт ёшли шижоатли ўғли Мужоҳиддин Шиблининг кўзларига мил торттиргани ҳақидаги гаплар мамлакатга ёйилиб кетди. Шоҳ Шужоънинг мана шу қилмиши, айниқса, Соҳибқироннинг кўнглига қаттиқ ботди.

Юрт ичида кишлоғ-у шаҳарларда пинҳона, гоҳ эса ошкора шундай сўзлар юрарди:

“Беш кунлик ўтар дунё, тахт-у салтанат учун гуноҳидан кўркмай, падари бузруквори кўзига мил тортишдан кўркмади-я!”

“Ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган ўз жигарбандини кўр қилишдан тортинмади-я!”

“Қўлини отасига кўтарди-я, қўлинг сингур!”

“Қудасининг ўлимига бостириб борган ноинсоф!..”

“Шундай бераҳм, ёвуз одамга ҳам худонинг жазоси бормикин?..”

Султон Увайс вафотидан беш йил ўтар-ўтмас, Шоҳ Шужоъ ғаройиб бир касалга йўлиқди. Саройдагилар буни эрталаб нонушта вақтида билиб қолдилар. Подшо дастурхондаги ноз-неъматларга очофатдай ёпишди. Иссиқ овқатни ҳам, қуюқ таомни ҳам бирпасда еб битирди.

– Ҳеч ейдиган нарса қўясанларми ўзи? Қурук дастурхонни еб бўладиму?.. – бақирди у хайратда қараб турган

чошнигир¹ билан баковулга. Чиройли юзли подшонинг кўзлари чакчайди. — Очдан ўлдирасанлар, шекилли!.. Бирон овқат-повқат тайёрламадингларму? Каллангни оламан! Тез овқат олиб кел! Ҳамма бир-бирларига хайратда қаради. Мулозимлар емак олиб келишга шошилдилар... Мамлакатнинг ҳозиқ та-библари подшо “жавъ ал-бақар”² деган касалга чалинибди-лар, дейишди. Бундай одамлар тўйганини билишмайди, очо-фатдай ташланиб овқат ейишса ҳам, доим қоринлари оч юради, рўза тутишдан бенасиб яшашади...

Бедаво дард подшонинг гирибонидан тутганди. Номдор табиблар шифойи малҳам кидириб, ҳар томонга елиб-югурдилар. Шоҳ Шужоъ милодий 1384-йилда худонинг бу балосига чора тополмай азоб-укубатда оламдан ўтди. Падари бузрукворининг дили оғриган, ўғлининг гуноҳи тутган-да, — дерди авомуннос, эл, улус...

Вафотидан ўн беш кун аввал Шоҳ Шужоъ хеш-у ақрабolarини ёнига чорлатди. Бир пайтлар уларга қарши тинимсиз савашлар курган, подшо қариндошларидан тортиб олган шаҳарлар-у вилоятларни қайтадан ўзларига улашиб чиқди. Гиёсиддин Али барини ўз кўзи билан кўрди.

— Васиятимни шоҳлик дафтарига битилсун ва олий мажлисда барчага ўқиб берилсун! — буюрди Шоҳ Шужоъ ҳолсиз. — Инъомларимни қабул айлангиз! Ўғлим Султон Зайналобиддинга... Шерозни ишониб топшираман. Шероз — салтанатимнинг пойтахти, салобати, кўрки, ҳамманинг икки суядиган шаҳар...

Подшонинг сўзни тугатишга қурби етмади, чарчаб қолди. Васиятга кўра, бир укасига Кирмон вилояти иқто³ этилди. Акасининг ўғли Шоҳ Яҳёга Язд шаҳри тегди. Шоҳ Мансур эса Исфаҳон шаҳрини бошқаради.

— Вилоятларни қабрга ортмоқлаб кетишнинг иложи йўқ-да! — деди заҳархандалик билан Шоҳ Мансур акаси Шоҳ Яҳёга шивирлаб. — Иложи топилганда-ю, қайнатам бизларга

¹ Чошнигир (форсча) — подшо саройи ошхонасининг бошлиғи (муалл).

² Жавъ ал-бақар — очкўзлик касаллиғи.

³ Иқто (форсча) — ўрта асрларда катта, алоҳида хизматлар учун ҳукмдор инъом қилинган чек ер.

бир қарич ҳам ер бермай, ҳаммасини қабрида қучоқлаб ётарди...

Бошқалар ҳам инъомлар ҳақида ҳар хил фикрлар билдиришар, кимнингдир рози, кимнингдирдир норозилиги пичирлашиб гапирганларидан билиниб турарди.

Эртаси куни дунёдан кўнглини узмаган Шоҳ Шужоъ узоқ ўйлаб Ғиёсиддин Алини ёнига қорлатди:

– Амир Темур Кўрагон аллома-ю муаррихларни, аҳли илмни бағоят ҳурматлар эмишлар. Аларни сўзларига қулоқ солар эмишлар. Сухбатлашганимда ўзим ҳам кўргандим. Ҳолни баён айлаб, илтижоларга тўла мактуб ёзилсун... – фармон қилди Шоҳ Шужоъ. – Сиз мамлакатда машҳур фақиҳдурсиз, Яздга бориб Амир Темур олдида обрўмизга обрў қўшиб бергайсиз, деган умиддаман...

Ғиёсиддин Алидан бунга розими, рози эмасми, деб биров сўрамади...

Мактубда даромаддан сўнг шундай сўзлар битилган эди:

“... Олий ҳазрат, мамлакатпаноҳ, бузурги қомкор, салотини гардуни даввор¹, иқтидори ақобири замин-у замон, қутб ул-Ҳаққ вад-дунё вад-дин, Абулмансур Абулмузаффар Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон, ҳалладаоллоҳу мулкуҳу ва султонху², ҳаққи дуолари кўнглимизнинг туб-тубиндадур... Сиз Ҳазратнинг адл-у инсофини ва лутф-у қарамини эшитиб, ҳон бирла белимизни маҳкам боғлаб, эътиқод айлаб, давлатхоҳлигимизни билдурдук. Рўзи азалда битилмушки, ҳар нимақим дунё ичинда мавҷуд турур, анга фонийлик вожиб турур... Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло эҳсонидин муяссар бўлдиким, биз – оғиз қуллари Шоҳ Шужоъ ибн Амир Муборизиддин Музаффар бу эллик уч йилдақим туфроқ ичинда манзил тутуб эрдук, ҳар муқаддас тиладук, шукриллаҳ, ато этди... Бу муқаддас ҳон бермақ армондур, чунки у осойиши ҳон ўрнидадур... Яратганга

¹ Даввор (арабча; давра ясовчи) – давра ҳосил қилиб айланувчи, қарқарулик. Бу ерда фоний дунё маъносида қолган.

² Амир Темур Кўрагон, ҳалладаоллоҳу мулкуҳу ва султонху (арабча) – Оллоҳ Амир Темур Кўрагон мулкни ва подшоҳлигини абадий қилсун.

шукрки, Сиз Соҳибқирон даргоҳига юз қўйдук. Ва ҳар наким бизга ҳазрат Ҳаққдин тегса, агарчи заҳматдур, ани марҳамат билурбиз...

Ҳазрат Соҳибқироннинг умрига, илоҳи, бақо бўлсун. Фарзанди оҷизамизни қутлуғманглай набиралари шавкатли амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирга тилагонлари бошимизни кўкларга етқурди... Улуғ сулола бирлан уланмак саодати бизга насиб этди. Эмди ул ҳазрат била сидқ-у муҳаббат бор жиҳатидин вожиб кўруб, фарзанди дилбандимиз Зайналобиддинни – Оллоҳу умруҳу фи зилли иноятиқум¹, – Ҳазрати олийларига тобишурдум... Ул ҳазратнинг лутфидин нечук лойиқ турур (умидимиз ҳам улдурким), шафқат ва марҳамат қўланкаларини булар устига солгайлар... Токи улуғ-кичик рўзгор ичинда бу маънини билгайлар, ҳасадеғўйлар мажол топмагайларким, элик чиқаролгайлар... Ва бу дўсти махсуским, дўстлуқ ва аҳд тавфиқин топгойлар, фотиҳа ва дуо бирла ёд қилгойлар..."

Гиёсиддин Али мактубни олиб Яздга жўнаган куни пешиндан кейин, подшонинг аҳволи оғирлашди. Кулоғи том битиб, ёстикдан бош кўтаролмай ётар экан, хеш-у ақрабо-ларга қилган сахийликларим, савоб ишларим дардимни енгиллатади деб умидвор эди, бироқ аксинча мудҳиш ўйлар исканжаси уни тобора чор атрофдан қаттиқ қисиб келарди.

Кейинги кунларда отаси Амир Муборизиддиннинг хорғин чехраси хаёлидан кетмай қолди. Ҳозир ҳам ўйилган кўзлари билан унга қараб турибди... Ўтган куни тушига ҳам кирган экан.

Укаси Шоҳ Маҳмуд билан иккиси оталарига қанчалар жабр-у жафоларни раво кўрдилар-а! Мана энди, ота-ҳам дунёдан ўтди, бемахалда дайди ўққа учраган ука ҳам...

Ҳа, Шоҳ Шужоё оламга йиқилмас-йитмас устунман, деб ўйлаганди, барча нарсанинг ўткинчи эканига ақли етмаган экан ўшанда... Ўғлининг эмас, ўзининг кўзи кўр экан! Пайғамбар саллалоҳи алайҳи ва салламнинг "Ман ла ярхам,

¹ Оллоҳу умруҳу фи зилли иноятиқум (арабча) – сизнинг иноятингиз соясида Оллоҳ унинг умрини узун қилсун.

ла йурхам”¹ деган ҳадисларини унутиб қўйган экан-да. Ҳай, афсус! Афсус!..

Сарой аҳли орасида: “Худо шифосидан дариғ тутмасун!”, “Шифосини ўзи берсун!” деб йиғлаганлар ҳам, ичида: “Тумдон бўлсанг, бўл-а!” деганлар ҳам учрарди. Шох Шужоънинг вужудига қалтироқ кирди. Бу ўлим қалтироғи эканлигини сезаркан, ҳаммага бир-бир қараб чиқди-да, хаста овозда бундай деди: – Барчангиз бебаҳра қолмадингиз, ўз вилоятингиз, шахрингиз бор энди... Мендан кейин бир-бирингиздан айрилмангиз, инок яшангиз. Зинҳор низо-ю фитналарга йўл очилмасун. Темурбек, Малик аз-Зоҳир Барқуқ, Ибн Усмон деган қудратли подшолар бор, Султон Аҳмад жалойир билан гапга кирмас Амир Қора Юсуфга ўхшаганлар бор, ёлғиз ҳеч бирига бас келолмайсиз... Энди Форс-у Ироқи Ажам сизиникидур. Музаффарийлар сулоласи узок йиллар давр-у даврон сурсин, илоҳи!..

Ҳамма ўзи умри давомида ҳозирги айтган сўзларининг бутунлай тескарисини қилиб келган, энди тўшакка миҳланиб қолган ожиз-у нотавон подшога ҳам ачиниш, ҳам нафрат билан қарарди. ...Амир Муборизиддиннинг авлодлари, тахту мулк талашишни бемор ётган Шох Шужоъ тўхтатиб тургандек, унинг вафотидан сўнг баттар авжига чиқардилар, ҳеч ким ҳеч кимга қулоқ солмай қўйди. Форс-у Ироқи Ажамда кир-ғин-у қатағон авж олиб кетди.

Амир Темур, одати бўйича, даставвал қадам қўйган мамлакатининг азиз авлиёлари, фозил-у фузалоси билан кизикар, сўраб суриштирар, шу йўсинда кимнинг ким эканлигини билиб оларди. Ғиёсиддин Али ҳақида ҳам эшитганди, номи чиққан алломани очик чеҳра билан қаршилади.

– Раҳматли Шох Шужоънинг зор-у таваллосига дил қулоғини тутмоғимиз лозим, бу мусулмончилик бурчидур... – деди Амир Темур алломага. – Шерознинг янги ҳокими Султон Зайналобиддинга киши юборғоймиз, жаноблари ҳамроҳ бўлғойлар. Мактубга жавоб элтғойлар...

¹ Ҳадис: “Раҳм қилмаган, раҳм қўрмайди”.

Гиёсиддин Али қошларини бир кўтариб қўяркан, Соҳибқирон кўнглининг, даргоҳининг кенглигига тан берди.

Жавоб мактубида шундай сўзлар ёзилганди:

“... Шерознинг янги ҳокими Султон Зайналобиддинга...

Барча олам йироқ ва яқиндан эшитгай ва билгайларким, дўстликни нечук қилмоқ керак ва сенга яқин келиб, тушиб турубтурбиз. Оллоҳ раҳматига олгур падари бузрукворинг нома битиб, сендай фарзанд-у дилбандни ихтиёримизга тобишургон эрди. Отангни руҳи шод бўлсун, таваккуфга¹ бормай бот келгил, то иноят ва шафқатларимизни кўруб қайтгайсенким, дўстлар шод кулгайлар, душманлар малул² ўлгайлар...”

Аммо Султон Зайналобиддин фитначилар игвосиданми, Соҳибқироннинг зафарқарин лашкари ҳайбатидан кўркибми, сўзга кулоқ солмади. Амир Темур Шероз билан Язд ҳокимлигини Шоҳ Яҳёга топширишдан бошқа чора тополмади. Шерозни ташлаб Шуштарга ошиққан Султон Зайналобиддин, уни бу ерда Шоҳ Мансур кутаёганидан беҳабар эди, келди-ю қизиган кумдан қочиб, ўтдан паноҳ тилагандай, ўзини зиндонда кўрди... Кейинроқ минг уқубатда Исфаҳонга қочиб жон сақлади.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Форс-у Ироқи Ажамдан Амир Темур ҳузурига юборилган элчилар сардори милодий 1392-йилнинг баҳори ўртала-рида Самарқандга етиб келди. Унинг қўлида мамлакатнинг нуфузли кишилари – содот ва қуззот³ вакиллари номидан битилган мактуб бор эди. Кўксаройда Амир Темур уни қабул этаркан:

– Ие! Бу ўзимизнинг муаррих-ку! – деди ва кўнглига қан-

¹ Таваккуф (арабча) – тўхтамоқ (муалл).

² Малул (арабча; зерикувчи, чарчаган, сабрсиз) – хафа, дилтанг.

³ Содот ва қуззот – яъни, саййидлар ва қозилар (муалл).

дайди́р иликлик югурди.

Саккиз йил аввал Шерозда Шоҳ Шужоънинг сўнги илтижоларини Соҳибкиронга шу одам етказганди.

Мактуб жуда нохуш бўлиб, унда мамлакатдаги бесаранжомликлар, бошбошдоқликлар, музаффарийларнинг нохуш кирдикорлари тафсилотларидан кейин, бундоқ дейилганди:

“... Парвардигорнинг ўзи олий ҳакамдур. Арзи-додимизни тинглагайсиз, бешак-шубҳа ноумид қўймагайсиз. Кишваримизга, иншооллоҳ, муборак қадамлари такрор етгусидур. Қанчалар тез етса, шунчалар кўнгиللар йўлига мувофиқ бўлур. Ҳоло, баъд: музаффарийлардин бошимизга бало-офатлар ёғилди... Мусулмончиликка тўғри келмайдургон ишлардан авомуннос эл, фақир-у мискин дили озурда, ҳоли харобдур. Умидимиз улки, музаффарийларни ортиқ вилоятларда қолдирмагайсиз... Кишваримизга қадам ранжида этсалар, номаи аъмолимизни холисанилло ўзларига сўйламоқ бахтини Тангри бизларга насиб айласа, деган умиддадурмиз...”

– Мактубни ким битди?.. – синчков назар ташлади Амир Темур.

– Камина қоғозга тушурмиш эрди... – ҳали оқ ораламаган қоп-қора ўсиқ қошларини бир кўтариб қўйиб жавоб берди Гиёсиддин Али. – Ҳоли қудрат юмшатиброқ ёзилди, Амир Соҳибкирон...

Соҳибкирон ўзига-ўзи дегандай сўзланди: – Ҳа, энди Шоҳ Шужоъ йўқ... Шербаччалар эса дунёда ягонамен, деб бир-бирларини еб қўйгудай алпозда тахт талашадурлар, тишлашадурлар...

Амир Темур валиаҳд Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг дунё ишларидан кўнгли қолиб, ҳажга йўл олган мамлакат ва раият вазири Амир Сайфиддин некўзнинг Шероздан юборган мактубини эслади. Зукко таъб амир ўз мактубида, ҳукмдорлар орасида иноқлик йўқлиги, раоё ва бароёга зулмлари чегара билмаслиги, ҳажга боргувчиларга чопқун ясашларини таъкидлаб, улар илдизини қирқмак лозимлигига

диққатни қаратганди. Ушандан кейин ҳам ўн беш йил ўтди. Орада Эронга бир сафар қилинди...

Гиёсиддин Али олиб келган мактуб ҳам сабаб бўлди-ю аркони давлат билан кенгашиб олиш мақсадида ҳамал оий ўрталарида Кўксаройда машварат чакирилди. Шахзода-ю амирзодалар, беклар-у баҳодирлар, вазирлар, саркардалар, пири муршид, шайхулислом, қози ул-қуззот, туманбегилар, лашкарбошилар, тавочилар¹, ясовулбошилар, мухрдор, қўрчи-ю доруғалар, вилоятлар ҳокимлари жам бўлдилар. Бир четда қиссахон Мавлоно Убайднинг қироати бағоят ёқимли, билимдонлиги билан танилган қирқларга борган ўғли Мавлоно Ҳайбатуллоҳ кўк дафтарни очиб ёзишга тутинди...

Мункайиб қолган қиссахон муқимроқ жойда ўлтирсам, яъни Кўксарой кутубхонасида хизмат кўргизсам, эски рисо-лаларни китобат қилиш, безаклаш, сақлаш ишларини амалга оширсам, хаттот-у наққош, музаҳхиб-у саҳхофлар заҳма-тини биргалашиб тортишсам, деган истак билдирди ва ўз ўрнига ўғлини тавсия этди. Соҳибқирон рози бўлди, чунки машҳур Бағдодникидан ҳам нуфузлироқ Кўксарой кутуб-хонасига Мавлоно Убайд сингари соҳиби илмлар жуда зарур. Машҳур алломалар Саъдуддин ат-Тафтазоний билан Муҳаммад Журжонийлар шу ерда хизматда эдилар. Кутуб-хонага ҳали дунёнинг турли музофотларидан китоблар келтирилиши керак... Хуросон юришидан кейин уч мингга яқин китоб кутубхона қабатларини безади.

Машваратни бошқарган хон Султон Маҳмудхон содот ва куззот вакиллари мактубидан бағоят таъсирланганини айтиб ўтгач, бундай деди:

– Амир Соҳибқирон, қутлуғ ишга қадам қўйиш олдидан ҳамиша машварат чакириб, кенгаш ахлидан маслаҳат олмак удумимиздур... Кенгашли тўй тарқамас... Фурсат етди, энди фурсатни қўлдан бермаслик керак, дарҳол йўлга отланмак лозим, деган фикрдаман, Амир Соҳибқирон!

– Пайғамбар расулуллоҳ ҳам доим саҳобалардан кенгаш сўрар эканлар... Алҳамду лиллаҳир раббил оламин! – Оқ ри-

¹ Тавочи (мўғулча) – олий харбий мансабдорлардан бири.

до кийиб олган, дастор салласининг печи чап елкасига тушиб турган пири муршид Мир Саййид Бараканинг овози залварли жаранглади. — Номадин кўринурки, музаффарийлар мартабаси тебраниб колибдур...

— Хў-ў-ўш... — деб қўйди раият вазири Амир Сайфиддин некўз одатича томоқ қириб... Ичида ҳали шимол ёқлар нотинч эканини, Тўхтамишхон муаммоси томоққа тикилган суякдек ҳал бўлмай турганини, у баттолнинг Соҳибкирон йўқлигидан фойдаланиб, тагин босқин уюштириши эҳтимоли борлигини, юртни шу алпозда қолдириб кетиш хатарлилигини ўйлар, Араб-у Ажам томонларга чиқишга ҳали фурсат бор, деб ҳисобларди. “Шимолий сарҳадлардан табакай хотиржам бўлинмас экан, ўзга ҳаракатлар салтанатга фақат ортикча ташвиш келтирадур!..” — деб ўйлади ичида, аммо индамай тинглашда давом этди.

— Амир Соҳибкирон! Хуросон-у Форсга юриш салтанат учун бениҳоя муҳимдир! — Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг йўғон овози баланд шифтга бориб теккандай туюлди. — Юрт тинчлиги, айниқса, хазинани бойитишда жуда қўл келгай, лашкарни курч, мулкни устувор қилгай, бу уч нарсанинг салтанат пойдевори эканини ўзлари “Тузуқлар” га киритишни ҳам уқдирганлар.

— Жаҳонгирлик бобида қўйилажак катта қадамдир бу, бунга асло шубҳа йўқ!.. — деди қўлида чиройли гулдор тасбеҳини оҳиста ўғирар экан, шайхулислом Хожа Абдулмалик. — Форс йўли, иншооллоҳ, очилиб турибдир. Жаҳонгирлик юришлари ҳам хожаи коинотнинг амри билан бўладир.

Мироншоҳ Мирзо кизикқонларча сўз олди:

— Валинеъмат Соҳибкирон! Маъзур тутадилар...

Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойирнинг бадбахтлиги барчанинг хотирида турғондир? Ҳали хануз буни ўйлаб кечалари кўзимга уйқу келмайдур. Ҳазратлари юборғон қутлуғ қадам элчиларни қандай қабул этди? Элчиларнинг ўзини ҳам, муборак мактубни ҳам оёқ ости қилди-ку ул нобакор! Элчига ўлим йўқ... Аммо Султон Аҳмад жалойир валинеъмат Соҳибкирон элчилари сардорларини, бу ким-

нинг элчиси, деб ўлтирмай, эл кўзида бошларини кестирди, кейин ўлганларининг бошларини тирикларининг бўйнига осиб, хор қилиб бир гуруҳини Миср султони Барқукқа, иккинчисини Рум султони Боязид Йилдиримга жўнатди... Ёнида ўшанда Амир Қора Юсуф бор экан, унинг ҳам кенгашини олғон экан. Ниятлари недур? Барқукдай, Боязид Йилдиримдай суянчиқларимиз бор, кўриб қўй, демоқчимулар? Бунга ҳеч чидаб бўладирму? Нафақат Эронга, балки Ироққа ҳам, Шом-у Мисрга ҳам юриш лозимдур!

Ҳаяжонга тушган, кўзларидан ўт чақнаган Мироншоҳ Мирзо “Қойиллатдимму?..” дегандай атрофдагиларга бир-бир қараб қўйди.

Муҳаммад Султон, Умаршайх Мирзо, Шохрух Мирзо, Жаҳоншоҳ ибн Жокулар гапларга жим кулоқ солиб ўлтирардилар. Бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа вафотидан кейин сирқовланадиган одат чиқарган Амир Довуд дуглат салтанат ишларидан илик тортди.

Энди машваратларда унинг ўғли, Соҳибқирон жияни ва куёви, нуфузи ортган Амир Сулаймоншоҳ қатнашарди. У дам-бадам жойида қимирлаб қўяр, нимадир дейишни истарди-ю, аммо журъат этмас, энди бошлай деганда, бошқа ёқдан кимнингдир овози янграрди. Кузатаркан, Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳали замон даврада Султон Бахт бегим шавҳарининг¹ дўриллок овози ана янграб қолади, мана янграб қолади, деб кутарди.

Янги тайинланган вазири аъзам Муҳаммад Жалд, ўзининг борлигини билдирмокчи бўлгандай, дарҳол сўз олди. У гапирганда у ёқ-бу ёққа қараб қўяр эди:

– Ижозат берсалар, Амир Соҳибқирон... Ақли қосирим дерки, Эрон-у Ироқ ҳукмдорларига зинҳор инонмаслик лозим, жаҳон амирзодаси сўзлари бағоят ўринлидир. Айнан дилимиздаги гапни айтдилар, деб ўйлайман. – Мироншоҳ Мирзони қўллаб-қувватлаб деди вазири аъзам Муҳаммад Жалд. – Улар ишончингизни оқламадилар, йўқ эса уч йиллик юриш пайтида барчасини тигдан ўтказиш лозим эрди ва бу

¹ Шавҳар (форсча) – эр (муалл).

бошқаларга, шубҳасиз, сабоқ вазифасини ўтагай эрди. Амир Соҳибқирон такрор олий ҳимматликларини намоён айлади-лар, барчасига омонлик бағишладилар, мансабларини тортиб олмадилар. Бироқ улар парвардигори эгамга шукр қилмадилар. Ушмундоқ демакка журъат этурманки, улар ўрнига амирзодаларимиз тайинланғонларида ҳозир бу ташвиш Амир Соҳибқироннинг азиз бошларини тағин оғритиб ўлтирмасди. Адолатнинг қарор топмоғи учун қарор адолатли бўлмоғи шарт, шу вайдан ҳазратнинг муборак қадамлари Эрон-у Ироқ заминига тушмоғи лозим ва лобиддур...

Амир Темур индамай тинглар, эшитган сари ғазаби ортгандан ортиб борарди.

Асли жалоийр, Шайх Нуриддин баҳодирнинг узоқ хешларидан ҳисобланадиган Муҳаммад Жалд эллик бешлардаги пакана бўйли, ўткир ақлли, ўзини самимий кўрсатишга уринадиган, ясама ҳаракатларини ниқоблашга қодир, кўзлари қисик, бурни катта, пилдираб юрувчи чакқон одам бўлиб, сўлқиллоқ қўлларини кўз-кўз қилишни истагандай доим енглари калта кийим кийиб юрар, гаплашганда ҳам қўлларини бўш қўймас, бир-бирига ишқаб, силаб-силаб қўярди. Кўпинча аскияларда уни бурундан олардилар.

Бир куни давра қизиб кетди-ю, одатдагидек, бурундан аския бошланиб қолди. Шайх Нуриддин баҳодир сўз олди:

– Муҳаммад Жалдга ўхшаган бурни катта бир одам уйланмоқ ниятида чиройли хотин олдида мақтана бошлабди:

“Мен оғир юкларни ҳам чимчилоғи билан чирпиратиб юборадиган Руштами дostonдек паҳлавонман! Ундан ҳам ортиқроқдурман!

– Кўриниб турибди, – дебди хотин. – Агар паҳлавон бўлмаганингда, қирқ йилдан буён бундай бурунни кўтариб юра олмас эдинг!...”

Ҳамма қотиб-қотиб қулган, Муҳаммад Жалднинг эса катта бурни қизариб кетганди ўшанда.

Якин дўстларидан ҳисобланган Муҳаммад Чуроға додхоҳ унинг эпчил, қандай вазифа топширилмасин, чорасини топиб адо этгувчи уддабурронлигини назарда тутиб: “Отларини ҳам билиб қўйишган экан-да!...”, деди бир куни, “жалд”

сўзининг арабчада чакқон, абжир-у эпчил, чапдаст каби маъноларига ишора қилиб. “Исм тортар экан-да, додхоҳ жаноблари!..” – ҳазилга ҳазил билан жавоб берди Самарқанд мадрасаларидан бирининг мутаваллиси¹, у ёк-бу ёкқа қараб кўяр экан. Додхоҳ ногаҳон “Бирор киши гапирган пайтда, у ёк-бу ёкқа қараб кўйса, демак шу омонатдир...” – деган ҳадис сўзларини эслади-ю, аммо унчалар эътибор бермади.

Мутавалли Муҳаммад Чуроға додхоҳга ялиниб-ёлвориб вазирлик мартабасига эришганди.

Соҳибқирон вазири аъзамнинг чечанлик билан айтган гаплари кўнглига хуш ёққанини сизди, ҳаёли вазирларга кетди. “Вазирлардан тўрт сифатни талаб этилиши лозим. – ўйлади у. – Асиллик, тоза наслик, ақл фаросатлилик, сипоҳ лашкар ахволдан бохабарлик, сабр-чидамлилик, раият-парварлик – бари чинакам вазирнинг хос фазилатлари. Шундай вазирга имтиёзлар раво кўрилсун, ишонч билдирилсун, ихтиёр топширилсун. Шубҳасиз, у инсоф эгасидир, мулккий ва молиявий ишларда олгулик жойидан олиб бергулик жойига берадур, бировдан ёмонлик ахтармайдур, айтсалар эшитмайдур, хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан – ҳар кимнинг номини яхши сўзлар билан тилга оладур... Чиндан ҳам, салтанат уч нарсаси: мулк, хазина ва лашкар билан тирик, доно вазир эса ҳар учовини саранжом тутмоғи жоиз...”

Амир Темур вазирлар ҳақидаги тузукка ушбу фикрларни Мавлоно Ҳайбатуллоҳга айтиб, кўк дафтарга тушириб қўйиш лозимлигини ўйлаб қўйди.

Ҳа, вазири аъзам жуда билиб айтди: адолатнинг қарор топмоғи учун қарор адолатли бўлмоғи керак!

Синчковлик билан кузатиб турган Муҳаммад Жалд Соҳибқирон чехрасида ранжиш аломатларини илғамаганидан мамнун, қўлларини бир-бирига ишқаганча жилмайиб қўйди.

– Комил киши ўз жисмида икки хатарли дардни сезса, аввал энг хатарлисига даво топмоғи мақбулдур... – сўз қотди пири муршид ҳам. – Бу ерда эса бир томирда икки дард жўш

¹ Мутавалли (арабча; мудир) – диний муассасаларнинг хўжалик нозир.

урмакда... Оре, рост. Борди-ю Эрон мамлакати Тўхтамишхон тасарруфига ўтса, Ирок-у Миср бирлан бирлашса, у ҳолда Турон салтанатига катта хавф туғилмаги аёндур. Тулпорлар қадами эмин-эркин Жайхундан нарига ўта олмай қоладур, Ипак йўли жилови ҳам қўлдан чиқадур...

Амир Темур, одатича, машваратларда хоннинг ўнг томонидан жой оларди. У ўрнидан туриб, охиста хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ногирон оёғи ҳам бироз яйрагандай бўлди. Амир Сайфиддин некўз ўзи эшитарли даражада охистагина: “Хў-ў-ўш...” деб қўйди. Барча Соҳибкироннинг сўз айтишини кутарди.

Ўртага чўккан жимликни шаҳарнинг кунботар томонидан эшитилган қандайдир тўйга чалинган карнайнинг мардона овози бузди.

– Гарчи ўзимизнинг ташвишларимиз етарликдур, Кешда Оксарой куриладур. Салтанатнинг улкан биноси. Кошкийди, ўзим ўша ерда юрсам... кўмаклашсам, барини кузатсам... – салмоқли деди Соҳибкирон юришда давом этиб. – Олти йил муқаддам Тўхтамишхон Эроннинг шимолий-ғарбий музофотларига босқин уюштирди, бу шунчаки юриш эмас, балки унда чуқурроқ маъно яширинган, жаноблар. Кўрнамакнинг иддаоси каттадур... Чингизхон авлоди тасарруфидаги Эронни бутунича ўз салтанатига қўшиб олмакчи! Табризни талон-торож қилгонларида бу яққол кўринди. Душман ҳеч қачон ухламайдур. Биз бефарқ туришимиз зинҳор мумкин эмас! Яна бир гап бор, Мамат...

– Бош устига, Амир Соҳибкирон! – ўрнидан туриб қўл ковуштирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Тўхтамишхон муҳорабаси бирлан банд эрконимизда, Исфаҳонда бадфеъл кимсалар доруғамизни қатл этибдурлар, Шероз аҳли эса ношукрчиликка бориб, исёнга ружу қўйибдур. Бу бошқа вилоятларга ўрнак эрмас... Бунинг барчаси бизларга дашномдур. Сониян, музаффарийларнинг кирди-корлари, юрт тузишга лаёқатсизликлари оқибатларини ўйламоқ жоиздур. Мусофирлар, хусусан, уммулмадойин¹

¹ Умм ул-мадойин (арабча) – шаҳарлар онаси, маъносиди (муалл).

Маккаи мукаррамага бораётгон такводор ҳожилар тортган азоб-у уқубатлар кишининг газабини қўзғайдур. Буни қандоғ тушунмак керак? Раият Оллоҳ таборака ва таолонинг бизга тобшургон омонатидур. Оллоҳнинг ердаги халифасига равомидурки, мамлакат ўртасида ушмундоқ бузғунчи галамис жамоалар эмин-эркин юрса-ю, уларни илдиз-илдизидан қўпоришга қодир эса-да, бепарво қараб турса... Тонгла қиёматда ундан сўралса не деб жавоб бергай?.. Хон ҳазрати олийлари ҳақ сўзни айтдилар, фурсат етибдур, бас, бузуқиларнинг жазосини бермак, мамлакат-у музофотни бадкирдорлардан қатрон айламак бизларга амри вожиб саналур!

– Рост айтдилар, Амир Соҳибкирон!

– Бизларга амри вожибдур!

– Вожиб! Вожиб!

– Бузуқиларни даф этиш кони савобдур!

– Савобдур! Савобдур! – деган бошқа овозлар ҳам янгради.

Машварат аҳли Хуросон-у Форс-у Ироқи Ажам, Озарбайжонга бориш мураккаб вазиятнинг кечиктириб бўлмайдиган заруратига айланганини англади. Бундай вазиятда Амир Темур жаҳонгирлик ҳимматидан ўзини хотиржам, тинч сеза олмасди.

Турон хони Султон Маҳмудхоннинг олий фармони асад оий¹ бошида Эрон томонларга юриш бошланганидан хабар берди. Улкан қўшин яна қўзғолди.

II

Бешафқатлиги билан ном чиқарган, мард ва қўрқмас Шох Мансур қўшин тўплаб Шуштардан Шерозга, акасига қарши отланди. Шаҳарнинг Шох Яҳёдан норизо нуфузли саййидларидан бир жамоа пинҳона мактуб йўллаб, уни Шерозга таклиф қилиш асносида қўллаб-қувватлашларини, тобе ва тарафдор эканларини билдирдилар. Чиндан ҳам, Шуштар ҳокимиға шаҳарнинг катта Салим дарвозаси ланг очиб қўйилди. Мамнунлигини яширмаган Шох Мансур қайнатаси

¹ Асад (арабча; арслон, шер) – ўн икки буржнинг бири. Шамсия йил ҳисобида бешинчи ой. (22-июль-21-август). 1392-йил август бошлари (муалл).

Шоҳ Шужоънинг тахтига ўлтиришдан орланмади...

Жума куни катта жомеъ масжидида Амир Темур тайинлаган Шоҳ Яҳё ўрнига Шероз ҳокими сифатида Шоҳ Мансурнинг номи хутбага қўшиб ўқилди. Шоҳ Яҳё бағри тош укасидан кўрқиб, шу лаҳзалардаёқ шаҳарнинг бошқа – Саодат дарвозасидан чиқиб, Яздга қараб қочди.

Исфаҳонда черик йиғиб юрган Султон Зайналобиддин воқеалардан хабар топиб: “Шерозни отамиз бизга тобшурғонлар, унда ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ!” деди ва Шоҳ Мансур устига бостириб келди. Отаси Шоҳ Шужоъ тарбиятини олган шерозлик амирлар туз ҳақи ҳурмати, албатта, менга ён босадилар, дея унинг кўнгли тўқ эди. Аммо ҳеч ким унга кўмак қўлини чўзмади. Ҳатто Султон Зайналобиддиннинг мурувватини кўрган, унинг қўлидан Абаркуҳ ҳокимлигини олган Паҳлавон Муҳаззабдай амир ҳам чеккада қараб турди.

– Танг пайтларингда бошингни силағондим... – ўпка қилди Султон Зайналобиддин Паҳлавон Муҳаззабга тикилиб. – Яхшиликка ёмонлик экан-да. Валинеъматингта нонқўрлик-ку бу! Майли, худонинг ўзига солдум...

Паҳлавон Муҳаззаб индамади. У сўнгги вақтларда Шоҳ Мансурнинг нуфузи ошиб бораётганидан ҳайиқар, ёлғизланиб қолишдан кўрқиб юрарди, шу сабабдан, ошиғич Шоҳ Яҳё билан дўстлашишни кўнглига тугди. Иттифоқо, Шоҳ Яҳё укаси Шоҳ Мансурдан қочиб Яздга кетаётганда, Абаркуҳда тўхтади. Паҳлавон Муҳаззаб яқинларининг огоҳлантиришларига кулоқ солмай, узокни ўйлаб ўтирмай, кўришгани қалъадан чиқди... Аҳд-у паймонлар қилинди.

Бироқ Шоҳ Яҳё фосик ва фитначи одамларнинг гапига кириб, шубҳага бориб, дунёдан беҳабар Паҳлавон Муҳаззабни шартта хибсга олдирди ва зиндонга ташлатди. Султон Зайналобиддиннинг дуоибадига учрадимиз, кўп ўтмай ўша ерда катл этдилар...

Кўнгли тинчиган Шоҳ Яҳё Яздга қараб йўналди, аммо укаси Шоҳ Мансурнинг ҳам ўша ёққа қўшин тортганидан мутлақо беҳабар эди. Шоҳ Мансур икки катта черик билан Язд остонасига етганда ясовуллардан бири от чоптириб пешвоз чиқди-да, хабар берди: – Подшойи олам! Шоҳ Яҳё

лашқари билан шаҳар ичкарасидаги мустаҳкам қалъага беркиниб олибди! Шаҳар дарвозаси қаттиқ ёпилган!

Шоҳ Мансур қалъа томонга қаҳрли кўзларини қадади:

– Турли пучмоқлардан ёриб кирилсун! – буюрди лашкарбошиларига. – Дарвозани ўзим итобга¹ олурман! Манжаниқлар дарвоза рўпарасига қўйилсун!.. Оғам Шоҳ Яҳё тирик ушлансун!

Қамал бошланишига санокли дақиқалар қолди. Ана, ўз манжаниғини яхшилаб ўрнатган навкар ичига тош (“ўқ”) солди, буюришлари билан шартта тортиш учун арқонни ростлаб қўйди. Ёнида тош тўлдирилган қоп, қўл етадиган жойда, бир навкар яна ичига тут ёғочидан майда-майда кесилиб “тош” қилиб тайёрланган сувда ивитилган ғўлақларга тўла қопни орқалаб келмоқда. Йигирма чоғли сипоҳ шотиларни қалъа деворига тираб, ошиб ўтишга шайланар, айримлари эса чарх уриб югуришаркан, ўзларига қулай жой излашарди. Йироқдан бир гуруҳ жангчи устига раъд камонлари² ортилган беш-ўнта аравани шитоб юргизганча, қалъага яқинлашарди. Ясовулбошилар фармонни кутиб, Шоҳ Мансурдан кўз узмасдилар.

Шоҳ Мансур навкарларга: “Отилсун!” демоқчи эди, бирдан Шоҳ Яҳё ўғиллари кузатувида оппоқ либосга бурканган қандайдир аёлнинг шаҳар дарвозасидан аста-аста юриб чиқаётганига кўзи тушди! Ва... таниди – у онаизори эди! Ҳеч қачон хаворанг тахтиравондан тушмайдиган етмишларга борган волида яёв юриб келарди!

Бақувват, қурч танли Шоҳ Мансурнинг занг босган темирдай қорамтир юзлари баттар қорайиб кетди. Зўриққанидан ўнг қулоғи орқасидаги каттагина холи ҳам йириклашгандай туюлди.

У шафқатсизлиги, айни пайтда мардлиги билан ҳамма ака-укаларидан ажралиб турар, болалигида темиратки касали билан оғриганиданми, бошининг тепасида бир дона ҳам сочи йўқ эди. Ёқтирмаганлар “Кал Шоҳ Мансур!” деб масҳара қилишарди. “Калларнинг ниҳоятда ақлли эканликларини

¹ Итоб (арабча) – қаҳр ғазаб.

² Раъд камони – тўп, ўтли ўқларни отишга мослашган ҳарбий аслаҳа (муалл).

оддий улус, фукаро кайдан билсун, хатто халифалардан Усмон, Умар, Али ва Марвон каби мухтарам зотлар ҳам каллик мартабасига ноилликларини эшитмаганлар, шекилли. Халифа Умар ибн Абдулазиз эса ғирт ярғок кал экан...” — деб оутарди ўзини Форс хукмдори. Шоҳ Мансур каллигини ошкор этмас, билдирмаслик учун ёзин-қишин доим кундузи телпакни бостириб кийиб юарди.

Шоҳ Мансур онасига ич-ичидан ачинди, табиатан ланж Шоҳ Яхё шундай танг ҳолларда доим ёш боладай йўл тутарди — муштипар онаизорни ишга соларди. Ўн йиллар олдин отасини қаттиқ ранжитиб қўйганида ҳам онаси ўртага тушиб, уни жазодан сақлаб қолганди. Оғасининг бу галги тутумидан тутоқиб кетди. Мункуллаган аёлни овора қилиш на ҳожат? Шоҳ Мансур отдан тушди-да, онасининг истиқболига қараб юрди.

— Ўғлим!... Сизларни не умидларда ўстирганмиз... Сени эса энагаларга ҳам ишонмай, ўз кўкрагимдан сут бериб вояга еткиздим, ўғлим... Оталарингиз худо раҳмати Шоҳ Шарафиддин ҳазратлари ҳар бирингизни бўйингизга қарарди, айникса, сенга боқиб ғурурланарди...

Она ўғилларининг ичида Шоҳ Мансурнинг феъли чарсроқ бўлиб ўсганини яхши биларди, жаҳли чиққан пайтда важохати хунуклашиб, ҳеч кимни танимай қоларди. Лекин катта ўғлининг ночор аҳволига қараб, она жим ўтиролмади. Қовоғи солиқ Шоҳ Мансур онасининг хиралашган шаҳло кўзларига ёш тўлганини кўрди.

— Шоҳ Яхё — оғанг, ёши сендан улуг... Бир ёш катта ахир. Иккингишни ҳам оғир касалдан соғайганимдан сўнг худо берган. Шундан сизларни бошқа болаларимдан ортик кўраман... — деди волидаи зор. — Оғанг икки ўғлини ёнига олиб шу вилоят бирлан чекланган. Форс ила Ироқи Ажам сенга мусалламдур¹. Яздга ҳам оғиз очсанг, уят эмасму, ўғлим?... Ёки сизларни оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим, деб дуоибад этайинму? Айб бўлмайдиму? Ақллисан, инсоф этагини тутгин, бемурувватлилик сенга яраш-

¹ Мусаллам (арабча) — сенга топширилган (муалл).

майдир! Ҳақ эгам яхшилигингни унутмайдир, болам...

“Болам” сўзи айтилган чоғда она кўзларидан бир томчи ёш ерга думалади.

Шоҳ Мансур акаси Шоҳ Яҳёнинг жуда беюз ва оқибатсиз эканини, гоҳ ўз укасининг оёғини лойда қолдириб душмани Султон Зайналобиддин тарафига ўтиб кетишини, гоҳ эса пинҳона фитналар уюштиришини, шамолдай бу одамга суяниб ҳам, ишониб ҳам бўлмаслигини шартта-шартта гапириб ташлагиси, бир хумордан чикқиси келди...

Бироқ шу ондаёқ негадир онаизорига тик қараб, ҳеч нарсая олмаслигини англади, айтганда ҳам, бундан бирон наф чиқармиди! Бекорга ўзининг дили оғрийди, онасининг юрагини лахта қон қилади. Фарзандларининг низолашиб, бир-бирига қўл кўтарганларини кўриш ҳеч қандай онага насиб қилмасин...

– Розиман, онажон... – бош эгди Шоҳ Мансур оғринганини билдирмай ерга қараганча. Кейин Шоҳ Яҳёнинг новча, дўнг пешонали ўғлига тайинлади:

– Онаизоримни эҳтиёт этасанлар, хўпми?..

Она ўғлининг қорамтир юзларини силар экан: “Ишонардим! Ишонардим, сенга! Униб-ўсгин, болам!..”, дея дуога қўл очди.

Шоҳ Мансур онаси учун тезда тахтиравон буюрди, кейин Язд қамалини тўхтатиб, лашкарни Шероз томонга бурди... Мамлакат ана шундай бесаранжомлик, нотинчлик пардасига чулғанган, музаффарийлар ўртасида аҳиллик, тотувлиқ мутлоқ йўқолганди. Эл-халқ, авомуннос очиқдан очиқ “Бир мамлакатда ўн подшо”, деб масҳара қилишдан тап тортмай қўйди.

Ироқда эса ўн йилдан бери Султон Увайснинг чапдаст ва зийрак ўғли Султон Аҳмад жалойир ҳокимлик қиларди, кўнглида музаффарийлар тугул, Миср султониға ҳам, Рум қайсари Йилдирим Боязидға ҳам, Тўхтамишхонға ҳам бўйсуннишни истамас, эмин-эркин сиёсат юритишға мойил, аммо бунини пинҳон тутарди. Амир Темур Озарбайжонға юриш пайтида, кўплар катори уни ҳам хузуриға чорлади. Музаффарийлар йиғилдилар, аммо ўжар Султон Аҳмад

жалойир қорасини кўрсатмади. Бунинг устига, Багдодга чекинар экан, Амир Темурга охирини ўйламай, бундай байт юборишга ҳам журъат этди:

*Майдонда қўлим шол бўлса ҳам, бироқ
Қочганда оёғим эмасдир чўлоқ...*

Амирлар ва беклар бу беадабона айтилган байт Соҳибқиронга қандай таъсир қилди экан, билолмай қолдилар. Шу орада, нуфузли қоракўюнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуфнинг Табриз шахрини ташлаб қочгани ҳақида хабарлар тарқалди.

ОЛТИНЧИ БОБ

I

Ўн уч йил аввал, тарих милодий 1379-йил, Хоразмга тўртинчи юриш охишлаб қолганда, Ҳумоюн ўрдудан Гурганжнинг донишманд кишилари-ю қўли гул хунарымандларини кўчириб Кешга элтиш ҳақида олий фармон берилди. Бу вазифа Амир Сайфидин некўз, Умаршайх Мирзо ва Жаҳоншоҳ ибн Жоқулар зиммасига юклатилди.

Ўшанда Амир Сайфиддин некўз илк бор Уста Матпано билан танишди.

У афсус билан эслайди. Барига Хоразм волийси Юсуф Сўфи сабабчи... Аввал душманлар қутқусига учиб Соҳибқиронни яккама-якка жангга чақирди, кейин кўркиб чиқмай, дўст-у душман олдида уялиб қолди. Соҳибқирон кейинлари ҳам буни эслаб, қудаси учун ичида хижолат чекиб юрди. Афсуски, Амир Темур олтин тобоқда юборган қовунни ариққа улоктириб, тобоқни писандсизлик билан қоровулларга ташлатди, ярашишга қулай имкон бой берилди.

Амир Сайфиддин некўз чунон уриндики, куда-қариндошлар ўртасида можаро чиқмасин, кўшин шаҳарга кирмасун, деб. Эшитган қулоққа уят-да. Ҳали Самарқандда эканларидаёқ буни Соҳибқиронга айтганди. Машваратда ҳам бу таклифини такрорлади. Аммо Амир Темур ғазаб отига минганди.

– Барча узрхоҳликлар, раҳм-у шафқат, саховат-у ҳим-

мат чегараларидан ўтиб кетилди, амир жаноблари... Ахир бизнинг Хоразмдан ўзга ҳам юмушларимиз бор, — деди босиқ Соҳибкирон. — Биз давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга, мурсага қўйиб, бир улушини қиличга ажратган эрдик. На иложки, Юсуф Сўфи қудамиз тескарисини қилибдур, бир улушини кенгашга, тўққизини қиличга бағишлабдур. Бари худодан...

Хоразм ҳукмдори саройига юрувчи қалъа деб аталадиган даббаба, манжаниклардан тошлар отилиши бир дам тўхтамади. Қамал уч ойга чўзилди. Кейин ғазаб либосига чулганган кўшин ўз эркига қўйиб юборилган подадай шаҳарга ёприлиб кирди... Қиёмат қойим бўлди. Кимдир боласининг кўлидан етаклаганча чопиб боради, биров қоп орқалаб қайгадир қочиш пайида, эгасиз қолган итлар вовуллайди, бўшалиб кетган отлар ҳеч кимга туткич бермайди, қайга борарини билмай, кўчани чангитиб у ёқдан бу ёққа чопади. Йиғи-сиғилар эшитилади. Қутлуғ Темур минораси эса фалокатни кўрмайин ҳам, куймайин ҳам дегандек бошини булутлар ичига олган...

Амир Темур алоҳида тайинлаган, Кешга кўчирилиши лозим одамларнинг биринчиси кўли гул, машхури замон меъмор Уста Матпано эди. Даставвал Жаҳоншоҳ ибн Жоку йўллаган кишилар меъморни топиша олмай қайтишди. Бир кундан кейин Кешга кўчадиган одамлар рўйхатини Соҳибкиронга тақдим этишлари керак...

Сабрлари чидамаган Амир Сайфиддин некўз билан Умаршайх Мирзо ўзлари шаҳар айланишга чиқишди. Кўп ўтмай, бозор олдида бир неча одам билан гаплашиб турган Жаҳоншоҳ ибн Жокуни учратдилар.

— Топилмадиму?... — Амир Сайфиддин некўз саволи ким ҳақидалиги англашиларли эди.

— Йўқ, некўз жаноблари... Айримлар, Уста Сарой-Беркага қочган, дейишди... — Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг жавоби шу бўлди.

Султон Такаш мақбарасидан беридаги каттагина Қайсария майдонида, карвонсарой атрофларида, бозорда, Гурганждан чиқаверишда Шайх Нажмиддин Кубро хонақо-

ҳи ёқларда, Тўрабика хоним мақбараси тарафларда – ҳамма ёқда худога ёлвориш-у ёзгиришдан бошқа чора тополмаган одамлар ини бузилган аридай уймалашиб юришар, ит эгасига боқмасди...

Уста Матпано ҳеч каерда йўқ эди. Умидсизликка туша бошлаган амирлар от бошини буриб, эртага Ҳумоюн ўрдуга бериладиган рўйхатни яна синчиклаб назардан ўтказиш учун, некўз чодирига қайтиш тараддудига тушдилар.

– Ҳў-ўш... Оллоҳ буюриб турган эса, албатта, топамиз, – деб қўйди ўзига ўзи дегандек Амир Сайфиддин некўз. – Ноумид шайтон, дейдилар.

Иттифоқо, нақшинкор пештоғи кулаб тушган Хоразм волийси саройи олдида, ҳассага таяниб букилиб қолган бир одам Амир Сайфиддин некўзнинг диққатини ўзига тортди. Атрофда ҳамма жон саклаб, ўзини ҳар ёққа урар, унинг эса ҳеч ким билан иши йўқ, гоҳ маҳобатли пештоққа, гоҳ тошлар текканидан ўйиклар ҳосил қилган, афсонавий Моний чизган расмдай гўзал гулчин дарвозага жим қараб тураркан, кисик кўзларидан ёш оқарди.

– Фарзандингиз шундоққина олдингизда нобуд бўлса, қандай чидамоқ мумкин? – деб қўярди у ўзига ўзи гапиргандай. – Ҳалиям бандаси чидайди...

Амир Сайфиддин некўз яқинлашаркан, у одамдан сўради: – Фарзандим, дейсиз... Қани фарзандингиз?

– Ана! – дея ловуллаб ёнаётган, харобага айланган қасрни кўрсатди ҳалиги одам. – Бу сарой азиз фарзандим эди...

Амир Сайфиддин некўз хижолатда қолди. Шуури, сен кидирган одам – шу, деб турарди.

– Сиз... Уста Матпано эмасмисиз? – сўради ҳайратда. – Ҳў-ў-ўш... Уйингизга қидириб бориб, тополмадик. Хайрият, шу ерда экансиз, ёшулли...

Амирзода билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку меъмори қўлтигидан олиш учун талпиндилар.

Гурганж камалидан олдин Уста Матпано хотини, икки кичик ўғлини оилалари билан Сарой-Беркага катта ўғлининг олдида жўнатди. Ўғли – сарой меъмори, Олтин Ўрда пойтахтидаги мухташам бинолар унинг тарҳи билан қурилган.

Узини доим ўша ёққа чакирсалар ҳам, Гурганж-даги бунёд этган, юрагининг, умрининг бир парчаси бўлган биноларини, айникса, муҳташам шоҳ саройини ташлаб кетолмади.

– Ҳовва... Қидириб юрган бўлсангиз... Майли, қўлимни боғлангизлар, жазонгизни берингизлар... – мени тутишга келишди, деб ўйлади Уста Матпано, унинг сўзлари самимий чиқди. – Шу ердаман, қочганим йўқ.

– Бизлар жазолагувчи эмасмиз, ёшулли... – жилмайишга тиришди Амир Сайфиддин некўз.

– Асло, сизга жазо йўқ, Уста бобо! – тинчлантирди Умаршайх Мирзо, Сохибкироннинг бу одам ҳақида иззат-у икром билан гапирганини эсларкан.

– Жазо... Бундан ортиқ жазо бормукин? – сал қаддини кўтариб нотаниш одамларга қаради Уста Матпано. – Не-не машаққатлар билан тиклаган саройим қаён кетди? Нечоғлик захматлар чекдим... Агар жонимни олиб, саройни бузманларида минг бор рози эрдим!..

– Уруш экан-да, унинг кўзи йўқ, тарозиси барчага бирдай... Худо умрингизни узок қилсун, ёшулли! – деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Уста Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфи ҳузурида худди мана шу саройдаги мажлисда мамлакат остонасидаги душман билан сулҳ тузилишини ёқлаб гапирмоқчи эди, аммо бошқалар: “Ўзингиз яккама-якка курашга чиқингиз!”, “Енгасиз душманни, енгасиз!”, “Ногирон одам, сизни кўрибок кўриб қочади!...” дея ҳукмдор хаёлини ўғирладилар. Саройни сурон коплади. Ёв кочса, мард кўпаяди, деганларидай, ҳар ким шовкин солиб, ўзининг фавкулудда шижоатини намоён эта бошлади. Бировнинг гапини биров эшитадиган палла эмасди.

Кимда қандай, аммо Уста Матпанонинг битта душмани бор, бу – уруш, саваш, боскин... Оти ўчсин урушнинг! У куради, уруш эса вайрон қилади... Унинг даҳшатли қонуниятини шундоқ. Бало-казодай ёприлганда, ҳўл-у курук баравар ёнади. Ловуллаб турганда ичига ўзни урмай илож йўқ... Четлаб ўтиш мушкул.

Яшаш маъноси эса курмоқ, бунёд этмоқдир. Бандаси худонинг ерини обод қилиш, гуллатиш учун дунёга келади. Бу – ҳар куни отаётган тонг мисоли ҳақиқат. У ҳатто Амир Темурнинг Гурганж ёнида катта қаср қураётганини эшитиб, беихтиёр ичида қандайдир мамнунлик ҳиссини туйди. Бузмоқдан курмоқ ҳамиша яхшидур... Амир Темур қурганини кўчириб ўзи билан олиб кетмайди-ку, сарой Хоразмда қолади.

У Соҳибқироннинг меъморларга, хунаромандларга жуда ҳавасманд эканини, шундай қўли гул кишиларни Хуросон-у Озарбайжон томонлардан Туронга кўчирганлигидан, Самарқандда маҳобатли бинолар барпо этдираётганидан хабардор эди. Уста Матпано туғилибдики, ҳар нечук, қураман деган одамнинг ёмон бўлганини эшитган эмас.

– Қўлимни боғламайсизларму? – сўради Уста Матпано.

– Йўқ, қўлингизни боғламаймиз. Ёшулли, сиз улуг одамсиз... Эҳтиромларга муносибдурсиз... – Амир Сайфиддин некўз устани юпатадиган сўзлар излади. – Бандаси пешонада борини кўрар экан, начора... Оллоҳ ҳамиша ҳақ! Ташвиш чекмангиз, вақти соати билан сарой яна тиклангай!

Уста қаддини кўтариб амирга термилди. Ҳассага таяниб букилиб қолган Уста Матпано, фалокатлардан дили озурда, ўйлайвериб ҳориб-толганидан шу кўйга тушибди. Аслида ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган иродали, дилкаш одам экан. Агар кўнглини топсанг, очилиб-сочишиб гаплашади, йўқ эса “ҳовва” дан нарига ўтмайди. Буни Амир Сайфиддин некўз кейин билди. Улар тездагина яқин сирдошга айландилар.

– Қўй йилида қўйдек ҳайдалдик, ватандан мосуводурмиз энди... – деб қўйди Уста Матпано Самарқандга йўл олганларида.

– Ундоғ демасунлар... Хў-ў-ўш... – эътироз билдирди Амир Сайфиддин некўз. – Бандасига бино қурган жойи ватандир... Иншооллоҳ, зўр бинолар қурғайсиз Кешда ҳали.

Ўшанда Уста Матпано то Кешгача очилиб-сочишиб гаплашмади...

Соҳибқирон ўзининг она шахрида маҳобатли, дунёда

ягона саналадиган бир иморат барпо этишни кўпдан ўйлаб юрарди. Гарчи табризлик, шерозлик, хиротлик, марғинонлик кўли гул усталар, номи чиққан меъморлар бор эса-да, Оксарой қурилишини кимга топширишда аниқ бир қарори йўқ эди. Шундай паллада, аждодлари мохир меъморлар бўлган Уста Матпано доврўғини эшитди.

Меъмор билан Соҳибқироннинг илк учрашуви баҳор охирларида, Кешнинг шимолидаги Оксарой бунёд этилиши мўлжалланган эни юз эллик, узунлиги уч юз кадамлар чиқадиған каттагина майдонда рўй берди. Икки ой аввал Ҳумоюн ўрдудан Уста Матпанога, ўз шогирдлари билан Термиз, Ғазни, Марви Шоҳижаҳон ва Табризларга саёҳат қилиш, ҳашаматли иморатлар ҳавосини олиш вазифаси топширилганди.

Амир Темур ўшанда майдон четида отдан тушди, Жаҳоншоҳ ибн Жоку ва мулозимлар кузатувида узун гилам ташланган йўлқадан ўртага қараб юрди. Амир Сайфиддин некўз ёнида турган Уста Матпано Соҳибқирон-нинг оҳиста қадам ташлаётганидан оқсоқлиги қарийб сезилмаслигини пайқади.

Офтобнинг беҳол нурлари кишига хуш ёқарди.

– Машҳур меъмор Уста Матпано бўладилар! – таништираркан, деди Амир Сайфиддин некўз.

Соҳибқирон рўбарўсида элликлардан ошиб-ошмаган, юмалоқ юзли, бургутникига ўхшаган бурни ўзига ярашган, адл қадли, ўрта бўйли, қурч жуссали, юлиб ташлангандай соқоллари сийрак одам турарди. Устанинг қисик кўзларида чақноқ шижоат учқунлари ёнарди.

– Эшитғонмен, эшитғонмен! – Амир Темур кўришаркан, жилмайди. – Бу кишининг номини Уста Матпано эрмас, аллақачон Уста Хоразмий деб атаб қўйғонмен! Уста Хоразмий! Меъморлар ҳам яратганнинг суюкли бандаларидурлар. Ишбилармон, мард ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбиркор-у ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир, деган ҳикмат ҳукмдор-у саркардаларгагина эмас, меъморларга ҳам хосдир. Улар ҳам Оллоҳ томонидан халифа қилиб яратил-ғонлар. “Инна жаалнока хали-

фатан фил-арз”, яъни, сизларни ер юзида халифа¹ қилдук, ояти уларга ҳам тегишлидур, улар ҳам теп-текис жойда, йўк ерда мухташам иморат, саройлар, шахарлар курадулар, бу мўъжиза худди мамлакат тиклағондек бир гапдур...

– Рост айтдилар, Амир Соҳибқирон, рост! – деди Амир Сайфиддин некўз бу чиройли ўхшатиш ёкканини билдириб.
– Подшоҳона тафаккур меваси бу !

– Чиндан ҳам мўъжиза, Амир Соҳибқирон! – мактов сўзини аямади Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Уста охиста “Ҳовва!” деб қўйди. Даставвал подшонинг зукколик билан меъморларга берган баҳосига қойил қолди, ўзи меъмор бўла туриб, касби ҳақида шундай ўйламаган экан. Сониян, Амир Темур мамлакатларга даҳшат солган, бадқовок, жаҳлдор, қаҳри кўзларидан ёғиладиган бир саркарда эмас, балки очик чехрали, баланд бўйли, ўзини йигитлардай тутган, қошлари куюк, кенг пешонасига ҳали ажин из солмаган, соддаваш бир киши эканлигини кўриб ҳайратланди. Соҳибқироннинг қараши одамни суҳбатлашишга чорлар, ўзига мойил қила олиш кучига эга эди. Унинг “Уста Хоразмий” деб ардоқлаб лақаб бериши меъморни ичида мамнун этди, аммо шундай номга ўзини ҳали номуносиб ҳисоблаганидан ичида хижолат чекди.

– Кеш менинг она шахрим... – давом этди Амир Темур.
– Оналик ҳаққини узишнинг ҳеч иложи йўк, аммо бандаси бунга ҳоли қудрат интилмоғи лозимдур. Мухтарама онаизорим Тегина Хотун азиз умрларининг ўттиз етти йилини мана шу шахарда ўтқардилар... Қуддиса сирруху² бобом Садр аш-Шариъа Убайдуллоҳ ибн Тож ал-Бухорий етти ёшдалик пайтимда, жуда шўх эканмен, худди шу ерларда қўлимдан ушлаб, айланиб юрдилар. Манглайимдан ўпиб, болажоним, шўхлигингда ҳикмат бор, шўх бўл, шўхдан чиқади, албатта она шахрингни гулга кўмажаксен, дедилар... Ҳамон ёдимда турибдур. Қошқийди, онамга хизмат этолсам! Минг пушаймонларким, қўлингдан бир нарсa келиб, хизмат даражасига етғонингда, ўшал азиз инсонларни ёнингдан тополмас экан-

¹ Халифа (арабча) – ўринбосар (муалл).

² Қуддиса сирруху (арабча) – сирӣ муқаддас, эзгу бўлсин, маъносида (муалл).

сен! Ун етгимда онам кетди, йигирма тўртимда – отам... На онаизоримнинг оғирини енгиллатиб фарзандлик бурчини ўринлатдим, на падари бузрукворимнинг қўлига сув қуйиб, дуосини олдим... Дунёни забт айлаймен, юрт тузамен, худонинг бандаларини бахтиёр қиламен, деб тиним нима билмабмен, дилимга яқин зотлар бахтини эса ўйламабмен... Ҳа, Оллоҳнинг паноҳида орқа-олдига қарамай юраверғон ғирт бир етим банда эканмен, етим!..

Соҳибқироннинг кўнгли бирдан тўлқинланиб кетди.

– Амир Соҳибқирон! Амир Соҳибқирон... – юпатмоқчи бўлди шошилиб қолган Амир Сайфиддин некўз, сўнг енгил томоқ кирди-да, қўшиб қўйди: – Хў-ў-ўш... Оталари ва оналарига мақбара тикладилар мана...

– Падари бузрукворлари ва пирлари учун ҳар куни бир жонлиқ сўйдириб, қозон қайнатиб барчани баҳраманд айлайдилар... Элнинг дуоси барига тегади... – деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

– Ҳовва... Ҳаммамиз ҳам ғирт етиммиз, ҳазрати олийлари... – сўзга қўшилди таъсирланиб Уста Матпано.

Соҳибқирон ачиниш назари билан меъморга қаради. Улар секин майдонни айлана бошладилар.

– Бандасининг қисмати шундоқ эркан... Қурби етгон ишлар билан машгул бўлса тузук, ундан ортиғи ақлсизлик нишонасидур. Оллоҳ буюрса, онаизоримнинг муборак хотираларига атаб худди шу майдонда Оқсарой кошонаси бунёд этдурмак максудимдур. Иншооллоҳ, ўзингиз бунга бош меъморлик қилғайсиз, Уста Хоразмий жаноблари!

Соҳибқироннинг донишмандларча содда ва ҳаётий, теран мазмунли сўзлари Уста Хоразмийни тобора ром этиб бормокдайди.

– Куллуқ, Амир Соҳибқирон! Бироқ “Хоразмий” деб бизга баланд баҳо бериб юбордилар... – қўлини кўксига қўйди меъмор.

Амир Темур бу сўзларга эътибор бермади. Оҳиста қадам ташлар экан, ҳаёлидаги Оқсаройдан ҳикоя қилар, қайси бино қаерда бўлиши кераклиги, ҳовуз, йўлак, боғлар ўрни, девор-у пештоқлар, дарвозалар, ғиштлар, кошинлар,

безаклар, муқарнаслар, ислимий гириҳли нақшлар ва ҳока-
золар ҳақида худди бориб турган меъмордай завқ-шавқ би-
лан гапирарди. Уста берилиб тинглар, тинглагани сари, ҳали
қурилажак маҳобатли сарой кўз олдида жонланиб борарди.

... Икки ёнида икки баланд минора қад кўтарган, бўйи
юз газдан баланд, данғиллама сарой дарвозасидан эни уч юз
қадам чиқадиган, саҳни, қарасангиз, аксингиз кўринадиган
оппоқ мрамр тахтачалар ётқизилган ҳайхотдай ҳовлига
кирилади.

Ўртада туби феруза лаппакчалар билан қопланган зи-
лол, тиниқ сувли каттагина ҳовуз... Кун чиқиш томонида
боғ кўзга ташланади. Ҳовлидан ўтилса, саройнинг энг улкан
маҳобатли дарвозали биносига қадам ранжида қилинади.
Тепасига офтоб юзида шер сурати чизилган дарвозадан
деворлари тилларанг ложувард нақш билан безатилган,
шифти бошдан оёқ олтин суви юритилган мурабба шакли-
даги кўринишхонага¹ кириб борилади...

– Термиз ҳокимлари саройида бўлдиларму? – сўради
бирдан Амир Темур сўз орасида. – Марви Шохихахондаги
Шаҳриёр қасри, Ғазнидаги Султон Маҳмуд Ғазнавий ямин
уд-давла ва сайф уд-давланинг “Лашкаргоҳ” саройи,
Табриздаги “Давлатхона”... Лекин Оқсарой баридан улкан,
маҳобатли, доврүкли қурилмоғи лозимдур!

Хаёли бўлинган меъмор беихтиёр “Ҳовва!” деб юборди.

– Бўлдим, подшойим! Айтганларингизнинг барини
бориб кўрдим!.. – дадил деди Уста Хоразмий. – Иншооллоҳ,
Оқсарой баридан улуғвор бўлгувсидур! Аммо... бир шарт
бор...

– Қандай шарт экан?.. – синчков тикилди Амир Темур
ва Амир Сайфиддин некузга ўгирилди, Соҳибқирон қараши-
да “Меъмор нима демоқчи?” қабилида маъно яширин эди.

– Агар бир қошиқ қонимдан кечсалар... Бир одатим бор
эди... – дадил давом этди Уста Хоразмий.

– Сўзласунлар!

¹ Кўринишхона, саломхона – амир, хон, подшо саройидаги махсус ҳашаматли қабулхона.

– Аввал салтанат хазинасига борсак, шартимни ўша ерда айтсам, деб эрдим...

Уста Хоразмийнинг кисик кўзлари жиддий боқарди.

Амир Темур ҳеч эътироз билдирмай, дарҳол хазинага қараб йўналди. Амир Сайфиддин некўз билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку Уста Хоразмий тутумидан ҳайрон, хазинада нима қилар экан, дея ўйлаб ўйларига етишолмасди. Хазинада кўрганлари эса уларни бадтар таажжублантирди.

Киришлари биланок, Уста Хоразмий гўё атрофида ҳеч ким йўқдай, эллик ёшлардаги ғазначига тиллаларга тўла саноксиз туясандиклардан бирини очишни сўради. Ҳовуч-ҳовуч тилла олди-да, ёмбиларини ажратиб чиқиб, хотиржам лойга қориштира бошлади, кейин шошилмай чиройли ғиштлар ясади ва қатор қилиб териб қўйди, лой орасидаги тиллалар ялтираб жилоланарди. Амир Темур лом-мим демас, меъморнинг нафис ҳаракатларини бамайлихотир кузатар, унда қандайдир норизолик аломатлари сезилмасди.

– Амир Соҳибқирон! – деди ниҳоят Уста Хоразмий кўксига кўлини қўйиб. – Маъзур тутгайлар, ижозат берсалар, бу ғиштларни Оксаройнинг пойдеворига ишлатсам... Сиз айтган иморат улуғдир, шаъни ўзидан ҳам кўра баланддур, хийла кўп тилла кетадур...

– Халлоқи безаволга салламно! Оксарой чиндан улуғвор бўладур! Хайриятки, шундоқ меъмор топилди!.. Шундоғини тилагон эрдим!.. – деб юборди мамнун Амир Темур.

Атрофдагилар меъморнинг ҳам, Соҳибқироннинг ҳам тутумларидан ҳайратланиб туришарди. Меъморнинг кейинги ҳаракати яна ҳам ғаройиб чикди. Соҳибқироннинг тиллалар исроф этилаётганига хотиржам қараб турганини кўрган Уста Хоразмий бирдан ҳалигина ўзи кунт билан ясаган ғиштларни олиб бирма-бир синдира бошлади ва тиллаларни ажратиб, битта ҳам қолдирмай ғазначига қайтарди.

– Нима сабабдан бундай қилдилар? – сўради Амир Темур, унда ҳеч қандай ўзгариш билинмади. – Тилламиз кўп. Ишлата берсунлар эди...

– Амир Соҳибқирон! – жилмайди Уста Хоразмий.

– Мухтарама волидаларига атаб улкан ва кўрам сарой бунёд этдирмоқ истаги кўнгилларида нечоғлик кучли ва қойим эканини билмоқ муродим эрди. Бундай шукуҳли сарой учун жуда катта харажатлар зарурлигини англамоқ ва ўзларининг сабр-тоқатларини билмоқчи эдим... Ёмби тиллаларни лойга қораётганимда зимдан кузатдимки, бир мўйингиз ҳам қимирламади, Амир Соҳибқирон! Шижоатларига офарин! Мақсадингиз Оллоҳдан эканига батамом иймон келтирдим, шунга муносиб шижоатни ҳам Оллоҳ ато этибдур! Бу зукко ва донишманд одамнинг сўзлари эканига ҳамма ишонч ҳосил қилди.

II

Амир Темур Оқсарой қурилишидан тез-тез хабар олиб турар, ёдида тутар, узоқлардан эса, киши юборарди. Уч йил деганда, Оқсарой аста-аста бўй кўргиза бошлади.

Соҳибқирон осмонўпар қасрга бокиб жуда қувониб кетди, фақат том устидаги ҳовуз ва ундан ҳовлига тушадиган сув йўллари устида иш борарди. У ичкариларни айланди, ичкихона, кўринишхоналар, бўлмаларни кўздан кечирди ва Уста Хоразмийга деди:

– Халлоқи безаволга салламно! Салтанатимиз қудратининг тимсоли бўлажак муҳташам иморатдир бу! Турон-у Эронда, рубъи маскунда унга ўхшаши топилмас! Уста Хоразмий жаноблари! Шитоб деворлари сиркор парчинлар, кошинлар билан қоплансун, безак юмушлари бошлансун! Анинг асил бўй-бастини тезроқ кўрайлик!

– Ҳовва... – деб қўйди Уста Хоразмий негадир шаҳти паст. У умуман бино қурилаётганда шошилишни ёқтирмасди. Аммо бу ишда ошикишлик ҳамиша ҳукмдорлар одатидур...

– Назорати сизнинг зиммангиздадур, некўз жаноблари! – қатъий топширди Амир Темур.

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – қўл кўкракда таъзим этди Амир Сайфиддин некўз.

Амир Темур уч йиллик юриш вақтида ҳам хаёлининг бир четида Оқсарой бўлди. Мозандаронда экан, Кешдан келган чопардан энг аввало Оқсаройни сўради:

– Деворлари сувалиб дейман, нофармон-у ферузаранг кошинлардан, сиркор парчинлардан яркираб турибдиму, а?..

Аммо чопарнинг етти ухлаб тушга кирмаган жавобидан жаҳли чиқиб кетди:

– Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Амир Соҳибқирон... – юкунганча деди чопар.

– Хўш?...

– Оқсаройда иш тўхтаб ётибдур. Сувалмаган, ферузаранг кошинлар билан ҳам қопланмаган...

– Нималар деяпсен? Нега қопланмагон? Нега иш тўхтайдур? Ким тўхтатди?..

– Бош меъмор Уста Хоразмий қаёққадир кетиб қолибдур, ҳеч қаерда йўқ эмиш. Биров дейди, Хоразмга кетган, бошқа дейди, Сарой-Беркага қочган. Меъмор халқи ҳам аҳли ижоддурлар, андак дарвешфеълликлари бор эди, дейишмакда...

– Биров унинг кўнглини оғритдиму?

– Йўқ, Амир Соҳибқирон...

– Некўз жаноблари нима дейдир?

– Некўз жаноблари сўзларини айтдим, Амир Соҳибқирон! Ўзимдан бир сўз ҳам қўшмадим, маъзур тутсунлар...

Ҳалигача бундай ҳодисани учратмаган Соҳибқирон меъморнинг ғалати тутумидан бағоят ғазабланди, ўзининг гофил қолганидан, бепарволигидан қаттиқ ранжиди. Жаҳл отига минганда бир неча лаҳза йироқларга жим тикилардида, шайтонга ҳай берарди.

– Астаффурилло! – деб қўйди ниҳоят...

Чунон уринсалар ҳамки, Уста Хоразмийни кидириб ҳеч ердан тополмадилар. Унинг тақдири сирли пардага ўралганди. Дунёдан кўз юмдими, дардга чалиндими – замин-у фалакда йўқ эди.

Бир ишни бошласа, охирига етказмай қўймайдиган Амир Темурнинг сабри чидамади, шитобан юртлардан Оқсаройдай маҳобатли қурилишни удалай оладиган меъ-

мор излашларини буюрди.

.. Бари Амир Сайфиддин некўз кўз ўнгида рўй берди ўшанда. Уста Хоразмий Соҳибқирон фармонини эшитиб, “Ҳовва” дан бошқа сўз демади.

Соҳибқиронни кузатганларидан кейин, у энг катта гумбазли хонага йўналди. Қисик кўзлари баттар қисилиб, гўёки ҳар бир ғиштин парчанинг бир-бирига қанчалик киришишганини, мустаҳкам-мустаҳкам эмаслигини аниқламоқчидай, юқорига узоқ тикилди. “Ферузаранг ишловлардан сўнг, нақ фалак тоқининг ўзидек жамол кўргизадур ҳали...” – ўйлади ичида. Кўнглида мамнунлик ҳиссини туйган Уста Хоразмий улкан гумбазнинг шифтига ерга гўрт қаричча тегмайдиган қилиб, бир занжир осиб қўйди.

– Иrimi шунақа... – деб қўйди оҳиста меъмор, Амир Сайфиддин некўз сўрамаса ҳам.

Кейин саройдан чикдилар. Амир Сайфиддин некўз бозор ёкка жўнади, Уста Хоразмий эса ҳовлидаги кичик хужрасига бурилди. Охирги кўришганлари – шу...

Ўша-ўша, Уста Хоразмийнинг қаердалигини ҳеч ким билолмади, уринишлар бенаф кетди. Соҳибқирон дилгир бўлди. Лекин меъморнинг: “Оқсаройсиз туролмайман, умримнинг мазмунига айланиб колди, чунки бундай улкан иморатни ҳали курмаганман...” – деган сўзлари Соҳибқирон умидининг сўнишига йўл қўймасди.

Орадан икки йил ўтгач, Амир Темур, одатдагидек, падари бузруквори Амир Тарағай билан пири муршид Шайх Шамсиддин Кулол мақбаралари зиёратига отланди. Бутун Кеш аҳли ёғилиб келди. Қурбон ҳайитига жонлиқлар сўйилиб, худойига қозонлар осилди. Барча Жомеъ масжиди ҳовлисида ёзилган дастурхон атрофига чўкди. Ўтганларнинг ҳақиға куръон ўқилди. Ҳаётбахш ва шифобахш каломлар жаранги масжид оша яқин атроф маҳаллаларга ҳам таралди.

Ўтирганлар орасида беш кундан бери Кешда яшаётган табризлик машхур меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий ҳам бор эди. уни Соҳибқиронга Султония мархасияси¹ Иоанн

¹ Мархасия (сурёний) – архиепископ.

роҳиб тавсия қилганди. Унинг айтишича, Муҳаммад Юсуф Табризий жалойирийлар давлати ҳукмдори Султон Увайс-нинг Табризда бунёд этдирган машҳур “Давлатхона” саройи тарҳини чизган экан...

Худойи охирлаб қолди. Амир Сайфиддин некўзни нечундир ҳаяжон чулғаган, чамаси нимадандир мамнун, Соҳибқиронга ёндашиб алланенидир айтмоқ нияти бордай...

– Некўз жаноблари! – мурожаат қилди бирдан Амир Темур, худди шуни сезгандай. – Энди Оқсарой қурилиши давом этадур!

– Давом этадур, Амир Соҳибқирон! – деди Амир Сайфиддин некўз, ичида кувониб: “Амир Темур Кўрагон бағоят сезгирдурлар... Ҳеч бир янгиликни Соҳибқиронга айтиб улгурмайсан киши. Сен айтгунингча, ул зот аллақачон хабар топган бўлурлар. Мана, Уста Хоразмийнинг қайтиб келгани ҳам қулоқларига етибди...” – деган сўзлар кечди.

Аммо Соҳибқирон мутлақо бошқа нарсадан гап очди:

– Султониядан машҳур меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий ташриф буюрди! Табриздаги “Давлатхона” ни қурғон меъмор! Энди Оқсаройнинг иши юришгай!

– Муборак бўлсун! Муборак бўлсун! Хў-ў-ўш... – ҳайратини яширмади Амир Сайфиддин некўз. – Филҳақ, Оқсаройнинг иши юришадиган кун экан... Бир қошиқ қонимиздан ўтадилар, Амир Соҳибқирон!

– Бунга қандай зарурат туғилдики, узр сўрайдурсиз?

– Уста Хоразмий жаноблари... қайтиб келдилар!

– Нима, нима?.. Қани, қаерда? Ишни тўхтатиб, икки йил дом-дараксиз кетган Уста Хоразмий... му?

Рўпарадаги одамлар орасида юмалоқ юзли, бургут-бурун, юлиб ташлангандай сийрак соқолли Уста Хоразмий бўй кўрсатди. Кўплар кўнглидан: “Икки йил олдин қочиб кетган бу меъмор жонидан тўйганму? Сенга нима эди, кетдингму, кетдинг-да! Жонингни сақлаб юравермайсанму? Вой бечора! Амир Темур бундай қилиғингни асло кечирмайди!...” – кабилида фикрлар ўтди.

Соҳибқироннинг буғдойранг юзи хиёл қорайди, кўзла-

ри катта-катта очилди. Унинг ғазаблангани ҳам, ғазабланмагани ҳам билинмасди. Амир Сайфиддин некўз сўз айтишга шошилди:

– Амир Соҳибкирон! Ёшулли Уста Хоразмий сиз ҳазратга ҳурматлари бағоят баландлигидан кўзга кўринмай турай, дебдурлар... Четрокда бўлай, дебдурлар. Узри бор...

Соҳибкироннинг пешонасида аллақандай тиришлар йиғила бошлаганди, баъзўр ғазабини тийди ва Уста Хоразмийга ҳайратомуз бокди:

– Оллоҳнинг улуғ айёми сени балодан асради... Шундай мўътабар кунда кўринғонингга ҳам шукр... Йўқ эса, жазойингни олардинг. Бари худодан. Худонинг суйғон бандаси экансен... Тан олмоқ керак. – Салтанат шаън-шавкати оламга кўз-кўз этадиган улкан сарой қурилишини ўлда-жўлда қолдириб кетган меъморга нега жазо берилмаётганига раият имон келтирсин, деган маънода гапирди Амир Темур, ичида жўяли сабаб тоғганига қувониб қўйди. У Амир Сайфиддин некўзга ўгирилди. – Аммо ҳурматлари юзасидан кўзга кўринмай турай, деган сўзлар маъносини англамадим...

Уста Хоразмий сўзга аралашиш вақти етганини сезди ва оҳиста таъзим бажо келтирди: – Ҳовва, Амир Соҳибкирон! Гуноҳқорман, минг бор гуноҳқорман... Иноят этсалар, саволларига Оқсарой гумба-зининг остида жавоб берсам...

Ўйга чўмган Амир Темур меъморнинг ғаройиб одатлари борлигини билганидан, қутилмаган таклифдан таажжубланмади, устига устак, ўзи ҳам табризлик меъморни олиб Оқсаройга бормоқ ниятида эди: – Маъқул!

Барча Оқсарой томонга йўналди.

Оқсарой худди либоссиз одамни эслатарди, чиройли терилган ғиштарнинг сувок остида қолиб кетадиган чоклари, кам-кўстлари шундоққина кўриниб турарди. Улар саройнинг баланд дарвозасидан ўтиб, узун долонга кирдилар. Ўнг ва чап томонда безалса ярк-ярк ёнадиган, ҳозирча қок суяк, яланғоч ғиштин арклар кўзга ташланарди. Эни уч юз кадамлар чиқадиған тўғри бурчакли ҳовли саҳнида турфа хил қурилиш ашёлари очилиб-сочиқиб ётарди. Осмонга бўй

чўзган сарой бамисли у ёқ-бу ёғига қарашга улгурмаган, энди уйкудан уйғонай деганда, бетартиб хонага кириб келган нотаниш одамларни кўриб, хижолат тортган гўзалдай ўзини нокулай сезди...

Уста Хоразмий меҳмонларни энг баланд гумбазли бинога бошлади. Хона каттагина, ҳар тарафи йигирма кадам келадиган мурабба шаклида эди. Маҳобатли гумбаз марказига бир занжир осиб қўйилган, икки йилдан бери шундай аҳволда турарди.

Амир Темур Оксаройга кирганидан кейин Уста Хоразмийнинг ҳаракатлари чакқонлашиб кетганини пайқайди. У худди узоқ ҳижратдан сўнг уйига қайтган одамга ўхшарди. “Ҳа, меъмор Оксаройни соғинибди...” деган фикр ўтди унинг хаёлидан.

Улар занжирга яқинлашдилар.

– Амир Соҳибкирон! – деди Уста Хоразмий. – Табаррук волидаларига атаб улуғ сарой курмоқни ният қилибдурлар, бунга беадад аҳсанталар деймиз. Қутлуғ ният бизни ҳам манглайдан ҳалол тер тўкиб, савоб деган улуғ ҳикматнинг бир улушига ҳақдор айласин, илоҳи. Оксарой салтанатдаги биноларнинг сарваридур, у узоқ йиллар тоғлардек курч-у мустаҳкам турмоғи керак...

– Умидимиз шулдир! – тасдиқлади Амир Темур.

– Иншооллоҳ, лойиҳани, жаноби олийлари, ўзлари тасдиқладилар, деворларини тикладук. Ўзлари тез кошинлар-у парчинлар билан безасунлар, дея буюрдилар. Оксарой залварли иморатдур, бир палла у чўкиб-тиниши, жойлашиб олиши керак. Йўкса тезда деворлар дарз кетиб, безаклар ўз хуснини йўкотадур, гумбаз заифлашадур... Бир иш икки бўладур. Бу ерда қолганимда ҳазратнинг фармонларини адо этмагим вожиб эрди... Мана буни, – деди занжирни кўрсатиб. – бинонинг чўккан-чўкмаганини текшириш учун осиб қўйгандик...

– Хўш... текширдингизму?

– Ҳовва. Бино кераклича чўкиб, ўрнашиб олибдур. Энди ўзлари айтгон сувоқ ва безак ишларини бошласак, пайтидур...

– Устод жуда тўғри айтдилар, – сўзга қўшилди Муҳаммад Юсуф Табризий. – Оксаройнинг тарҳи жуда ажойиб чизилибдур. Маҳобатда унга тенг келадиган иморат рубъи маскунда йўқ!

– Мамлакатдан излаб топа олмадик... – сўради Жаҳоншоҳ ибн Жоку мавзуни ўзгартириш маъносида. – Қаерда эдилар?

Уста Хоразмий жилмайишга уринди:

– Амир Соҳибқироннинг оқилона маслаҳатларини кўзимиз устига қўйиб, кўп жойларни зиёрат қилдик. Сафар чоғида Термиз ҳокимлари саройини ҳам кўрдик... Термиз ота макбараси зиёратига борганда, кўнглимга бир ниятни тугиб қўйгандим: токи икки йилни шу ерда ўтказай, худо йўлида хизмат қилай, ҳовли супуриб, боғчага қараб Термиз ота руҳларини шод этай деб... Қургон биноларимни шундок икки йиллаб ташлаб қўйиш одатимдур. Хоразм ҳукмдорлари қасрини тиклаганимда ҳам шундай йўл тутгандим. Нажмиддин Кубро хонақосида истиқомат айлагандим...

– Икки ой олдин Хуросондан қайтаётиб, одатга кўра, Термиз отани зиёрат айладук, нечундир ўзларини учратмадик?... – сўради Амир Темур ҳовли томон йўналаркан. – Ҳеч кимса шу ердалигингизни ҳам айтмадилар.

– Ҳовва... Гарчандки, сизни жуда кўргимиз келса ҳам, кўринмайин деб, камина чиллахонага кириб кетдим, мени айтмасликларини ўтиндим, Амир Соҳибқирон. Икки йилни Термиз ота ҳаққиларига дуолар қилиб, илоҳи, битгандан сўнг Оксаройни бутун кўрк-у хусни бирлан тамошо этиш насибасидан дариг тутма, дея Оллоҳга илтижолар айлаб ўткардим...

– Ўтган ишга ўкинмаймен, ютуқлардан шодланмаймен! – деди Амир Темур босик. Ичида Уста Хоразмийнинг фидокорона тутумларидан ҳайратланар эди. – Эртаги кунни ўйлайлик. Меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий бирлан ишни давом қилдирсунлар. Салтанатимда ҳар бир шаҳр-у қасабада¹ масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар бунёд этиш-

¹ Қасаба (мўғулча) – шаҳар, шаҳарча, калъа; қургон.

ни, мусофир йўловчиларга йўл устида работлар тиклашни, дарёларга кўприклар солишни буюрдим. Лекин жаноблар, билиб қўйсунларким, Оксарой – барининг пошшосидур!

– Барининг пошшосидур! – қўллаб-қувватлади Уста Хоразмий.

“Пошшосидур!”, “Пошшосидур!” садолари янгради. Саройнинг икки ёнида ҳали гулдастага айланиб улгурмаган яланғоч миноралар: “Бу гап тўғри!” дегандай мағрур кўкка бош тираб турарди.

– Муҳтарам Уста Хоразмий жанобларига шогирд тушмоқ каминага худонинг илтифотидур, Амир Соҳибкирон!.. – сўз қўшди Муҳаммад Юсуф Табризий. У қирк бешлардаги ўрта бўйли, бурни япаскидан келган, ҳамиша табассуми юзида, очиқ чехрали одам эди.

– Давлатхонани кўрганман, Амир Соҳибкирон. Аҳсан-у аҳсан! Бизлар мезбон... Лозим топсалар, бош меъморликни қўли гул меҳмонимизга тобшурсалар... – таъзим қилди Уста Хоразмий.

– Йўк-йўк. Камина шогирддурбиз... – қўл қовуштирди Муҳаммад Юсуф Табризий. – Йўк-йўк...

– Меҳмонимизга тобшурсалар...

– Куллук... камина шогирддурбиз...

– Тобшурсалар...

– Шогирддурбиз...

Икки меъмор аро камтарлик, синиқлик бобидаги самимий тортишув барчани лол этиб қўйди.

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Ҳумоюн ўрдудан ўзини Форс ҳукмдори мансабига тайинланиши ҳақидаги қутлуғ фармонни қачон олар эканман, деган умидда юрган Умаршайх Мирзо, ҳали фурсат етмаганини ҳис қиларди. Соҳибкироннинг шундай нияти

борлигини унга мунис ва мушфиқ маҳди улё Сарой-мулкхоним шипшитиб қўйди.

Бир куни Боғи Чинорда амирзодалар одатий ҳарбий машқларидан қайтган эдилар, катта малика Умаршайх Мирзони ёнига чорлаб, зилол сувли ҳовуз бўйига бошлади:

– Бир яхши мужда бор, амирзодам... – сўзга лаб очди паст овозда. – Амир Соҳибқирон кўнгилларида бир улуг ният япроқ ёзмок ҳаракатида... Умаршайх Мирзо, кўзимнинг нури, Андижон ҳокими, ўғилларим ичида энг кўзи пишгани шу. Энди Форс вилоятини унга тақдим этурмен, дедиларда...

– Оллоҳ-таоло валинеъмат Соҳибқироннинг умрларини узоқ, салтанатларини пойидор айласун! – таъзим этди амирзода. Унинг чехрасида аслида маъкул, лекин буни ошкора қилишни истамаган одам ифодаси пайдо бўлди. – Бирор юртни бошқаргандан кўра, азиз падари бузрукворимиз ёнларида юрмок каминага бахт-у саодатдур, хонимойим ҳазрати олиялари!

– Ҳамиша ҳазрат ёнидасизлар, сиздек фарзандларига суянғонларидан Амир Соҳибқирон забардаст йигитлардай от жilовини тутғонлар-да! – Сароймулкхоним шундай дер экан, унинг айтган “яхши гап” и амирзодага ёқиб тушганини сизди.

– Менга туккан онамдан ҳам ортиқ меҳрибондурлар, хонимойим ҳазрати олиялари! Бу ҳам қисмат... Худоба шукр...

“Бу фикр катта маликанинг ўзларидан чиққанлиги аниқдур... – деб ўйлади амирзода. – Шундай эканига асло шубҳам йўқ...”.

Ҳамиша фарзандлар камолини, салтанат иқболини ўйлаган Сароймулкхоним Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин бутун меҳр нуруни амирзода Муҳаммад Султонга ва катта ўғилга айланиб қолган Умаршайх Мирзога қаратди. Шоҳрух Мирзо-ку ёнгинасида...

Мироншоҳ Мирзо ҳам кўнглининг бир четида... Бирок тақдир тақозоси-ю Ҳумоюн ўрду фармони билан амирзодага Самарқанддан йироқларда яшашга тўғри келади. Унинг

ховли-ҳаётидан, афсуски, ҳар доим ҳам бохабар бўлиб туриш мушкул. Мироншоҳ Мирзо саройи, турмуши ҳақида фақат салтанат чопарлари хабарларидан, шунингдек, Хонзода хоним юбораётган мактублардан билиб олади.

Хоразм маликасининг мактублари Сароймулкхоним учун ҳамиша тансиқ. Илгарилари Ҳиротдан мактублар юборарди, энди эса олис Султониядан мактублар келади. Икки нуфузли малика бир боғдамас, жилла курса, бир шаҳарда яшасалар кошкийди. Катта маликанинг суюкли келини билан ўзи хоҳлаган вақтда дийдорлашишга имкони йўқ. Илгарилари Боғи Чинордан Боғи Нақши жаҳонгача бориб келишга ҳеч қанча вақт кетмасди. Энди эса у олисларда...

Яқинда мулозим Сафарберган кўкарчиннинг¹ Султониядан мактуб келтирганини айтганда, Хоразм маликасини жуда соғинган эканми, худди қоронғилиқдан ёруғликка чиққан кишидай қувониб кетди, кўзлари қамашиб, мактубни ўқишга киришди.

Хонзода хоним Султониядаги ягона ҳашаматли саройда яшаётганлари ҳақида, сўнг подшоҳлик бўстониинг гули Мироншоҳ Мирзо соғлиги тўғрисида бироз хабар бериб, давом этганди:

“... Саккиз йилдирки, мана, ўзларидан, Ҳазрат Соҳибқирондан йироқдадурмен. Аввал амирзодам Хуросон волийси бўлиб тургонларида сал кам тўққиз йил Ҳиротда истиқомат қилдик. Ёдингиздаму, Халил Султон икки ойлик чақалоқ эрди, Амир Соҳибқирон билан ўзларини Мурғоб дарёси бўйига бориб зиёрат қилдик. Хонимойим бизни шарафлаб тўйлар қилиб бердилар.

Мана, бир йил бўлмоқда, ҳозир Султониядамиз. Кунлар ўтиб турибдур... Маҳди улё жаноби олияларини жуда кўргим келадур. Оллоҳ азиз қилгон чехрага назар солмак кони савобдур, дерлар ахир. Пешонамнинг шундоғ эканлиги, албатта, ёлғиз худодандур ва балки ўзим ҳам сабаб-

¹ Кўкарчин – хат ташувчи каптарнинг эски ўзбекча номи (муалл).

чидурмен... Худо раҳмат қилгур волидам Шакар бика жаноби олиялари улуг бобомлар Султон Муҳаммад Ўзбек-хон ҳазратларидан сўйлаб, яхши юмушларим худонинг илтифотидур, ёмон ишларимга ўзим сабабчидурман, деганларини кўп айтар эрдилар. Оллоҳ таоло мени бир томондан сийлаб (яъни ҳасаб¹ йўли билан – шарафлаб, кўрк-у ҳусн ато этиб), иккинчи ёқдан қисди (яъни ёш туриб, суюкли ёримни Жаҳонгир Мирзони бағримдан тортиб олди). Мени ёлғиз ўзингиз англагойсиз.

Хонимойим ҳазрати олиялари, яқинда Султония бозорига чиқдум. Оққиз ва бошқа канизаклар ёнимда. Диққатимни фақат дурлар ўзига тортди... Вой-бў, оламни дур босибдур, дедим. Бамисли дур-инжулар имтиҳони кечар эрди. Турли юртлардан дур-у марваридлар ташир эрканлар, Адандан, Ҳурмуздан... Бебаҳо дурларки, ундоғларини кам учратгонмен. Гурганж бозорига боргонимда, бир бор шундай манзарани кўргон эрдим. Ўзларига атаб ажойиб бир шода йирик шоҳона дур сотиб олдим. Сарандиб соҳилларида терилгон эркан, мозор босиб келгон, маҳди улё худди шундоғига ҳамиша орзуманд эрдилар, дедим. Инишалоҳ, етказадурмен...

Ҳайратланадургон ери бошқа ёқдадир. Дур сотадургон киши дедик: “Маликам! Агар истасалар, сизга ноёб бир дур кўрсатурман... Кечагина қўлимга келиб тушди. Балки сотиб олгойлар. Жуда қиммат, фақат ўзлари сотиб олишлари мумкин.” Буюрдим. Қарасам, бир чиганоқ (кўргонларимиз фақат дурнинг ўзи, лекин чиганоқдан ажралмагон дурни энди учратишим!)... ичида эса жуда катта чиройли дур ёпишгон... Чиганоқнинг ўзи ҳам нафис, дурга айланиб кетибдур, садаф тароқ каби бағоят шуъладор товланадур. Дур чиганоқнинг бир бурчагида жони оғриб қисилганча турадур. Бешафқат чархи фалак шўрликни ўша ёққа отибдур....

Қўлга олсангиз, ҳоли харобимни кўряпсенму, дегандек маъюс боқадур. У худди ёруғлиққа чиқмоқчи бўладир, аммо қўймайдурлар. Чиганоқни ёриб чиқиб кетмоқни орзу қила-

¹ Ҳасаб (арабча) – шахсан қозонилган донг-доврук, фазилат (муалл).

дур, аммо қачон? Фикри оғжизимча, ҳеч қачон! И-е, нималар деяпмен? Нималарни ёзаяпмен ўзи? Узримни қабул айлангиз...

Аммо кўнглим эзилиб кетди. Ўша чиганоқ гардуни дундир, дур эса – маликангиз... Дилимни ёрай десам, меҳрибон-у мушфиқ бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа жаноби олиялари энди йўқлар, оламдан ўтгонлар, ўзлари эса йироқдадурлар.

Нетайким, ўшал дурдурмен... Кўксимда ғам гириҳлари тугун-тугун, юрагимни сиқадуру. Билиб туриб чиганоқда яшашга розилик бердим. Ўзимни ўзим тутуб бердим. Султонияда вужуди оғочга айлангон Хонзода хоним юрибдир, холос... Ҳа-ҳа, амирзодам учун одам шаклидаги бир шамшоддурмен! Жаҳонгир Мирзо ўтсалар ҳам, мен улар заифасимен!.. Бошқа эмасдурмен!

Расуллоллоҳ ҳадисларида: “Агар бирор кишини бирор кишига сажда қилмакка буюришим мумкин эрса, аёлларни эрларига сажда қилмакка буюргай эрдим”, дейилгондур. Ҳа, мен суюклигимга сажда қилгонмен, холос! Хаёлимда фақат суюклигим, ўғлим Муҳаммад Султоннинг падари бузруквори улуг шаҳзодам Жаҳонгир Мирзодурлар... Ҳали-ҳануз шаҳзодам ҳозир эшикдан кириб келадурулар, деган умидда яшаймен. Ҳали-ҳануз одатдуруки, қабрларини тавоф айлаймен, кўрамен, шу ерда ётибдурулар, аммо Боғи Нақши жаҳонга қайтиб яна шаҳзодам қадамларига илҳақ бўлаётгонимни сезамен, бори вужудим қақшайдир...”

Сароймулкхоним шу ерда ўзини тутиб туролмади, мактуб қўлига оғирлик қилгандай, аста олдидаги гулдор курсичага қўйди, хўрсиниб нафас олганча, бокқа тикилди. Куз охирлаб борарди. Аллақандай мажҳул туйғулардан унинг кўнгли тинчини йўкотди, беихтиёр нозик ияги титради, чап юзидаги кичкина чиройли холи хомушланди...

Хонзода хоним руҳияти, ё буткул заъфарон тусга чулғанган Боғи Чинор манзараси таъсир этдими, билолмади. Турли хаёллар бостириб келди... Мироншоҳ Мирзо билан муносабатлар ҳақида лом-мим дейилмаган эса-да, Сароймулкхоним мактуб оҳанги-ю сўзлар ортидаги пинҳон маънолардан вазият таранглигини илғади. Хонзода хонимнинг

бесаранжомлиги бутун салтанатга сезиладур, дер эди Соҳибқирон, катта малика ана шундан чўчирди.

Катта малика мактубни яна кўлига олди:

“... Парвардигор иноят айлаб бир ўғил бериб эрди, хонимойим ҳазрати олиялари, Муҳаммад Қосим отлиг. Жуда ҳам қувонган эрдим, огаларига шерик тугилди, деб. Бирам ширинтой, бирам ширинтой эдики! Жаҳонгир Мирзо шаҳзодам мисолида худои таоло кўрсатиб қўйгонди-ку ўзи, тагин билмай қаттиқ қувониб юборибмен, шекилли, икки ойлигида оламдан ўтди... Не дердим? Оллоҳга шукр, Амир Соҳибқирон бордурлар, ўзлари бордурлар, ўғилларим бор, қизим бор, Бика Султон, муҳтарама-ю мукаррама малика Туман оқа тарбиясидадур, – деб давом этганди Хонзода хоним. – Шул сабабдан яшагим келадур, яшашига маҳкуммен.... Муҳаммад Султон билан Халил Султонлар ўзларининг кўз қароғларида эмин-эркин вояга етишмакда. Амир Соҳибқирон Муҳаммад Султонни валиаҳд деб атабдурлар. Шукрлар қиламен... ва қўрқамен. Кўз тегмасин, деб қўрқамен...

Хонимойим ҳазрати олиялари, шаҳзодам, ҳисоблаб юрибмен, ўн олтини тўлдирдилар. Кўнглимни унинг тўйида қувониш умиди забт айлагондир. Яқинда туш кўрдим, ўғил-жонимнинг тўйида эмишимиз... У ёғини эслолмадим. Илтимос-у илтижоим шулки, Амир Соҳибқирондан ҳам мадад-у ҳам маслаҳат олсалар, тўй тадоригига киришсалар...

Бир андишани айтмакка журъат этадурмен, маъзур тутгайлар. Яқинда подшоҳлик сандигининг дури Мироншоҳ Мирзо Марви Шоҳижаҳонга меҳмонга бордилар ва ҳиммат айладилар, биз ҳам ҳамроҳ бўлдук... Раъйим бўлмаса ҳам, журъат этдим. Марв ҳокими Амир Алибек Жониқурбонийнинг чаман богида истироҳат қилдук. Аммо мени богнинг кўрк-у таровати ёки меҳмондорчилик шукуҳи эмас, балки... богдаги бир гул – амирнинг қизи Хон Султон оқа мафтун қилди! Эшитгон эрдимки, амирзодамнинг волидалари ҳам Жониқурбонийлардан эрканлар, балки шунинг учун ниҳоний қариндошлик ришталари боглаб олиб келдим Марвга... Та-

гин билгувчи яратганнинг ўзидур. Агар шул гўзал қизни келинликка чоғласак, не дер эдилар?..

Вой, нималар деяпмен? Ахир келинимиз-ку ўзи! Ёдингиздаму, шаҳзодам тўрт ёшда эрканларида валинеъмат Соҳибқирон Амир Алибек Жониқурбонийнинг қизини Муҳаммад Султонга қалинлиқ қилгон эрдилар? Неча кун тўйлар тортиб, амирга отлар миндуруб, хилъатлар кийдурдилар! Энди бу ёғи Амир Соҳибқирон бирлан ўзла-рининг теран ақл-у тиниқ идрокларига ҳаволадур... Бор шахт-у шижоатимизни жам айлаб турубдурбиз, пойтахти фирдавсмонанддан эсгувчи сабога мунтазирдурбиз...

Қўллари дуода-ю, тили санода маликангиз

Хонзода хоним.

Султония. Етти юз тўқсон тўрт ҳижрий, шавволнинг ўн еттиси.”

Сароймулкхоним Хоразм маликасининг мактуб баҳона бир кўнглини бўшатиб олганини кўриб юраги беҳол увалди ва дарҳол жавоб ёзишга киришди:

“Ассалому алайкум ва баракотух. Суюкли ва ардоқли маликаи даврон Севин бика жаноби олияларига, нурли узорларига тикилиб-тикилиб ўлтириш бахтидан умидвор хонимойимдан деб билгайлар. Худонинг бемисл марҳаматидай туюлгон муборак мактубингиз қўлимизга етди, бошимиз эса нақ – осмонга... Хатингизнинг қорасидан дилларимиз ёришди... Бемехр замона зайли билан, бир юртда туриб, кўришмагонимизга хийла йиллар бўлди.

Парвардигорнинг паноҳида омон-эсон юргонингизни билиб, синиқ кўнгуллар таскин топди. Шукрлар қиламен, деб тўғри ёзибдурсиз. Фаромуш бўлинмасунким, парвардигор даставвал тупроқдан Одам Ато алайҳиссаломни ўзининг Ердаги халифаси сифатида яратмишдур ва ўз руҳидан жон ато этмишдур... Момо Ҳаво онамиз эса Одам Ато қобиргаларидан яратилгондур. Расулulloҳ ҳадисларида: “Аёл киши эркакнинг чап қовургасидан яратилгондур. Агар сен эгри қовургани тўғрилайман десанг, синдириб қўясен.

Бас, у билан муроса қил, авайла, шунда бирга яшай оласен!" қабилида ривоят бордур. Бу биз заифаларга тегишлидур.

Куроъни каримда: "Эркаклар хотинлари устидан раҳбардурлар." – дейилгони ёдингиздаму? Нечоглик ҳиддат айласак ҳам, барибир биз заифалар, бировнинг хасми эканимизни унутмоққа уринмоғимиз бенафдур, жсоним маликам!

Аммо баъд: чиганоқдаги дур буткул эс-ҳушимни олиб қўйди... Айтгандай, бир шода Сарандиб дуридан бизга илингонингиз учун миннатдорчилигимни қабул айлангиз. Илгимдаги дурлар ичида энг аълоси-ю зебоси бўлғувсидур!

Бир нарсага дилим оғрийдур, маликам. Икки подшо бир-бири билан саваш қурадур, бириси голиб чиқадур. Ғолиб подшо мағлубнинг ҳарамини ўз измига оладур. Подшо малика ва канизакларни ўзи учун танлайдур, лашкар-боишларига тарқатадур. Бечора заифаларда забон йўқ, лом-мим дея олмайдурлар. Жангларда навкарларнинг таламон пайти қўлга киритгон асирлари эркаги қул, аёли чўрига айланурлар. Ана ўша чўрилар тақдири-чи? "Уруш-жангларда эга бўлган чўриларингиз ҳалолдур", деган оятни ўқигонмен "Нисо" сурасида... Магар сиздек нодираи салтанат, олий мартаба малика ўзларини чиганоқда яшаётгондек туйсалар, у ҳолда ана бу бечора чўрилар не чора қилгойлар эркан, деб ўйларга ботамен... Шукр этмак лозим, маликам.

Аммо сўз келиб қолди, айтамен, Амир Соҳибқиронимиз ўзга подшоҳларга сира менгзамайдурлар. Ҳарбий сафарлар вақтида, даставвал уруш олдини олиб, қариндошчиликни йўлга қўйишни ўйлайдурлар ва ўша мамлакат подшосига элчи юбориб, ё сен қизингни ўғлимга бер ёки набирамни сенга келин қилиб узатай, кел, жангни оти ўчсун, деб совчи юборадурлар. Бунинг сабабчиларидан бири, албатта, хонимойингиздур... Аммо... аммо... Санаб чиқдум, ўн бешдан ортиқ юртни мусаххар айлабдурлар. Лекин голиб эрсаларда, биронта подшо қизига кўз ташламабдурлар, ҳарамидан бирон маликани ўзлари учун танламабдурлар!

Наҳотки ўшал ҳарамларда гўзал, ақлни ўғирлашга қодир ҳурилиқолар бўлмаса?.. Бандасининг нафси ўз хоҳишини ўйлаб, уни татиб кўрсам, буни ҳидласам, деган ҳой-ҳавасга

ҳамиша тайёр турадур. Ҳазрат Соҳибқироннинг улуглик-лари беҳаддурки, ҳар жойга, ҳар нимарсага қўл узотсалар етмоги муқаррар ҳолда, ҳамиша инсоф этагини тутурлар, меъёрга қаттиқ риоя этурлар, нафсларини жиловлашга қодирдурлар, ҳатто ўз вақтларини аяб, айш-у ишрат билан ўтказишига қизғонадурлар!..

Эрон сафарига бораётиб, Амир Соҳибқирон Жўйи Зарда барчамизни қўрқитиб юбордилар, Оллоҳга шукр, шифосини берди ўшанда. Барча амирзодалар-у маликаларни чорлатдилар, сизларни йироқдалигингизни ўйлаб, аядилар, шекилли. Ортиқ заҳмат чекмасунлар, дедиларми... Маишхур ҳо-зиқ-табиблар шифо излаб тун-у кун уйқу нималигини билмадилар. Ўзим гувоҳмен, шаҳзодам Муҳаммад Султонни кўргонларидан сўнггина, қувват олдиларми дейман, оёққа турдилар.

Ростдан ҳам, ҳазрат шаҳзодамни жуда яхши суядилар, жами фарзандлари бошқа-ю, жаҳон шаҳзодаси бошқа... Беҳад меҳр қўйиш ҳам бехосият нарсa, нафсиламрини айтсам, ўзим ҳам қўрқамен. Ҳамма нарсада меъёрни қаттиқ тутгон ҳазрат, Муҳаммад Султонга қолгонда оғиздурлар, меҳрларини тия олмайдурлар...

Дунё аҳлининг шаҳзодаси Муҳаммад Султон балоғат ёшига етмишлар. Кошки эди, унинг тўйини биргаликда шодумон ўтказсак! Ўша кунларга етказсун. Сизга айтсам, мен ҳам бир келин топиб қўйдум! Бошқа юртлардан эрмас, ўзимиздан, бир гаройиб дурри якто, моҳиталъат¹ қиз! Муҳтарам раҳматли Амир Жоку барлос ўғли Жаҳоншоҳ ибн Жоку қизлари эркан.

Амир Соҳибқиронга шарт қўйгонменки, шаҳзодам қайлиги ўзимиздан танлансун, тегли-тахтли хонадондан олинсун деб... Ҳазратнинг ўзлари ҳам, бу борада қаттиқ турадурлар, валиаҳдлар оналари хорижликми, бас, ўша ёққа тортадур, келажакда салтанатга хавф келтирадур, юртни пароканда қиладур, деб... Бироқ ҳали ул зотга муносиб қиз топгоним ҳақида сўз дея олгоним йўқ. Бу фақат дийдорлаш-

¹ Моҳиталъат – юзи ой каби.

гонда айтиладургон гандур.

Хон Султон оқа ростдан ҳам шахзодамга қалинлиқ қилингон, келинимиздур, эслатиб қўйгонингиз кўнглимиздагидек иш бўлибдур. Ул оғизга сизга ёққан бўлса, у ҳақда баҳслашиб ўлтириш маънисизликдур, деган фикрдамен, зеро бизга ҳам мақбул бўлиши ҳар қандай гумонлардан холидур.

Алқисса, Оллоҳ иноят айлаб турибди, Амир Соҳибқирон Наврўз айёмига сарой-у ҳарам аҳлини Мозандаронда жамулжам этмоқчи эрканлар, чопар шундай хушхабар олиб келди. Иншооллоҳ, яқин кунларда кўришгоймиз.

Боқий дуои салом ила

Сароймулкхоним

Самарқанд. Ҳижрий етти юз тўқсон тўрт, зулқаъда бошлари¹”

Маҳди улё Сафарберганни чақиртириб, мактубни зудлик билан Султонияга етказдиришни буюрди-ю, ҳаёли Муҳаммад Султонга кетди.

Шахзода эндигина ўн тўрт ёшга тўлган паллалар... Сароймулкхоним бу гал салтанат юмушлари ҳақида эмас, фарзандлар парвариши ва уларга иззат, эътибор ҳақида, хусусан амирзодалар тўғрисида Соҳибқирон билан яна кенгашиб олиш заруратини сизди. “Доим амирзодалар кўнглини авайлаш даркор, – дерди ўзича катта малика, – уларга бепарво қарамаслик лозим. Улар салтанат давомчиларидурлар. Иложи йўқ эрса-да, барчасига бирдай қарашга тиришмоқ керак, токи ҳеч бирининг кўнгли чўкиб қолмасин. Эсидан чиқаролмай юради.”

Ёзнинг бошлари, Соҳибқирон Боғи Чинорга ташриф буюрадиган сирли пайшанба окшомларининг бири. Самарқанднинг гир-ғир шабадаси боғни оралаб эсар, меҳр истаб гулларнинг пинжиги киришга уринар, суйкалар, эркаланиб чинор барглари силар, шохларига осилар, енгилгина шовуллатиб, юксакларга ўрларди.

¹Милодий 1392-йил ноябрь бошларига тўғри келади.

Маҳди улё Амир Темурнинг руҳи тетик, кайфияти аъло эканини кўрди. Хобхонанинг рўбарўдаги деворига ўн беш йиллар муқаддам чизилган, ҳали ранглари тиниқ каттагина суратдан ҳам Соҳибқирон буни тасдиқлагандай жилмайиб қарайди.

Сароймулкхоним доим интиқ кутади, Соҳибқирон унинг хонасига кириши биланок, атроф аллақандай жаннатий бир муаттар бўйга тўлади. Бу мушки Хўтан эмас, ўзгача ифор, дилтортар ҳид, Соҳибқироннинг бўйи... Маҳди улё Соҳибқирондан тараладиган, табиат ато этган бу ёқимли ва бетакрор ҳиддан ҳамиша сархуш бўлади... Кешда юз берган илк никоҳ кечаси ҳануз эсида. Парвардигор бандасини висол бахтига ҳақдор яратган, Сароймулкхонимни ҳам ана ўша толедан баҳраманд қилди, сурудан ўзини йўқотар даражага етди. Ўшанда ҳам уни маст-у сархуш айлаган Соҳибқироннинг бўйи ва эҳтироси бўлганди.

Тун сеҳрли эди, дийдорлашув лаҳзалари завқиёб кечди, хоҳиш ва эҳтирос йўллари бир-бирига тутшиб кетди. Ҳатто деворлар ҳам ҳазрат билан катта маликани оташин соғинч ўз забтига олганини ҳис этгандай, кўз узолмас, лол, лом-мим демасдилар...

Кейин, одатдагидек, уйку қочди, султон билан маликада кўнгилдан бир сўзлашиш истаги туғилгани билинди. Сидирга ҳарир кўк ипак кўйлак кийиб олган, юзлари ажабтовур қирмизи рангга кирган Сароймулкхоним Соҳибқирон кўзига яна ҳам гўзал, некужамол ва латофатли кўриниб кетди. Улар меҳмонхонага ўтдилар, малика зарурат йўқ эса-да, ёзиқлик саккиз қават ипак тўшакларни меҳр билан бир-бир олиб қайтадан солиб чиқди, четларини тўғрилади. Ўлтирдилар.

Деразадаги пуштиранг шоҳи дарпарда назокат билан қадалган зумрад ва бошқа ақиқ тошлардан мафтункор тарзда жилоланиб кўринар, пардани ўйнаган енгил шабада нафаси гоҳ-гоҳ бурчакдаги шамларга ҳам тегиб оҳиста лопиллатар, чинор баргларининг шитир-шитири охири йўқ мангулик қўшиғидай кулоққа ёқимли эшитиларди.

– Ҳазратим...

Сароймулкхоним оҳиста шундай деди-ю заррин тўшак-

нинг фавкулодда лов-лов ёниб турган кип-қизил жиягига тикилганча, тўхтаб қолди. Унинг гаплари кўп, лекин қайси биридан бошлаш лозимлиги маликани қийнади. Қувончли янгиликлар ҳам бор, ташвишли хабарлар ҳам йўқ эмас....

Мироншоҳ Мирзо Хуросон волийлигига тайинлангандан сўнг, амирзодага узатилган Хонзода хоним, вазиятга қараб, гоҳ Марвда, гоҳ Сабзаворда, гоҳ эса Қазвинда истикомат қиларди. Гапнинг сираси, ҳар гал Хонзода хонимни, ўзини ўйласа, Сароймулкхонимнинг ўпкаси тўлиб кетади. Бу қандай адолатсизликки, салтанатда энг ардоқли маликалар эканликлари сабабими, шунисини билмайди, парвардигор турли мусибат-у машаққатларни уларнинг шўрлик бошларига ёғдиради? Биттасини бир томондан қисади, иккинчисини бошқа томондан...

Хонзода хоним ўн етти ёшида тул қолди. Дунёдан танҳо ўтамен, ёр ҳам, ошиқ ҳам керак эмасдур, деб турганда, Соҳибқирон билан худо раҳмати эгачи Қутлуғ Туркон оқанинг раъйларига қараб, бор дардини ичига ютди, ўзи ёқтирмаган, ўзидан етти ёш кичик амирзода Мироншоҳ Мирзо ҳарамига қадам қўйишга розилик берди...

Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам ёш маликанинг заминиди шафқатсиз ҳақиқат ётган сўзларини тан олса-да, Мироншоҳ Мирзога эрга чиқишга ундади ўшанда. Бошқа йўл кўринмади.

Маҳди улё, аёл зотининг, айниқса, Хонзода хонимдай ўз кадр-кимматини ерга урмайдиган дурри якто-ю зебойи офатижон, нозиктаъб гўзал ойимчанинг суймаган одам билан бир ёстиққа бош қўйиши канчалар адолатсизлик эканини жуда чуқур англайди. Ёлғиз ўтиш эса ундан-да оғир...

Катта маликанинг ўзи-чи? Йигирма икки йилдирки, у Амир Темур Кўрагон ҳарам... Соҳибқирон меҳридан тобора қулфи-дили очилиб, кўрк-у хусн афлокининг офтоби-ю, зехн-у идрок самосининг юлдузига айланди. Уни зукко аёл сифатида ҳарамда ардоқлаб “Бибиҳоним” деб атайдилар. Аммо бир фарзанд илинжида не-не ойлар, не-не йиллар бенаф кечди. Тангрига ёлбориб чикқан тунларининг саноғи

йўқ. Ҳали хануз кўнгиллар интизор, кўзлар эса нигорон... Аёл зоти фарзанд кўриши мумкин бўлган қизиқ паллалар ҳам, афсуски, ўтиб кетаётир...

Буни кейин Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг ўзи катта маликага айтиб берди. “Бир кам дунё деб шуни айтсалар керак, Мамат... – деган эмишлар Соҳибқирон. – Афсус, ҳай афсус!.. Бибидай дурри якто маликадан бир ўғил туғилса, салтанатим валиахдлиги ўшаники эди-ку! Унинг томирида Соҳибқирони аъзам Чингизхон билан Амир Темур Кўрагон қони бирга оқарди!..”

Эшитибқоқ яраси янгиланган Сароймулкхоним ўзини тута олмай қолди, тун билан хобхонада ёлғиз йиғидан ўчини олди, кўз ёшларини ўзи-ю ёстикдан бошқа ҳеч ким кўрмади... Юрагининг туб-тубидан армонлар нолага йўғрилиб отилиб чикди:

“Эй, худойим! Бандаларингнинг раъйига доим ҳам қарайвермас экансен-да! – деб юборди инграганча Сароймулкхоним. – Зор-у таваллоларимизга бокмай, бизлардан бир тирноқни аядинг... Анчайин чор-ночор бандаларингга ҳам қатор-қатор ўғиллар бериб турибсен-ку! Фақат валинеъмат жаҳонгир Амир Темур Кўрагон билан маҳди улё Сароймулкхонимлар бундан мустаснолар!..

Оҳ, эл, улус мени улуғлаб маҳди улё – “олий бешик” эгаси дейдилар, қани ўша бешик?.. Қани?.. Қайси гуноҳим учун мени аёл зотининг ёруғ орзуси – бешикдан, бешик кучоклашдан бенасиб этдинг? Ё раббий! Ўзим ўғил туғмаганим учун эмас, балки азизу мукаррам валийнеъматимнинг, Соҳибқиронимнинг фарзандга интиқликлари-ю шунга эриша олмаганларини, аъён-у акобир, раият-у авомуннос олдида пинҳона кўнгиллари чўкканларини ўйласам, алам жон-жонимдан ўтиб кетадур, юрак-юрагимни сирқиратадур, раҳмим келадур. Эвоҳ! Эркак киши асло ўқсуб, боши эгилиб қолмасун, илоҳи! Хайриятки, Соҳибқироннинг мендан бошқа завжалари бор, фарзандларининг бўйларига боқиб қувониб юрамен, шунисига ҳам шукр қиламен... Шукр... Шукр...”

Сароймулкхоним ўзини яна ёстикка отди ва яна хўнграб

йиғлаб юборди...

Маҳди улёнинг фаҳмича, худои таоло нечундир Соҳиб-қиронни фарзандлардан камситгандек туюлади. Балки, бу гап ҳам унчалар тўғри эмас, малика билади, ул зот умуман саккиз ўғил, тўққизта қиз кўрганлар. Тўрт ўғилнинг биттаси шаръий никоҳдан туғилган, у ҳам оламдан кўз юмган, учтаси хос канизаг-у жориялардан дунёга келган. Худойим яна тўрт ўғил ато этди-ю уларга умр бермади. Жаҳоншоҳ Мирзо деган ўғил беш ёшда, яна иккитаси чақалоқлигида, Иброҳим Мирзо эса етти ёшда қазо қилдилар. Қизлардан иккитасигина ўсиб катта бўлиб вояга етди.

Катта ўғил Умаршайх Мирзо мард, биров тезлиги-ю кўрслиги, шартаки, жиззакилиги ҳам бор, покдил, хушсурат йигитнинг меҳр-у мурувватга ташналиги шундоққина кўзларида намоён. Сароймулкхоним амирзоданинг кейинги пайтларда маъюсланиб юрганини ўзича, онаси Тўлин оқанинг Соҳибқирон жорияларидан эканлигига йўяди.

Қандайдир қадимлардан қолган таомилга кўра, – буни ким ўйлаб чиқарганини биров билмайди, – канизакнинг, жориянинг боласи амирзода, хонзода саналади, аммо тахтга ворис ҳисобланмайди... Йўкса Жаҳонгир Мирзодан кейин катта ўғил сифатида уни валиаҳд деб аташлари керак эди, бироқ бу ҳақда ҳеч қандай сўз кечмади. Ўғиллар туриб, набира Муҳаммад Султон валиаҳдликка лойиқ кўрилди... Бу Умаршайх Мирзога қаттиқ ботгани аён. Кейинроқ канизак Менгли бика оқа фарзанди Мироншоҳ Мирзога ҳам ёқмаганини эшитди, кўнглига жуда оғир олган эмиш. Мироншоҳ Мирзода қизиққонлик, яшираман дейди-ю уддасидан чиқа олмайдиган қувлик бор, маккорликдан ҳам тап тортмайди, жасур, Сароймулкхоним буни билади, бироқ унинг шафқатсизроқ эканидан бирон ножўя юмушга қўл уриб қўймасинда, деб хавотирда юради.

Сароймулкхоним хаёлларни нари қувди:

– Ҳазратим...

Амир Темур суюкли хотинига тикилди, унда қандайдир саросималик аломатларини пайқаб ташвишланганча сўради:

– Биби... нима бўлди?

Маҳди улё муҳим гапни айтишдан олдин ўрганган одатига кўра ўнг чеккасидаги чиройли гажагини силаб кўйди. Кўнглининг тубида кўпчиб ётган Хоразм маликаси ва ўзининг дардларини бир четга сурди-ю ерга тикилганча оҳиста сўзланди:

– Азиз фарзандларимизни ўйлаймен...

Маликанинг сўзларида сира сунъийлик сезилмади. Бошқаларнинг болаларини ўзиники деб туймоқ учун катта ирода, инсоф кераклигини Соҳибқирон теран тушунди, ичида Сароймулкхонимга яна бир карра тан берди ва эҳтироми ортди. Жуда чиройли сўзлар айтди, малика! Барно сўз ҳам инсоннинг кўркига кўрк қўшади...

– Фарзандларимизни ўйласак, ўзимизни ўйлағонимиз шулдир, Биби! Адолатли йўл тутубдурсиз...

Амир Темури беихтиёр ўзини тортиброқ турган маликанинг елкасидан кучди-да, чап юзидаги кичкина чиройли қора холидан ўпиб кўйди. Малика ёш кизлардай уялиб кетди.

Орага жимлик чўкди.

– Англайдурмен, ҳазратим... – деди аста катта малика. – Нима учун учта расидабўй ўғиллар туриб, набиралари шаҳзода Муҳаммад Султонни валиаҳд атагонингизга фаҳмим етадур...

Сароймулкхоним Соҳибқиронни ранжитиб қўймаслик учун сўзларни териб-териб гапирарди. Чунки у фарзандлар ҳақидаги сўзларнинг ҳаммаси ҳам Амир Темурга унчалар ёқавермаслигини биларди. Жаҳонгир Мирзо вафот этгандан кейин бир кун фарзандлар ҳақида суҳбатлашганларида, Соҳибқироннинг айтган мана бу сўзлари маликанинг ҳозиргидек эсида:

– Муҳаммад Хоразмшоҳ шавкатли ўғли Султон Жалолоддиннинг қадрига етмади, Чингизхон юртга бостириб кирғондан кейингина, унга подшоликни тобшурди. Султон Жалолоддин Чингизхонга бош эгмади. У ана шундоқ баҳодир ва жасур эди. Синд дарёси бўйида душманни доғда қолдириб, дарёга от солдириб ўтиб кетди. Чингизхон қараб: “Эҳ, тўрт ўғлимнинг ўрнига битта шундай ўғлим

бўлганда бас эди, дунёни олардим!...” – деган экан!

– Худо хоҳласа, Муҳаммад Султон набирамиз Чингизхоннинг ҳавасини келтурғон Султон Жалолиддин сингари жасурлик мартабасига минғай, дунёларга сурон солғай!.. Отини ҳам ўша баҳодирга ҳавас қилиб атағондилар, шекилли, ўзлари... – деганди ўшанда катта малика.

Сароймулкхоним оҳиста Соҳибқироннинг ногирон ўнг оёғини укалай бошлади.

– Барига ақлингиз етадур, Биби, бунга асло шубҳам йўқ... – жилмайганча тикилди оғриган оёғи ором олаётган Амир Темур.

– Амир Соҳибқирон! Шак йўқ, айтмакчи сўзларим ҳақида аллақачон ўзлари ўйлаб қўйгонлар. Ичим куйгонидан, ёдингизга солурмен, холос. Амирзодалар бекор қолмасунлар, бекордан худо безор деганлар ахир, улар юртга эғалик қилсунлар, токи салтанат бошқаришни ўргансунлар... – Катта малика бироз тин олгач, давом этди. – Умаршайх Мирзонинг Андижонда юрт бошқаргонлари кўп фойдали юмуш бўлди. Унга Форс вилоятини лойиқ кўрсалар, дейман... Хайрият, Мироншоҳ Мирзо Хуросон волийлигидан Ҳулокухон мулкига ўтиб бугун Мағрибда кўрғон бўлиб турибдирлар. Шохрух Мирзога Хуросонни иноят қилсунлар, дер эдим. Жуда кўнгли нозик... Токи фарзандларимиз ўз ишлари билан машғул бўлсунлар, турфа фитна-ю фисқ-у фасод йўллари беркилсун, илоҳи... Фарзандларимизни йўлдан ургувчи, ҳар хил ножўя фикрларни уларнинг баррадай покиза, нозик кўнгилларига жойлашни истагувчилар йўқ дейсизму? Худонинг ўзи сакласун... Султон Ҳусайн Мирзо, Пир Муҳаммад Мирзолар, Умар Мирзо, Абу Бакр Мирзо, Халил Султон... Оллоҳга шукр, улар, худога шукр, кўп, барини кўздан қочирмаслик лозим.

Сароймулкхоним Орзумулк оқа кўлида тарбияланаётган Султон Ҳусайн Мирзо ҳақида ўзининг хавотирларини айтмоқчи эди, аммо ҳозир пайти эмаслигини билиб индамади. Оқа бегимнинг ўнга кирган ўғли жуда писмиқ, тунд, “ичимдагини топ” хилидан чиқиб қолди. Баликникига ўхшаган ирғиб чиққан кўзларида ҳамиша норозилик аломат-

лари сезилади. Шу пайтгача катта малика бир марта ҳам амирзоданинг кулиб қараганини кўрмаган. Ҳамиша нима-дандир хафа, ҳўмрайиб юради.

– Мен юрт бермаймен, Биби... Мен кимдурмен?

– Худди ўз-ўзидан сўрагандай деди Амир Темур. – Бир бандамен, холос. Фарзандларимизга юртни Оллоҳ берадур, бари эгамнинг мулкидур. Ишқилиб, уларни юртни, улусни ияртишга кифоя ақл-идрокдан, фаросатдан қисмасун. Инсофдан қисмасун. Йўқса фитналар чикмоғи аёндур...

– Худодан умидимиз бор ахир. Ноумид шайтон, деганлар... Фарзандларимиз фаросатли, ҳеч нарсага даъвогарлик айламайдурлар...

Амир Темур кўзларини юмганча, хаёлга чўмди, кейин сўзга оғиз очди:

– Ҳа, фарзандлар вояга етишмакда, Биби...

Кеча кўк дафтарга салтанатда интизом сақлаш борасида бир тузук ёздириб қўйдум. Зарурат туғилди. Дедимки, агар ўғилларимдан бирови салтанат мартабасига даъвогарлик ниятида бош кўтарса, уни ўлдиришга ёки мучасидан бирон жойини камайтиришга журъат қилмасунлар, деб... Тобакай ўз даъвосидан кечмас экан, асирликда сақласунлар, чўби ясоққа етказсунлар. Башарти, набиралар ёки қавм-у қариндошлардан бири салтанатга қарши чиқса, бор мол-мулки тортиб олинсун. Мурод улким, худонинг мулкида уруш чикмасун...

– Иншооллоҳ, фарзандларимиз асло ундоғ одобсизликларга юз бурмагайлар, барчаси ақлли, ўткир зеҳнли, андишали... Валинеъматлари ким ахир? Худонинг ўзи инсоф берсун, – қувониб кетди малика. – Тузук ёздириб қўйиб, бағоят адолатли иш қилибдурлар, Амир Соҳибқирон! Рост сўзладилар, салтанат худонинг мулкидур, лекин унинг ердаги сояси ўзлари эканларини ҳам ёдда тутсунлар...

Амир Темур хиёл бош тебратди.

– Биби, фарзандлардан, набиралардан умидим катта...

– Иншооллоҳ, умидларингиз рўёбга чикқай, ҳазратим... Султон ва малика хаёллар оғушига чўмганча, жим қолдилар. Сароймулкхоним нозик қўллари билан оёқ укалашда давом

этди.

Деразадан чинор баргларининг сирли шитир-шитирлари охиста меҳмонхонага эшитилиб турар, Самарканд кечасининг бағоят сўлим ва ёқимли эканини янада бўртириб кўрсатарди.

Бироз вақт ўтиб, Ҳумоюн ўрдудан Умаршайх Мирзога Форс вилояти ҳокимлиги берилгани ҳақида фармон кулоқларга етди. Айниқса фармондаги: "... Форсда муқим бўлмак, теваарак атроф мамлакатлар орасида жавоҳир тасбеҳдаги боғловчи бир дурдона мисол мухташам диёр идораси ва ихтиёри жаҳон амирзодасининг олисларни чамалай олгувчи ўтқир зеҳни-идрокига, машаққатларни енгиб ўтувчи раёй-рағбатига ҳавола этилсун", деган сўзлар Умаршайх Мирзога жуда ҳам хуш келди...

II

Соғинч бика эс-хушини фавқулодда ишқ туйғуларига олдириб, ғаройиб ҳолатда Самаркандга қайтди...

Бир қараганда, қандай воқеа юз берганини ўзи ҳам билмай қолди, шекилли. Қизнинг назарида, бирдан олам кенгайиб кетди, ҳамма нарса кўзига гўзал туюла бошлади. Кунчиқишда саф тортган Ургут тоғлари яна ҳам салобатлироқдек...

Ҳовлиларидан шундоққина кўриниб турадиган мухташам Оҳанин дарвозаси ҳам ажабо, бутун кечагидан бошқачароқдек... Кўп марта бу ердан ўтган-у, яхши қарамабди, жуда баланд экан, ўн икки газча бор, эни саккиз газга яқин. Шунчалар нақшиннигорки, боқиб тўймайсан киши. Икки табақадаги тилла суви юритилган, чақалокнинг боши сиғар даражада иккита катта ҳалқаси узоқлардан яраклаб кўзга ташланади.

Уч йил олдин Соҳибқирон Тошканд томонлардан қайтганларида, бутун Самарканд аҳли кўчани тўлдириб, шу дарвозадан истиқболга чиқиб борганди. Соғинч бика ҳам дугоналари билан Кониғилга йўл олсалар шу ердан ўтадилар.

Қизнинг бу дарвозани эслаганига бир туш ҳам сабабчи.

У бир неча кун аввал тонгсахар чоги тушида шахзодани кўрибди... Ёпирай! Ўша олам шахзодаси... Тошканд тарафлардан келаётган эмишлар. Қиз уйдан чиқиб дарвоза томон йўналибди. Чорсу майдонига олиб борадиган равон ва донгил Богкўча бўм-бўш, кимсасиз, ҳеч ким йўқ эмиш. Дарвозанинг у ёғида, юз қадамлар нарида шахзоданинг шиддат билан отда яқинлашаётгани сезилармиш. Шу палла шаҳарда фақат икки одам – парвойи фалак шахзода билан қалби ўртанган қизгина бордек гўё...

Нихоят, дарвоза ўз-ўзидан очилибди... қизнинг кўз олдида шахзоданинг суюкли, хушбичим ва кўркем бўйбастини намоён бўлибди. Ўша шахзода, чакмоқдай келишган йигит... Қиз ўзи сезмаган ҳолда ўша ёққа талпинаётганини билмай қолибди. Бироқ қараса... шахзода ортида... тикмачоқдай Билқис бегим жилмайганча икки ўрим сочини ўйнаб ўтирганмиш! Қўлида гўдаги ҳам бор эмиш!!! Ё, тавба!.. Алам қиладиган жойи, шахзода шундоқкина рўпарада салом берай деб, қимтиниб бораётган Соғинч бикага назар ҳам солмай ўтиб кетибди! Билқис бегим Соғинч бикага ишора қилиб хандон отармиш...

Кўнгли хуфтон қиз кўрганлари туш эканини билса-да, шахзодани кўришнинг иложи бордай, дарҳол Богкўчага отилди! Аммо Оҳанин дарвозаси тақа-тақ берк эди... Бир-иккита ўйнаб юрган болалардан бошқа ҳеч ким йўқ, зоғ учмайди. Дарвозанинг бўйи ҳам пастроқдек туюлди.

Тушга нималар кирмайди, деб ҳар қанча ўзини овутса-да, қизнинг ҳаяжони кўпчиб, қандайдир ўкинч ҳисси товсилмасди. Ўша куни дугоналаридан бирининг тўйи эди, қизлар мажлисида қандай ўтирганини ҳам билмади. Унинг устига, Зубайдабону ўлгур яна эски иддаосини эсга солиб: “Вой, акамга олиб бераман” ини қўймади. Билқис бегим ҳам унга негадир бошқачароқ кўз билан қаради, назарида.

Ҳали ўттиз бешларга бормаган зийрак онаси Оппоғойим қизининг кўнглида қандайдир безовталиқ борлигини Жўйи Зардалигидаёқ сизди. Ўзгариб қолди қизи. Ўшанда дарди кўзиб тахтиравондан тушолмади, тўшакдан бош кўтара олмай ётди. Эрининг ёнида бориб, Амир Соҳиб-

кирондан кўнгил сўрашни, маҳди улё Сароймулкхоним билан дийдорлашишни ўйлаганди...

Ўн олти йил аввал Жаҳоншоҳ ибн Жокуга тушган Андижон бегининг ожизаси, ҳалимтабиат, соҳибжамол Оппогойим ўтган баҳорда бир дардга чалинди. “Юрагимни пасти огрийди”, дерди у дард кучайганда.

Соғинч бикага энг сирдош одамлар – меҳрибон онаси, кейин отаси. Сўнгги вақтларда Оппогойим ўзининг соғлиғини ўйлабми: “Кўзимнинг тиригида қизимизни узатсак...” деган гапни кўп қайтарарди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку бу заифасини ниҳоятда аъло кўрарди. “Албатта, онаси, албатта!.. Қизингни тўйини қилурмиз!” – дерди юпатиб.

Анқо Тўра қўшини Андижонга бостириб келганда қаттиқ жанг кечди, майдонда ҳар икки томондан ҳам каллалар сапчадай узилди, кўп талофатларга учраган ғаним қочиб қутилди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку заифалар ва жорияларни танлашда таъбининг ўта нозиклиги билан машҳур, ҳамма аёл ҳам унга ёқавермайди, ҳарамини гўзал хурилиқолар тўлдирган... Андижон бегининг уйидаги меҳмондорчиликдан чиқаётиб, фавқулодда бир париваш қизга кўзи тушди... ва ўша ондаёқ юрагини ишқ-муҳаббат ўқи тиғи паррон бўлиб тешиб ўтди! Бек қизининг исми Оппогойим эди.

– Жуда хаёлчансан-а, қизим, – сўради бир куни Оппогойим. – Сенда сир бор...

Қаттиқ сўраб қўймаганидан кейин, қизи онасига уяла-уяла бор гапни айтиб берди.

– Ожизалар қисмати ҳамиша шундоқ, севмоқ, аммо уни ҳеч кимга билдирмай, гавҳардай дил тубида сақламоқ, ўз ёғингга ўзинг қоврилиб қуйиб, жизғанагинг чиқиб яшамоқдир, қизалоғим. Бу нарсa бахтли инсонларга насиб этадир. – юпатди она қизининг бошини силаб. – Билсанг, гарчи пешонамга отанг билан яшаш битилғон эркан, шукр, сен туғилдинг... ўзим ҳам, тавба деб гапирай, бировнинг хасми-ман, Андижонда бир валламат йигитни пинҳона севар эрдим, аммо буни худодан бошқа ҳеч ким билган эмас. Йигитнинг ўзи тугул, ҳатто Сарвинозга ҳам айтмаганман...

Якка-ю ёлғиз жигарпорасининг изтиробларидан онаизорнинг қалби титрарди. Бу дард ўзникидан ҳам кўра мушкулроқ туюлди..

– Ўксинма, Лаълчечагим!.. Ўзим отажонингга йўлини топиб айтгайман. Шаҳрисабздан келсунлар... – сўз очди охири онаизор бир куни. – Яширмайман. Отажонинг яхши тушунадилар... Маслаҳат берадилар.

Она сўзларининг орасида инграниб-инграниб кўяр, чиройли кўзлари изтиробдан ортиқ гўзаллашар эди. Мамнун Соғинч бика онасининг бағрига ўзини отди.

Хумоюн ўрдудан раият вазири Амир Сайфиддин некўз-га Оксарой қурилишидан бохабар бўлиб турмоқ вазифаси юклатилганди, йигирма кун аввал Жаҳоншоҳ ибн Жокуни ҳам бирга олиб Шаҳрисабзга кетган, бугун-эрта қайтишлари кутиларди. Саройнинг қурилиши ўн уч йил аввал бошланган, битишига ҳам, жилла курса, шунча йиллар керак эмиш. Дарвоза олдидаги минора бир юз эллик зинали қилиб қурилармиш. Жуда ҳам баланд... Соҳибқирон иморатлари ичида энг олиймақоми бўлармиш. Амир Сайфиддин некўз Оксарой ташвишларини Жаҳоншоҳ ибн Жокуга топшиармишлар. Аллақандай умиддан онанинг ҳам, қизнинг ҳам чехраларига нур эниб ранг-рўйи тиниқлаша бошлади.

Бирок...

Шамолларда эгилиб-букилган гул энди қаддини кўтариб оламга боқаман, деганда, бошига даҳшатли бало-офат ёприлди: иттифоқо, Шаҳрисабздан ошиқиб қайтаётган Жаҳоншоҳ ибн Жоку шаҳарнинг у четида Феруза дарвозасидан эндигина кадам қўйган паллада... шаҳарнинг бу четида Оппоғойим оламдан кўз юмди! Замин тўнкарилиб, нақ осмон қулаб тушди! Шўрлик Соғинч биканинг фиғони фалакка чикди, ўзини ўтга урди, ерга отди, қани уни юпатадиган бир киши топилса!.. Онасининг канизаги Сарвиноздан бошқа ҳеч ким йўқ. Ўғай акалари бошида парвона, аммо юпатадиган кишиси Шохизинда мазорида ётарди.

Сароймулкхоним бошлик ҳарам маликалари ҳам дафн маросимига келдилар. Катта малика қорага чулғанган, кўзлари қизарган, фавқулудда чиройи ортиб кетган мунис-у

мушфик Соғинч биканинг пешонасидан ўпиб, бағрига босди: – Кўнглингизни чўқтирмангиз, қизим... Онасизмен, деб ўксинмангиз!

Шахзода Муҳаммад Султоннинг хонимойими Соғинч бикага қандайдир яқин одам эди, шунданми, кўнгли бўшашиб, худди онасининг бағрига бош қўйгандай хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади.

Чўпдай озиб кетган қиз беҳудликдан уч кун ўзига келмади. Сарвиноз унинг бошида парвона... Шўрлик ота эсхушини йўқотай деди. Жудолик алами пасайсин, овунсин деб Шохизинда мозорига олиб борди, ўзи Қусам ибн Аббос, Амир Жоку барлос, Қутлуғ Туркон оқа турбатлари зиёратига йўналди, мунгсираган қиз билан канизак Оппоғойимнинг қабри бошида узоқ қолиб кетишди.

– Жасур қизсан-ку! Йигитлардан кам эмассан! – Соғинч бика кўнглини кўтариб деди Амир Аллоҳдод. – Жасур қизлар ҳеч қачон эгилиб қолмайдурлар...

Қиз маъюс ерга тикилди.

САККИЗИНЧИ БОБ

I

– Кепқолинг, ас-с-с-ал!..

– Сомбўса! Сомбўса!.. Ёғ ейсиз, ёғ!..

– Татиб кўринг! Акчангиз ўзингизда!..

– Адашманг! Адашманг! Қўй гўштидан асил шишкабоб бизда-ку!..

Овозлар тинмайди, балки кучайиб боради. Бамисли дуодай оҳанрабо кучга эга бу сўзлар одамларни ўзига тортади, эл шу томонга қараб оқади. Жизза бўлиб пишаётган зирали гўштнинг ёқимли ҳиди эса узоқданоқ димоғларга урилиб иштаҳаларни баттар қитиклаб, чорловлар жозибасига жозиба қўшади.

Табризда ҳар куни аҳвол шу.

Озарбайжон музофотида жойлашган Табриз рубъи маскуннинг сўлим шаҳарларидан бири саналади. Чап ва ўнг томонда савлат тўккан тақир тошли тоғлар текисликдаги шаҳарни худди авайлаб, шамол-у бўронлардан, ғанимлар босқинидан сақлаб тургандай туюлади. Ўнг томондаги чўққиларида қор аримайдиган тоғдан бир дарё пастга оқиб тушар-тушмас, ирмоқларга бўлиниб, шаҳар атрофидаги кишлоклар-у боғ-роғларга таралади.

Ҳашаматли бинолар, мадраса-ю масжидлар ва қарвон-саройлар ўзларининг маҳобати билан кўнгилларни ҳайратга солади. Бироқ иморатларнинг энг аълоси, шубҳасиз, нақшин панжаралар билан ўралган, тўрт томонида баланд миноралари осмонга тиралган заррин дарвозали олиймаком саройдир. Мингдан ортиқ бўлмалар, бир-бири билан кўрк талашадиган рангбаранг кўшқларга бой чаман-боғли бу қасрни, ким-ким, жалойирлар ҳукмдори қудратли Султон Увайснинг нақ ўзи қурдирган, дейишади.

Подшонинг мағриб мамлакатларидан келтирган қуллари бу ерда ўн йилдан ортиқ меҳнат қилишган, ганчкорлик ишларини моҳир юнон усталари дўндиришган экан. “Давлатхона” деб аталган бу қоша жалойирлар салтанатини тан олган Бобил султонининг бир йиллик хирожи эвазига бунёд этилибди. Минораларни тиклаш жуда қийин кечибди. Қунботиш томондаги миноралардан бири энди тикланганда, беш-олти ҳовли устига қулаб тушиб, кўпларнинг ёстиғини қуритган экан. Одамлар ҳозир ҳам ўша ердан, янги тикланган минора ёнидан ҳайиқиб ўтишади.

Марказий майдондан турли томонларга равон кўчалар таралган. Турфа дўконлар тонгсахардан мўъжаз эшикларини очиб, харидорларни кутади. Майдоннинг жануб томонида ястанган улкан тимга кирсангиз, тирикчилик кўйида ғимирлашиб юрган одамларга кўзингиз тушади, бу ерда ҳар хил газмоллар, кийим-кечаклар, ипаклар, дур-у марваридлар, исирға узуг-у тақинчоклар, қоқи-ю майизлар, қанд-у новвот, парварда-ю пашмаклар сотилади. Айниқса, Самарқанд томонлардан келтириладиган сифатли Қатвон туршакларининг қадри жуда баланд.

Майдон эртадир, кечдир, ҳамиша гавжум. Куннинг ис-
сиғида кабобларга қўшилиб ўзлари ҳам куйиб-пишаётган
мохир кабобпазлар, пешонасини танғиб, ловуллаган тандир
ичига кириб чиқишаётган сомсапазлар, баковул-у ошпазлар
мазали қайлалар ва зираворлар билан тайёрланган гўштли
таомлар, кабобу сомсалар сотишади, ҳар бири оғзидан бол
томиб, юқоридагидек, кичкириб хўрандаларни ёнларига
чорлашади.

Тимнинг охиrhoғида сотиладиган атторларнинг турли
мамлакатлардан келтирган атир-упа, мушк-у анбар деган-
дек, муаттар нарсалари ва хушбўй малҳам-у бўёқлари хотин-
халажнинг жони-дили эди. Бошдан оёқ оққа ўралган,
юзларини чиммат билан тўсиб олган, сирлиликка чулган-
ганларидан ажабтовур гўзал туюладиган аёллар дўконга
яқинлашиб, нодир бўёқлар-у атирлардан танлашади ва четга
чиқишиб, чиммат ичидаёқ ороланишга киришиб кетишади.
Ўзларини у-бу нарса излаётган қилиб кўрсатадиган эркак-
лар, атторлар билан астойдил савдолашишиб талашишади,
аслида кўплари гўзал аёллар, ҳурилиқо қизлар томошаси
учунгина ўралашиб юришади.

Майдон четидаги чинорлардан бирининг тагида кўк
рўмолини бошига кажава сифат ўраган бир момо олдиға
иккита сомса қўйиб еб ўлтирар, дунё билан иши йўқ, чап
кўлидаги гулдор тасбеҳни силкитиб, ўзича гоҳ-гоҳда нима-
ларнидир пичирлар, гоҳ эса овозини чиқариб азиз-авлиё-
ларга илтижо этар, ҳар оғзини очганда иягининг икки
четидаги узокдан караганда холга ўхшаб кетадиган бир
чимдим-бир чимдим оқ туклар ҳам барабар чиқиб-тушарди:

– Эй Ҳазрати Момо Ҳаво, эй Ҳазрати Мушкулкушо, эй
Биби Хадича-ю Кубаро, эй Биби Фотима, эй Биби Робия, эй
Кўҳи Қофи пари сиймо, эй Шалпар момо¹, Пок момо, Қора
момо, Сувчи момо, эй шаҳиди Дашти Карбало², илоҳи,
мадад беринг! Ўзинг қўлла, илоҳи, Имом Аъзам,
Ғавсул Аъзам, Хожа Аҳмад пирларим...

¹ Шалпар момо – ривоятларда айтилишича, инсоний куч-қуввати тортиб олувчи
ёвуз рух.

² Дашти Карбало – шиаларда халифа Алининг ўғли Ҳусайн ҳалокбўлган жой.

Шу палла кўчада беш отлик кўринди. Улар танасидан ховур кўтарилиб турган отларини дарахтзор ичига боғладилар. Сўнг худди ўз уйига келган одамлардай ҳеч кимга карамай бамайлихотир дастурхон ёздилар. Момо кийимларига қараб уларни мусофирлар деб ўйлади.

– Ҳой, бўғирсоқ! Олтитадан сомса ол, кабоб айт! Уқдингма? Олтитадан! Яна буюриб қўй! Тухум баракни опке, қовурдоқдан кейин... Шаробдан бир кўза бўсун, индаллосига... Яна бир нималар олдир! – бақирди тинимсиз елпинаётган миқти, тажанг, биткўз одам, уларнинг ичида каттаси, шекилли, паст бўйли юмалоқдан келган семиз йигитга. – Табризда бизни биров танийма, а, гушна? Таниса, бизларни дабдаба билан кутиб олмайми? Ҳулокухон мулкидамиз-ку, етти ёт бегоналармиз. Хо-хо-хо! Соҳибқирони муаззам Чингизхон зурриёти улуғ Тўхтамишхон элчилари эсак-да, ўзинг учун ўл етимдай ўтирибмиз, ўз ғамимизни ўзимиз еб... Шу яхшима? Бу жойлар яна Олтин Ўрда мулкига айланмоғи керакмасма?..

– Керак, амир Тармочук жаноблари, худо хоҳласа!.. Шу қутлуғ ишнинг бошида ўзингиз турибсиз, амирим! Ўзингиз!.. – ялтоқилик қилди “гушна” деганлари – нозик қоматли дароз йигит.

– А, Кўка? Сенга маъқулма, Кўка? – сўради бит кўзларини қисиб Тармочук, хаёл сурганча бурнининг учидаги қалин тук билан қопланган нўхатдай жигарранг холини силаб ўтирган Кўкамандан. Тармочук Кўкамanning бурнидаги жигарранг холи ўн беш йил ўтса ҳам каттармай бир хилда турганига ёки йўқолиб кетмаганига ҳайрон қоларди.

Кўкамани Идику манғит хизматида чикқанидан кейин, уни Тармочук ҳар хил ваъдалар билан йўлдан оздирган ва ўзининг сафига қўшиб олганди.

– Салтанатга садокат бундан ортиқ бўлмас! Хоразмга ҳам ўзингиз бош қўшдингиз-ку! – деди Кўкамани.

– А, гушна?.. Сенга-чи?

– Адолатни сўйладингиз, амирим! Бу ерлар ҳам Олтин Ўрда мулки-да, асли!

Яқинда Тўхтамишхон ҳимматидан амирлик мартабаси-

га кўтарилган, гунгурсдай семириб кетган Тармочукнинг авжи баланд эди:

– Эҳ, Табриз Сарой-Берканинг иниси даражасига кўтарилиб дунёга донг таратмайма?.. Таратмайма?.. Хоқонимиз чангал солган жойларини ўпириб оладилар! Эти билан чиқади! Улуғ хоқон ярим йилга қомай бу ерларга келадилар. Озарбайжон-у Гуржистон-у Табриз бирданига олий назарга тушди. Жуда тез фурсатда... Ироқ ҳам... – Амир бирдан салтанат сирларини айтиб юбораётганини сезиб қолди-да, ўзини ўнглашга тиришди: – Ҳи-хи-хи... Қорин очибди. Чўл ошиб Табризга етиб келгунча, нақ ўлай дедик. Қорин очганда кўзингга ҳеч нарса кўринмайди. Қорин-да бу... Оч қориндан шунақа гаплар чиқади... Хо-хо-хо! Қани, бўғирсоқ, тез қимилла! Бас, ҳозир яхши тўйиб омасак, бўлама? Сал ўтмай қорин тагин очиб қомайма?..

– Очади, Амир Тармочук жаноблари! Олдинда хатарларга тўла Карбало дашти турибди! Шомгача узоқ... Йўлга ҳам ғамлаб олиш керак! – огоҳлантирди гушна.

– Гушна, тўғри айтасан! Калланг бор! – Тасдиқлади меҳмонлардан учинчиси. – Тўрт ой олдин Карбало даштидан ўтдим. Вой-баёв! Уч-кети йўқ чўл, мен сенга айтсам... Бизди Қипчоқ дашти уни олдида ип эшолмайди. Ўшанда офтоб ёндирворди, дегин. Қовурворди! Сув йўқ, бир култум сув минг динор, мен сенга айтсам...

– Бу ерларни яхши билмайман, биринчи келишим.... – деб қўйди Кўкаман, биров ундан сўрамаса ҳам.

– Мунча чўзасила!.. Қорин пиёз пўсти бўб кетди-ку! – сабри чидамай гапни кесди бошқаси.

– Ўзларингиз биласизлар... – сўз қўшди бепарво яна бири.

– Ёрдам керакма, бўғирсоқ?. – сўради амир. – Ё ўзим борайма?... Зўрларини танлаб бераман-да, ўзим! Танлашни биласанма?

– Бидам, бидам! – бидирлади бўғирсоқ. – Ҳозир опкелам! Ҳозир!..

“Бўғирсоқ” чакқон бозорга югурди, у, афтидан, баковул вазифасини адо этарди.

Шу пайт Тармочук саннаб¹ ўтирган момонинг ғингшиб: “Темурлангни асфаласофилнга юбор!..”, “Аспалосопинга юбор! Юзини тескари қил!..” деяётганини эшитди. “Ёлғиз момонинг болалари, чамаси, Темурланг қўшинлари босқинида ўлиб кетишган, шекилли...” – ўйлади амир.

– Темурланг, нима, арпангни хом ўрдимики, ёзгирасан, мома?..

Момо сомса ейишдан тўхтаб, Тармочукқа қаради:

– Ў-ў-в, болам-а... Қайси бирини айттайин... Беш йил олдин бизнинг қишлоғимизни таг-томири билан кўчириб Туронга жўнатди. Балочук қалъаси харобага айланди... Кўп қариндош-уруғларим ё ўлди, ё сарсон-саргардон, билмайман, қаерларда юрибди. Ҳаммасини ўша қилди... Сизлар кимсизлар, болаларим? Тағин Темурлангни одамларимасмисилар?..

Момо тасбеҳни қўйди-да, дастрўмолини олиб ёшланган кўзларини артди.

Амир Тармочук Балочук деган қалъани эшитмаган эди, (аслида Алочук, момо атайлаб чалкаштириб айтгани) сўрашга ийманди.

Кўп ўтмай қўйни-кўнжини тўлдириб “Бўғирсоқ” кўринди. Ҳамма дастурхонга ташланди. Тармочук шерикларидан бирига момога емакдан беришни буюрди. Унинг негадир момога қайишгиси келди. Кейин деди:

– Эсинг жойидама, мома? Дунёдан умидинг йўкма? Билиб қўй, бизлар Темурлангни одамларимасмиз, бахтинга, ашаддий ғанимларимиз... Билиб қўй! Хоқонимиз Тўхтамишхонни дунёда битта душмани бор, уям Темурланг! Хо-хо-хо!..

– Шунақами?.. Тутинган ўғли деб эшитгандим-ку? Душмани отаси экан-да? Худодан кўрқмайдими? Вой, болаларим-ей! Жудаям шум экансизлар... – таажжублангандай тикилди момо. – Шоҳнинг душмани шоҳ, гадонинг душмани гадо-да, рост...

– Ҳа, душмани – отаси! Хо-хо-хо!.. Худодан ҳам кўрқ-

¹ Саннамоқ – 1) инс-жинсларни қайтариш, кишиларни даволаш учун дуо ўқимок.

майди! Шунақа баҳодир Тўхтамишхон! Хо-хо-хо!

Сухбат қизий бошлади. Тездагина дастурхондаги таомларнинг кути ўчишга турди. Қорин қўйган сопол кўза, машваратда ўлтирган подшодай мутлақ ҳокимликни қўлга олди, майкоса худди чопардай давра айланишда чапсонлик кўргиза бошлади. Исиган димоғлар бошларга ҳам ҳарорат улашди. Момо зимдан боқиб, гоҳ-гоҳда Амир Темур ва унинг кирдикорлари ҳақида Тармочукнинг кулфи-дилини очувчи илмоқли саволлар ташлаб қўярди.

Тиллар ечилиб, орадан сир пардаси кўтарилиб, Амир Тармочук мақтанишга тушди. Ҳар косадан сўнг унинг тили ечилгандан ечилиб борарди. Амир Темурга қарши иттифок тузилмокчи экан, бунга Полша мамлакати ҳукмдори Ягайло, Рум қайсари Боязид Йилдирим, Миср султони Барқук, Ирок подшоси Султон Аҳмад жалойир ва Олтин Ўрда ҳокони Тўхтамишхоннинг бошлари қовушишлари лозим, кенгашмок даркор, Тармочукларнинг шу ниятда учинчи бор сафарга чиқишлари... Ҳокони муаззам Тўхтамишхон барча подшоларга мактублар йўллаганлар...

– Ў-ў-в-в... ўлганакан... Темурлангни Тўхтамишхонни ўзи гум қиб қўя қомайдими? Овора бўб юрмай... Ҳамма тинчирди... – жавради момо.

– Қовурдоқни опкемайсанма, бўғирсоқ? Бир имилладинг-е! Тез опке!.. – буюрди Тармочук баковулга, кейин момога ўтирилди: – Момам-а, содда момам-а!.. Темурлангга бир одам бас келиши қийин-да... Унинг лашкари лашкармас, тўфон! Тўфон...

– Тўфон дегин? Ҳм-м... Ҳозир қаерга борасизлар? Агар Султон Аҳмад жалойир керак эса...

– Билдик, билдик... Билмай бўлама! Бизлар-а! Бизни содда памлама-а, мома-а... – Амир Тармочук ширакайф эди, унинг сўзлари тобора шувалиб борарди. – Султон Аҳмадни Табризда демокчисиз. Биламиз... Биламиз... Лекин дуч кемаймиз. Султон Аҳмад билан Бағдодда кўришурмиз, қайтаётиб... Ҳозир йўл Шомга... Шомда бизни Миср султони Барқук аёнлари кутиб олади! Кейин базм... зиёфат...

Иигитлар алжираши авж олди. Биров бировга кулок солмас, кимдир бошқалар билан иши йўқ, ўзича ғингшиб аллақандай кўшиқни хиргойи қиларди.

Амир Тармочук хуррак отганча пинакка кетди, гушна пайтдан фойдаланиб аста ёнбошлади, “Бўғирсоқ” ҳам вази-фасини бажарганидан мамнун, бирозгина чўзилиш истагида эканини яширмас, ўтирган жойида гоҳ тирсагига таянар, гоҳ ўнгланади.

Кун қайтиб қолди.

Кўп ўтмай бошига кўк рўмолини кажава қилиб ўраб олган сирли момо ўрнидан турди. Уни Сўфий момо дердилар: “Хожа Аҳмад пирим, ўзинг мадад бер!.. Ғавсул Аъзам пирим, ўзинг мадад бер!..” дея яна азиз-авлиёларга илтижо қилганча, жойидан кўзғолди.

Эмин-эркин яйраб ўлтиришган Тўхтамишхон элчилари ўзлари билан ўзлари овораликларидан момонинг кетганини ҳам сезишмади.

II

Хумоюн ўрдудан келган чопар, Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари бошига тушган мусибатдан қайғуга чўмган Амир Соҳибқирон ҳазратларининг дил сўраб юборганини билдириб, таъзия изҳор қилди. Айни пайтда, унинг кўлида қутлуғ фармон бор эди. Соҳибқирони комкор Амир Темур Кўрагоннинг узоқ муддат сафарда эканлари, шимолий сарҳадлар ишончли-имонли киши кўлига топширилиши лозимлиги ҳамда мамлакат дориломонлиги назарда тутилиб, Жаҳоншоҳ ибн Жоку Тошкандга ҳоким этиб тайинланибди. Уч ҳалқа тасвирланган, “рости-ю русти” сўзлари ўйилган тамға босилган фармонда Жаҳоншоҳ ибн Жокуга шимолий сарҳадлар муҳофазаси топширилиши ёзилганди.

Соғинч бикалар Тошкандга кўчдилар. Ҳаммадан ҳам кўра бу, кизга ёкиб тушди. Зубайдабону ўлгур, уч кун аввал отаси Шайх Нуриддиннинг Жаҳоншоҳ ибн Жоку билан куда бўлиш ҳақида гаплашганларини ва розилик олганларини (балки, бу ёлғондир!), яқин ўртада совчи боришини ҳамма-

нинг ичида мақтангандай шартта айтиб юборди! Ростми, ёлгонми, Соғинч бика у ёғини билмайди. Ҳар қалай, Зубайдабонудан узоқлашгани, Самарқанддан йироқлашгани сабаб, тўй масаласи ҳам унутилгандай ўзини хотиржам сезди.

Аммо айрилик ҳасрати, кўнглида ниш урган ўтли муҳаббат, соғинч ҳисси бари қўшилиб қизни қаттиқ исканжага олди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку сўррайибгина қолган қизини чалгисин, шу билан жудолик онларини тезроқ унутсин, деган мақсадда ҳар куни ўзининг севган ҳарбий машқларини такрорлаб туришни тайинлади.

– Машқларингни тўхтатмагин, қизим! – деди бир куни Соғинч бикага, у ҳеч қачон овозини кўтариб гапирмасди. – Бағоят тўғри, ҳар бир ожиза жанг русумини ўрганмаги, қилич тутмакни билмаги керак. Умр ҳам, хоҳ эркақдир, хоҳ аёлдир, кишига бир марта берилгай. Қадрига етмак керак. Жанги жадалларда, худо кўрсатмасин, нималар бошга тушмайди дейсан. Ожизаман, деб қараб ўлтириш ярашмас. Тўмарис маликани қара... Ёвни ўлдириб, бошини кесиб қон тўла чуқурга ботириб: “Яхшилаб тўйиб ол, эй қонхўр!” – деган экан. Пайғамбаримиз ғазотга чиққанларида Биби Ойша разияллоҳу анҳу ҳамроҳ бўларканлар. Саҳобалар билан бирга дин-у шариат масалалари баҳсида қатнашарканлар. Ғанимларига қарши олиб борилган жангда Биби Ойша онамиз ўзлари саркардалик мақомида эдилар. Ҳа, саркардалик мақомида! Улги ол, қизим! Сен шаддод қизимсан...

Қиз отасининг юмшоқ феъллилигини, меҳрибонлигини, ҳамиша одамни авайлаб, тушунишга тайёр туришини, айниқса, сабр-тоқатли эканини яхши биларди.

– Қуллук, отажон... Қуллук...

Онасининг мусибатидан анча уриниб кетган Соғинч бика аста-секин ўзига кела бошлади. Уйда ёлғизлигида, ўзини имтиҳондан ўтказди: бағалток¹ устидан чопон кийди, йигитдай бўлди, совутга ўралиб у ёқдан-бу ёққа шахдам одим отиб юриб кўрди. Сал оғирликни демаса, бошқа

¹ Бағалток – совут остидан кийиладиган энги калта камзулча (муалл).

нокулайликни сезмади. Эртасига дадил салтанат қўшини сафида якингинада бунёд этилган Шохрухия шахри ёнидаги машқларда қатнашди. Синамоққа сочларини яшириб, дубулгани бостириб кийиб, лабининг тепасига хушбичимгина мўйлов ёпиштириб олди... Совутда уни ҳеч ким танимаганига таажжубланди. Қувониб кетди, айнан шуни истар эди-да, ўзи.

Икки йил олдин ясатган совути чопон устидан кийилганда, торлиги билинди. “Янги совут буюртиришим керак!...” – хаёлидан кечди қизнинг. Кўнглида шахзода тимсоли тобора яраклаб бораркан, илгари шунчаки ҳавас туюлган нарса, энди ҳақликка даъво қилаётганини сизди. Ошиқ-маъшуқлар бир-биридан жисман қанча йироқлашсалар, руҳан шунча якинлашадилар.

Соғинч бика ўзига ўзи деди: “Сен шахзодани ўйлаганинг ўйлаган... Уни... севиб қолдингму?” Энди аниқ ишонди: ҳа, у ўз бошига бало орттириб, баланд дорга осилибди – шахзода Муҳаммад Султонни севиб қолибди!.. Лекин бу ҳақда раҳматли онасидан бошқа ҳеч кимга ёрилгани йўқ, кимга ҳам ёрила оларди! Шахзода Эрон томонларда юрганмишлар, гоҳ Шуштарда, гоҳ Исфаҳонда, кўпроқ Яздда бўлармишлар. Падари бузруквори Жаҳоншоҳ ибн Жокуга Ҳумоюн ўрдудан келган хабарлардан билиб оларди барини. Соҳибқирон гарчи тез қайтамен, деган эсалар-да, отасининг фикрича, ҳали бу сафар хийла чўзилармиш....

Соғинч бика машқларга қаттиқ берилиб кетди. Худди кимгадир ўчакишгандай, жаҳд билан ишга ёпишган қиз кун қандай ўтганини билмас, чавандозлик, қиличбозлик, найза-бозлик ва бошқа ҳунарларни ўрганиб, қиёмига етказарди.

Кеча шопмўйлов лашкарбоши Олтин Ўрда, Мўғулистон ёқлардан душман ҳужум қилиши эҳтимоли борлигини айтиб, машқлардан кўнгли тўлмаётганини билдирди, сўнг эртага Шохрухияда Сайхундан сузиб ўтиш машқлари ўтказилсин, деб буюрди.

Тонг отар-отмас, бутун сипоҳлар калапатра бўлишиб соҳил бўйида тўплана бошладилар. Мингбошининг “Сафма-

саф!” сўзлари янграши биланок, юзбоши ва ўнбошилар у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб қолишди.

Баланд бўйли ўнбоши ўз сипоҳларини бир жойга жамлади. Ёш ўсмир аскарлар ичида бошига дубулғани бостириб кийган, ўқ ўтмас совутга чулғанган хушбичим сипоҳ қандайдир ажралиб турарди. Битта аскар унинг отини сўрагани, шошилиб нима дейишини билмай, тилига келган “Арғуншоҳ” деган исмни айтиб юборди.

Кўкда куёш чарақлаб турар, хар ёкда шовкин-сурон кучайиб борар, тепадан қараган одам, дарё бўйида худди ўсмир лабидаги мўйлабга ўхшаб, бодраб чиққандай уймалашиб юрган, соҳилни тутган сипоҳийларга кўзи тушарди.

– Дарёга от қўйилсун!!! Нариги қирғоққа душман якинлашмоқда! Ёвни нарги қирғоқда қарши олғаймиз! – ҳайқирди ўнбоши. – Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар!!!

– Оллоҳу акбар!!! – илиб кетишди навкарлар.

Дарёга от солишни жасур ўнбошининг ўзи бошлаб берди. Изма-из Соғинч биканинг оти сақради! Айқириб оқаётган сувга парво қилмай, қирғоқ сари интилар экан, Жайхунга от солган Ўлжой Туркон оқа қизнинг ёдига тушди. Ўшанда Амир Темур завжасига осон бўлмаган экан: шамол куткусига учиб хезланган оқ ўрқачли тўлқинлар отнинг ўмганига қаттиқ урилар, суриб юборар, олға силжишга қўймасди.

Сипоҳлар “Арғуншоҳ” нинг чаққон-у чапдаст эканидан рухланиб кетдилар. Биринчи сипоҳ Сайхуннинг чақирса овоз етар нариги қирғоғига бир қараб қўйди-да, “Ё Оллоҳ!” дея отига қамчи босди...

Шоҳрухиядан қайтгач, пинҳона совутини ечиб, кийимларини алмаштираркан, онаси вафотидан кейин яна ҳам якин сирдошига айланган гўзал канизак Сарвиноз кирди-ю чидолмай ёрилди:

– Вой, ўлайин-ей! Шунчалар азоб чекиб юриш сизга нега даркор-а, Соғинч? Зилдай сипоҳ кийимини кийиб юрасиз? Мана сувгаям тушибсиз, оғир бўб кетгандир. Хури-лико маликалардай юрсангиз, ярашади-ку, маликалардай!..

– Менга шуниси ёқади, опагон! Узимни кучли сезамен!

– Жонингиз оғримайдирму? Аммо совуту дубулға сизга хўпам ярашибди! Вой, ўлайин-ей, мўйловчангиз ҳам ўзингизники-я! Ё тавба! Ҳай, менга қаранг, қиз бола эканингизни билишмаяптими? Ўлсин, бари гўл, анқов-да. Шунга ҳайронман...

– Билишмайди, отам билан лашкарбоши-ю сиздан бошқа ҳеч ким билмайди... Йигитдай юрибмен-ку! Беш ойдан бери биров мени таниғони йўқ!

– Вой ўлайин-ей! Йигитимдан ўзим айланайин-а! Кечаям уйда овозингизни йигитчасига қилиб гапираётганингизни эшитиб ҳайрон қолувдим... Билишмасин, дер экансиз-да.

Канизак “йигит” ни меҳр билан кучоқлаб олди. Роҳатланиб кулишдилар.

Қиз ичида валиаҳд шаҳзодадан ғойибона ўпкалаб қўяди, чунки кейинги пайтларда, Муҳаммад Султон, ажабо, ўша Оҳанин дарвозаси ёнида кўринганларидан бери, тушига ҳам кирмай қўйдилар. Эслай деса, Жўйи Зар кўприги бўйидаги учрашув, кўчада Сароймулкхоним олдидаги кутилмаган бир неча лаҳзалик дийдорлашув... тамом, бошқа ҳеч нарса йўқ. Уларнинг ҳар бир сонияси ёдида...

“Шаҳзода ҳам... мени севармикин? – Қаттиқ ўйланиб қолди Соғинч бика кунлардан бир кун. – Мен-ку, куйиб-ёниб юрибмен, у-чи? Севармикин?.. Ўйлармикин? Куйиб-ёнармикин? Балки, эсида ҳам йўқдирмен. Агар севса, шу пайтгача изламасмиди?.. Шу нарса қалбгинамни тирнайди. Шаҳзода кўнглида ҳам шундай туйғулар жўш урсайди, дастлари узун, эркак киши, албатта хабар олардилар... Демак, севмайдилар, ўйламайдилар, Соғинч бика билан ишлари ҳам йўқ...”

Ногаҳон хаёлида ярқ этган фикрдан қизнинг кўзлари чакнаб кетди! Қараса, унинг олдида икки йўл турибди экан: биринчиси – тақдирга тан бериб, Зубайдабонунинг акасига узатилиб, парда ортида гўзал келинчакдай нозланиб, сузилиб ўлтириш... Иккинчиси – тезда Самарқандга қайтиш. Яна Самарқандга кўчишар экан, ундан Шаҳрисабзга боришар-

кан, Хумоюн ўрдудан шундай хабар олинди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку Оксарой қурилиши билан шуғулланишлари лозим эмиш. Қуролсозлар қишлоғи Камонгаронга бориб янги совут ясаптириш... Кейин, кейин... ҳеч кимга айтмай... Қўлидан келармикин?

Қиз у ёғини ўйлашга кўрқар, шундай қила олишига ўзи ҳам ишонар, ҳам ишонмасди. Жуда мушкул вазифани ўз зиммасига олаётир, адо этиш осон эмас... Борди-ю сир очилиб қолса-чи... Аммо ўйлаган йўлидан қайтиши ҳам мумкинмас, йўқса анови шалпангкулоққа узатиб юборишадди.

“Йигит бўлиб туғилмағон экансен-да, Согинч! Энди ўзингни йигитдай тутасен! – деди шу палла ички бир овоз. – Бахтингни ўзинг кидиришинг, ўзинг излаб топишинг керак! Бахт сандиқ ичида, калити осмонда... Онаизоринг, ишқ қанчалар кучли эса, шунчалар ожиз, у химояга муҳтождир, деган эдилар. Раҳматли онажонимнинг сўзлари ҳамон ёдимда: “Юсуф-Зулайҳо” қиссасини эслайсенму?.. Отажонингни ҳажга бораётгонларида Ҳиндистонда эшитган бир ривоятларини-чи?.. Жуда машҳур экан. Эсингдаму?

Ҳиндистоннинг Панжоб деган ерида Засси деган бир балойи азим, кўркмас қиз яшаган экан, қаттиқ ишқ гирдобда қолибди. Севгилисини излаб машаққатлардан ҳайиқмай, азоб-уқубатлардан кўркмай, йўлга чиққани ҳақида гапириб, уни “Ожиза эмас, асил йигит экан!” дегандилар. Ўшанда қизнинг маҳбубини излаб саҳролардан ёлғиз ўтиб бориши, тоғлар кезиши, дарахтларга тирмашиб чиқиши, муҳаббат оловида жизганак вужудини қаерга қўйишини билмай, ишқ йўлида халок бўлғони хаёлингни ўғирламағонмиди? Узок ойлар хаёл суриб юрмағонмидинг, бу қандай қиз экан деб?.. Мен ҳам шундай қила оламанми, деганинг эсингдами?..

Яна. Сен ҳатто уйқунгда ҳам “Муҳаммад Султон”, “шаҳзода” деб гапириб юборадиган одат чиқардинг. Бир куни эшитиб қолдим. Зулайҳо ҳам тинимсиз: “Юсуф! Юсуф!” – дер эмиш. Унга ўқ тегиб яраланган экан, окқан кон ерда: “Юсуф, Юсуф” сўзларини пайдо қилибдур!.. Агар

сенга ҳам ўқ тегса-ю, қон окса “Муҳаммад! Муҳаммад!” каломлари ёзилиши аниқдур!..”

– Бекачим менга айтиб кетганлар... – деди бир куни Сарвиноз ҳам. – Ичингиздагини биламан...

– Нима-нима?.. – кулимсирашга уринди қиз.

Канизак унинг суҳбатлашишга мойил эканини сизди.

– Вой, ўлайин-ей... Биламан-да...

– Нимани биласиз?.. – жавдираб боқаркан,

Соғинч биканинг икки юзидаги кулгичи сезилар-сезилмас ўймоқчалар ҳосил этди.

– Оппоғ бекачим дунёдан кўз юмаётиб, менга шундай тайинладилар, бекам, – йиғламсираганча сўз бошлади Сарвиноз. – Менинг бор давлатим – Соғинч, дедилар. Унга худо илоҳий бир неъмат берган – бу ишқ неъмат. У валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султонни каттиқ севиб қолибди! Кўнгил-да бу. Насихатга сира кўнмайди. Ҳаммаси худодан. Уни сенга топшираман. Назардан қочирмагин. Водариғо, оталари Шаҳрисабздан қайтмадилар, айтмакчи эрдим ўзим. Дийдор энди маҳшарда¹... дедилар кўзлари мўлтираб.

Қиз билан канизак иккиси ҳам ўзларини тута олмай йиғлаб юбордилар.

– Соғинчга қарагин, унинг ҳолидан ҳамиша хабар олгин, суйганига, илоҳи, етишсун қизим... Худодан тилаганим шу, бирдан бир ёлғизим, у жуда жасур ва бир сўзли қиз, бахтли, тегли-тахтли бўлишини истайман, дедилар яна... – Сарвиноз кўз ёшларини артаркан, қизни юпатди: – Энди тушундим, нимага овозингизни йигитчасига машқ қилганингизни. Маслаҳатчингизман, бекам. Ёнингиздаман... Ҳа, сизга айтганим йўқ, билдириб қўяй. Маҳди улё Сароймулкхоним ҳам сизни Муҳаммад Султонга лойиқ кўрганлар, ҳатто: “Шу қизни шаҳзодамга олиб берайми?.. Оппоғойим шундай барно ва зебо қизи борлигини айтмағон эрдилар...” деганлар. Ўз кулоғим билан эшитганман Жўйи Зарда... Эсимда турибди.

– Шундоғ деганмулар? А-а?.. Деганмулар?

¹ Маҳшар – қиёмат куни.

Наҳотки!.. Демак... демак... шахзодам ҳам... йўғ-е... Вой опаҷоним-ей!

Соғинч бика қувончдан канизакни кучоклаб олди, Сарвиноз қизнинг ҳаёдан юзлари ловуллаётганини сизди.

Канизак қизни бўлмага бошлаб кирди. Ичкарида кўнгил занжирлари узилиб кетди-ю, хур икки мушфиқ дил маржон доналаридай сочилиб кетган хотираларни бир-бир йиғай деб, дунёни айланиб чиқди. Сирлар бир-бирларига очилдилар.

Зубайдабонунинг гаплари ёлғон эмас экан, эрта-индин кўчамиз деб турганларида, Самарқанддан Шайх Нуриддин баҳодир хонадонидан бир карвонда чиндан ҳам Соғинч бика кўлини сўраб совчилар кириб келишди!

Қиз ўзини йўқотиб қўймади, аксинча, ўчирай деб пуфлаганларида олов бадтар алангалангандек, бу унинг кўнглида кулф урган ниятини яна ҳам тезроқ амалга оширишга ундади. Икки йўл ўртасида Тўмарис-у Зулайхо, Засси ва Ўлжой Туркон оқалар уни ўраб олишиб: : “Бахтингни маҳкам тут! Бор! Бор!” – дейишарди. “Ростдан ҳам, менинг қаерим кам?.. Борамен-у шахзодамни бир кўриб, қайтамен...” – такрорлади қиз ичида ва ҳар галгидан ҳам ўзини кучли сизди. Шартта иккинчи қалтис йўлни танлади, у кўркмай таваккалчилик қиладиган бир ёшда эди. Бу фаслда кишига икки дунё бир қадамдир.

“Соҳибқироннинг қўшинида жангчи аёллар ҳам бор-ку ахир, бу ҳақда отаҷоним гапириб берғонлар.” – деб ўз ҳаракатларини оқлашга уринарди қиз. Аммо бирон фалокат юз бериб нобуд бўлиши мумкинлигини асло ўйламасди.

Соғинч бика шундай чора топди: у ожизамас, балки йигит монанд жангларга киради, панжоблик Зассига ўхшаб қиз эмас, Сухроб¹ билан саваш курган шаддод қиз Гурдофариддай², Темурбек билан жанг қилган Ўлжой ойимдай йигитчасига кийиниб олади! Ожизалигини билдирмайди, қаттиқ сир тутади, ўзини эронлик бир амир авлоди-

¹ Сухроб – “Шохнома” асарининг бош қаҳрамонларидан бири.

² Гурдофарид – “Шохнома” асарининг қаҳрамони. Сухробдан енгилиб унга рафика бўлади.

ман, деб таништиради. Фақат сабр керак, бардош керак... Фақат узоклардан ўғринча қараб-қараб олади, асло яқин бормаиди, боролмаиди ҳам. Мавқеи баланд валиаҳд, жаҳон шахзодаси ёнига яқинлашишга оддий сипоҳга йўл бўлсин! Сездирмай боқиб, жамолидан насибадор бўлолса кифоя... Ишқ нашъаси ўша ёқда, умид ўша ёқда, бахт ўша ёқда!..

– Бормангиз!.. – деб юборди ўзи ҳам севиб, бахт топмаган, кўнгли армонларга тўла гўзал Сарвиноз. – Вой ўлайин-ей... Аммо... Аммо... Бахтингиз ўша ёқда!.. Аммо сиригиз очилиб қолмасайди, деб қўрқаман, холос!..

– Эҳтимол, мени телба дерсиз, балки телбадурмен, билмаймен, лекин шу йўлни танладим... Оллоҳ буюрса, ўзимни танитмаймен, йигитдай юрамен! Сирим очилмайди. Бу қўлимдан келади! Шахзодам жамолига бир тўйиб оламен... Борамен-у кўрамен – мени севадирму йўқми, – билиб оламен, муҳаббати борлигини кўрсам, бу бешак-шубҳа бахтим бўлур, опагон! Билдирмай қайтиб келамен... Тезда қайтамен! Ҳам совчилардан йироқ бўламен. – Соғинч бика сўзлари қатъий эди. Кейин ўзи ҳам ўзига ишона бошлади. – Мана кўрасиз! Қирқ кунга қолмаймен, қайтиб келамен!

– Қирқ кунда қайтиб келасиз!.. – деди канизак, бироқ чиройли кўзларига шубҳалар соя ташлаганди. – Оҳ, мен ҳам сиздай шаддод бўлганимдами, бўлганимдами... Қўрқок эдим, қўрқок! Ҳа, энди бари ўтди, ўтди-кетди...

Хаёлида уфқлар балқиб ётган Соғинч бика Сарвинознинг сўзларини эшитмас, кўз олдида Тўмарис момонинг ғанимларга қарши от қўйганлари, малика Ўлжой Туркон оқанинг жиловни йигитлардай маҳкам тутиб, майдонларда елиб чопганлари, дарёлардан кечиб ўтганлари, Султон Бахт бегимнинг душман узра қилич ўйнатиб сурон солганлари жонланарди. Бошқа ёқда Зулайҳо изтироблари, Зассининг роҳатли уқубатлари солланиб турарди.

Ниятини... отасига қандай билдиради? Билдирмай қандай кетади?... Йўқ, тезда бориб қайтади-ку...

Соғинч биканинг ҳозир, зарур гапини айтишга улгурмай ошиқиб отига қамчи босиб юборган чавандоздай, фурсати йўқ, тулпор эса аллақачон елиб борарди...

Сарвиноз йиғлай-йиғлай қола берди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

Шерозга отланган Турон лашкарининг йўлдан чалғиб, Мозандаронга юришига музофот аҳли орасида мусулмончилик қоидаларига путур етганлиги сабаб бўлди. Вилоятнинг маркази Сори шаҳрида Мозандарон шайхларидан нуфузли Саййид Камолиддин деган одам ҳоким макомида эди. У ерда, ажабо, суннатга, балки фарзга ҳам амал қилмаслар, саҳарлар азон айтилмас, жума намози масжидда адо этилмас, жамоат йиғилмас... эмиш.

Буни эшитган Соҳибқироннинг ғазаб томирлари кўзғолди. Уламо аҳли ҳисобланадиган шайхларга нисбатан кескин чоралар кўриш тақдир тақозосига айланганини сизди.

Лашкар кунчиқишда Соридан тўрт чақиримлик масофада тўхтади.

– Тавба, минг бор тавба демак, бундоғ иллатлардан фориғ бўлмак лозимдур. Номакбул бидъатларни улар қайдан олмишлар? Уларнинг устодлари кимдур? – сўради Амир Темур пири муршиддан, қўли беихтиёр иягига чўзилар экан. – Шаккокликнинг ўзи-ку! Мусулмонларга... шу муносибму?

– Эсли-хушли одамларнинг бундоғ беадаб тутуми, албатта, ҳайрон қоларликдур, Амир Соҳибқирон! – афсусланди Мир Саййид Барака.

Сўзга шайхулисом Хожа Абдулмалик аралашди:

– Шундоғ шаккоклар билан бир заминда яшамоқ гуноҳдур! Яна, тавба деб гапирайлик! Аммо ақли қосирим дерки, улар жазога мустаҳикдурлар¹!

Соҳибқироннинг қўли иягидан тушмасди.

¹ Мустаҳик (арабча) – муносиб, сазовар, лойик.

– Фарз-у суннатга риоя қилмаслик ширкка баробардур... – деди пири муршид. У Соҳибқирон шундоқ ғазаб отига минган паллаларда, қаҳр алангасига бироз сув сепиш ниятида, одатдагидек, суйган усулини қўллади, – пайғамбар ривоятларидан сўз юритди:

– Муҳаммад алайҳиссаломнинг шарафга чулғонган ҳаётлари, сўз-амаллари, тақрири, ул зотнинг муборак вужудларига оид маълумотлар, ҳилм, яъни ҳалим табиатлари сабр, шижоат ва саховатлари каби сифатлар бари суннатдур, умматлари учун бемисл ибрату мактабдур, Амир Соҳибқирон... Алҳамду лиллоҳир раббил оламин!

Пири муршид ҳаёлга ботгандай атай озгина сукут сақлади.

– Чиндан ҳам пайғамбаримизнинг донғи дoston умрлари умматлари учун бемисл ибрат мактабидур! Хожай коинотнинг чеварлигига офарин! – қўллаб-қувватлади шайхулислом Хожа Абдулмалик.

– Аммо баъд.. – давом этди сўнг пири муршид. – Ҳадис деган мўъжизага боқсунларким: ҳадис маъноси Оллоҳдан, лафзи расулуллоҳдан бўлгон ваҳийдур. Дин-у диёнат, шариат аҳкомларида пайғамбаримиз ўз фикрларини айтмайдурлар, балки Оллоҳнинг ваҳийсини ўз таърифлари бирлан тақдим этадурлар. Фарз эса бандаи мусулмон бажариши лозим амаллардур. Бир хилларини “фарзи айн” дерлар, барча мусулмонлар учун вожибдур, ҳисоби қирқ атрофида... Ҳалол яшамак, таомни зарур миқдорда емак, анинг қувватини эзгу ишларга сарфламак, таом бергувчи Оллоҳга шукр айламак... Амри маъруф¹, наҳий мункар², илм олмак ҳам фарзи айнга кирадур...

Соҳибқирон бирдан аллома Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ал-Ҳидоя” китобида банда учун Ватан ҳимоясини адо этиш “фарзи айн” деб ҳисобланишини

¹ **Амри маъруф** (арабча; яхшиликка буюриш) – 1) савоб ишларга, бажарилиши исломий амалларга даъват этиш; 2) шундай ишга бағишланган маросим, маърака.

² **Наҳий мункар** – (арабча; ёмонликдан қайтариш) – гуноҳ ишларни қилмасликка даъват этиш; 2) шундай даъватларга бағишланган маросим, маърака.

эслади-ю, кўнгли ёришди. “Ҳа, ҳа, бу чиндан-да вожиб амалдур! “- деб қўйди ичида.

– Жаноби олийларининг, салтанат ишларида машварат-га қўйғон тўқкиз улушдан бирини... мурувват айлаб Мозандарон шайхларига раво кўрсалар, адолат қарор топғой эрди...

– Рост сўйладингиз, пирим. Саййидларни инсофга чақирмак лозим ва лобиддур, токи муқаррар урушнинг олди олинсун! – Амир Темурнинг хийла ғазабидан тушгани сезилди. – Пири муршиднинг ўзлари мазкур шайхлар ҳузурига ташриф буюрсалар, улар қилмишини инсоф-у адолат тарозисига қўйиб ҳукм этсалар, бандасига ҳам, худога ҳам ёқадурғон кадам бўлурди. Шайхлар нозикмизоғ эмишлар...

– Бош устига, Амир Соҳибқирон!

Ҳуמוюн ўрдудан билдирилган хоҳиш Мир Саййид Баракага ўринли туюлди. У пешин намозига қолмай, Сори шаҳрига кириб келди. Чорсудаги кичиккина масжидга яқинлашаркан, бир мулозимни Мозандарон ҳокими Саййид Камолиддинга юборди-да, бошқа одамлари билан намоз ўқишга киришди. Кўп фурсат ўтмай шайхлар ҳам ҳозир бўлдилар ва намозга қўшилдилар.

Таранглик бироз бўшашгандай туюлди.

Жўяли насихатлар, такаллуфларга ўралган, лекин андиша чегарасидан чиқмаган баҳс узоқ чўзилди.

– Бокингиз, Машҳадда сунний мазҳабга мансуб Амир Соҳибқирон шиаларнинг¹ саккизинчи имоми Али ибн Мусо ал-Ризо мақбараси зиёратига бордилар... Бу ул зотнинг бағрикенг эканликлари нишонаси эмасму? – деди Мир Саййид Барака сўзининг охирида Саййид Камолиддинга таънаомиз. – Пайғамбаримиз умматларига ҳамиша кенглик ярашади. Ҳаммамиз мусулмонмиз-ку. Мусулмонлигимизни қилайлик...

– Иншооллоҳ, мусулмонмиз... – розилик билдирди ўзини ўнғайсиз сезган Мозандарон ҳокими. У катта каллали, чўзинчоқ ялпоқ юзли, йирик гавдали одам эди.

¹ **Ши**а (арабча; гуруҳ, фирка; солиқ; кишилар, эргашувчилар; мазҳаб) – тан олмайдиган оқим, ислом динидаги икки асосий мазҳаблардан бири.

Мубоҳаса хийла давом этди. Ниҳоят Саййид Камолиддин баҳсга якун ясагандай деди:

– Филҳақ, ўзимиздан кўра ҳам мўъминлар умри азиз! Ишончим комил бўлди, тақсир. Розиман... Ўғлим туҳфа-ю тансуқотлар олиб сиз бирлан Соҳибқирон ҳузурига борсун...

Нуктадон пири муршиднинг муроса-ю мадора йўлини тутиб, гаров сифатида Мозандарон ҳокими ўғли Саййид Гиёсиддинни бирга олиб қайтгани қутлуғ қадам сифатида баҳоланди.

Кўнгиллар таскин топди.

Бироқ уринишлар зое кетгани кейин билинди. Пири муршидни кузатганларидан сўнг, Саййид Камолиддин фурсатни ўтказмай, аллақандай шайтон васвасасида Омул шаҳридан шимолда Қулзум¹ денгизи бўйида жойлашган мустаҳкам қалъага чекинишга буюрди. Ҳали манзилига етиб келиб улгурмаган Мир Саййид Барака буни эшитиб хижолат чекди, аммо “Инсоннинг табиатига ана шундай бекарорлик хосдир”, деб ўйлаган Соҳибқирон, воқеани пирнинг юзига солиб ўлтирмади...

Тўқнашув муқаррар эди.

Мозандарон ўрмонлари чангалзор ва ботқок ерлардан иборат эканини Соҳибқирон яхши биларди. У Муҳаммад Султонга ишониб, шу ишни топширар экан:

– Ўрмонларни кавак-кандигигача биладиган одам топсунлар, барини синчиклаб кўриб чиксунлар, шаҳзодам... Чакалақзорларни кесиб, йўл очсунлар! – деди Амир Темур. – Йўлнинг кенглигига бир ўқ отимча ер қолдирсалар, кифоя қилур! Чунки ундан черик ўтадур.

– Бош устига, валинеъмат Соҳибқирон!

“Яна эгри қиличга суяниш керак...” – деб қўйди ичида Амир Темур.

Улкан кўшин чангалзорларга тўла ўрмонда ёғочларни кесиб, ботқокларни қуришиб, йўл солиш ишига бало-қазодай ёпишди.

Сурон қўпди...

¹ Қулзум – Каспий денгизи (муалл).

Ҳамма нарса қўлдан кетиб, мағлубият аниқ бўлиб қолганда гуруҳ-гуруҳ саййидлар ўрмон ичкарасидан бош эгиб чиқа бошладилар. Шоҳчодир олдидаги супада ўлтирган Соҳибқирон жим баридан кўз узмасди. Оқилона маслаҳатларга кулоқ солмаган, ўз бошига бало орттирган ўзбошимча муҳолифатчилар унинг қаҳрини кўзгаб, ғазабини келтирди. Аммо буни сездирмади, нафратини оёқда туриб гаплашиш билан ифода қилди:

– Барчангиз ёмон мазҳаблар йўлини тутубдурсиз! Худонинг бандаларини қаён бошламоқдасиз? Бегуноҳ тўкилган қонлар кимнинг бўйнига тушади энди?..

– Мен Ҳазрат Али наслидандурман, Соҳибқирон жаноби олийлари... – Саййид Камолиддин бесўнакай гавдасини тик тутишга уринарди. – Унинг ғанимларига дўст бўлмоқ қўлдан келмайдур...

– Ҳазрат Али шери даргоҳ жанобларининг ғанимлари кимлар экан?.. – забтига олди катта-катта кўзлари қисилганча Амир Темур. – Аён бўлсунким, Ҳазрат Али ло фатонинг ғанимларига биз ҳам ғанимдурбиз. Сизлар суннатга, фарзга амал қилмайсиз, – нечун? Жума намози ўқимайсиз, жамоат йиғилмас, – нечун? Мусулмонлар кулоғи саҳарлар азон овозидан бебаҳра... – нечун? Ё, алҳазар!.. Каломуллода айтилгон сўзлар ёдингиздаму? “Ағар намозга азон айтгайдурсиз, мушриклар масҳара қилгайдурлар, чунким улар Оллоҳга баҳшида ибодатга ақли етмайдургон қавм-дур”. Ана, сизнинг баҳонингиз! Уқдингизму?.. Каломуллога кулоқ тутмак керак. Сиз саййидлар – пайғамбар авлодидандурсизлар. Дин-у иймон айвонининг пуркуч устунлари... Авомунносга сизларда ўзга ибрат топилмайдиму? Сизларга муносибму?.. Буни англамак лозим! Шикоятни шукрга айлантормак фурсати аллақачон етмишдур! Солиҳ йўлга қайтингиз!

– Бош устига, подшойи олам! – таъзим айлаган Саййид Камолиддиннинг изо тортгани сезилди. У Соҳибқироннинг рисолатпаноҳ расулуллоҳ авлодларига ҳамиша шафқат қилишини билар, ичида шундан умидвор эди.

– Айб иш қилиб қўйдик....

– Солиҳ йўлга қайтгаймиз! – қўшилишди бошқа саййидлар ҳам.

Жимлик чўкди. Пири муршид Соҳибқироннинг хийла шаштидан тушганини кўриб кўнгли тинчиди.

– Саййидларга омонлик берилсун! Ўз сўзига вафосиз Мозандарон ҳокими Саййид Камолиддин... каттиқ жазога мустаҳиқ эрса-да, гуноҳидан ўтилсун, хотинлари-ю ўғлон-ушқлари билан Хоразмга жўнатилсун! Бузғунчи бадмазҳаб сипоҳийлар битта ҳам қўймай қатл этилсун! – буюрди Амир Темур хотиржам.

II

Мозандарон тасхир¹ этилгани ҳақида турли ўлкаларга фатҳномалар юборилди.

Соҳибқирон соғинган оға ва хонимларни, саодатнишон ўғилларини ўз ёнига чорлади. Эрондаги фарзандлар-у бола-бақраларни йиғиб олиб келиш Умаршайх Мирзога юклатилди. Самарқандга бораётган чопарга, барча Наврўз байрамидан кеч қолмасунлар, деган фармон берилди. Бу хабардан бағоят қувонганлардан бири, балки биринчиси шахзода Муҳаммад Султон бўлди.

Шахзода ҳали Машҳадда эканидаёқ, Соғинч бикадан пинҳона хабар олмоқ учун Самарқандга чопар юбормоқни кўнглига тукканди. Соғинч бикага қисқа муштоқона мактуб битишга ўтирди. Мактубни настаъликда ёзади, хошияларида гул-у нақшлардан чаман яратади. Токи суюклиси унинг кўнгли пўртаналарини сезсин...

“Эй қалби ўтлуғ, манглайи қутлуғ, соҳир-у ҳур, тишлари дур қиз! Эй, қадам босган ерларида қирқ кунгача уфори си анқийдиган қиз! Қочқоқ кийигини излаб юрган аммо қўлидан келмаган бир бечоранинг ушбу мактубдин муроди, муборақ сикҳатларини Тангридан тиламаги, кўнгиллари осмони бегубор эканлигини билмаги ва бундан ўзининг

¹ Тасхир – забт этиш (муалл).

шикаста кўнгли осмонини қоплаган булутларни қувмакдин иборатдур...”

Дадил бошлаган шахзода шу ерда тўхтаб қолди. Жуда кўп нарсаларни ёзишни ўйлаганди, чиройли сўзлар, нозик иборалар қуйилиб, “Мана, мени ёз!”, “Мени ёз!” деб ҳолжонига қўймаганди. Ёзишга ўтириши билан, ажабо, бари каттиқ овоздан ҳуркиб қочган қушлардек қаёқларгадир учди-кетди...

Шахзода мактуб битиш ниятидан воз кечди. Ўйласа, ҳали у мактуб ёзиш ҳаққи-ҳуқуқига эга эмас экан. Яхшиси, чопарга яхшилаб тайинлайди, Муҳаммад Султон юборганини ҳеч кимга айтма, дейди, вазиятни билиб кел, холос, деб жўнатади.

Соғинч биканинг онаси қазо қилибди. Чопар Тошкандгача борибди. Аммо Соғинч бикани топиш унга насиб этмабди... Хабарнинг бори шу эди.

Йигит қалбида кўп туғёнлар, хаяжонли туйғулар чаппар урарди. Жўйи Зар кўпригида юз берган ногаҳоний учрашув ҳали хануз эсида. Эсида эмас, бутун борлиғида, вужудида, юрак-юрагининг тубида... Ўйлайверганидан, Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг ожизаси Соғинч бика, нотаниш киз, унинг жуда яқин меҳрибон-у мушфиқ кишиси бўлиб қолди. Ажабо, гарчанд киз билан бир оғиз ҳам сўзлашмаган эса-да, гўё узоқ йиллардан бери таниш-у кўп бор мириқиб суҳбатлар кургандек сезади ўзини.

Ул санамнинг сиймоси кўз ўнгида шундай муҳрланган: хиёл чўзинчоқ оқ юзлари тип-тиниқ, қошлари қора, қарашларида ноз-у карашмаси яширин, – ана шуниси йигитга жуда ёқади, – кулганида бир текис оппоқ тишлари кўзга ташланади. Ўзига ярашиб турадиган қувлиги ҳам бор, жилмайса, икки юзидаги кулгичи ўймоқчалар ҳосил қилади. Шаддод, кўркмас... Ўзи уғруқ бошида, акалари эса орқада... Қишлоқда хайр-у эҳсонлар улашишда ҳам у бош-қош...

Ичи сирга тўлиб кетган шахзоданинг кимгадир ёрилгиси, кўнглини бўшатгиси келарди. Онаси Хонзода хоним йироқда... У хонимойим Сароймулкхонимдан эшитган эди, отаси Жаҳонгир Мирзо билан онаси Хонзода хоним ўрта-

ларидаги ғойибона муҳаббатни асраб-авайлаб вояга етказган Соҳибкирон эгачиси бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа бўлган эканлар. Жаҳонгир Мирзо Қутлуғ Туркон оқани она ўрнида кўрарканлар. Жаҳон амирзодаси билан Хоразм маликаси қиссаси, уларнинг тўйлари, фараҳли айёмлари, қувонч-у қайғулари ҳақида Муҳаммад Султоннинг тасавури бор. Хонзода хонимни Жаҳонгир Мирзога унаштирганларидан кейин икки йилча вақт Самарқанд билан Хоразм ўртасида борди-келди тортишувларда ўтган экан. У отасига ўхшаб кетмокда, ажабо, унинг муҳаббати ҳам ғойибона, ярим йилдирки, севганининг дийдоридан бебаҳра...

У сирини Сароймулкхонимга очиши мумкин. Маҳди улёнинг вазиятни тушуна олишларига ишонади. Жўйи Зардаги кишлоқда кутилмаганда кўчада учрашдилар, ҳар икки ёш ҳам ҳаяжонларини яширолмай, бир-бирларига бефарқ эмасликларини билдириб қўйдилар. Ёш кўнгилларнинг бу ҳолатлари нозикфаҳм маҳди улё назаридан қочмади, гумонлари тасдиқлангандай туюлди. Йигитга ҳам шу керак эди, хонимойим шахзоданинг Соғинч бикага озгина иши тушиб турганини англаб етган эса, кифоя...

Худо хоҳласа, Наврўз байрамида Муҳаммад Султонга катта малика билан ҳам, онаси Хонзода хоним билан ҳам дийдорлашиш насиб этади.

Қишнинг охирлари эканига қарамай, хонимойим Сароймулкхоним ва Туман оқа етакчилигидаги уғруқ Журжон¹ вилоятининг Шосмон деган мавзеига қийналмай етиб келди. Султониядан Хонзода хоним, Балхдан Султон Бахт бегимлар аллақачон шу ерда ҳозир-у нозир эканлар. Мунис ва мунглиғ аёллар қувончларига чек йўқ эса-да, йиғлаб кўришардилар. Маликалар иморати олий – янги саройга жойлашдилар.

Саройнинг тарих милодий 1392-йилнинг кеч кузида Қулзум денгизига яқин Шосмонда бунёд этилишига маҳди улё сабабчи бўлганди. Амир Темур қаерга қадами тегса, бир

¹ Журжон, Журжония (Гургон, Гиркания) – ўрта асрлардаги вилоят ва шаҳар. Каспий денгизининг жанубий-шарқида, Эроннинг шимолида жойлашган.

из қолдириш одатини тарк этмасди. Ният, асли, Жўйи Зарда туғилди.

– Амир Соҳибқирон, – мурожаат қилди ўшанда Сарой-мулкхоним – Хонзода хоним келинимизни ўйлаймен. Мабодо лозим топсалар, денгиз яқинида хушманзара ўрмонда бир қаср қурдирсалар... Ўзлари шундай жой ҳақида сўйлағондилар. “Келиним ўксик, ёдингизда турсун!” дегандилар. Малика шаънига базм-у зиёфатни янги саройда ўтқарсам, деган орзуда эрдим.

– Жуда соз, Биби...

Эндигина соғайган Амир Темур кенг шоҳчодирнинг ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Чодир эшигидан кунботишда, Жўйи Зардан узоқ-узоқларда чети осмонга уланиб кетганлиги сезилар-сезилмас чўл кўринарди.

– Ҳа, дунёда энг ғаройиб нарса инсон қисмати экан, – деди Соҳибқирон қуш учса қаноти куядиган бедаво чўлдан кўз узмай. – Пешонага тортилгон кичиккина чизикни ўзгартириш ёки салгина четга суришдан ҳам ожиз экан бандаси... Қаерда юрмайин, ҳаёлимнинг бир учи Султонияда. Фарзандим, ўғлим ўрнида ўғлим Хонзода хоним тақдирини ўйлағонимда, кўнглим япроқдай титраб туради. Ҳовли-хаёти тотув эрмас. Биламен, биламен... Ҳар доим хабар олингиз, Биби... Қасрни, албатта, қурғоймиз! Мироншоҳ Мирзо сал бетакал-луфроқ ўсди, кибр-у ҳаволи, зулм ўтқазмасун, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин... Фарзандингдан қаёққа қочиб кутуласен? Эвоҳ!

Маҳди улё Сароймулкхоним ана шу Наврўз арафасида қуриб битказилган янги ҳашаматли саройда Хонзода хонимга атаб тўйлар берди. Хоразм маликасининг олиб келган турфа хил қимматбаҳо пешкашларидан бошқалар ҳайратдан ёқа тутиб қолдилар...

Бир-бирларини соғинишиб қолган сарой маликалари – оға ва хонимлар мушкулқушод ўтказиб, азиз-авлиёлар қадамжоларини зиёрат этдилар, наврўзга сумалак пиширдилар. Қулзум денгизи бўйидаги кичик яриморолда ўтган Наврўз айёми жуда ҳам фойзли кечди.

Кўклам мўъжизалари ўз кўркини кўз-кўз қилган орол кўм-кўк либосга бурканиб улгурганди. Шимол ёқда вужудда баҳорий кўтарилиш авжларидан тўлқинлана бошлаган безовта мовий денгиз уфққа бош қўйиб ястаниб ётарди. Оқ, қизил, сарик, ҳаворанг ва ҳоказо ранглардаги катта-кичик олачипор чодирлар атрофни тутиб кетди.

Хумоюн ўрду чорловига кўра, Соҳибқироннинг хотин ва хос жориялари, фарзанд ва набиралари, жиянлари йиғилдилар. Соҳибқироннинг кўнгли таскин топди – ҳамма қариндош-уруғлар тўпланибди. Чодирлардан мамнун-умасрур болакайлар қайнаб чиқарди. Хипчинни от қилиб миниб олган болалар дунёни бошга кўтариб сурон солиб ўйнашар, бошларига толбаргак кийган, йиллар ўтиб оламни куйдирадиган ҳурилико маликалар бўлиб етишадиган қизалоқлар у ёқдан-бу ёққа чопишар, шовқин қилишда болалардан қолишмас, тўп-тўп очилган лолалардан дасталар теришарди. “Темурийлар!..” – деб ғурурланди Соҳибқирон ичида. У мамнун давраларни оралаб юрар, юзларида табассум барчани муборакбод этар, набира-жиянларнинг пешоналаридан суюб ўпиб кўярди. Ҳар дастурхондан унга малика-ю жориялар, келинлар тайёрлаган байрам таомларидан ту-тишганида, атай иштаҳа кўргизиб татиб кўрар: “О!.. О!.. Жу-да ширин!”, “Тотли чикибди!”, “Баракалла!” деб макташдан толмасди.

Яшил қабо¹ кийиб олган маликалардан бири ёлғиз ўзи ўйнаб, денгизга яқин бориб қолган калтагина сочларига толкучук боғланган қизалоғини йиғлатганча қайтариб келарди.

– Болани йиғлатма, тез юпантир! – уқтирди Соҳибқирон.

Бирдан Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг баланд овози эшитилди:

– Амир Соҳибқирон! Мужда муборак! Йил бошланди! Дехқон бобо далага омоч олиб чикди! Бўғирсоқ ёғида ҳўкизларнинг шохини-ю бўйнини мойлаб қўшга қўшдила-а-ар!.. Ерга дон тушди-и-и!.. Энди барака ёғилади-и-и!..

¹ Қабо (арабча) – узун ва кенг устки кийим (муалл).

– Ҳўкизларга биринчи марта бўйинтурук солиниши-да, момоқиз! Шунга мойлашади. Иримларимиз шунақа... – деб қўйди Орзумулк оқа дугонаси Сароймулкхонимга. Катта малика жилмайганча бош ирғади. Уларнинг чодирлари ён-ма-ён эди.

“Йил бошланди!”, “Қўшга қўшдила-а-р!”, “Ерга дон тушди-и-и!..”, “Барака ёгилади-и-и!..” – дея қичкиришарди бола-бақрадан тортиб катталаргача.

Дастурхонларга хилма-хил таомлар тортилган. Лаганларга терилган етти хил кўк сомса иштаҳаларни қўзғар, сумалак, одатдагидек, алоҳида иззат-икромда... Ўйин-кулги авжида... Денгиз томондаги ясама супада кўр тўкишган хушовоз мутриб-у¹ хонандалар соҳир куйлар чалишар, Наврўз кўшиқлари тараларди. Жанубдан гала-гала қайтаётган қушлар тепада бироз тўхташар, кейин, чамаси, сўз-у соз сеҳрига маҳлиёликданми, тиниқ осмонни тўлдириб, айлана-айлана, ғужғон ўйнашарди... Дилтортар “Тўрт зарб” таронасига навбат етди. Машҳури замон бастакор Хожа Абдулкодир Мароғийнинг куйларини чалганларида бошқалар тугул, машшоқларнинг ўзлари ҳам масрурликдан яйраб кетардилар. Бастакор кўпроқ Хожа Мароғий номи билан танилганди.

Шодиёна авжга чиқиб борарди.

Хонзода хонимнинг омади чопди – икки ўғли Муҳаммад Султон билан тўққиз яшар Халил Султонни бир пайтда дийдорларига тўйиш насиб этди. Парвардигорнинг бундай илтифотидан ўзини қайга қўйишни билмаган онаизор юраги увалиб турса ҳам, кўз тегмасин деб кўркқанидан, одамлар олдида уларни суюб эркалашдан ўзини тийди. Ёлғиз қолганларида эса, тили боғланиб ҳеч сўз айта олмади, гоҳ у ўғлига, гоҳ бу ўғлига қараб, меҳр билан:

– Ўғлим... Ўғилжонларим!.. – дея олди, холос.

Муҳаммад Султоннинг балоғат ёшига етаётганини ўйлаганида, онанинг кўнгли ҳаприқиб-ҳаприқиб кетарди. Ўзи мард, келишган, заковатли ўғли нафақат китобат

¹ **Мутриб** (арабча; шодлантирувчи, завклантирувчи; ашулачи; чолғучи) – созанда ва ашулачи.

санъатида, балки турмушнинг барча жабҳасида ҳам таъби нозик... Уни уйлантирмоқ лозимдур, аммо ҳамма ожиза ҳам ёқавермаслиги аён. Шу сабабдан, тўйга розилик бермай келадур. Хонзода хоним қулоғига етди, бир неча номзодларни рад этавергандан сўнг, Соҳибкирондан кўмаг-у кенгаш сўрабдилар. Амир Темур: “Валиаҳд шахзоданинг хоҳишларига қарамоқ жоиздур... Мен мамлакатларни бирлаштира олурмен, бунга кучим етадур, аммо зўрлик билан икки кўнгилни бир-бирига боғлашдан ожиздурмен...” — деган эмишлар.

Маҳди улё Сароймулкхоним мактубларидан бирида, бошқа амирзодалар катори Муҳаммад Султонга ажойиб бир келин топиб қўйгани, йигит ҳам, қиз ҳам бир-бирларига жуда муносиб эканлари, айниқса, уларнинг интилишлари ҳам борлигини ўз кўзи билан кўрганини ёзиб юборибдилар. Хонзода хоним худди эрта-индин тўй бошланадигандай, бирам шошилдики ўшанда. Ақлли ва гўзал қиз эмиш Соғинч бика, зукко ва оқил Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг ожизаси... Агар ўғли ёнида бўлганида-ку, мактубни олиши биланок, бу ҳақда дарҳол сўз очиб тўйга даъват қилиши шубҳасиз эди. Бирок ўғли узокда эди...

Хонзода хоним яхши билади, замоннинг тақозоси, вазиятлар ҳолати, тақдир ҳукмфармолиги ва тушуниксиз сабаблар оқибатида бечора маликалар ўз фарзандлари дийдорларига зор яшайдилар. Бундай таомил фақат Турон салтанатида эмас, балки барча подшоликларда, жумладан, Хоразмда ҳам ҳукмрон. Бобоси Султон Муҳаммад Ўзбекхон саройида ҳам тартиб шундай экан. Ҳатто баъзан, бир валиаҳддан бошқа барча меросхўр шахзодаларни болалигидаёқ ўлдириб юборишарканлар.

Ворис шахзодалар тақдири жуда қизик. Чақалоқ туғилиши билан, уни энагалар олиб эмизишади, катта малика Сароймулкхоним назорат қилади. Вояга етган сари, амирзодалар мадрасада таҳсил оладилар, одоб-ахлоқ, инсоф-у адолат сабоқларини тинглайдилар, давлатдорлик йўлларини ўрганадилар, отабек жанг майдони сирлари, муомала қоидалари, шикор русумлари билан таништиради...

Амирзодаларни асраб-авайлаш салтанат даражасидаги вазифадир, улар тор оила доирасида эмас, балки болаликлариданок ҳашаматли кенг сарой ҳавосидан нафас олиб вояга етсунлар, токи келажакда юрт бошқариш бахти насиб этганда, қийналиб, ўзларини ожиз сезмасунлар...

Алқисса. Онаизор – кўпинча у бошқа шаҳарда яшайди – ўзи истаган вақтида жигаргўшасини кўра олмайди. Қандайдир конунга айланган бу одатга ҳеч ким таажжубланмайди, нега шундай, деб сўрамайди ҳам. Онанинг фарзандга муҳаббати, фарзанднинг онага меҳри, садоқат каби, гоҳида эса бошқа самимий инсоний туйғулар ҳам давлат юки, салтанат ахлларига хос расмий мулозамат-у муомалалар соясида бир четга сурилиб қолади...

Бирдан Хонзода хоним хаёли жонланди: “Шаҳзодаларнинг ота-онасидан йироқда яшағони, ота-она меҳрини туймағони бағритош-у бешафқат ўсишларига сабабчи эмасмикин? Қадимда, дейдилар, сосоний шаҳзода Шеруя ўз падари бузруквори Куббодни ўлдирғон экан, ўн беш-йигирма йил аввал эса музаффарий шаҳзода Шоҳ Шужоъ отасининг кўзини кўр қилиб, зиндонга солибди. Балки, улар ҳам ўз оналари қўлида тарбия топмағондирлар, шундан оналарига меҳрлари йўқдир... Бу гаплар Эронда жуда машҳур эмиш...” Муҳаммад Султон туғилганда, отаси Жаҳонгир Мирзо оғир бетоб ҳолда ётарди. Бари ҳамон Хонзода хонимнинг кўз олдида турибди – жони узилолмай кутиб ётган эканми, чақалокни кўрсатганларида, қўлига олай деб талпинди, аммо шу ондаёқ боши шилқ этиб ёстикка тушди. Қувонганидан тўлиқиб кетгани юрагига оғир ботдими...

Бева маликага ўғилчаси яхши овунчоқ эди-ку, парваришида машаққат чекмасин, дедиларми, негадир чақалокни маҳди улё нозоратида энага Холдона бибига бердилар. Мотамзода келинчак маофага¹ тушиб, бутун шаҳарни кесиб, кун ора Боғи Нақши Жаҳондан Боғи Чинорга бориб келарди. Етти йилги умр икки боғ ўртасида кезиш билан ўтди.

¹ Маофа (форсча; тахтиравон; замбил) – отга ўрнатиладиган, одам ўтирадиган, соябонли бир хил кажав.

Ҳиротда Халил Султон туғилган пайтда, Соҳибқироннинг Мозандаронга черик тортганлари хабари етди. Чақалоқнинг чилласи чиккач, Мироншоҳ Мирзо уғруқи билан Мурғоб дарёси бўйига падари бузруквори истиқболига ошиқди. Ҳамманинг қувончи чексиз. Сароймулкхоним ипак тўшакчага ўралган, ёқимли гўдак ҳиди анқиб турган икки ойлик Халил Султонни кўтариб қўлидан қўймас, ҳайратланганча дерди:

– Қошларига қарангиз, Амир Соҳибқирон! – мактанарди Амир Темурга катта малика. – Қоп-қора! Ўзларининг қошлари, ҳазратим!.. Улуғ боболарига тортибдур... Жуда хушсурат йигит бўладур амирзодам ҳали!

Эндигина саккизга кирган Муҳаммад Султон, мен ҳам кўраман, деб сабри чидамай хархаша қиларди. Кўзлари ёшланган Амир Темур чақалоқни қўлига олиб манглайдан ўпиб қўйди, хийла вақт бировга бермади, кейин эгилиб, типирчилаётган Муҳаммад Султонга тутди. Сароймулкхоним Хоразм маликасига қараб:

– Сафарларда юрасизлар, хавотир кўп, ҳар қадамда хатар... Болажонларимга қийин бўлади. Худо сакласун! – деди. – Амирзодам иззатли оғаси Муҳаммад Султон каби бизнинг кўз олдимизда жумла мўъминлар қатори басаломат ўсиб камолга етсунлар. Бизларни қувонтириб юрсунлар... Соғиниб қолмайлик...

– Соғиниб қолмайлик... Ҳа-а... Ўғилдан кўра набира ширин, ота-боболар удуми-да... Амирзодалар бирга юрсунлар! Салтанат улар қўлида бўладур. Кичикликдан бирига меҳр қўйсунлар, ҳурмат қилишни, оқибатни ўргансунлар!.. – катта малика сўзларини тасдиқлади Амир Темур.

Хоразм маликаси шундай ҳолат юз беришини билар ва бунга тайёр ҳам эди. Чунки амирзодалар шунчаки фарзандлар эмас, балки даставвал салтанат кишилари дурлар, буни малика яхши фаҳмлайди.

Бир жиҳати, ўғлининг Соҳибқирон ҳузурида вояга етгани ҳам тузук. Борди-ю, Халил Султонни ўзи билан олиб кетганда ҳам, у ерда Мироншоҳ Мирзонинг эрка-талтанг қилиқлари, ғайриоддий тутумлари амирзодани эмин-эркин

юришга қўймасди. У бошқа ўғиллари Абу Бакр Мирзо билан Умар Мирзоларни кўпроқ суярди, кўпроқ кўз олдида юрганлари учунми, улар билан овора, Халил Султонни эса худди бировнинг боласидай, аҳён-аҳён бир эслаб қўйса қўяр, эсламаса йўқ... Кўздан нари, ўздан нари...

Чамаси, бари ўғиллар туриб, набира Муҳаммад Султоннинг валиаҳд этиб тайинланганига Мироншоҳ Мирзо кек билан қарайди, буни яширмайди ҳам. Саройда олиб қолинган Халил Султон, бир томондан, ўша валиаҳднинг укаси, иккинчи томондан – жилов, Соҳибқиронга Мироншоҳ Мирзони ўз ҳаддида тутиб туришга ярайди. Бу нарса, Хонзода хоним фикрича, Мироншоҳ Мирзога сира ҳам ёкмайди. Лекин онаизорга боласи қаерда юрса-да, тинч, омон-эсон ўсиб вояга етса, бас.

– Шубҳасиз, валийнеъмат Соҳибқирон!..

– таъзим қилди кўзи ёриганидан кейин ҳали ўзига келиб улгурмаган беҳолгина Хоразм маликаси.

Сароймулкхоним меҳр билан Хонзода хонимни елкасидан кучди-да, қулоғига секин шивирлади:

– Сиз туфайли дилбандингиз ҳам бизга азиз-да, маликам...

Хонзода хоним жилмайганча бош эгди.

Йиллар оқими шитобли, мана, ҳаш-паш дегунча тўққиз йил ўтиб кетибди...

Муҳаммад Султон ўн еттига кадам қўйган, хушсурат ўсаётган Халил Султон эса тўққизга кирмоқда. Хонзода хоним жилмайганча дам у ўғлига, дам бу ўғлига кўнгли ийиб қарар, бағрига босар, пешоналаридан ўпар, бошларини силар, аммо ҳеч нарса демас, бутун сўзлари ўша эркалашларда мужассам эди. Муҳаммад Султон укаси Халил Султонни яхши кўриб суяр, кичик амирзода ҳам валиаҳд оғасига талпинар, бу нарса онаизорни беҳад ғурурлантирарди.

Шаҳзодага аясининг ранги синиққандай туюлди. Шахло кўзларида мунг борлиги аёндек... Дийдорлашганларидан хафамидурлар?.. Ҳозир сўраб билиб олади, кўнглини кўтарди. Муҳаммад Султон беихтиёр шимолга, охири йўқдай туюладиган Қулзум томонга қаради: лимиллаб турган де-

нгизнинг дилни қувнатадиган мовий ҳаётбахш ранги кўзларини яшнатди.

Наврӯз издиҳоми давом этарди.

Шу палла Халил Султон бир неча мулозимлар кузатувида давраларни оралаб юрган Соҳибқиронни кўрди-ю, кичкирганча ўша ёққа югурди. Нарироқда ўн бирга кирган Султон Ҳусайн Мирзо Орзумулк оқанинг олдида қовоқ уйганча, Халил Султонга қараб турарди.

– Бор, сен ҳам бор! Халил Султон ўнг қўлларини тутса, сен чап қўлларида тут! Сенинг ҳам бобонгдурлар! Ёлғиз уларга бериб қўйилганмас! Бора қол, тортинма! – деди Орзумулк оқа атай овозини баландроқ кўтариб, Сароймулхоним тарафга қарамасликка тиришиб. Катта малика эски дугонаси – “момоқиз” нинг тутумини яхши тушунарди. Лекин кўнглида, ҳамиша ожизанинг боласи эканидан, бошқа набираларга қараганда, Султон Ҳусайн Мирзога эътибор камроқ-да деб, ўпкалаб юрадиган Орзумулк оқа иддаоларини сира қўллаб-қувватламасди.

Султон Ҳусайн Мирзо бироз иккиланиб тургач, чошиб кетди.

Хонзода хоним билан Муҳаммад Султонлар ҳам пешвоз чиқдилар. Назокатли малика оҳиста бориб Соҳибқиронни тавоф айлаб, заррин чопони пешини кўзларига суртди.

Амир Темур ҳеч нарса демай, Хонзода хонимнинг манглайидан ўпиб бошини силаб қўйди, кейин Муҳаммад Султонни аллақандай меҳр билан бағрига босди! Унинг фақат жаҳли чиққандагина тириш тушадиган кенг манглайи ажинсиз кўринарди. Хоразм маликаси дуркун шахзоданинг бўйи улуг бобосига деярли етиб қолганини кўриб кўнгли бир титраб қўйди...

Машшоқлар шўх маком куйини тугатаётган эдилар, атрофдан “Фотиҳий зарб!”, “Фотиҳий зарб!”, “Фотиҳий зарб! “дан бўлсу-у-н!” деган овозлар янгради.

Амир Темур ўзининг Тўхтамишхон устидан қозонган музаффариятига бағишланган туркий зарб усулида яратилган бу куй бастакорини Хожа Мароғий деб эшитганди. Уни

саройга олиб келиши лозимлигини англади Соҳибқирон шу палла...

Куй баланд пардадан бошланди.

Амир Темур бу куйни тинглашни жуда ёқтирарди, эшитганда, ўзини худди завқ-у эҳтиросларга тўлиб-тошган жанг майдонларида чарх уриб, елиб-чоппандай сезар, айник-са, ёшлик йиллари, ҳали салтанат тахтига минмаган паллалар, Кеш атрофидаги даштларда жавлон уриб юрганлари, улкан савашишлар кўз олдидан бир-бир ўтарди. Бастакор худди барини ўзи кўриб тургандай аниқ яратганди бу куйни... Ана, қўлига найза тутган навкар шиддат билан ёв сари елиб бормокда, от туёқларининг бир хил зарбдаги овози киши кўнглига: “Душман яқин! Отга мин!..”, “Душман яқин! Отга мин!..” деяётгандай кутку солади. Най билан ғижжакнинг нолишларида олға интилаётган, юганни тортганларидан норози тулпорнинг бетоқат кишнашлари эшитилаётгандай... Кўнгли яйраб тингларкан, Соҳибқирон эрка набира Халил Султон ва Султон Ҳусайн Мирзони етаклаганча йўлида давом этди.

Бобосининг ўзидан кўра Халил Султонга ортиқроқ эътибор бераётганидан ғаши келган Султон Ҳусайн Мирзо қовоқлари уюлганча, шавқсиз қадам ташларди.

Нарирокдаги майдонда Умаршайх Мирзо билан Муҳаммад Чуроға додхоҳлар чарх уриб ўйинга тушиб кетдилар. Мироншоҳ Мирзо, Пир Муҳаммад Жаҳонгир, Мирзо Алибек жиян, куёви Муҳаммадбек ибн Мусолар эса тинимсиз кийкириб қарсак чалардилар. Амир Темур Халил Султонни ўйинга қўшиб юборди, Султон Ҳусайн Мирзога эса ҳеч нарсга демади. Кўнгли чўккан амирзода аста сирғалиб, энаси томонга қараб юрди.

– Маъюс кўринадилар, шахзодам?.. – синчков назар ташлади Хонзода хоним Муҳаммад Султонга сал холи бўлишгач. – Сихҳатлари тузукму?

– Худога шукр! Ўзингизнинг саломатлигингиз яхшиму, аяжон? Укам ҳам бўй чўзиб қоляпти... Оллоҳга шукр, аяжон.

Хонзода хоним ўғлининг сақлаб юрган қандайдир сирли борлигини фаҳмлади.

– Маъюсланмангиз... Маъюсликдан худо сакласун. Хурсанд юрингиз, ўғилжоним! Парвардигор ато этгон ёдгоримсиз. Худо хоҳласа, тўйлар қилғоймиз. Тўйлар...

– Қанақа... тўйлар? Аяжон... – Шахзоданинг изо тортгани билинди. – Мен... мен... уйланмаймен... Малика Сароймулкхонимга тўй ҳақидаги кенгашлари-ю режаларини айтиб бериб, ўглининг рўйхушлигини олишни ўйлаб қўйган, Шосмонга ташрифнинг асосий сабабларидан бири ҳам шу. Майли, ҳозирча Хон Султон оқа ҳақида индамай турсинчи... Сароймулкхоним хоҳишига кўра, Тошкандга совчилар жўнатилган. Демакки, Соҳибқироннинг ҳам ризоликлари бор, деб тушунмак керак.

– Ундоғ демангиз, ундоғ демангиз! Ўғилжоним...

Вой... Биласизму...

Хоразм маликаси сўзини тугатолмади, Сароймулкхонимнинг Оққизни эргаштириб шу томонга келаётганига назари тушди. Дардини онасига айтишдан истиҳола этиб турган шахзоданинг юраги бир ҳаприкди! Унинг бор умиди маҳди улё Сароймулкхонимдан ва... аясининг канизаги Оққиз холадан! Оққиз хола шахзодани жуда ардоқлайди. Уларга, албатта сирини оча олади...

Муҳаммад Султон дарҳол ўрнидан кўзғолиб салом берди. Сароймулкхоним шахзодани кучоғига олиб эркалаб, юзларидан ўпиб қўйгач, чиқиб, чорпоянинг тўрисиغا чўкди.

– Шахзодамни кўрмағонимга хийла бўлди... Сोगиниб қолдим... – деди кулимсираб Сароймулкхоним. – Аммо шахзодамнинг жанг майдонларидаги зафарлари довруғи дунёни тутгонини эшитиб турибмен. Мозандарон ўрмонларидаги шижоатларини айтсангиз, тилларда дoston!.. Бу ёғи Хуталон-у, у ёғи – Хўжанд дейсизми. Андижон ёқларгаям бориб етибди, Хоразм ёқларгаям...

– Андижон ёқларгаям денг? – сўради Оққиз. – Ёқангди ушлайсан киши...

– Ҳа-да! Шахзодамнинг жасоратлари ҳамманинг огзида эмиш. Ёлғиз ўзлари қалин ўрмон ичида ҳаш-паш дегунча, қулочга сиғмас йигирма дарахтни кесиб, арралаб йўл очибдилар-да! Бир йўлбарсни тузокка тушириб, тумшуғидан ҳал-

ка ўтказиб Соҳибқирон олдига етаклаб келибдилар. Ҳа, ҳа, тумшуғидан!.. Ёпирай, қўркмағонларини! Ростдан валиаҳдга муносиб шижоат! Амир Соҳибқирон бирам қувондиларки!.. Бирам қувондиларки!..

– Ҳам Муҳаммад, ҳам Султондурлар шахзодам! – самимий мақтади Окқиз. – Ёвқурликлари султонларга муносибда!..

Бир пайтлардаги тикмачокдеккина Окқиз ёшига ёш кўшилиб тўлишган, кулча юзлари ширмой тусини олган, хушрўй, истараси иссиқ аёлга айланганди. У севгани Ахий Жаббор баҳодир билан бир ёстикқа бош қўйган эса-да, ҳовли-ҳаёти кемтикроқ... Худо икки фарзанд берди, ҳам ўғил, ҳам қиз. Иккиси ҳам ёшига бормай нобуд бўлди. Икки марта ҳомиласи тушиб кетиб қолди. Энди уч йилдан бери у ҳам йўқ... Эри бошқага уйланишни ўзига эп кўрмайди, канизак ҳам тутмайди, ўзингдан яхшисини қайдан топаман, бандасига бири кифоя, дейди, шу билан шўрлик аёлни юпатаман, деб ўйлайди, шекилли... Окқиз юпанармиди-я! Окқиз-а? Ўзи Окқиз, аммо бахти кора бечора қиз!..

Хонзода хонимнинг оғир-енгил кунларида доим ёнида ҳамроҳ-у сирдош синашта Окқизни катта малика ҳам ҳурмат қиларди. Окқиз Халил Султон чақалоқлигида икки ой кўкрагидан сут бериб эмизган.

– Кўп мақтама, Ок... – тўхтатди Хонзода хоним. – Қўрқамен! Кўз тегмасин тағин...

– Шуям мақташ бўптими, маликам? – ўпкалади Окқиз. – Мақташга тушсам-у, вақт етмасди-я...

– Мақташга сабаб бор... – Катта малика жилмайганча, Хонзода хонимга ўғринча қараб қўйди-да, Муҳаммад Султонга тикилди. – Сабаб бор. Яқинда шахзодамни тўйларини бошлайдурмиз. Эл-юртга айтиб ҳам қўйғонмиз... Ҳамма билади. Кўплар, нега шахзодамни уйламаяпсизлар, деб сўраб ҳам қўйишади.

Уч аёл худди шахзоданинг шу ердалигини сезмагандай гаплашишарди. Катта малика давом этди:

– Оҳ, маликам! Шахзодамга бир ожизани номзод қилдимки, таърифлашга тил ожиз!

Муҳаммад Султон гапларга бепарқдай ерга қараб ўтирар, бироқ юзлари ёнаётганини яширолмасди.

– Тўй аллақачон ўтармиди... – қўшиб қўйди Сароймулкхоним. – Лекин бўлажак келинимиз бошига мусибат тушди. Онаси бандаликни бажо келтирди... Азалик уй бўлиб қолди.

Муҳаммад Султон ялт этиб хонимойимга қаради. Бу изтиробли қарашда: “Онаси дунёдан ўтган... ким? Азалик уй?.. Мабодо... Соғинч бика ҳақида гапирмаётирларму?..” деган савол яширин эди.

– Жойларини жаннатдан қилсун... – Хонзода хоним қўлларини юзига тортди ва билмагандай сўради: – Хонимойим, келин ким экан?

– Ким экан?.. – қизиқиб сўради Оққиз ҳам.

– Тегли-тахтли хонадондан! Ҳа, тегли-тахтли хонадондан... Амир Соҳибқироннинг оқибатли дўстлари мухтарам зот Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизасидурлар... Исмини Соғинч бика, дейдилар...

“Ўҳ-хў!..”, “Исмларини ширинлигини кўрингиз!” деган сўзлар эшитилди.

Муҳаммад Султон юраги бир қалкиди! У Сароймулкхонимнинг нозик фаҳмлиги-ю фаросатига тан берди, демак, катта малика унинг кўнглидагини аллақачон сезибдилар-да! Рост, ўша Жўйи Зардаги учрашув бунга сабаб. Шахзода эса ҳали буни Оққиз орқали билдиришни чўтлаб ўтирибди. У қувончини баъзўр яшираркан, ичида хонимойимдан миннатдор бўлиб қўйди.

– Совчилар ҳам эрта-индин қайтишади...

– Совчилар юборилган денг?.. – ўсмоқчилаб сўради Оққиз.

– Ҳа... Энди шахзодам йўқ демайдулар...

Сароймулкхоним пинхона кузатиб, шахзоданинг оқсарикдан келган юзлари худди Жўйи Зардаги кишлоқдагидек қизариб кетганини, катта-катта кўзлари хайратга тўлганини пайқади. “Ие! Ие...” – деб юборди ичида шахзода... Не қилсин – уялганидан туриб кетсинму, ўтираверсинму?.. Шундай

дерди-ю, ажабо, боғлаб қўйилгандай жойидан кимирлай олмасди.

Катта малика безовталана бошлаган шахзодага қараб ичида кувонар, Хонзода хоним эса ўзича, совчилар Тошканддан суюнчли хабар олиб келишлари аниқ, деб ўйлар, ҳозирданоқ тўйни Султонияда маҳобатли саройда қандай ўтказиш ташвишини чекар, режаларини барчага айтишга шошиларди. Даврада ҳар ким ўз ўйлаган ўйи охирига етиб-етмаган бир пайтда, мулозим икки ойлар чамаси олдин Тошкандга юборилган Сафарберган келганидан хабар берди.

– Шаҳри Тошканддан қайтдик... хонимойим ҳазрати олиялари.... – одоб билан сўз бошлади қовоқлари солиқ Сафарберган. Унинг маликаларни жамулжам қўриб, саросимага тушиб қолгани сезилди, катта маликанинг ўзларига айтиладиган махфий гап эди-ку, буни сезарлар, деган илинжда маҳди улёга кўз кирини ташлади.

– Айта бер... – буюрди Сароймулкхоним хотиржам. – Тўй қачонга белгиланиши мумкин экан? Рози бўлдимиз? Жаҳоншоҳ ибн Жоку жанобларига, тўй иссиқ кунларгача бўлишини уқдирдингму? Ҳазрати олийлари шундай буюрғонлар...

– Йўқ... ҳа... йўқ... Уқтирдим, уқтирдим. Бошлари осмонга етди... – каловланди Сафарберган Муҳаммад Султонга бир қараб қўяр экан. – Бирок бошқа гап... чикиб қолди...

– Бошқа гап? Қанақа гап?..

Сафарберган ҳали ҳам хонимойим ниманидир айтишга журъат эта олмаётган мулозим ҳолатини фаҳмлайди ва алоҳида гаплашади, деган умидда гарангсиброк турарди.

– Айта бер! Тортинма!

– Маъзур тутадилар... Маъзур тутадилар... Худо раҳмати Амир Довуд дуғлатнинг пайшанбасига етиб борибмиз...

– Ҳа... узоқ бетоб эрдилар. – изоҳ берди Сароймулкхоним. – Илоҳи, жойларини жаннатдан қилсун.

Ҳамма дуога қўл қўтарди.

– Борсак, Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари Тошканддан Самаркандга қўчиб келибдилар, Оксарой қурилишига боғланганларидан Шаҳрисабзга отланиб турган эканлар. Ғамга

чулғанган Жахоншоҳ ибн Жоку жаноблари...

– Нима, нима?.. Ғамга чулғанган, деганинг нимаси? Худо сакласун... – сўзни кесди Сароймулкхоним.

– Ғамга чулғанган Жахоншоҳ жаноблари: “Бир эмас, ўн қизимиз бўлса, ўнтасини ҳам шахзодага беришга тайёр-миз...” дедилар...

– Кейин-чи?.. Нега ғамга чулғанган, дейсан?

– Кейин: “Шундай кўргилик ҳам бор экан...”, дедилар.

– Ие! Қанақа кўргилик?.. Мунча гапни чўзасен? Бундок одатинг йўқ эди-ку!

– Маъзур тутсунлар, хонимойим, гапни чўздим.... чўз-дим... Ғалати воқеа... – Сафарберган хануз муддаони айтолмай кийналарди. “Сирни ўзларигагина айтсам яхшийди...” – хаёлидан кечди унинг. Катта маликанинг эса сабри чидамасди: – Ғалати воқеа? Нималар деяпсан ўзи?..

Хонзода хонимни қалтироқ тутди. Муҳаммад Султон андишани ҳам унутиб кўзларини катта-катта очганча Сафарберганга тикди.

– Бир қошиқ қонимдан кечасиз, хонимойим ҳазрати олиялари. Айтишга қандай тилим боради?.. Ҳай... Ҳақ эганинг ўзи кечирсун. Маъзур тутгайсиз... Жахоншоҳ ибн Жоку ожизаси мухтарама Соғинч бика... оналари мусибатидан каттиқ изтироб чекибдилар, сўнг бир кечада...

– Нима... бир кечада? – ҳаприқди Сароймулкхоним.

– Бир кечада ғойиб бўлибдилар...

“Вой!”, “Ие!”, “Астағфурилло!”, “Ё, тавба!” деган сўзлар эшитилди.

– Қизни кимдир олиб қочдими, дейдилар. Қидириб тополмайдурлар. Ерда ҳам, осмонда ҳам йўқ эмишлар... Бошқа биров, онасининг ўлиmidан сўнг, хаёлпарастлик дардига чалинганди, жудоликка чидай олмай, ўзини Зарафшонга отгандир, деган гап тарқатибди. – Мулозим дона-дона қилиб давом этди. – Фақат... Жахоншоҳ ибн Жоку жаноблари, бу сирни ҳеч кимга айтмаслигингизни сўрадилар... Айниқса, Амир Соҳибкирон қулоқларига етмасун, деб ўтиндилар...

Сароймулкхоним кутилмаган хабардан донг қотиб қолди! Зулукдай қошлари чимирилди, икки чеккасидаги қора

зулфи аламдан кайрилиб ўзини сочлар орасига урди, чап юзидаги кичкина чиройли холи эса, нима бўляпти ўзи, дегандай атрофга ҳайрон боқарди.

Барча сукутда нима дейишни билмасди.

Якин-орада тўй қиламиз, деган умидда хотиржам юрган Хонзода хоним бутун орзуларининг саробга айланганидан ўзини кўйгани жой тополмасди. “Ўғилжоним, сиз ўшал кизни жуда яхши кўрар экансиз... Иншооллоҳ, топилғусидур. Сизни уйлашимиз керак... тўй хабари ҳар қаёққа тарқалғон. Амирзодалар ўн тўрт ёшларидан уйланадурлар, сиз ўн еттига кирдингиз...” – десинмикан Муҳаммад Султонга?

Ёки Марви Шоҳижаҳон ҳокими Амир Алибек Жоникурбоний ожизаси ўн тўрт ёшли гўзал Хон Султон окани кўз остига босиб кўйганини секингина шипшитсинмикан?..

Шу палла йироқдан чопар кўринди, – у дубулғасининг учига қизил дурра боғлаб олганди, бу хабарнинг ошиғич эканини билдирарди, қоровуллар йўлларда уни ҳуда-бехуда тафтишга тўхтатиб ўтирмасдилар, – эллик қадам нарида отдан тушди ва юкинганча, ўртада чарх уриб ўйнаётган Мироншоҳ Мирзо билан Мирзо Алибекларга мамнун чапак чалиб турган Амир Темур олдида тиз чўкди:

– Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Соҳибқирон ҳазратлари! Амир Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир биргаликда, уларга Шоҳ Мансур ҳам қўшилибди, катта қўшин тортиб келишмоқда эмиш!..

Ногаҳонда байрамдан файз кетгандай бўлди.

ЎНИНЧИ БОБ

I

Жуда кўп йиллар муқаддам, ҳали йигитлик чоғлари Ахий Жаббор ўзини, гарчи бунга ҳаққи йўқ эса-да, ахийлар, жавонмардлар уюшмаси аъзосиман деб, ғурурланиб юрарди. Марғинонда эканида, бир куни шаҳар ахийлар уюшмасининг обрўли намояндаларидан мадраса мударриси мўгулбашара Махмуд Носириддин Жабборкулга қувончли бир гап

айтиб қолди:

– Эртадан бошлаб ахийлик либосини эгнингга ташлай-дурмиз, футувват белбогини белингга боғлайдурмиз! Сен шунга жуда муносибсан. Отинг Жабборкул эмас, энди Ахий Жаббор бўлади, Ахий Жаббор!..

– Қуллук, уста! – деди бахтиёр Жабборкул.

Бироқ, афсуски, ўша куннинг эртасига тонгсахарда кекса мударрис кутилмаганда оламдан ўтди. Ниятлар амалга ошмади, либос ҳам кийилмади, белбоғ ҳам боғланмади, фақат номи ўзгаргани қолди, холос...

Юраги сикилган Ахий Жаббор кадрдон мадрасасини тарк этиб, тирикчилик кўйига берилиб кетди, Самарқандда Тун салтанати фуқароси бўлди. Кейин тақдир сўқмоқлари уни қаерларга элтмади-ю...

Ахийлик, футувватнинг уч мартабаси ҳақида сўйлайдилар. Ахий Жаббор баҳодир буни дилига тугиб олган. Аввало – саховат, яъни ҳеч нарсасини қизғонмаслик, кейин – сафо, яъни кўнгилни такаббурлик, кибр-у ҳаводан холи тутиш ва ниҳоят – вафо, шижоат кўргизиш, фидойи қалб соҳиби сифатида ҳамиша эл хизматига тайёр, эзгулик йўлида ўздан кечишга шай туриш. Бу – футувват илмининг, ахийлик ва жавонмардликнинг мағзи.

Ахий Жаббор Турондами, Хуросондами, Султониядами, қаерда бўлмасин, бу ҳақда сўз қотишни одат қилган.

Футувват, ахийлик доим киши жўшиб, завқ билан гапиргиси келадиган бир сеҳрли олам экан. Не-не фозил-у фузалолар, зукко-ю донолар бу ҳақда рисоалар битишган, улар қўлма-қўл юради. Ахий Жабборнинг ўзида ҳам бир нечаси бор. У англаб етдики, “футувват”, ёшлик, “фатий” ёш йигит деганидур, ёшидан қатъи назар ёшликка ошно инсонлар жавонмардлар ҳисобланар эканлар.

Футувват аҳлининг хислатлари ўнта, фазилатлари қирқта, шартлари эса етмиш битта, шундан қирқ саккизтаси эзгулик ва комилликка элтгувчи, қолган йигирма учтаси парҳезталаб, тийиладиган, макруҳ одатлар...

Ахий Жабборга, айниқса, ёқадиганлари – нафс таҳорати, нафс покизалиги, қўп билиш-у оз гапириш, инсоф доира-

сидан чикмаслик, халқ молидан тама қилмаслик, бечораларга ёрдам қўлини чўзиш, жоҳиллар қошида сукут саклаш.. лар эди.

“Одоб ул-футувват” (“Футувват одоби”) рисоласида ўқидими ёки “Тазкират ул-авлиё” (“Авлиёлар тазкираси”) китобида, эсида йўқ, бир муқояса Ахий Жабборни ҳайратга солди. Футувватни нима билан қиёслаш мумкин, дейилади китобда, кейин ток дарахтига ўхшаши айтилади. Дарахтнинг тана, пўстлоқ, томири, шох-у барг ва гул-у меваси бор, жавонмардлик, футувват ҳам ана шундоқ, унда ҳам тана бор, пўстлоқ бор, илдиз бор, шох бор, мева бор... Илдизи, унга куч бериб, яшнатиб гуллашиб, ғунчалар тугдирадиган илдизи – покиза ишқдур, танаси эса – тавозеъ, шохлари сабр-у токатни билдиради, япроқлари – парҳез дегани, пўстлоғи – одоб ва ҳаёси, гуллари – очиқчеҳралилиги ва марҳамат-у ҳиммати, меваси – ҳам карамдур, ҳам саховат...

Футувват ва ахийлик белбоғини белга боғлаш орзусида юрган Ахий Жаббор бундан беш йил аввал, ҳали Хуросонга йўл олмай туриб ниҳоят ўша кунларга етди. Жума кuni Самарқанднинг Қаландархона кўчасидаги футувват соҳиби, термизлик саййид Абулмаолий муридларидан бирининг каттагина ҳовлисида ахийлар жамоати йиғилди.

Чорсу майдонига чиқадиган, сарбадорлар замонидаги торгина кўча Соҳибкирон буйруғига кўра кенгайтирилиб, донғилгина йўлга айланганди. Ахий Жаббор ҳар сафар бу ёқларга келганда, бир пайтлар такяхона вазифасини ўтаган сарбадорлар жамоаси аъзоси морбоз¹ Лакшманнинг ертўладай чуқуртак ҳовлисини эсларди. У ҳовли энди йўқ, сарбадорлар давлати патарат топгач, Лакшман билан унинг ўғли Кумарни ҳам кейин ҳеч қаерда учратмади. Балки, Ҳиндистонга кўчиб кетишгандир?..

Кенггина ҳовлининг четида шогирдлардан бири кўлида мис обдаста, елкасида сочиқ билан хизмат қиларди. Дарвозадан кирганларни Пир, Устод ва тариқат биродарлари қўл ковуштирганча кутиб олишарди:

¹ Морбоз (форсча) – илон ўргатувчи; илон ўйнатувчи.

– Оллоҳни йўлига! Оллоҳни йўлига... Хуш келибдилар!.. Хуш келибдилар!..

Кўп фурсат ўтмай, ҳовли футувват аҳлига тўлди. Одамларнинг ичида турли ёшдагилари бор эди. Барча ичкарига белбоғ боғлаш мажлиси – ахийлар сафига қабул қилиш маросими ўтадиган каттагина хонага йўналди. Шом ўқилди.

Хонанинг тўрисида эғнига оқ ҳирқа ташлаган шайх Абулмаолий пирлик мартабасида ўлтирарди. Бошига оқ кулоҳ кийиб олган, қўлида, одатдагидек, гулдор тасбеҳ кўзга ташланарди.

Ахий Жаббор кириши билан салом берди. Пир жавонмардликнинг оқ, яшил, зангори, тупрокранг либослари ичида доим оқ рангисини танларди. Оқ либос унинг ўртадан пастроқ бўйини узунроқ, юмалоқ гавдасини ихчамроқ қилиб кўрсатарди.

Жавонмардликда барча рангларнинг маъноси бор. Оқ – кундуз куни рангидир, дили ёруғ, мунаввар жамоаникидир, бу жамоа аъзоларининг кўкси қора ниятлардан холи, гард-у ғуборлардан покдур. Кулоҳнинг оқ ранги эса она сутига ишорадир, бундай кулоҳни кийган киши ўзини сут каби покиза сезгай, гўдак янглиғ шаҳвоний ҳирслардан, нопок ҳаваслардан йироқ тутгай...

– Азизлар! – издиҳомга юзланди Пир

Абулмаолий, унинг ингичка овози жаранглаб эшитилди. – Бир ҳафта олдин ушбу мажлисга Пир, Устод ҳамда тарикат биродарлари ҳозир бўлишлари буюрилгон эрди... Ё, Аҳад¹!

– Қазога тайёр бандадек ҳузурингиздамиз, пирим! – деди Устод, бўйи пастакдан келган, елкасига оқ ҳирқа ташлаган чўққи соқол одам.

– Бале!

Йиғилганлар: “Бале!”, “Бале!”, “Бале-е-е!” – деб юбордилар.

Амир Темурнинг Жетага² биринчи юриши даврида Қа-

¹ Аҳад – Оллоҳ ягона, яъни унинг шериги йўқ.

² Жета (туркийча; қароқчи) – Моварауннаҳр ҳукмдорлари XIV-XV асрларда Мўғлистонни шундай номлашган.

росмон деган жойда шайх Абулмаолий шайтон васвасасига учиб, Шибирғон ҳокими Зиндачашм опардийнинг Хуросон салтанати кураман, деган ҳавойи гапларига ишониб, Соҳибқиронга қарши фитна яловини тутганлар сафига қўшилиб қолди. Фитначилар Амир Темур жонига қасд қилишни дилга тугдилар, шикор пайтида гўё ғафлатда билмасдан камонга нишон этмоқчи эдилар, бироқ сир очилиб, ҳамма қатнашчилар жазосини олди.

Соҳибқирон шайх Абулмаолийга такаллуф кўргизиб ўлтирмади: “Аҳли байтга ҳамиша давлатхоҳ эрурмен. Сен саййидсен, бас, бу жиҳатдин гуноҳингдин кечдум. Аммо Турон элида турмағайсен. Юртдан чиқиб кет, ёки ҳаж сафари тадорикини қил!..”

Абулмаолий бир йил риёзат чекиб ҳаж сафарини адо этди. Бағдодда яшар экан, ўйлаб-ўйлаб, Мир Саййид Барака жанобларига мактуб битди, унда расулуллоҳ авлодлари атайлаб айб ишга қўл урмайдилар, балки табиатан кенгфеъл эканларидан ҳаммага ишонаверганларидан, нопок кишилар таъсирига билмай тушиб қоладилар, шул сабабдан гуноҳимни Соҳибқирондан сўраб, бу йўлда ўзлари каминани кафилликка олсунлар, деб қаттиқ ўтинди. Кечиримли Амир Темур Кўрагондан беадад миннатдорлигини алоҳида таъкидлаб, саййидлиги туфайли ҳеч қаерда хорликка юз бурмаслигини, ҳар қайда ҳам бандасига ризкни худо беришини, аммо ҳасби ҳол дафтарида, “қувилди”, деган тавқи ланъат битилиши Рисолатпаноҳ авлодлари шаънига номуносиб эканини айтиб, мамлакатга қайтиш хоҳиши борлигини, агар қайтса, мутлоқ салтанат ишларига аралашмаслигини, ҳеч қандай муҳолифатга қўшилмаслигини, қолган умрини фақат яратганга ибодатда-ю Соҳибқиронга дуода ўтказишини алоҳида урғулади...

Ҳумоюн ўрдудан ижозат олинди, ҳатто мамлакатга қайтган Абулмаолий, келибоқ Хоразм юришида қатнашди ҳам. Зукко кишилар бу қадамни, шайхни олий даргоҳ томонидан кечирилгани қатъий эканини билдиргувчи далил ўрнида, гуноҳлардан батамом фориғ бўлгани аломати сифатида қабул этдилар.

Шундай эса-да, хиёнат-у саргардонликлардан кейин яна Соҳибқирон кўз ўнгида ҳеч нарсa юз бермагандай юраве-ришга Абулмаолийнинг бети чидамади, у табиатан андиша-ли одам бўлиб, кейинроқ бутунлай орқа-олдини ўйлаб қадам босадиган одат чиқарди.

Яхшиси, тавба-тазарру тожини кийиб, футувват белбо-ғини белига боғлайди-да, пирлик ҳирқасини кияди... Бунинг учун, айрича садоқат кўргизмоқчи бўлибми, Шаҳрисабзни танлади, Шайх Шамсиддин Кулол қабри ёнидаги хонақоҳда истиқомат қила бошлади. У Самарқанд ахийлари йиғила-диган кунларда доим Самарқандга ташриф буюрарди.

Пирнинг ёнидаги футувват соҳибларидан бири шогирд-ларга буюрди: – Дарҳол пир учун жойнамоz ҳозирлансун!

Жойнамоz ёзилди. Унинг чап томонига ёнма-ён белбоғ-гиламчаси ҳам тўшалди. Ҳар икки жойнамоzнинг учлари бир-бирига тегиб турарди. Пир жойнамоzга чиқиб ўтирди, Устод унинг рўбарўсида чўкка тушди. Икки тариқат бирода-ри, аллақачон беллари футувват, яъни вафо белбоғи билан боғланган ахийлар – уларнинг бири Амир Шоҳмалик эди, – Устоднинг чап томонига жойлашдилар.

Кўпдан бери қалбан футувват соҳиби Амир Шоҳмалик ахийлар уюшмасининг аъзоси саналарди, борди-ю уюшмага кирмаганда ҳам, уни чинакам ахий дейиш мумкин, деб ҳисобларди Ахий Жаббор баҳодир. Амир Шоҳмалик сарой-да ҳам, катта-кичик олдида ҳам ўзининг ҳар бир қадами билан худди шундай инсон эканини, хулқ-у одобда паҳла-вонлик аҳд-у вафоси коидаларини пухта эгаллаганини намо-йиш этарди. Ахий Жаббор уни яхши биларди, кўнглида аллақандай ғурур туйди. Ҳа, инсон руҳини ўзининг сарчаш-маси деб билган ахийлик, жавонмардлик илми ҳар қандай соҳибкарамни ўзига жалб эта олади. Ахир кўнгиллар кўзи бу илмдан ёруғдир, вужуд-у жон боғи унинг билан чаманга айлангусидир.

Баланд бўйли шогирд косада сув билан бир чимдим ок туз, иккинчиси беш пиликли чироқ келтирди, барини жойна-моzга қўйдилар. Пир ичида қандайдир дуо ўқигач, чироқни ёкишларини буюрди ва Устодга ишора берди.

Устод нарида турган жавонмардликка кирмоқчи шогирд – уни халифа ҳам дейдилар, – елкасига оқ белбоғ ташланган Ахий Жаббор баҳодирга уқтира бошлади:

– Эй, халифа! Эй, фарзанд! Аҳдимизни қабул айлаб, ҳалқамизга кирмакчисан... Вафо белбоғини бақувват белингга боғламакчисан! Илоҳи, ниятларингга еткурсун! Ортиқ шайтон васвасасига қулоқ осмағайсан, макруҳ нарсаларга илик чўзмағайсан!

Баҳодир дадил эди:

– Иншооллоҳ, ҳалқангизга кирдим, макруҳ нарсаларга илик чўзмағайман! Аҳд қилдим, аҳд қилдим!

– Ё, Аҳад! Оллоҳу акбар! – деди Пир мамнун.

– Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар! – қабилида такбир сўзлари хонани тўлдирди.

– Эй футувват соҳиблари! Тариқат аҳдномаси қайсидур, деб сўрасалар, – жамоатга юзланди Пир, – Аҳднома шогирднинг мана шундай шоҳидлик учун йиғилгон ахийлар кўз ўнгида фатийлик мақомини олмоғи, яъни жавонмардлар ҳалқасига кирмоғидир, деб жавоб берингизлар!

– Жавонмардлар ҳалқасига кирмоғидир!

– Жавонмардлар ҳалқасига кирмоғидир!

Халифага жавонмардлик шартларини таништиришни Пир Абулмаолий бошлаб берди:

– Фақат ахий ва жавонмардларга эрмас, умуман кимсага бахиллик ва кибр-у ҳавони, ҳасад ва ёмонликни раво кўрмағайсан!

– Алҳамдулиллоҳ, раво кўрмағайман! – қўли кўксида таъзим этди Ахий Жаббор.

– Омонатга хиёнат қилмағайсан!

– Қилмағайман!

– Ҳар нарсада инсоф чизигидан чиқмағайсан!

– Чиқмағайман!

– Ноқобил кишилар устидан кулмасликка онт ичғайсан!

– Онт ичғайман!

– Ўзгалардан нечоғлик озор-у қаттиқлик тортсанг- да, чидағайсан!

– Чидағайман!

“Бале!”, “Бале!” сўзлари янгради.

– Уч сўз айтурман: ҳамиша хизматга тайёр турғайсан, ҳурмат ила ўлтирғайсан, ҳиммат ила гапирғайсан! – деди Пирдан кейин сўз олган Устод...

– Алҳамдулиллоҳ, ҳамиша хизматга тайёр турғайман, ҳурмат ила ўлтирғайман, ҳиммат ила гапирғайман! – такрорлади Ахий Жаббор.

– Мўтабар китобларда битилмишки, – сўз олди яна Пир. – Футувватда белбоғни боғлаш ва ечишда чуқур маънолар яшириндур. Боғланадиган нарсалардан сўз очаман. Энг аввал кўзни гуноҳ нарсалардан юмғил, иккинчи – кулоқни эшитиш ножоиз нарсалардан беркитғил, учинчи – кўксингни ҳасад ва гина-кудуратдан сақлагил, тўртинчи – хотирангни беҳуда фикрлардан озод айлагил... Белбоғ ечилганда очиладиган нарсалар... Энг аввал – эшикни, дастурхонни меҳмон учун очғил, Оллоҳу таоло ҳамдида сўзни равон этғил, одамлар билан мулоқотда очикчеҳрали бўлғил, хайр-у савоб ишлар учун кадамингни шахдам этғил...

Ахий Жаббор баҳодир ҳар бир маъно поёнига етганда, “Розиман” дегандай, бош тебратиб кўярди.

– Эй фарзанд! Жавонмардликнинг энг улуғ шартларидан бири даставвал ўзингни эмас, ўзингдан кўра муҳтожни ўйлаш эканини ёдингда сақлагил... – давом этди Пир. – Шундай кишилар борасинда, каломуллода дейилмишки, ўзларида эҳтиёж бўлса-да, ўзларини кўйиб ўзгаларни ийсор-ихтиёр қилурлар, деб... Бухоролик ҳаким Абу Зайд балхлик бир йигит билан учрашгани ҳақида бундай ҳикоя сўйлаган экан:

“Йигит мendan сўради: “Зухд-у такволарингиздан сўзлангиз!”

“Зухд-у такволаримиз?.. Топсак еймиз, топмасак сабр этагини тутамиз...”

У кулди:

“Бизда Балхнинг итлари шундай қилишади, биз эса топмасак сабр айлаймиз, топсак, ўзимиздан муҳтожларга берамиз....” Бас, ўзингни эмас, ўзгалар эҳтиёжини азиз тутғил!

– Ўзимни эмас, ўзгалар эҳтиёжини азиз тутғойман! –

каттиқ таъсирланган Ахий Жабборнинг овози баланд чикди.

Устод ўрнидан турди-да, Ахий Жабборни ўзининг чап томонига ўтказди, шу ҳолатда пирга рўбарў келдилар. Пир Абулмаолий Ахий Жабборнинг қўлини олиб, буюрди:

– Тавбага юз бур!

– Эй парвардигор, билиб-билмай қилган гуноҳларимни ўзинг мағфират айлағайсан! Тавбамни қабул этғайсан!

– Оллоҳ мағфират айласун! – дуога қўл кўтарди Пир.

– Оллоҳ мағфират айласун! Тавбасини қабул қилсун! – гувуллади хона...

Пир оқ рангли белбоғни Ахий Жаббор елкасидан тушириб чап қўлига олди, кейин гиламнинг ўртасига қўйди-да, хутба ўқишга киришди:

– Аузу биллоҳийна шайтонир-ражийм, бисмиллоҳир раҳмонийр раҳийм... Беадад шукроналар айтмак, адоғи йўқ ҳамд-у санолар ўкумак ул раҳмон-у раҳим, жаббор-у ғаффор, кабиру карим зул-жалол абадийсифат ҳазрат шаънига-гина шойистадур. У – азалийдур, аммо азалийлигининг поёни йўқ, у – абадийдир, абадийлигига ҳадд-у санок қани, у ҳеч кимнинг, ҳеч нарсанинг ёрдамисиз йўқдан бор айлагувчидир. Дийдалар боқадурлар, бироқ унинг зоти жамолини кўра олмайдурлар, воизлар тили васф айламакка киришурлар, лекин курби келмай лол қолурлар. Оллоҳ таолодан бошқа илоҳ йўқ! Ло илоҳа илаллоҳу валлоҳу акбар! Коинотнинг тожи сифатида яратилгон бандаси ҳар он бировларга яхшилик қилиб чарчамаслиги, эҳтиёжмандларга ёрдам қўлини чўзмоғи, ўзида борини бошқалар билан баҳам кўрмоғи, дўст-у биродарлар ор-номусини, шаънини ҳимоя айламоғи лозим...

Абулмаолий бироз тин олди, кейин давом этди:

– Турон элининг жавонмардлари, иншооллоҳ, ана шу қоидаларга амал қилурлар. Ё, Аҳад!... Бундан тўрт юз йиллар аввал юртимизга келгон араб алломаси Абулқосим ибн Ҳавқал ўз китобида бундоқ нақш этибдур: “Мовароуннаҳр халқининг жавонмардлиги даражаси жуда юксакдир, улар ўзларини худди бир ҳовли-боғда яшаётгандай тутурлар. Қай бири бошқаси хонадониға ташриф буюрса, ўзини худди ўз

уйига киргандай хис этур. Бағоят меҳмондўстдурлар, тунда келадурган меҳмондан асло хижолат чекмайдурлар. Меҳмонни танимасалар-да, ҳеч бир тўлов-мукофот тиламай, меҳмоннавозлик айлаюрлар...”

Пир Абулмаолий, сўзим атрофдагиларга қандай таъсир қиляпти экан, дегандай тевааракка назар ташлади. Барча унинг сўзларини жон-кулоқ бўлиб тинглаётганларига амин бўлгач, яна сўзга сўз улади:

– Ё, Аҳад! Бас, дуога қўл очурмиз, илоҳи, омин! Етти иклим шаҳаншоҳи, хоқонлар хоқони, сарварлар сарвари, Турон султони Абулмансур Абулмузаффар Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари улуғ мамлакат маснадида барқарор-у бардавом даврон сурсунлар! Ҳазратларини Оллоҳ ҳамиша ўз ҳифз-у ҳимоясида сақласун! Жаннатмакон Турон юрти эмин-у омон бўлсун! Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар!

Хутба тугагач, Устод иккала қўлини белбоғ остидан ўтказишдан олдин, ўнг қўли қорамалдоғини¹ шогирд қорамалдоғига теккизди. Фурсатдан истифода айлаб, аллақандай таважжухда баҳодир қулоғига лозим-у лобид сўзларни айтди ва белбоғни уч тугунли қилиб шогирд белига боғлай бошлади. Биринчи тугунни шоҳимардон² номига бағишлади, иккинчи тугун Устод шаънига қаратилди, учинчиси – шогирд номига...

– Уларнинг яна бошқа маъноси – биринчиси – аҳд, иккинчиси – байъат, ваъда, учинчиси – васият, вафо... – тугунларга ишора қиларкан деди Устод ва жойнамоздан уч қадам ортга чекинди.

Мажлис аҳлига аввал бир чимдим туз солинган сувдан оз-оз тарқатилди, сўнг ёғ, хурмо ва нондан махсус тайёрланган хуфия ҳалводан улашилди. Олганлар: “Насиба!”, “Насиба-да!”, “Етказганига шукр!...” дердилар. Ахий Жаббор баҳодир бу нарсаларнинг ҳар бири чуқур маъноларга эга эканлигини дилдан туярди.

¹ Қорамалдок – “қўрсаткич” бармоқ номи (муалл).

² Шоҳимардон – Ҳазрат Али номларидан бири (муалл).

Барча уни қутлашга турди.

Мажлисдан сўнг бир неча кун ўтгач, Кўксарой олдида Ахий Жаббор баҳодир Амир Шохмаликка дуч келиб қолди ва зиёрат этишга шошилди. Нуфузли амир Ҳумоюн ўрдудан юкланган вазифани ўринлатгани ҳали ҳам дориломонликка эришилмаган Хоразмга бориб келиш ҳаракатида юрарди.

Аввалларданок бу амир Ахий Жаббор кўзига негадир бошқача кўринарди. Энди-ку, тушунди, у чиндан ҳам камтар, синикдил, ўзини эмас ўзгани ўйлагувчи ахий инсон, жавонмард қалб эгаси, суянса суянадиган киши экан. Ахий Жаббор сўради:

– Мухтарам амир жаноблари! Дийдорлашганимиз айни муддао бўлди! Узримни қабул айлангиз... Белбоғ боғлашга доир маъноларни аниқроқ англаб олмоқчи, дилимга солмоқчи эрдим...

– Сўрасунлар, баҳодир жаноблари! – деди самимий амир, қуюқ қошлари қовоқларига ёприлганидан унинг суҳбатга диққат билан қараётибди, деб тушуниш мумкин эди.

– Косада сув билан оқ туз келтирдилар... Маъноси нима экан?

– Ахийлар, жавонмардлар аҳлининг ҳамиша сув сингари софдил ва тиниқ идрокли бўлишлари ҳамда туз ҳақиға амал қилишларига ишорадур. Ақли қосирим яна дерки, туз билан сув дунё деганларининг тимсолидур, шўрни ичган бирлан қонмайдур киши, боз ташналиги ортадур... Шу сабабдан оз-оз ичмак керак. Дунёга ҳам тўйиш қийин, шу сабабдан озига қаноат мақбул йўлдур, деган тушунчага ишорадир, баҳодир жаноблари.

– Маъноси чуқур экан... Нега шогирдни ўнг томонга ўтказадурлар?

– Ростлик удуми бу. Токи шогирд белини ҳой-у ҳавасга эмас, балки ростдан ҳам фидойилик йўлида боғлаганини тушуниб етсун.

– Устод жойнамоздан уч қадам ортга чекиндилар...

– Ҳа, уч қадам... Тимсолий қадамлар. Биринчи қадам нафс устига қўйилди, билурсизки, нафсга жиҳод қилмак ахийлик, жавонмардликнинг улуғ шартларидандур, иккин-

чиси – шайтони лаъин юзига ташланди, чунки ақлдан оздирадурган баттолни эзиб ташламак лозим, учинчиси – бойлиг-у мол-у дунёга... Токи дунёниниг ўткинчи моли оёк учида кўринсун, деб... Уларни мағлуб этмак керак, ҳам зоҳирда, ҳам ботинда... – Беш пиликли чироқнинг маъносини тушунолмай қолдим...

– Кўнгил шамчироғини ишқ-у муҳаббат ила ёқишга ишорадур, шуълаларидан токи вужуд олами нурафшон бўлсун...

“Вужуд олами нурафшон бўлсун...” – пичирлайди Ахий Жаббор баҳодир ҳар сафар ўша кунларни эслаганида...

У замонлар келиб, бутун олам жавонмардлар-у ахийлар жамоасига айланади, деб ишонади.

II

Сўфий момо Тўхтамишхон элчиларига рост айтганди, бир ҳафтадирки, Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалойир Табризни эгаллаб турарди.

Ироки Ажам ва Эрон музофотларида нуфузли ҳукмдорлардан ҳисобланган жалойирлар подшоси Султон Увайс вафотидан кейин унинг ўғли Султон Ҳусайн – укаси, Басрада бир муддат ҳокимлик қилиб турган Султон Аҳмаднинг кўзини куйдириб салтанат тахтига минди.

Айтишларича, Султон Увайс ўлими олдидан туш кўрибди, унда оқ ҳирқали одам: “Ёвузлигинг, шафқатсизлигинг, бераҳмлигинг учун тавба қилиб қол, қирк кундан кейин ўласан!” деганмиш. Даҳшатга тушган подшо Бағдоднинг жомеъ масжидида минбарга чиқиб, қилмишлари учун тавба айлаб, жамоадан узр сўраганмиш...

Ўзини жалойирлар давлатининг асил вориси деб ҳисоблаган уддабурро Султон Аҳмад акаси Султон Ҳусайннинг тахтни эгаллаб олганидан ичи ёниб кетди, пайт пойлаб, милодий 1382-йилда пинҳона йўллар билан уни қатл этдирди ва қомронлик курсисига ўлтирди.

Янги ҳукмдор таомилга кўра пойтахт шаҳар Бағдодга кўчиб ўтди. Пойтахт пойтахтлик мавқени қўлдан бермасди. Аммо Султон Аҳмад жалойирнинг негадир Бағдоддан

кўнгли совуб, Табризга меҳри ортгандек туюларди. Бир чеккаси, унга отаси Табриз ҳокимлигини берган, ҳукмдор сифатида Табриз унинг “кўз очиб кўргани” эди.

Бир неча кундирки, Давлатхона олий меҳмонлар билан гавжум... Бу ерда баланд мартабали меҳмон шарафига базми жамшид давом этмоқда. Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойир таклифига биноан Маранддан Қорақўюнлилар қабиласи ҳукмдори Амир Қора Юсуф Табризга келган.

Икки қудратли ҳукмдор кунчиқиш томондан ёприлаётган балои офат – Турон қўшинига қарши бирлашиб курашиш ҳақида кенгашиб олишмоқчи, зарурат туғилса, улуғ давлатларга элчилар юборишмоқчи...

Деворлари бемисл гўзал нақшланган кенг-мўлгина меҳмонхона тўридаги тўкин дастурхон бошида саккиз қават заррин тўшаклар солинганди. Юзларини соқол босган, бақувват бир киши нозик попукли ипак ёстиқларга суянганча ёнбошлаб ётарди. Бу Амир Қора Юсуф эди. У чимирилиб гапирса, қашқалдоқники сингари қизғиш-кўнғир кўзлари қалин қошлари пинжига яшриниб оларди. Зиёфатнинг олиймақом даражаси, дастурхондаги турфа хил лаззатли таомлар, нозли ва гўзал раққосаларнинг хиромон ўйинлари-ю, муғаннийларнинг латиф овозлари ҳам кўнгиллардаги хижилликни ёза олмаётганга ўхшарди.

– Тўғри, тўғри айтасиз... Лекин гапириш ҳам керак-да... Агар эгилиб Темурланг ёнига борсак, хор бўлганимиз шулдир, буни яхши тушуниб олайлик, Юсуфбек жаноблари! – деди сархуш Султон Аҳмад жалойир.

Бундан олти йиллар муқаддам, уч йиллик юриш вақтида Амир Темурдан ҳайикқан Султон Аҳмад жалойир Бағдодни ғанимлар қўлида қолдириб, паноҳ истаб, Табриз ҳокими Амир Қора Юсуф ҳузурига қочиб борди. Ҳокимнинг ўзи ҳам энди жуфтакни ростлайман деб турган экан. Ўшанда Султон Аҳмад жалойир Миср султони Барқуқ ҳузурига йўл олди, Амир Қора Юсуф эса Румга Боязид Йилдирим пойтахтига қараб жўнади.

– Йўқ, йўқ, жалойир жаноблари! Кўнглингизни тўқ тутингиз, ҳеч қачон ўша оқсоқнинг олдига бош эгиб борма-

ганман, бормайман ҳам! – жавоб қилди Амир Қора Юсуф кескин оҳангда. – Мен-а! Мен!.. Мен, анови Арзинжон ҳокими Тахуртанга ўхшаб, қизини с... й, ҳезалак эмасман, бориб душманнинг кетини ялагани! Ёки Ширвон¹ ҳокими Шайх Иброҳим Дарбандий каби кўрқоқ, латта эмасманки, ўша оқсоқнинг олдига бориб ер искагани! Заррин чопонларга ўралиб кимсанинг олдида тикка тургандан кўра, йиртиқ чопонимда ерда ўлтирганим созроқ... Мени Амир Қора Юсуф дейдилар!

Амир Қора Юсуф ўмганини ёстикдан кўтарди, унча катта бўлмаган кўзларига соя ташлаб турган қалин қошларини чимирганча, Султон Аҳмад жалойирга тикилди.

Жалойирийлар билан қорақўюнлилар сардорлари тақдир тақозосига кўра, бир-бирига суянишни ишташган айёр, аммо пайт топилса, панд беришга ҳамиша тайёр душманлар эдилар. Бир-бирига ишонишмас, аммо бир-бирига доим муҳтож... Ҳар иккиси ҳам пинҳона Форс-у Ироқ ва Озарбайжонда ягона қудратли подшо мартабасига эришишни кўнгилга туккандилар. Бироқ ногаҳонда катта хавф бостириб келса, ҳар икки ҳукмдор ҳам ялакат мағиздай² бирлашиб кета олардилар. Бунга ҳеч ким ҳайрон қолмас, ажабланмасди ҳам. Уларни кузатган донишмандлар ўзаро суҳбатларда шундай фикрлардилар:

“Битта эрнинг қўл остида икки хотиннинг иттифокда яшаши камдан кам учрайдиган ҳодисадир, бир кунмас-бир кун ўрталарида албатта фасод иш рўй беради. Ҳадисларда ҳам минглаб бева-бечораларнинг бир кўрпага кириб тинч ухлашлари мумкинлиги-ю аммо икки ҳукмдорнинг оламга сиғмаслиги нақл қилинади. Ахир ҳеч замонда икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнаганми?..”

Султон Аҳмад жалойир билан Амир Қора Юсуф ана шундай “кўчқор” лар сирасига кирарди.

Ўрта бўйли, бўла, ясси бурни япалоқ юзига ёйилиб туш-

¹ Ширвон – Шимолий Озарбайжонда, Каспий денгизининг ғарбий соҳилида жойлашган тарихий вилоят.

² Ялакат мағиз – бир данак ичида ҳосил бўладиган иккита мағиз, қўш мағиз.

ган, қовоклари кенг, қуюқ қошлари бир-бирига туташиб кетган, соқол-мўйлаби ҳамиша калта қирқилганидан ёшига нисбатан навкирон кўринадиган, элликлардан ошган Султон Аҳмад жалойир, зоҳиран истараси иссиқ, ботинан фосиқ ва бешафқат киши эди.

Жалойирлар ҳукмдори мийиғида билинар-билинемас жилмаяр экан, ичида: “Ўҳ-ҳў, шахтинг баланд-ку, жўра-жон!” деб қўйди. Султон Аҳмад жалойир тақдирда пайтлар келиб мана шу қаршисида ўлтирган одамнинг қўлида минг азобда ўлдирилиши ёзилганини ҳаёлига ҳам келтирмасди. У ўсмоқчилаб сўради: – Қўрқоқ бўлмасалар, нега дам-бадам Румга қараб от сурадилар?

– Қўрқоқ эмасман, деб яна айтаман! Фақат тан олмай илож йўқ, оқсоққа тенг келиш қийин, унинг лашкари кўп, лашкари... Саваш қурганда уста бўлиш керак, кутилмаганда шабихун¹ уриб, талофат етказиб шу заҳотиёқ қуюндай қочиб қолиш керак... – Амир Қора Юсуфнинг овозида аввалги шиддат сезилмади. – Ёниб турган оловга ўзни урмоқ нодоннинг иши-ку! Шунинг учун ҳам бирлашайлик, деб қуйиб-ёнаман... Бирлашайлик, бир мушт тушадиган жойга икки мушт тушса, тезроқ муродимизга етгаймиз... Яқинда Мозандаронда турган Темурланг устига бостириб бормоқчи эдик, овоза ҳам тарқатдик, аммо Шоҳ Мансур ваъдасига вафо қилмади... Келмади.

– Иккимиз, хатто Шоҳ Мансур билан бирлашганимизда ҳам иш битмайди, Юсуфбек жаноблари... Ит бўл, қуш бўл – кўп бўл, деганлар... – мазахнамо тиржайганча Амир Қора Юсуфга тикилди Султон Аҳмад жалойир.

“Асли сенга ўхшаган, гоҳ Бағдодга ёки Табризга, гоҳ эса Марандга бостириб кирадиган, на давлатга, на пойтахтга эга, бедананинг уйи йўқ, қайга борса – битбилдик, деб юрадиганларга муҳтожлигим йўқ-ку, – деган ўй кечди Султон Аҳмад жалойир ҳаёлидан, – чорасизлигимдан сен билан қаймоқлашаман, холос...”

Амир Қора Юсуф ичида ғижиниб қўйди-ю сездирмади:

– Жалойир жаноблари тўғри дедилар... Тан олмай ило-

¹ Шабихун (форсча) – тунда тўсатдан қилинган ҳужум (муалл).

жим йўқ... Анови ашаддий душманларимиз музаф-фарийлар, окқўюнли туркманларни кўрингиз! Ҳаммаси пароканда... Бирлашиш ҳақида сўз йўқ! Лекин барибир, Шох Мансур кал бўлса ҳам боши ишлайди, тўнғизди боласи!.. Сивас ҳокими Қози Бурҳониддин-чи, ғирт аҳмоқ, бир қоп гўшт... Э, қозилигингда туравермайсанми! Худди хотинларга ўхшайди, бурнидан нарини кўрмайди, бир гапга кўнмайди. Мозандаронни шериман, деб гердайиб юрган мучали аслида сичқон Астробод ҳокими баччавоз амир Вали-чи, ердан хасни олиб ташлашга қурби етмаслигини билади-ю, тоғни кўпориб ташлайман, деб чирангани чиранган... – Амир Қора Юсуф тиржайди. – Аммо бекор ўлтирмаслигимиз керак, жалойир жаноблари, ҳеч бирига ишонмайлик!

Амир Қора Юсуфнинг амир Валини баччавоз дегани Султон Аҳмад жалойирга тегиб кетди. Қорақўюнли сардор буни билиб айтдими, билмай дедими? У ясси бурниннинг тепаси қичишганини сизди, бу жаҳли чиқиб, асабийлаша бошлагани аломати эди.

Ироқ ҳукмдори, ҳарамии тўла жононлар, шунга қарамай, Абулшароб деган бежирим бир бачча ҳам тутади, беш юз йиллар олдин яшаган машҳур Халаб подшоси Сайфуддавллага ўхшатиб, ўз баччасини ожиза исми билан “Сомил” деб атаган... Сомил – иккиланиб ҳаракат қилгувчи маъносини берарди – ҳар ҳаракатида иккиланиб куйдириб ёндиради.

Сомилнинг кўрк-у хуснидан бошқа, яна бир қанча фазилатлари ҳам бор эди. У арабча, туркча, форсча ва юнонча билар, ҳар тилда бирдай хусравона эртақлар сўйлай олар, ғазаллар ўқир, арабча дилтортар ашулалар айтар, муқомни қотириб рақсга тушар, шу туришида мўъжиза деғулик бир балойи офатнинг ўзгинасийди. Султон Аҳмад жалойир Сомилга қаттиқ меҳр қўйган, сафарга борганда ҳам, пойтахтда ҳам эрта-ю кеч ундан ажралмасди.

Султон Аҳмад жалойирнинг Табризга келишидан бир ой аввал нохуш ҳодиса юз бериб, Ироқ ҳукмдорининг дунёси қоронғи бўлди.

Кутилмаганда... Сомил йўқолиб қолди! Дажла бўйида жойлашганига қарамай, Бағдодда кишилар жазирама иссиқ-

дан жон саклаб кечалари эшик-дарчаларни очиб ухлардилар. Ҳарамда ётган Султон Аҳмад жалойир эрталаб уйғониб, одатдагидек, Сомилдан ашула эшитмоқчи эди, суюкли бачасини тополмади. Саройда тўполон кўтарилди. Каттадан-кичик кидиришга тушди, Сомил ерда ҳам, осмонда ҳам йўқ эди. Дарёни ёкалаб излаб юрганлар ногаҳон соҳилда оқариб кўринган гулдор жиякли ятак-лозимни топиб олдилар. Дарҳол танидилар: Сомил шундай кийим киярди, иссиқка чидамай ечиниб, Дажлада чўмилгани аниқ!.. Бироздан кейин, нам қирғоқда сув томонга тушган оёқ изларини илғашди. Демак, Сомил муздек тўлқинлар бағрида роҳатланишни истаган, бироқ гирдобга тушиб чиқолмай, чўкиб кетган...

Кидириш бефойдалигини билишиб, афсус-надоматда Сомилнинг оппоқ ятак-лозимини олиб, саройга қайтдилар. Султон Аҳмад жалойир чорасиз эди... Дажла дарёсида “ғарк бўлган” Сомил эса бир неча кундан кейин Сивас ҳокими Қози Бурҳониддин саройида “сузиб чикди”...

Табиатан фосиқ Сивас ҳокими Қози Бурҳониддин Бағдодда меҳмонда эканида, Султон Аҳмад жалойир бир эҳтиётсиз иш қилиб қўйди – мактаниш учунми, Сомилга дастурхон атрофида ашула айтишни, кейин рақсга тушишни буюрди.

Хушовоз-у хушсурат бачча меҳмонга бирам ёкиб тушдики, қайтганидан кейин кечалари уйқуси қочди, Сомилнинг ўз саройида завқ-у сафо бағишлаб хиромон айлаб юришларини истаб ҳаприқаркан, бундай дурдонани қандай қўлга киритишни ўйлай бошлади. Хуфиёна юборилган элчи Сомил билан сўзлашиб, кўп совға-ю ҳадялар инъом этди, алдаб-авраб баччани оғдириш бобида кўп уддабурон эканини намоиш қилди. Қачон жўнаш ҳақида битишиб олдилар. Сомил айтилган куни Султон Аҳмад жалойирнинг қаттиқ уйқуда эканига ишонч ҳосил қилгач, оҳиста саройдан чикди, дарё ҳам узоқ эмасди. У чўмилган киши бўлиб, кийимини ечиб дарё бўйига ташлади, лойда атай излар қолдириб, дарёга ўзини урди, шўнғиганча сузиб ўтиб, нариги қирғоқда кутиб турган кишиларга қўшилди...

– Астробод ҳокимини мучали сичқон дейсиз... Гап мучалда эканму?.. – заҳархандалик билан сўради Султон Аҳмад жалойир. – Ана, Темурлангни мучали ҳам сичқон! Ўзлариники йўлбарс, аммо етти йил аввал Табризни ташлаб, орқага ҳам қарамай қуёнмучалдай қочиб қолдилар-ку?.. Йўлбарс эдилар-ку! Биров мучал суриштирдиму?..

Султон Аҳмад жалойир шошилмасдан ҳар бир сўзни чертиб-чертиб гапирарди. Амир Қора Юсуф суҳбатдоши сўзларида мантиқ кучлилигини кўриб: “Қочган бир менму?... Қочган бир менму?...” дейишдан нари ўтолмади.

Ироқ ҳокими давом этди:

– Яна бекор ўлтирмаслик ҳақида гапирадилар... Ўзимни ўтга-чўкка урдим, деб лоф урадилар. Бекор ўлтирмаган бир ўзлариму?.. Қаттол душман келаётганини билиб, сизнинг хабарингиз йўқ, Юсуфбек жаноблари, – икки томонга Миср султони Малик Барқук билан Рум қайсари Йилдирим Боязидга элчилар жўнатдим, ҳокисорлик билан мактублар битдим. Кейин Олтин Ўрда хони Тўхтамишхонга алоҳида чопар юбордим. Чунки у ҳам оқсоқдан мушт еган... Мушт еган жойи ҳали ҳам билдириб туради. Хо-хо-хо... Мактубларда Турон хони Султон Маҳмудхон имзоси билан элчилар пўписали хатлар олиб келгани, Султон Маҳмудхон билан Темурланг номини хутбада қўшиб айттиришим кераклиги ҳақида ёздим...

– Нима-нима?! Хутбада Темурланг номини қўшиб айтирилсин?.. Шунга кўндингизму? А, кўндингизму?.. – сўради жон ҳолатда Амир Қора Юсуф, у чимирилган қалин қошлари тагига яшринган кўзларини дам жалойирга тикар, дам ерга қарарди. – Хайрият... Ҳм-м... Аммо қиззини с.... й, Тўхтамишхонга элчи юбориб яхши қибсиз...

–... Тангани ҳам шу номларни қўшиб зарб этилсун, деган... Аввал уларнинг оти ёзилсин, кейин меники... эмиш.

Амир Қора Юсуф энди жойида чўккалаб олди.

– Уни қаранг! Уни қаранг!.. Ия!.. Ундан кўра, кетимизни қилиб тура қолайлик! Ха-ха-ха!

– Э-э!.. Ўтирсинлар, амир жаноблари! Қуруқ гап сотиш-

дан нима фойда?.. – Амир Қора Юсуфни гапиришга қўймади ғижинган Султон Аҳмад жалойир. Унинг сўзларида билинар-билинемас жеркиш оҳанглари сезилди. – Ҳуда-беҳуда ғазабланиш, бир-бировимизга заҳар сочиш не даркор?.. Тўфондай офат бостириб келаётибди ахир!..

– Биладан, жалойир жаноблари, биладан... Бу ерда нега ўлтирибман ахир? – жиғибийрони чикди Амир Қора Юсуфнинг. – Тўфондай офатлигини ҳеч ким билмаса ҳам, мана мен биладан... Ўн йил аввал Хуросон жангида Темурлангга қарши чиққан ёлғиз каминангиз мен эдим! Ҳамма кўрқиб қочди, ҳамма қочди! Кўп жойда қакшатиб, не-не аскарларини асфаласофилинга жўнатган мен бўладан!.. Йўқ, денг-чи? Йўқ, денг-чи?.. Ажабо, мен бир қабила сардориман, у-чи, у ким? Ким?.. На Чингизхонга алоқаси бор, на бошқа, қабила бошлиғи ҳам эмас, қишлоқи бир амирнинг ўғли, холос! Ха-ха-ха!.. Ҳиротда Малик Гиёсиддинни хароб этдим... Сал кам юз эллик йил ҳукм сурган давлатни илдизидан курутдим... Тус, Калот, Фўшанж қалъалари вайронага айландими... Озарбайжон билан Гуржистон топталдим... Қазвин, Султонияни...

Амир Қора Юсуф ўзини тўхтата олмасди: – Темурлангнинг қорақўюнлига ҳам, жалойирга ҳам тиш-тирноғи билан қарши эканини билурмисиз? – ўдағайлади у. – Сиз билан бизга кун бермайди, билдингизму? Ўша Хўжанд ҳокими Амир Боязид жалойирни Туғлуқ Темурхонга чакиб ўлдиртирган ҳам шу! Сари Буға жалойирни сиғдирмаган, Одилшоҳ жалойирни бадарға этган, Баҳром жалойирни...

– Шайх Нуриддин-чи, Сари Буға ўғли? Самарқандда саройда хизматда юрибди-ку?.. – гапни кесиб сўради Ирок ҳокими. – Нуфузи баланд амирлардан...

– Шайх Нуриддин?.. – қошларини чимирди Амир Қора Юсуф. – Қиззини... Валади зино-ку!.. У отасига яхшилик қилмайдир, отасига! Оксоқ унинг совунига кир ювмабдир! Кўради ҳали... Э-э-э... Ўйлайверсанг, дунёнинг бевафолигидан куйиб кетасан! Куйиб кетасан!..

Амир Қора Юсуф “Уф-ф!” деди-да, яна ўмганини ёстикка берди.

– Узларини боссунлар, Юсуфбек жаноблари!.. – пичинг аралаш сўзланди Султон Аҳмад жалойир Амир Қора Юсуфни тинчлантиришга тиришиб. – Ўлган илонларни бошини кўзгашдан нима фойда? Ўтган ишга салавот¹... Бу ёғидан келинг. Темурланг ҳозир Шероз томонларга йўл олганмиш, деб эшитдим, ундан, албатта, Бағдодга ўтади, кейин Шомга... Ана шуни ўйлайлик.

Чиндан ҳам, икки ҳукмдор олдинда тўфондай офат билан тўқнашув муқаррарлигини билишарди.

– Лекин бу сафар баттол курук кетмайди, албатта, бизларни туттиради, саккиз нимта қилдиради. Буни эсингизда сақланг! Лекин аввал сизни тутади, кейин бизни...

Ироқ ҳокими палағда бир кайфиятда эди. Бир ёқда суюкли баччасидан айрилган, бошқа ёқда балойи қазо тепасида қиличини қайраб турибди...

– Туттиради?!.. – бакиргудай сўради Амир Қора Юсуф. – Бу ёқдагилар қараб турар эканми? Молга ўхшаб? Қўрқиб-писиб?.. Хо-хо-хо! Йў-ўқ! Ўн минг чакмоқдай йигитим бор, ўн минг! Ер-у осмонни ковураман!.. Сичкон инини минг тангага оладир ҳали! Ўтган куни Рум қайсари Йилдирим Боязиддан элчи келди, у ёнимизда, биз билан бирга! Тўхта-мишхондан ҳам хабарлар бор... Биламан, сизнинг ундан ўпкангиз бор... Бо-ор, бор! Йўқ, деманг! Олтин Ўрда хони беш йил аввал Табризни ғорат этган бўлса, бизларнинг-мас, анави балойи офат Темурлангнинг қасдидан шундай қилган. Буни англаш керак, жалойир жаноблари!

– Ёки... биз ҳам... – бу гапларни эшитмагандай сўзларди Султон Аҳмад жалойир. – Темурлангга бош эгиб борайликму? Латта Тахуртанга ўхшаб? Мажмағил Шайх Иброҳимга ўхшаб?..

Султон Аҳмад жалойирнинг кенг ковоқлари катта-катта очилган кўзларнинг тазйикидан йўқолгудай кичрайиб кўринди.

– Нима-нима?.. Нима дедингиз?..

Амир Қора Юсуф “Қиззини..!” деганча жойида бир кўз-

¹ Салавот (арабча: “салот” сўзининг кўплай шакли) – Оллоҳ томонидан бандаларнинг гуноҳларидан ўтиш; кечириш, кечирим.

ғолиб олди. Шунақа сўзларни ишлатиш, бетакаллуфлик умуман унинг одати эди. Бағдод ҳокими сезмагандай эжи-килайверди: –... Бир йиллик хирож тўлайлик... Йўталсак ҳам Соҳибқирондан ижозат тилайлик. Нафас олсак ҳам валинеъматимиздан сўрайлик... Ғинг демасдан, бўйнидан боғланган сакдай эргашиб юрайлик... Ёт деса ётайлик, тур деса турайлик...

– Тўхтангиз! Нималар деяпсиз?! Ҳазиллашаяпсизму, жалойир жаноблари? Э, ўша... – Амир Қора Юсуф сўкинди. – Яна айтаман, билиб қўйсунлар, мени Амир Қора Юсуф дейдилар! Ҳеч қачон, ҳеч кимга бош эккан эмасман! Ўлсам ўламан, аммо бу б... ни емасман!..

Қаттиқ ҳаяжонга тушган Амир Қора Юсуф ўзини босолмасди, у жаҳл устида дилларни пора-пора қиладиган онту қасамларга юз бурди, ҳатто: “Шу ишни қилмасам, тўрт хотиним ҳам уч талоқ бўлсин!”, деб юборди...

Меҳмонхонада базми жамшид давом этар, гўзал раққо-салар нозик хиром айлар, сеҳрли қўшиқлар янграр, аммо шу топда икки ҳукмдорга ҳеч қайсиси татимасди. Улар шу палла тор қафасга тушиб чорасизликда қолган, чиқишга уринаётган, ҳаракатлари бенаф кетаётганидан аламда бир-бирини тишлаб-тишлаб олаётган наърали қоплонларга ўхшардилар.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

I

Эрон томонга йўл олган Умаршайх Мирзо вилоятга отланар экан, кўнглида бир армон тинчлик бермасди. Қундузча дарёси бўйида Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон сичқоннинг ини минг танга деб, жанг майдонидан урра кочиб қолди. Шундоқ ёнгинада турган ашаддий ёвнинг эсон-омон кутилиб кетиши амирзоданинг катта гуноҳи, кечирилмас гуноҳи! Шу сабабдан, амирлар-у нўёнлар¹ тугул, амирзодалар олдида ҳам юзи шувутдай... Иниси Мироншоҳ Мирзо, Амир Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Мирзо

¹ Нўён – мўғул аслзодаси.

Алибек, Муҳаммадбек ибн Мусо ва бошқа амирлар суҳбат курганларида, имкон топилди дегунча, Умаршайх Мирзонинг Олтин Ўрда хонини силлиққина қўлдан чиқариб юборгани ҳақида гап сўқадилар. Айниқса, Мироншоҳ Мирзонинг гаплари ҳаммасидан ошиб тушади.

У шундай суҳбатларнинг бирида орадаги ўн ёшнинг ҳам фаркига бормай, андишасизларча, агар Хумоюн ўрдудан Тўхтамишхонни тутиш унга топширилганида борми, аллақачон Олтин Ўрда давлати Турон салтанатига қўшиб олинарди, бугун яна ўша нонқўр бизга таҳдид солиб ўлтирмасди, деб юборди. Ақлни бўйининг баландлиги билан ўлчайдиган амирзода бировнинг кўнглини авайлайдиган, оқибатини ўйлаб иш қиладиганлардан эмаслигини Умаршайх Мирзо тагин ўз кўзи билан кўрди. У ўпкалагандай сўз қотди:

– Бу ҳам қисмат... Камина ўн минг отлиқ аскар билан бу ишни эплай олмаганим ҳолда, тўққиз минг отлиққа эга амирзодамнинг қўлидан келишига шубҳам бор...

– Ана, энди келдук мақсудга... – мазахомуз илжайди қўлини кўксига қўйиб, тап тортмай катта-катта кўзларини тик қадаб Мироншоҳ Мирзо. – Амир Соҳибқироннинг, жанг самараси аскарнинг оз-у кўплигига боғлиқ эрмас, деган ўғитларини улуғ амирзодам яхши билсалар керак? Бақара сурасида “Қанчадан қанча кичкина гуруҳлар Оллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилғон...” каломларини ўқимаганмулар?

Умаршайх Мирзо юпқа лаблари титраганча, жавобга оғиз очмоқчи эди, Мироншоҳ Мирзо қўймади:

– Ҳали тўққиз минг отлиқ билан бу ишни уддалай олишимга шубҳангиз бор экан-да? – кинояли деди у. – Ёдингиздаму, тўрт йил олдин, Қорабоғ ёнида оз қўшин билан Тўхтамишхонга қарши чиқдим ва қувиб юбордим. Ўшанда, кўз олдингизда Амир Соҳибқироннинг ўзлари каминани алқадилар-ку!.. Бунга нима дейсиз?

Умаршайх Мирзо укасининг бетгачопарлиги-ю бетавфиқлигидан қаттиқ ранжиди, айниқса, сўзига муборак оятни ўринсиз аралаштириб гапирганидан ғазабланди, баданига тиг теккандай бўлди. Дағал жавоб бериб, тиз чўктириб

кўймоқчи эди-ю, бошқалардан уялди. Агар жиззакилиги тутса, ўзини тўхтата олмасди, у ана шундан кўрқди:

– Ўз оғасига бундай кўрслик билан муомала қилиш одобданму эркан? Ақлли амирзодага ярашмас дейман... – босиқ инсофга чақирди Умаршайх Мирзо. “Сенинг ёшинг катта, ўзингни бос. Укаларни билмайсанму, улар кўпинча одобсиз, эрка, танतिकдурлар, кечирмай илож йўқ... Шундай укангнинг бўлиши – бу ҳам қисмат...” – кабилида фикр ўтди унинг хаёлидан.

Гапга даврада ўлтирган Жаҳоншоҳ ибн Жоку аралашди. Унинг суйри¹ бурни учи қизарган, учли ияги хиёл титрарди:

– Рост дедилар, улуғ амирзодам! Бу беадабликдур! Айб бўладир!.. Амир Соҳибқирон кулоқларига етса... Парвардигорнинг ўзи сақласун! Ҳазрат бундоғ маънисиз муноқашаларни сира ёқтирмайдурлар. Доимо амирзодалар ўртасинда иноклик, тотувликни истаюрлар... Ёдингиздаму, бир ой олдин Қаршидаги қурултойда ҳам сўзладилар. Тузуқларга ҳам ёздириб кўйибдурларким, мартаба талашишлар қоралансун, ўртада ҳурмат-иззат бўлсун, ўз даъвосидан қайтмаганлар дарвешлик ҳолатига солинсун, асирликда сақлансун, деб! Ёки... салтанатнинг ишонган икки пурвиқор устуни асирлик заҳматини тортиб, дарвеш ҳолатига тушмоқни истаб қолдимۇ?.. Эмин-эркин яшаш жонга тегдимۇ?..

– Маъзур тутасиз, улуғ амирзодам..... – Мироншоҳ Мирзо оғасига бош эгди. – Гап келганда отангни ҳам аяма, деганлар-ку. Улуғ оғамиз ўзлари ҳам шундай насихат қилардилар бизга...

“Ҳа, гап келса, чиндан-да, отасини ҳам аямайди бу беадаб!..” – афсус чекди ичида қизариб-бўзарган Умаршайх Мирзо. Бошқалар олдида хижолат бўлди-ю, ерга тикилганча индамади, фақат “Ўзрингизни қабул этдим...” дегандай, Мироншоҳ Мирзога бир қараб қўйди. Укаси айбини бўйнига олиб турса ҳам, эрта бириси кун яна шундай қилиғини такрорламаслигига ёлғиз парвардигоргина кафолат бера олишини яхши биларди. У орқа-олдини баъзан ўйлаб-ўйламай гапириб юбораверадиган, манмансирашни ёқтира-

¹ Суйри – чўзинчок ясси.

диган шартаки укаси билан пачакилашиб ўтиришни истамади. “Шармандамиз чиқадур, дунёга кулги бўламиз, ана шундан худо асрасун!”, деди ичида. Ҳа, ҳар бир ўтган кунинг, эшитган сўзинг сен учун сабоқ, эй инсон!

Рости, кўп нарсаларга одамнинг ўзи ҳам сабабчи-да. Умаршайх Мирзо бунга тан олади. Кундузча жангида уни ғафлат босди, мана энди дашномларга қолиб ўлтирибди, ахир Олтин Ўрда хони билан ўз ҳисоб-китоби бор эди-ку! Унинг фикрича, жанг нихоясига етгач, енгилган душман, ўз-ўзидан, табиий, кўлга тушиши лозим эди ва шунда амирзода чингизийзода билан бемалол орани очиқ қилиб оларди. Мард майдондан қочмайди, деб жуда хом ўйлаган экан, Тўхтамишхоннинг қочиб кетиши мумкинлигини фаромуш этибди.

Амирзода ўзининг ашаддий ғаними кадамларини доим кузатиб туришни қаттиқ кўнглига тугди. Тўхтамишхон қаерда, нима максадлари бор, яна қандай фитналар уюштирмақчи... – барини билиши керак. Яқинда Мозандаронда Омул шаҳрида ўтган хос мажлисда ҳамма амирзодалар, амирлар, беклар, лашкарбошилар йиғилдилар. Мубашшир баҳодирнинг тингчилари Соҳибқиронга кўп хабарларни айтиб беришди. Тўхтамишхон Озарбайжонга босқин қилибди, Миср подшоси Султон Барқук билан борди-келдини йўлга қўйганмиш, Амир Қора Юсуф билан жуда апоқ-чапоқ эмиш, Султон Аҳмад жалойир энг яқин сирдошларидан бирига айланибди...

Ажабо, буларнинг бирортаси ҳам Соҳибқиронга дўст эмас... Умаршайх Мирзо ана шунга диққатни қаратди ўшанда. Бу гапларнинг кўпи миш-мишдир, эҳтимол. Лекин одамларнинг оғзида юрибди. Барибир кулоққа чалинади.

Эронга уч йиллик юриш пайтида милодий 1387-йилда Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори Таҳуртан Амир Темур Қўрагон салтанатини тан олиб, тобелик билдирди ва Исфажонга келиб Ҳумоюн ўрду остонасига бош урди. Натижада, унинг давлатига Соҳибқирон салтанати соясидан муносиб жой тегди.

Табриз ҳокими Султон Аҳмад жалойир эса, душманлар

пинжиги киришни истаб, жуфтакни ростлаб колди. Соҳибқироннинг ҳайбатидан қўрққанлиги тўғри. Лекин, барибир, кимгадир суянмаса, ишонмаса, бундай нотанти қадамлар қўя олармиди! Барининг кўнглига қутқу солган Тўхтамишхонда, бунга асло шубҳа йўқ....

Умаршайх Мирзо қандай бўлмасин, қачон бўлмасин, хиёнаткор, ортидан бод чиқариб, орқа ўгириб қочган ношукр Тўхтамишхоннинг танобини тортиб қўйиши, лапашанг чингизийзода бурнини ерга ишқаб қонини тупрокка қориши шарт! Бу унинг асосий мақсадидир, ахир кўрнамак жумла жаҳон олдида валинеъмат Соҳибқироннинг юзини ерга қаратди, хиёнатдан тортинмади. Уни зинҳор кечириш мумкин эмас! Мумкин эмас!.. Амирзода шу мақсадига етмагунча, шаънига тушган иснодни юлмагунча, қиличини қинига солмайдур!

Соҳибқиронга албатта кўнглидагиларини бирма-бир айтади, фурсатини топиб Форс вилояти ҳукмдори сифатида ўша баттоли лаъинга қарши шахсан ўзи от суришга тайёр эканини билдириб ҳам қўяди, ижозат сўрайди. Агар Амир Соҳибқирондан ёруғлик чиқмаса, ялиниб-ёлворади, илтижолар қилади...

Амирзода ўзича падари бузруквори билан хаёлан суҳбатни кўз олдида келтирди:

“Олдингизда бағоят уятлимен, валийнеъмат Соҳибқирон! Бу ҳам қисмат... – дермиш амирзода. – Тўхтамишхонни илгимдан чиқариб юбордим. Ўзимни қаерга қўйишга жой тополмайдурмен. Аламимдан дунёга сиғмай кетаётирмен...”

Соҳибқирон тинглармишлар-у индамас эмишлар. Орага жимлик чўкканмиш.

“...Агар ижозат берсалар, ўзим унга қарши қўшин тортсам! – ёлворармиш яна Умаршайх Мирзо. – Гуноҳимни ювсам! Ўша томонларга от сурсам! Қўл-оёғига занжир солиб қошингизда муҳайё этсам!...”

Нихоят, Амир Темур сўзга оғиз очармишлар:

“Амирзодам, Тўхтамишхон кўп маккор-у доғулидур. Бир ўзингизга мушкул ишдур...”

“Иншооллох, енгурмен, ёнимда ўзлари борлар-ку, ва-

лийнеъмат Соҳибқирон! Қиличим кескирдур, зафар менга ёр бўлур!”

“Музаффариятга ёлғиз қиличнинг кескирлиги кифоя эрмас... — дермиш Амир Темур. — Майдоннинг ҳийласи керак, ақл ўйини, қалбнинг қуввати ҳам лозим...”

“Маъзур тутадилар, Амир Соҳибқирон... — дермиш амирзода ўпкалаб. — Каминага иштибоҳлари... борму?”

“Асло! — дермиш Соҳибқирон жилмайганча. — Шижо-атингизга асло шубҳам йўқ! Мен мутлақ зафар шартларини айтдим, холос! Сизга, албатта, улкан қўшин берғоймен, амирзодам!..”

Ана шундай хаёлларга гарқ Умаршайх Мирзо Наҳованд ёқларда уя куриб олган, раиятга озор етказаётган ҳар хил йўлтўсар бузуқиларни бартараф этишга отланди. Ундан кейингина лашкарни нотинч Хуррамобод билан Дизфул шахри томонларга буришни мақбул деб ҳисоблади.

II

Ҳали Дизфулга бормай Шох Мансурнинг Шерозда кўз-ғолон кўтаргани дараги Умаршайх Мирзо қулоғига етди. Подшоҳзода Тўхтамишхон унинг ҳам эс-хушини ўғирлаган, шекилли... Бутун Форс-у Ироқ тахти сеникидир, деб Шох Мансурнинг қўйини ҳам пуч ёнғокқа тўлдиргани аниқ. Шу сабабданми, Шох Мансур ўзини музаффарийларнинг ягона қудратли ҳукмдори ҳисоблаб, истиқлол туғини баланд кўтариб, ишнинг оқибатини ўйламай, отини майдонга солибди...

Салтанат тузукида белгилангандек, улуғ амирзода жиловиди ўн минг отлиқ аскар фармонбардорлик қиларди. Хуррамободдан ўтганларидан сўнг чопар Амир Темур қўшинининг ҳеч қачон ёв забт этолмаган метиндай мустаҳкам Сафид қалъасини ишғол этгани хабарини етказди. Чопарнинг ҳикоя қилишича, қалъанинг олинини жуда ғаройиб кечибди...

...Эни ва узунлиги тўрт фарсах чиқадиган, баланд тоғ устига бино этилган Сафид қалъаси узоқдан худди ҳозир учаман деб, чўққига омонатгина қўнган, улкан қанотларини ёзишга шайланган баҳайбат бургутни эслатарди. Асосан

куроли тош бўлган қалъа аҳли муҳолифат изҳор этиб, муросага кўнмай, пастда уймалашиб ётган кўшин устига катта-катта тошларни юмалатишдан тўхтамас, ўнлаб навкарлар тошлар остида қолиб янчилиб нобуд бўларди. Кимдир вой-войлаган, кимдир инграган, бировининг боши янчилган, бошқасининг оёғи мажақланган... Нолалар фалакни тутди. Қиёмат қойим кўпди. Кўшин парокандаликка юз тута бошлади.

Соҳибқирон ғзаб отига минди, вазият тизгинини қўлга олиш учун “хай-хай” га қарамай, шиддат билан чодирдан ўқдек ташқарига отилди. Чиқар-чикмас, янгигина қонга бўялган каттагина тош қалъадан гурс этиб унинг оёқлари тагига тушди. Кетма-кет кимнингдир узилган боши юмалаб келди, у Амир Темур аскарларидан бириники эди. “Жойинг жаннатдан бўлсин!...” – пичирлади ичида Соҳибқирон. Унинг қони қайнаб, шижоат томирлари кўзғолди. Атрофда:

– Соҳибқирон чодирдан чиқдилар!

– Соҳибқирон чодирдан чиқди-ла-а-ар!.. – деган садолар янгради.

Навкарлар сурони ногаҳон торгина сўқмоқлардан машаққатлар билан қалъага чиқишга интилаётган шахзода Муҳаммад Султон кулоқларини қовматга келтирди! Шахзоданинг юраги бир қалқди. Соҳибқироннинг чодирдан чиқиши яхшилик аломати эмас!.. Шахзодадай баҳодирлар, амирлар-у паҳлавонлар турганда, қалъанинг забти валинеъмат Соҳибқироннинг ўзларига қолдиму? Буни сезган Муҳаммад Султоннинг ори келди, мардлик шукуҳи кўймай, тушаётган тошларга чап бериб, отилаётган ўқларга ҳам қарамай юқорига интилди! Ёнида сувдан кўркмас, оловдан қайтмас бир неча чапдаст навкарлар бор эди.

Муҳаммад Султон йигитлари машаққат билан юқорига силжирдилар. Пастда ҳам, тепада ҳам шовкин-сурон, кийчув, беомон жанг борарди. Қаёқдандир пайдо бўлган ёш сипоҳ бир тошнинг Муҳаммад Султон устига тушиб келаётганини кўриб қолди! “Шахзодам!...” дея бақириб юборди ва жонҳолатда Муҳаммад Султон бошига қалқонини тутиб улгурди! Залвар билан тушаётган муштдан катта-

роқ тош қалқонга қарсиллаб тегди-ю, шувуллаб пастга ўтиб кетди! Бари бир лаҳзада кечди.

Ҳанг-манг шаҳзода ҳушёр сипоҳнинг эпчиллигига тан берди, унга миннатдорчилик билдирмоқчи эди, аммо бунга фурсат йўқ, унинг устига, талотўп ичида кўздан ҳам йўқотди. Ичида унинг атрофида шундай фидойи йигитлар борлигидан қувониб қўйди.

Сипоҳнинг кимлигини кейин суриштириб билди, Аргуншоҳ деган йигит экан. Язд шаҳрида Муҳаммад Султон лашкарига қўшилибди, аждодлари нақ қаёнийларга бориб уланадиган машҳур Сардор Некбиншоҳ деган амир ўғли эмиш, шаҳзода унинг таърифини эшитганди, кўнглига негадир илиқлик югурди. “Тегли-тахтли хонадон фарзанди экани шижоатидан кўриниб турибди...” – ўйлади Муҳаммад Султон. Соҳибқирон лашкарида хизмат этиш орзуси бор экан, падари бузруквори ҳам унга шуни тайинлаганмиш.

Қалъани Шоҳ Мансур босиб олганди. У душман қайнағаси Шероз ҳокими Султон Зайналобиддинни иккинчи марта зиндонга ташлади. Қалъаи Сафидда ҳамма Шоҳ Мансурнинг маҳбус кўзига мил тортирганини ланъатлаб гапирарди.

Шу палла қалъада шаҳзоданинг ғолибона туғи ҳилпиради! Бемисл шодликни ифодалаган қийқириқлар борлиқни тутди. Аҳли лашкар шаҳзоданинг уч кишигина сиға оладиган тик сўқмоқдан қандай қилиб чиққанидан ҳайратда эди.

Амир Темурнинг кўзлари яшнади. У Муҳаммад Чуроға додхоҳга буюрди:

– Шаҳзодага ҳазинадан бир дона йирик қимматбаҳо лаъл, тўқилғон тумоға, баҳоси салтанат хирожига тенг марварид инъом этилсун! Бу қалъани шу пайтгача дунёда ҳеч ким ололғон эмасди!

– Бош устига! – таъзим бажо этди додхоҳ...

Балқиган санжокни¹ кўрган аскарлар худди қанот пайдо этгандай қалъага ёприлиб чиқа бошладилар...

Қалъадан юз эллик қадам нарида катта супага ўхшаган тўртбурчак тепаликда тахтда ўлтирган Амир Темур ҳузурига

¹ Санжок – байрок.

Султон Зайналобиддинни келтирганларида, Сохибқирон кўзлари ўйилган шўрлик махбусга қаттиқ ачинди, сўнг юпатиб деди:

– Падари бузрукворинг, қудамиз Шоҳ Шужоъ насиҳатини кулоққа олмағонинг учун парвардигор сенга жазо берди, билдингму?... Бўлар иш бўлди. Кўнглингни чўктирма! Иншооллоҳ, сени шу кўйга солган ёвларингдан қасдингни оламен! Шоҳ Мансур ҳам таъзирини ейди! Ҳеч қайсиси қаҳримдан қочиб кутулолмайду!..

Шероз ҳокимининг сўқир кўзларида ёш ғилтиллади.

Изма-из уч юз чоғли кишини ҳайдаб келдилар. Гапга кўнмай қилич кўтарган қайсар бу одамларнинг қисмати ўлим билан тугагини ҳамма биларди. Уларнинг ортида беш юздан ортиқроқ асирлар – мунгсираган хотин-қизлар-у болалар кўринди.

Ҳамма Сохибқиронга кўз тикди.

Амир Темур бундай манзараларни кўриш насиб этмасин, деб доим худога илтижо қилади. Ўзининг айби йўқ, лекин айбдор бўлиб қолган Исфаҳон воқеасида шундай ҳолга тушганди. Узоқ вақтларгача унутолмай юрди...

Сохибқирон бировга ёмонликни истамайди, аммо начораки, хом сут эмган бандалар барини ўзлари ўзларига тилаб оладилар. Жазо берилмаса, энг аввал ўша гуноҳкор одамларнинг ўзи, подшо юмшоқкўнгил, меҳрибон экан, демайди, балки бўш, латта, лапашанг, журъатсиз, жазолашни ҳам билмайди-я, дея, масхаралашга боришади. Бу ҳукмдор шаънига ярашмайди. Зинҳор адолат лат емасун. Подшонинг қаттиқ сиёсати керак. Аммо сиёсатда меҳрнинг ёнида қаҳрга ҳам жой топилсин, меҳр-у қаҳ қоришиқ бўлсин... Ҳақ эгамнинг лутф-у карами ва қаҳр-у ғазаби ҳамиша ёнма-ён-ку...

Сохибқирон шулар ҳақида ўйларди.

Кутилмаганда у тахтдан тушди, унинг саройда ёки бошқа мажлисларда шундай одати бор эди – аста тахтдан туриб одамлар сари йўналар, ким биландир сўзлашар, одамларнинг кўзларига бир-бир қараб чиқарди. Кўзлар – кўнгил кўзгуси. Сохибқирон одамнинг кўзига қараб кўнглидагини билиб оларди. Сирасини айтганда, юрганда тахтда ўтиравер-

ганидан толиққан, сезилар-сезилмас оғрийдиган ногирон оёғи ҳам бироз яйради.

Амир Шоҳмалик ва Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқироннинг икки ёнида боришмоқда. Асирлар олдиға ҳар уч қадамда соқчи қўйилган, – улардан бири Арғуншоҳ эди, – бари Айбож ўғлон назоратида.

Амир Темур асирларнинг кўзларига қаради. Ола кўз, қисик кўз, чағир кўз, қўй кўз, қўнғир кўз, кўк кўз... Ҳаммасида қаҳр-у ғазаб тўлиб-тошган, аммо меҳр-у шафқатга ҳам эҳтиёж сезади... Хўш, барини муҳолифатга борди, дейлик. Уларнинг бари гуноҳқорми? Гуноҳқор шаксиз жазосини олиши керак! Йўқ эса, ҳозирги бир гуноҳнинг ўрнига, кейинги сафар икки гуноҳ қилади. Соҳибқирон буни яхши билади.

Ногаҳон кўзига қон тўлган, дарғазаб асирлардан бири шундай тикилдики, Соҳибқироннинг ичини нимадир чақиб олгандай туюлди, қуюқ қошлари чимирилиб, қўли беихтиёр соқолига чўзилди. Бироқ ҳеч нима демади, ичида “Халлоқи безаволга салламно...” деб қўйди-да, олға юрди...

Кейин ёнидаги амирларга ўгириларкан:

– Жаноби амирлар, уларнинг ичида соҳиби хунарлар борму эркан? – деб сўради.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Амир Шоҳмаликлар бараварига:

– Бор, бор, Амир Соҳибқирон! – деб юбордилар. Қалъага чиққан Айбож ўғлоннинг маълумотлари аллақачон улар қўлида турарди.

“Сафдаги хунармандлар кўриниш берсунлар!”, деган сўзлар янграганда, Амир Темур оҳиста қадам ташлаб, асирларни бир-бир кўздан кечириб борарди. Аёллар юзларини ярим яшириб олишган, қизлар эса асло ёмонликни хаёлларига ҳам келтирмай, болаларга хос соддалик билан бошларини хиёл эгишиб, маъсум тикилиб турардилар. Ҳа, тоғлик заифа ва ожизалар ранги тоза, соҳибжамолдурлар. Қаттиқроқ тикилиб қолсанг, эс-хушингдан айрилишинг аниқ...

Соҳибқирон йўлида давом этарди. Бирдан сипоҳ Арғуншоҳ турган жойга етганда, маъюс тикилган бир қизга кўзи

тушди-ю юраги шиг этиб кетди! Кўринишидан ҳалим табиат, тортинчок, кўҳликкина бу қизнинг қоп-қора мунчок-дек чиройли кўзлари мунгли боқарди. У... худонинг қудрати балан, эрта хазон бўлган нуридийдаси... Оқа бегимнинг нақ ўзи эди! Оқ сарикдан келган юзлари ҳам, кўзлари ҳам, қошлари ҳам... Одам одамга шунчалар ўхшайдими! Ақл бовар қилмайди! Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳам ҳайратдан бармоғини тишлади ва Турон султонининг вужудига титроқ кирганини фаҳмлади.

Соҳибқирон тўхтади. Қизнинг ғамгин бокиши унинг қалбини ўярди. Беихтиёр қизни ўзига чорлади... Ҳа, бўйибаста ҳам қизиники! Халлоқи безаволга салламно! Бутун атрофда қилг этган товуш эшитилмас, борлиқ сукунатга чўмган, осмон тип-тиник... Амир Темур ҳаммани ҳайратга солиб, қизнинг пешонасидан суюб ўпиб қўйди. Ичида пичирлаб айтган “Қизим...” сўзини ҳеч ким эшитмади. Аммо Соҳибқирон бу сўзни осмони фалакда тангри эшитганини дил-дилидан туйди... Ҳанг-манг қизнинг мунчокдай кўзлари жавдираб боқарди.

Амир Темур тахтга ўлтираркан, олдинга чикиб саф тортган юзга яқин одамга ишора қилиб буюрди:

– Соҳиби ҳунарларни жазодан сақласунлар! Улар худонинг суйган қўли гул бандаларидурлар. Барчаси Шаҳрисабзга жўнатилсун, Оқсарой ишларида қатнашсун! Муҳолифлик қилғон эркақлар барчаси чўби ясоққа етказилсун!.. Асира ожиза-ю заифалар... – Соҳибқирон беихтиёр ҳалиги кўзлари қоп-қора мунчокдек қиз томонга назар ташлади. –... болаларнинг бир мучасига тегилмасун, барчаси озод этилсун!

Гўзал-гўзал чўрилардан умидвор амирлар-у аскарлар кўзлари лўк куруқ қола бердилар. Бечора аёллар эса йиғлашиб Соҳибқиронни дуо қилишарди.

Амир Темур чап қўлига қаради: узук яраклаб турарди! Унинг эсида, пири қуддаса сирриху Шайх Тайободий: “Адолатдан чекинсангиз, узукнинг кўзи хира тортадур...”, – деган эди.

.. Чопар барини худди ўзи кўргандай, балки ундан-да ортиқ тиниқ таъсирчан ҳикоя қилиб берди. Воқеа Умаршайх Мирзо қалбини титратиб юборди, унинг душманга бешафқат, бечораларга раҳмдил падари бузрукворига яна ҳам меҳри ортди. Рости ҳам, агар душманга жазо бермасанг, душман сени янчиб ташлайди, бечора бегуноҳларга раҳм этмасанг, худо сени кечирмайди... Бу оқил подшоларнинг русумидир. Тарозини баробар тутмоқ мушкул, албатта. Лекин амирзода Соҳибқироннинг жуда кўп душманларга раҳм-у шафқат қопқоларини очиб, сийлагани, ҳатто қўйиб юборганларини ҳам кўп бор кўрган.

Худо раҳмат қилгур оғаси шахзода Жаҳонгир Мирзо ҳам доим ёмонлардан эҳтиёт бўлиш керак, деб куйиб-пишарди... Амирзода ичида ҳеч қачон бундай қадамларни қўллаб-қувватламаган, унинг фикрича, душманлар аёвсиз жазосини олиши керак. Бунинг исботи – Шибирғон ҳокими Зиндачашм опардий қисмати. Тинчгина қочиб кетгани етмагандай, тағин Соҳибқиронга шикаст етказишни ўйлади-я, ножинс!

Чопар, айнаи шу дамларда Шуштар тупроги Амир Соҳибқироннинг муборақ қадамлари билан шарафлангани, амирзода Пир Муҳаммад Дарбанддан палос ўпишга келаётгани, амирзода Мироншоҳ Мирзога ўз лашкари билан Шуштарга эмас, тўппа-тўғри исён майдонига айланиб қолган Шерознинг ўзига қараб юриш буюрилгани ва дийдорлашиш ўша ерда белгилангани ҳақидаги хабарни ҳам етказди.

Бир таом пишарлик вақт ўтар-ўтмас, янги чопар етиб келди: “Ардокли баҳодир, улуғ амирзода Умаршайх Мирзо уғруқни анда қўйсунлар, лашкарларни жамлаб зудлик бирлан Шероз тарафга йўлга чиқсунлар!..” – сўзлари битилганди Хумоюн ўрдудан олинган мактубда...

УН ИККИНЧИ БОБ

I

Қалъаи Сафиднинг ишғол этилиши хабари яшин тезлигида Форс вилоятигагина эмас, балки Ироққа, бутун музофотга ҳам ёйилди. Ҳамма бу қалъани ҳатто Искандар Зулқарнайндай подшо ҳам забт этолмаганини эслар, Ҳулокухоннинг чиқолмай, қалъадагилар билан пастдан туриб музокаралар олиб боришга, сулҳ тузишга мажбур бўлганини ҳайратланиб гапирарди. Шов-шувлар ғолиб кўшин доврўғига доврўқ кўшиб, кудратини элга ошириброк кўрсатар экан, душманлар юрагига беадад кўркув ҳисларини соларди.

Қалъадан олинган бойлиг-у ганжиналар дафтарини ҳавола қилганларида, тўртбурчак тепаликдаги шоҳчодир ичида ўлтирган Соҳибқирон уни синчиклаб ўқий бошлади, уларнинг ичидан ниманидир пинҳона кидираётгандай туюларди. “Жуда кўҳна қалъа... Искандар Зулқарнайн замонидан ҳам аввал бор эди, – деб ўйлади Амир Темур. – Ёт қадамлар бунга тушмаган. Агар бўлса, шу ерда сақланса, эҳтимол...”

– Мамат! Биласен, бир нарсани излаб юрамен... – деди ҳукмдор. – Пиримнинг айтгонлари эсимда... Ўлжалар ичида “Гулшани ҳазойин” сандиғи... йўқми?

– Йўқ, Амир Соҳибқирон... Жуда кўп турли хил буюмлар орасида, фақат кирқ битта кўҳна китоб хатга олинган. Ўзлари тайинлаган Шайхурраис – Бу Алининг “Дор уш-шифо”си ҳам бор...

– Бари Кўксарой кутубхонасига юборилсун. – Амир Темур мамнун бош ирғади. – Ҳамадондан “Ал-Қонун” ни ҳам Самарқандга олиб кетган эдик.

Соҳибқирон кишни ҳали Мозандаронда ўтказаетган пайтдаёқ, ғаддор душман Шоҳ Мансур қадамларидан огоҳ эди, унинг Исфаҳонни босиб олгани, Яздга бир неча марта боскин уюштиргани, музаффарийларни хор-хокисор этгани, алҳосил, ўзини ягонаи замон деб ҳисоблаб юрганини биларди. Шоҳ Мансур билан жанг онлари яқин ва муқарарлигини сезган Соҳибқирон кўшинлар кўригини ўтказиш

зарур, деб ҳисоблади. Қалъаи Сафидда турган вақтида Шоҳ Мансурга шундай мазмунда мактуб йўллади:

“Куч-қудратимизни таъриф этмакка ҳоҷат йўқдир... Тамойилимиз андоқдурки, кимдаким бизни тан олмаса, вилояти талон-тороғ қилинур. Кимки эл бўлиб олдимизга келса, азиз тутиб, ўзларимиз бирлан тенг кўргоймиз, вилоятига зиён-заҳмат етказмағоймиз... Жон омон қолғай, юрт омон қолғай...”

Хумоюн ўрдудан қўшинларга жўнатилган фармонда Шероз билан Козерун орасидаги ерлар лашкаргоҳ – кўрик майдони этиб белгилангани, ушбу издиҳом уч ҳафтадан кейин, чоршанбаи муродбахшда ўтиши айтилганди.

Умаршайх Мирзо қўшини Дизфул тарафлардан Шерозга етиб келганда, исён кўтариб, музаффарий подшолар хазинасини дирҳам-пирҳамигача қўймай супуриб кетган Шоҳ Мансур – ҳар қалай шундай миш-миш тарқалди – улкан лашкар билан бир неча кун аввал кунчиқишга қараб чекинган экан. Султониядан йўлга чиққан Мироншоҳ Мирзо қўшини ҳам Хумоюн ўрдуга яқинлашгани маълум бўлди, бу ҳақда хировул¹ сардори Ахий Жаббор баҳодир Соҳибқирон қоровулларига билдириб қўйди.

Гарчи Муҳаммад Султон, амирзода Пир Муҳаммад, Шоҳрух Мирзо, Мубашшир баҳодир, Амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддин баҳодир, Амир Аллоҳдод сингари лашкар-бошилар ўз қўшинларини жанговар ҳолатда шайлаб, ўлган-йитганлар ҳисобини қилиб қўйган эсалар-да, вақт тақозоси бу кўрикни ўтказишга имкон бермайдигандай эди: кутилмаганда, тингчилардан бири чакмоқдай хабар етказди:

– Амир Соҳибқирон! Хайбатингиздан кўркиб жуфтакни ростлаган Шоҳ Мансур ҳийла ишлатиб сездирмай катта қўшин билан Шерозга бостириб келаётган эмиш!

Амир Темур воқеаларнинг шундоқ ўзгариши мумкинлигини ҳам чамалаб қўйганди, хайрон қолмади:

– Мубашшир баҳодир! Душман қўшини ҳозир қаерда?

– Ҳали Тахти Жамшид шаҳрига етмагон эрди, Амир Соҳибқирон!

¹ Хировул – лашкарнинг олдида борғувчи қисми (муалл).

“Икки кунча бор экан... Саваш Шерозда кечар эканда...” – деб ўйлади Соҳибқирон ва шитоблик билан қўшинлар кўригини ўтказишни буюрди-ю ўзи ўша ёққа отланди.

Аслида, Шоҳ Мансур бу палла ўз лашкарбошиларини йиғиб Шероз билан Тахти Жамшид оралиғидаги хушманзара кичик водийда машварат ўтказарди. Йиғилганлар ичида Шероздан бошқа Абаркух, Язд, Исфаҳон, ҳатто Хуррамободдан ҳам навкарлар кўзга ташланарди.

– Ҳали музаффарийлар қуёши осмонда порлаб турибди!.. – деди мағрур Шоҳ Мансур; унинг кундуз телпаги йироқлардан ёқут қадалмаган тождай кўринар, гапирганда кўлидаги чўқморини гоҳ ерга тирар, гоҳ осмонда ўйнатарди. – Юз йиллардан бери Форсни идора айлаган музаффарийлар ҳали тирик! Ўлмаган! Ҳа-а... Юрт ғаним оёғи остида... Шаҳарлар ғоратда...

Йироқларга кўз тиккан, занг босган темирдай қорамтир юзлари баттар қорайган Шоҳ Мансур худди бринждан қуйилган ҳайкалга ўхшарди. У сўзлари кўпларга ёқмаётганини сизди. Бунинг сабабини ишончли сардорларидан биридан сўраганда, шундай жавоб олди:

– Подшойи олам! Бир қошиқ қонимдан кечасиз. Узункулоқ гапларга қараганда, Шероз ва бошқа шаҳарлар акобирларидан айримлари агар Шоҳ Мансур жангда аҳволи танг бўлса, ўз жонини сақлаб қочади, кейин душманлар бизни канорага илинган гўшт ҳолига соладилар, кўзимизни очайлик, деган ўйда эмишлар...

– Кимлар... ўша айримлар? – сўради зуғум билан Шоҳ Мансур.

– Билиш мушкул, подшойи олам... Аммо шундай гаплар қанот боғлаб учиб юрибди...

Шоҳ Мансур қахрли кўзларини Шероз томонга тикди.

Ногаҳон бошига кўк рўмолни кажава сифат ўраган бир момо қайдандир пайдо бўлди-ю, худди Шоҳ Мансур ўйларини билиб тургандек, хос кўрикчиларнинг “хай-хай” ларига ҳам қарамай шанғиллай кетди:

– Эй, ҳазрати Момо Ҳаво! Эй Биби Фотима, эй Биби Ро-

бия, эй Шалпар момо, Сузук момо, мадад беринг, илойим! Бу одамга қаранглар, қонимизни ичгандай қилиб бор-будимизни олди, Шерозни ташлаб чиқди! Унинг курул кўтаришга мажоли йўқ... Ғанимни ҳайдаш ўрнига ўзи қочиб юрибди... Шундайларга кунимиз қоляптими ҳали?! Ё Ғавсул Аъзам пирим, ўзинг қўлла!..

Чап ва ўнг томондан кўтарилган шовқин-сурон ичида овози эшитилмаса ҳам, момо чап қўлидаги гулдор тасбеҳини силкитганча саннашдан тўхтамасди. У Эрон музофотида машхур Сўфий момо эди, ҳамма танирди. Шерозда Жомеъ масжиди олдида ҳам шунга ўхшаган бўлмағур сўзларни вайсаганди, сўфий эканлигидан унга қаттиқ тегишмаганди. Унинг оғзини қандай ёпишни билмаган, аёл киши билан баҳслашишни ўзига эп кўрмаган Шох Мансур саросимага туша бошлаган жамоатга ўгрилиб дарғазаб бакирди:

– Темуранг билан жангда ҳеч қачон қочиб кетмайман! Қочадиғонлар қоча берсунлар! Ўз юртимда туриб қайга қочаман? Қочсам, фақат ўз юртимга қочаман! Шерозни ҳам ташлаб чиққаним йўқ! Ёв кўзини шамғалат этиш учун, гўё кўрқиб қочди, десинлар, деб шундай қилдим. Икки минг сара отликларни жамлаб қўйибман-ку!.. Шерозда юлдузни бехато урадиган паҳлавонлар турибди! Ҳар шаҳарда кўшин бор! Уч кундан сўнг, чакиндай шабихун уриб бораман! Бало-офатдек ёприлиб бораман!..

Шох Мансур жим қолди. Борлиққа сукунат чўккан, фақат момонинг ўзича ғингшиб нималардир деяётганигина эшитиларди.

– Кеча Темурангдан мактуб олдим... Тан олишимни, бош эгиб боришимни сўрабдилар... Жон-у юрт омон қолар эмиш... Хо-хо-хо! Йў-ў-ўқ! Агар лашкарим қирилса, ёлғиз ўзим, ўзим жанг қилурман! Ғолиб келмагунча, қиличимни қинга солмасман! Душман билан савашурмен, талашурмен, муштлашурман, юлкишурман, тишлашурман! Қўлим найза, кафтим қалқон бўлур, бармоқларим душман баданига ўқдек санчилур! Керак бўлса, тиконли дарахт пўстини қўлим билан сидирурман, чўзилган ханжар тиғини қўлим билан тутурман! Менинг жоним шу ерда! Ҳа-ҳа, шу ерда!.. Шу

ерда!!! – У ўнг қўлини чўқморга қўйиб кўрсатар экан, зуғумли деди: – Билсунларким, кимки ёвдан кўрқиб қочса мана бу алиф онасининг андомида бўлади!..

Ҳеч қандай садо чикмади. Фақат хос кўриқчилардан икки киши ҳали ҳам вайсаётган момони қўлтиғидан олиб четга чикдилар-да: “Қорангни ўчир, касофат! Жонингни борида туёгингни шикқиллат!” деганча ҳайдаб юбордилар. Сўфий момо кетар экан, мамнун жилмаярди.

Бу орада шахзода Муҳаммад Султоннинг лашкари Шерозга киргани ҳақида хабар етди. Шоҳ Мансурнинг шаҳардаги қўшинидан қолган-қутган навкарлар қочиб келдилар ва вазиятни сўзлаб бердилар.

Ғазаби қайнаган, тоқати тоқ Шоҳ Мансур бир қарорга тўхтай олмай, минг хаёлга борди, уйга кирди, ташқарига чиқди. Кейин бирдан мис қозонлар топишни буюрди, жумла мўъмин авомдан мингдан ортиқ қозон тўпланди. Навкарлар шунча қозон нимага керак экан, юз кишига таом пишириш учун бир қозон кифоя-ку, дея бошлари қотди. Шунда Шоҳ Мансур учқур икки минг суворийга отларнинг думига биттадан мис қозон боғлаб олишни амр этди.

Қоқ ярим тунда эл-халқ қаттиқ уйқуда эканида Шерозни аллақандай шовқин-суронлар камраб олди. Сурон бурғу ва карнай садоларига ўхшамас, сурнай навосидан бошқача, темирни тошга урганда ёки ишқаганда чиқадиған овоздай бир қадар ёқимсиз, муттасил давом этса, кўнгилни беҳузур қиладиған айюҳаннос садолар борликни тутиб кетди. Донг қотиб ухлаб ётган одамлар, уйғониб, гарангсиб, гап нимадалигини тушунмай, тушми, ўнгми, дерди.

– Тун кечада Шоҳ Мансур шаҳарга бостириб кирмоқда, бари ўшанинг шовқинидур, дедилар... – дея хабар етказди ташвишланган мулозим шоҳчодирга кириб. У Соҳибқироннинг уйгоқ эканидан ҳайрон бўлмади.

Амир Темурнинг ухлаганини биров кўрган эмасди. Самарқанддалиқ вақтларида ҳеч ким унинг Боғи Чинорми, Боғи Биҳиштми, Боғи Баландми, балки Кўксаройдадир, – қай ердалигини билмас, у ҳеч қаерда эмас, ҳамма жойда эди.

Соҳибқирон Самарқандда ҳар бир қасрда мавжуд ик-

кинчи ошёнадаги айвонда чараклаган юлдузларга тикилиб, узоқ хаёлларга чўмиб ўтиришни ёқтирар, бу паллаларни Оллоҳ билан қалбан сўзлашишга жуда қулай фурсат ҳисобларди. Юлдузлар яратганнинг назар-нигоҳидай унга тикилар, маҳобатли осмон бирубор Оллоҳнинг бандалари учун яратган жиҳод майдонидай туюларди...

Кейин ёнгинадаги “Жавоҳир” хонасига кирарди. Лопиллаб ёнаётган катта шам ёруғида патқаламни олиб кўнгил лавҳида чақнаган ғаройиб фикрларни қоғозга ёзиб қўярди. Эл-юрт ташвиши хаёлини оларди... Яна айвонга чиқар, минг азоб-у уқубатда туғилаётган тонг изтиробларига боқар, кўзларига беомон уйқу бостириб келаётганини сезарди. Шундагина, шу ердаги паркув ёстикқа бош қўйиб қуш уйқуси қилиб оларди...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ бир уни деди:

– Амир Соҳибкирон, уйқу ҳам Оллоҳнинг буюрғон неъматидир. Жуда камуйқу эрурлар. Ўзларидай валинеъмат паҳлавон зотга қуш уйқуси эмас, паҳлавон уйқуси керак...

Амир Темур додхоҳга маъносини қаради: – Ҳадиси муборақда дейилмишки, жаннатга киришни истагувчилар, ухламай-дурлар, деб... Подшо – соқчи, у уйғоқлиги учун мамлакат тинч ва осуда-дур. Агар ухлаб қолса, элда бирон киши ҳам хотиржам кўз юмолмас. Ғафлат уйқусидан худо сақласун. Кимки эрта турса, унинг ризқи бутун бўлғай. Бандаси бу дунёга ухлаш учун келгонму? Мангулик уйқу ҳали олдинда турибди, зарур уйқуни ола билғайбиз, Мамат...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибкироннинг хомуш тортганини кўриб кўнгли увишди.

– Шахзода Муҳаммад Султон лашкари Шерозда эди. Не бўлди-кин?.. Агар жанг тўхтамаса, Амир Аллоҳдод қўшинини юбориш лозим! Шоҳ Мансур бамисли ўғридек йўл тутибдур... – сўзланди Амир Темур ўз-ўзига дегандек. – Эсингдаму, бир накл... Искандар Зулқарнайн душман устига отланарди. Лашкарбошилардан бири подшога шипшиди: “Олампаноҳ, жуда фурсати келди, қоқ ярим кеча, душман ғафлатдадур, унга ҳозир ҳужум қилмак керак!” Подшо гапни кесиб ташлади: “Мен ўғри эмасмен, саркардамен! Подшоҳ-

мен! Уғрилиқ билан зафар топиш менга уятдур...” Шох Мансур эса уялиб ўлтирмабдур...

Тун-кечада тусмолдан бошланган савашишда Шох Мансур навкарлари апил-тапил уйқудан уйғонган Муҳаммад Султон аскарлари билан аралашиб кетдилар. Ҳеч нарсани кўриб бўлмас, коп-коронғи зимистон эди. Навкар ўзини билдириб: “Шу ердан, шахзодам!”, дейиши биланок ортдан кимдир ғарчча найза санчар, ёки худди шундоқ Шох Мансур аскарининг ҳаёт шами сўнар, коронғида ким кимни отди, дўстми, душманми, фарқлаш мушкул эди. Одамларнинг “Ушла!”, “Тут!” деган овозлари, кўзи боғлаб кўйилгандек савашаётган лашкарнинг чорасиз хайқириғи, ур-ҳо ур садолари қулоқларни батанг қиларди. Форс хукмдори Шох Мансур шабихун уришнинг ўзи учун ҳам, душман учун бир фалокат бўлганини тушуниб етганда, фурсат қўлдан кетганди.

Тонг ёришмай шахзода Муҳаммад Султон кўшинга ортга чекинишга буйруқ берди.

II

Ўн кун аввал, Шероздан бир неча чакирим жанубдаги баланд тепаликда тикилган шоҳчодирда Соҳибқирон Умаршайх Мирзо ва Мироншоҳ Мирзолар билан Форс-у Озарбайжон, Ироқи Араб ҳақида сўзлашиб ўлтиргандилар, мамлакат ва раият вазири қошидаги хабаргирлар шўъбаси сардори Мубашшир баҳодир кўк кажава рўмол ўраган Сўфий момони чодирга бошлаб кирди.

– Ассалому алайкум, Амир Соҳибқирон! – салом берди момо...

Соҳибқирон эслади: кўк кажава рўмолли бу сўфий момонинг гаройиб тарихи бор. Бундан беш йил аввал илк Форс юриши даврида, Исфаҳонга яқин бир қишлоқда аллақандай аёлнинг Соҳибқирон ҳузурига кирмоқчи эканини билдирдилар, пири муршид, Амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддинлар ҳам шу ерда эдилар. Саропардага¹ кириб

¹ Саропарда (форсча) – подшоҳ чодир, кароргоҳи; ҳарам.

келган момо таъзим ҳам қилиб ўтирмади, қўлидаги гулдор тасбеҳини силкитганча шанғиллай кетди:

– Амир Темур Кўрагонни адолатпарвар подшо деб эшитувдик... Куч адолатда эмас, адолат кучда экан-да, а?.. Кучда экан-да, а?..

Сўфий момонинг ҳар оғзи очилганда иягининг икки четида холга ўхшаб кетадиган бир чимдим-бир чимдим ок туқлар кўтарилиб пастга тушарди.

– Эй момо, бизга тушунтириброк сўйлангиз-чи? – босик сўради Амир Темур.

– Эй подшойи олам! Адолат тилаб келдим, адолат!..

– Сал секинроқ гапиринг, йўқса, бошингиз кетадур... – пўписанамо шивирлади унга яқинлашган Мубашшир баҳодир. “Бу шаллақи момони топиб келиб бошимга бало орттирмасайдим...” – деб қўйди у.

– Бошингиз кетадур? Кетса кетсин бу ёлғиз бош! Кетсин-а!.. Қутуламан қоламан! Ўв-в-в, болам-а!.. Бу бош аллақачон кетиб бўлган! Ҳақ эгамга бахшида, ҳа! – Ўзини босиб олган момо бироз шахтидан тушди. – Бойим адолатсизликка чидай олмай “пов” этиб ёниб кетарди, ёниб ўтди... Ёлғиз ўғлим ҳам, адолат деб талашиб-тортишиб ҳаққа етишди... Энди якка-ю ёлғизман. Йўқ, йўқ, ёлғиз эмасман, дилимда Оллоҳим бор! Оллоҳни ошиғиман. Пири комила устодим Робия Адавия бандасининг умри Оллоҳни севишдан иборатдур, Оллоҳни севиш ҳар қандай тама, манфаатдан холидур, деганлар...

Амир Темур момода бир сир борлигини фаҳмлади.

– Пири комила Робия Адавия дедингизму? – қизиқиб сўради сўнг, момодан кўпроқ сўз олиш ниятида. – Сўйлангиз, ким экан ул зот?

– Устодим бўладилар. Асли басралик Робия художўй сўфий эдилар... Болалигида чўриликка сотганлар. Бир неча йил саҳрода танҳо кун кечирган. – Момога бу ҳақда сўзлаш ёқиши сезилиб турарди. – Бир куни ўнг қўлида челақда сув, чап қўлида машъала тутиб, Басра кўчаларидан югуриб бораётган экан. Таажжубланган одамлар ундан:

“Эй Робия! Сенга не бўлди? Ошиққанча қасерга бораё-

тирсан?” – деб сўрашибди.

“Тамуғдаги¹ ўтни ўчирмоқчиман!” – жавоб берибди Робия қўлидаги челаққа ишора қилиб.

“Астағфурилло! Астағфурилло! – хайратдан ёқа тутишибди уни кўрганлар. – Эси жойидаму ўзи?..”

“Машғалани нимага кўтариб олдинг?”

“Жаннатга ўт қўяман!” – тап тортмай дебди Робия.

“Жинниси чиқибди бунди! Ҳой, эшитдингизму, халойик? Шак келтириб, худонинг жаннатига ўт қўймоқчи!” – сурон солишибди кўркувдан кути учган, кўзлари ола-кула одамлар уни тўхтамоққа уринишиб. Шунда бир ёши улўғроқ қария тутоқиб бундай дебди:

“Эй бадбахт, тез Оллоҳдан мағфират сўраб зор-у тавалло қил, токим, кофир қавмида кетмагайсан!”

Робия хотиржам жавоб қилибди:

“Зинҳор кофир қавмида кетмагайман! Бандалар дўзах ўтидан кўрққанидан, ёки жаннат саодатидан умидворлигидан Оллоҳни севмасунлар дейман, холос! Барчаси тамадур! Оллоҳга бируборлиги, аввал-у охир қудрати-ю мангу порлоқ жамоли учун тамасиз меҳр қўйсунлар, ибодат этсунлар!..”

Атрофда тўпланган халойик бу сўзлардан анграйиб қолибди...

– Халлоқи безаволга салламно! – деб юборди момо ҳикоясидан мутаасс² Амир Темур.

Амир Темур Биби Робия ривоятини жуда яхши кўрарди. Биринчи марта йигирма ёшдалик вақтида Шайх Шамсиддин Кулол Кешдаги чорбогида отасига сўйлаб берганда эшитган, кейин пири комил Шайх Тайободийдан қайта-қайта тинглаган, сўраб-суриштирган... Ҳар сафар унга ривоят янгидай туюлар, ул авлиёнинг қоронғида бармоқлари нур таратиб туриши, жойнамозда ўлтириб ҳавода учиб юриши ва бошқа мўъжизалари борлигидан хабардор эди.

– Филҳақ, дунёнинг лаззати, ҳайҳот, моликул-мулк, зул-жалоли вал-икром Оллоҳ таолога муҳаббатдадур! Тамасиз

¹ Тамуғ – дўзах.

² Мутаассир (арабча) – бирор нарсадан таъсирланган, таъсирланувчан.

меҳр қўймоқ асил инсонийлик аломатидур! – деди Амир Темур аллақандай таважжухда.

– Оре, рост! Асил инсонийлик аломатидур, Амир Соҳибқирон! – тўлқинланиб кетди Мир Саййид Барака. – Маккаи мукаррамада ҳали ҳозир бир ривоятни сўйлай-дурлар, Оллоҳ таборака ва таоло жамоли ишқида ўзидан кеча олган зот авлиё Робия ал-Адавия ҳаж сафарига отланса, Каъбатуллоҳ ўрнидан қўзғолиб, унинг истиқболига чиқар эмиш!

– О!... О!... О!... – деган садолар эшитилди.

– Оллоҳнинг қудратини қарангиз! – сўз қўшди Амир Шоҳмалик.

– Бу қудратга шак йўқ! – тасдиқлади Шайх Нуриддин.

– Ҳа, пири комила рост айтганлар, Оллоҳни севиш ҳар қандай тамадан холи бўлмоғи жоиздур! – мағрур деди Сўфий момо. – Мен уни қўнғлимга жо айлаганман!

– Аммо бу ҳақда такрорлай беришнинг ўзи ҳам тама-дур... – деб қўйди Амир Темур.

Сўфий момо ялт этиб қаради-ю Соҳибқироннинг зукколигига ичида қойил қолди, ҳурмати ортди, гапни тезроқ асил мақсадга буришга уринди:

– Сигирим бор, овунчоқ, шуни сутини сотиб, тирикчилик қиламан. Бировга мухтожлигим йўқ... Лашкар-бошиларингдан бири уйимга кириб, сут сўради. Йўқ, деб қўйиппан-да мен муштипар. У зўрлигини кўрсатиб, сутимни тортиб олиб ичди, ризқимдан бенасиб этди... Адолат тилаб келдим, пошшойим!

Амир Темур қўли иягига чўзилганча ўрнидан туриб кетди.

– Бировга зулм қилинмасун, фуқаро-ю мискинлар ранжитилмасун! Жазога тортиладур, деган эрдим-ку! – деди у. – Зудлик билан ўша фармонни бузган лашкарбоши келтирилсун!

Бироздан кейин япалоқ бурнининг чап томонида бармоқдай эт ёпишган гунгурсдай лашкарбоши кирди-ю, ер ўпиб таъзим қилди. Ғазаб отига минган Амир Темур унга қарамади, сутни ичдингми, деб сўраб ўлтирмади ҳам...

Борликқа жимлик чўкди.

– Эй, момо! – деди Сохибқирон. – Кулоқ солингиз! Кўп азият чекибсиз. Бу лашкарбоши сизнинг сутингизни ичиб қўйибди...

– Ҳа, ичиб қўйди...

– Жаллод! Табибни чорла! Қурсоғини ёрсун! Қурсоғида сут бор ё йўқлигини аниқласун!.. Агар сут чиқса, унга жазо берилгай, чиқмаса, тухмат учун бу момонинг тили кесилгай...

Кутилмаган қарордан ҳамма ҳайратда донг қотди.

Сўфий момо аланглаб дам хотиржам ўтирган Амир Темурга, дам табибга, дам турки совуқ жаллодга қаради.

– Пошшойи олам! Пошшойи олам! – кичкириб юборди кейин момо. – Йўқ, йўқ! Қурсоғини ёрмангиз, ёрмангиз! Азобламангиз! Сутимга розиман! Гуноҳидан ўтдим, ўтдим!

– Шундайму?.. Гуноҳидан ўтдингизму, момо? Жуда соз! Жуда соз... – Амир Темур у ёқдан бу ёққа юра бошлади, кейин кутилмаганда буюрди: – Лашкарбоши курсоғи ёриб қўрилсун!

Момо энди йигламсираб ёлворишга тушди:

– Ҳукмингизни бекор этингиз, пошшойи олам! Шафқат айлангиз! Мен эсини еган кампир билмай айтиб қўйибман... Нима қилиб қўйдим-а... Бир бандага жабр этмангиз! Жабр бўлса ўзимга бўлсун!

Ўртага сукунат чўкди. Фақат момони пишиллаганча чуқур-чуқур нафас олгани эшитиларди.

– Англадим... – момога тикилди Амир Темур пинагини бузмай. – Сутингизни ичиб қўйган лашкарбошини кечирдингиз, бу сиз учун адолатли ҳол. Ёки... Курсоқдан сут чиқмаса, тилингиз кесилишидан кўрқдингизму? Аммо мен адолатнинг тагига етмоғим керак... Ҳеч кимга озор етказмасликни буюрғон эрдим. Лашкарбоши чиришни бузибдур. Курсоқ ёрилса ёрилсун, тил кесилса кесилсун, аммо адолатга жабр бўлмасун! Йўкса ҳукмдорлик ҳимматим мени тинч қўймайдур... Жаллод!

– Қиличим бурро, забоним гўё! – янгради жаллоднинг сўзлари.

– Эй, ҳаким!

– Фармонингизга мунтазирман, Амир Соҳибкирон! – кўл қовуштирди табиб.

– Қани, бошла!

Эпкин эсса сезилар даражада атрофга жимлик чўкди.

– Тилимдан айрилсам айрилай, илоё, курсокдан сут чиқмасун! – деб юборди Сўфий момо...

Ҳамманинг кўзи кўлида яраклаган тиг тутган табибда эди... Ниҳоят, кўзи пакиллаган, дағ-дағ титраган лашкар-бошини чалқанча ётқиздилар. Табиб лашкарбоши кемирчагининг тагидан то киндигигача тиг урди! Бу одамни тирик сўйиш эди...

Инграб юборган лашкарбоши ҳушидан кетди. Бурнининг чап томонидаги бармоқдай эт қони қочганидан оқариб кўринди. Табиб кўлини эҳтиёткорлик билан қоринга солди ва бир ҳосилани олиб тиг билан ёрди, яшил тусга айланиб улгурган ипир-ипир... сут чиқди!

“Оҳ ! “деган овозлар эшитилди!

Мубашшир баҳодир табибнинг беҳуш ётган лашкарбоши қорнини тикаётганига индамай қараб турарди.

– Жазоси ўзи билан экан-да... – деди кимдир.

Сўфий момонинг оғзи очилиб қолди.

– Кўп подшоларни кўрдим... Султон Аҳмад жалойир, Султон Барқук, Шоҳ Шужоъ, Султон Зайналобиддин, Шоҳ Мансур... Адолатга риоя қилмайдурлар. Виждон олдида изо тортмайдурлар. Барининг ишлари нопок-у нолойиқдур. – Момо улардан ихлоси қайтганини яширмади. – Аммо... сиздай пошшони умримда илк бор учратишим... Ҳа, ҳаққас рост, адолатпеша пошшо эканлар! Тамғаларидаки, рости-ю русти, деб ёзиб қўйилғон эркан, чиндан ҳам одил пошшо ўзларидурлар! Этагингизни тутғоним чин бўлсун!..

Ўша-ўша, кўк кажавали Сўфий момо Мубашшир баҳодир тинғчиларидан бирига айланди...

– Ва алайкум ассалом, момо! – алик олди Амир Темур.

Сўфий момо турли дуоларни ўқиб, азиз-авлиёларга илтижолар айлади, кейин нималарнидир пичирлаб чап кўлидаги гулдор тасбеҳи билан Соҳибкироннинг сеҳрла-

гандай елкаларига уриб-уриб кўйди. Шарти кетиб парти қолгандай кўринадиган момо, аслида ҳали тетик, бақувват эди.

Умаршайх Мирзо бу аломат феъл-атворли момони хайрон кузатиб турарди. Мироншоҳ Мирзо ирганиброк қарар, валийнёмат бузрукворидай одамнинг бечора бир кампирни шоҳчодирга киритиб, сўзлашиб ўлтирганлари унга малол келарди.

“Адолат эмиш, — деб ўйлади Мироншоҳ Мирзо, — парвардигорнинг ўзи беш бармоқни тенг қилиб яратмагон-ку, адолат қаердан бўлсин?..” У ҳатто гапирмоқчи эди, аммо Амир Темур момога қараб деди:

— Қандай хабарлар бор?

Момо кўп нарсаларни гапириб берди. Амир Темур Шероз билан Козерун йўллари ҳақида сўради, қаерларда қандай тепаликлар, кўприклар борлигини аниқлаб олди. Козерунга етмай, Потила деган жойда баланд тепаликлар борлигига диққатни қаратди. Эшитаётган вақтидаёқ ичида ўз фикрларини пиширган, нималарнидир чамалаган Соҳибқирон:

— Халлоқи безаволга салламно!.. — деди оҳиста...

Ҳазиначини чақириб, момога минг динор пул, бир канизак, ноёб либослардан катон кўйлак, занданача матодан тикилган мурсак ва яна кўп нодир нарсалардан инъом этишни буюрди.

— Ҳожат эрмас, Амир Соҳибқирон, ҳожат эрмас! — эътироз билдирди Сўфий момо. — Сўзимни тўғри англангиз, асло бирор тамани ўйламай, ёлғиз Оллоҳга муҳаббатим йўлида бу йўлга кирганман...

— Канизак сизга ҳамроҳдур, пул ва либослар хайр-садақага ярайдур... — деди Амир Темур. — Бари Оллоҳнинг йўлида...

— Майли, бир сўфий ожизага худонинг илтифоти, сизнинг хайр-садақангиз сифатида қабул қилайин, — розилик билдирди ниҳоят момо.

Нафсиламрини айтганда, Шоҳ Мансурнинг тунги ҳужуми Соҳибқирон учун ҳам кутилмаган ҳодиса эди. Ҳа, уруш

чиндан ҳам майдон кўрган эрнинг иши. Ҳарбий ҳийла, устакорлик, маккорлик, қувлик, ҳушёрлик, зийраклик, турли алдов усуллари музаффариятнинг кўмакчиларидир. Тажрибада бари қўлланилади, барига йўл очик. Муҳаммад алайҳиссаломнинг “Ал ҳарб-у ҳадиъатун” – уруш ҳийла билан бўлур, деган сўзлари машҳур.

Амир Темур фикрича ҳам, майдондаги ҳийла ҳийла эмас, балки заковатнинг намоён бўлишидир. Душманни одатда куч билан эмас, ҳийла билан енгадилар. Бунда кўп қон тўкилмайди, балки шунинг учун ҳийлага эҳтиёж бор...

Шуларни ўйлар экан, Амир Темур Шоҳ Мансурнинг барибир саркарда сифатида ҳали анча ғўр эканини сезди. Йўқса шахзода Муҳаммад Султон кўшинига қарши чиқар экан, унинг ёлғиз эмаслигини, ортида Амир Темур Кўрагондай саркарда турганини, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо лашкарлари ва яна бошқа кўшинлар таянч эканини англаган бўларди. Чин саркарда бир ишга киришишдан аввал чиқишни ўйлаб қўяди, нафақат кўшиннинг жойлашган ўрни, балки душмanning йўли, лашкарининг чўғи, шамолнинг қай тарафдан эсиши, офтобнинг кўзга тушиш-тушмаслиги, ҳатто иложи топилса, жанг вақтида осмонда учиб бораётган қушлар, кезажак булутларнинг вазиятини, уларнинг жангга ёрдам бериш-бермаслигини ҳам ҳисобга олади, тайёрланади. Ўзи даставвал жангга киришмайди, балки саркардаларни ишга солади, лозим топилганда, ошкора чекинади, вақтида чекиниш иснод ҳисобланмайди...

Амир Темурнинг ўзи ҳам ичида тан олди: уни ғафлат босибди. Турон кўшинлари бироз пароканда, бир лашкар Тахти Жамшид томонда, бошқаси Шероз билан Козерун орасидаги лашкаргоҳ қилиб белгиланган майдонга отланган, Амир Шоҳмалик кўшини эса Язддан эртага етиб келади... Барини йиғиш, тартибга солиш учун фурсат керак. Шоҳ Мансур Сўфий момо айтганидан ҳам бироз олдинроқ отини қамчилаб қолибди.

УН УЧИНЧИ БОБ

I

Турон кўшини Шоҳ Мансур аскарлари жойлашган Шерозни айланиб ўтиб, шаҳарнинг ғарбида Козерун йўлидаги Потила деган ерда баланд тепаликда чодир тикди. Сўфий момо тўғри айтган экан. Бу ердан дунёнинг тўрт томонини томоша қилиш мумкин, узоқ-яқинни чамалаш осон... Зафарқарин лашкарнинг ҳайбати ноғора ва карнайнинг дабдабали садолагига ўралганди, улуғ сурон шаҳардагиларга баралла эшитилиб турарди.

Шоҳ Мансурнинг ҳужуми, кутилмаганда, тушга яқин бошланди. У қорақўюнлилар сардори Амир Қора Юсуфнинг қудратли лашкар билан етиб келишини интиқ кутиб қолди. Бироқ хануз хабар йўқ... Музаффарийларни-ку, оқибатини ўйламай, барини ўзи тумтарақай қилди, ўз қанотларини ўзи кесгандек қатл этдирди, кўзларига мил торттирди, қувди, ғорат айлади... Султон Зайналобиддин ҳам, Шоҳ Яхё ҳам, бошқалар ҳам йўқ, бири қамоқда, бири қувғинда... Лекин Султон Зайналобиддин уйланган Ироқ ҳокими Султон Увайснинг Хуросон-у Форс-у Ироққа донғи ёйилган ожизаси, хурилик Дилшод Хотун чиндан ҳам Шоҳ Мансурнинг юрагидан урганди! Бир кўз кирини ташлаган ҳар қандай кишининг ҳам бу маҳликога вола-ю шайдоликда узоқ кечаларни беором ўтказиши турган гап эди.

Дилшод Хотун гўзалликда, хусн-у малоҳатда тенги йўқ, ўз вақтида музаффарийлардан нуфузли Шоҳ Махмуд ҳам бу қизга оғиз очтирганди. Музаффарийлар обрў-эътибор учун ўзаро жон олиб, жон бериб курашишар, номи чиққан қизни келин қилиб олиш ҳам шараф ҳисобланарди.

Ҳаммадан олдин Шоҳ Шужоё ўзғирликни ўринлатди – ўз ўғлига нодираи даврон малакни унаштиришга эришди. Бу никоҳ Шоҳ Шужоё шавкатига шавкат кўшди-ю, Шоҳ Мансур қалбининг тубига зил-замбил тошдай ботди, адоқсиз изтиробларга солди. Энди аламини олиш учун ашаддий душмани Султон Зайналобиддинни Қалъаи Сафид зиндонига ташлатди, бу ҳам етмагандай кўзига мил торттир-

ди, унинг хотини, кўнгил матлаби дўндикқина Дилшод Хотунни эса ўз ҳарамига киритди... Ҳа, Чингизхон билиб айтган: душманнинг отини миниб, хотинини ўпмоқдан ортиқ лаззат йўқ... Шоҳ Мансур бунга иймон келтирди. Биринчи кечадаёқ аёл зоти нима эканини илк бор ҳис этгандай бўлди, тонгда дунё унинг кўзига кечагидан бошқача, бағоят дилрабо ва мафтункор кўриниб кетди...

Сабри чидамаган Шоҳ Мансур энди ёрдамдан умид узиб, ёлғиз ўзи ҳужумга киришди. У икки қанот сардорларини ёнига чорлатди.

– Беллар маҳкам боғлансун! Отлар айили қаттиқ тортилсун! Қиличлар қиндан чиқарилсун! Ё ҳаёт, ё мамот!

Чиндан ҳам, саркарда сифатида унга ҳали кўп нуқсонлар соя ташлаб турарди. Чунончи, савк-ул жайш ва таъбият-ул жайш¹ борасида етарли билимга эга эмаслиги билиниб қолди. Аслида, шабихун вақтида кўп навқарларидан ажралганидан сўнг, – Амир Қора Юсуфдан-ку дарак йўқ, – ортига чекинмоғи лозим эди. Аммо кўнглига ўрнашиб олган ўринсиз ғурур, иззатталаблик, калондимоғлик, такаббурлик, алам қадамни тўғри йўлдан четга ташлашга ундади... Бунда инсон ўз ожизлигини сезмай, ҳамиша афсуснадоматларга чулғайдиган кўчага кириб кетади. Буни сардорлар аниқ билардилар, бироқ тажанг подшога, ҳозир чекиниб кетайлик, куч тўплайлик, кейин саваш қурайлик, дейишга журъат этолмадилар.

“Келаман, деб панд берган (балки, атайлаб!) бетайин Амир Қора Юсуфга ҳам Шоҳ Мансур ўзининг кимлигини бир кўрсатиб қўйиши керак!...” – деб ўйлади қайсарлиги тутиб у ва ўзининг ҳам аввалроқ Амир Қора Юсуф мактубига вақтида жавоб қайтармаганини эслади... Эслади-ю жаҳл устида ичидагилари ташига чиқиб кетди: – Кимсан, Шоҳ Мансур кўрқиб-писиб ортига чекиниб кета берадирму? Шоҳ Мансур-а? – деб юборди чўқморини салмоқлаб бош узра силкитар экан. – Зинҳор! Зинҳор!.. Агар чекинсам, кундуз телпакли мағрур бошимни кундага қўяман!..

¹ Савк-ул жайш, таъбият-ул жайш (арабча) – ҳарбий атамалар: стратегия ва тактика, маъноларида (муалл).

Шоҳ Мансур беш юз чоғли киличи кескир, тундаги машаълалар ёруғида яраклайдиган заррин мато билан ўралган темир багтар¹ кийган шиддатли, чакинқадам йигитларни бир жойга йигди. Тағин отлар думига қозонлардан боғлаб олиш буюрилди. Ноғоралар кокилди, бурғулар чалинди.

Амир Темур чодир тикилган тепагача тахминан икки фарсахча масофа бор эди. Шоҳ Мансур фавқулудда таважжухда замон сингари ўзғир оқ тулпорига минди ва ёв томонга от қўйди. Шовқин-сурон, данг-дунг садолари душман дилига кўрқув солар, беш юз эмас, балки беш юз минглик қўшиндек тасаввур уйғотарди.

Отига шиддат билан қамчи ураётган Шоҳ Мансур ўнг-у чапга қилич сермар, ганим лашкари бас кела олмай ортга чекинар, яна олға ташланар, каллалар шарт-шарт узиларди.

– Эҳ-хе, хе-е-ей!.. Эҳ-хе-е-ей!.. Сабр-тоқат этагидан тутган, савоб-у ёзуқлари учун Оллохдан эҳсонлар кутган ўша Шоҳ Мансур мен бўламан!!!.. – хайқирарди Шоҳ Мансур аллақандай жазавада...

Унинг овози жанг сурони ичида узокларга етиб борар, жўровоз хайқиришган навкарлар, шу палла агар у осмондаги ойни узиб бер, деса, узиб беришга тайёр эдилар.

Қуюндай тезликда от сурган Шоҳ Мансур ҳеч нарсадан хайиқмай Турон қўшини сафини ёриб ўтди...

– Эҳ-хе-е-ей!

– Эҳ-хе-е-ей! – хайқиришарди изма-из келаётган сипоҳлар, саркардалар.

Ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас, деган мақол шу ерда тўла-тўқис тасдиғини топди. Шоҳ Мансур бағоят қайсар ва бебош ғазаб дулдулига минди, ҳозир уни ҳеч ким, ҳатто меҳрибон онаизори ҳам йўлдан қайтара олмасди!

У беаёв ҳалокатга, тубсиз жарликка бораётганини аниқ билар, ортга ҳам йўл йўқлигини теран фаҳмларди. Ҳа, ортга йўл йўқ! Ўлимга маҳкум одам умри тугаётганини билгач, худонинг инсонга ато этган буюк неъматини интиҳосини сезиб, жасорат томирлари кўзғолади ва илгари йиллар

¹ Багтар (форсча) – темирдан ясалган, усти бахмал ёки заррин мато билан қопланган уруш кийимли (муалл).

давомида амалга ошира олмаган ишларини қолган санокли дақиқаларда рўёбга чиқаришга интилади.

Шоҳ Мансур ҳозир кўрқоклардек чекиниб, қочиб-букиниб юришни ўзига эп кўрмади, у музаффарийларнинг беомон душмани Амир Темурга қарши бош кўтариб чиқишга қарор берди. Музаффарий жасур подшонинг ҳаракатида бешафқат мантиқ бор эди...

Вовайлолар¹ бўлсинки, музаффарийларнинг ҳеч бири туронлик оддий амир ўғли, лекин аслида дунёнинг машҳур шаҳаншоҳларини кунпаякун қилаётган Темурлангга қарши ғолибона туғ хилпиратиб чиқолган эмас!.. Ҳатто музаффарийлар ичида дунёга машҳур Шоҳ Шужоёдай қудратли ҳукмдор, соҳиби салтанат ҳам юрак ютиб, қилич кўтариб Амир Темурга рўбарў бўлолмади, аксинча, ялиниб-ёлвориб мактуб ёзгани етмагандай, валиаҳд ўғли Султон Зайналобиддинни ҳам Соҳибқироннинг ҳимоясига топширди.

“Наҳотки, замонлар ўтиб, тарих сарҳисобида биронта ҳам музаффарий подшоҳ Темурлангга қарши чиқа олмаган, деб ёзсалар? – аламли дерди ўзига ўзи Шоҳ Мансур. – Юз йил давомида у ёғи Ҳамадон-у Хуррамобод, Язд-у Исфаҳон, Рей, бу томони Абаркуху Шероз, Хурмуз-у Кирмон сингари музофотларда давр-у даврон сурган музаффарийлар шаънига ҳақорат-ку бу! Бас!.. Кимдир чиқиши керак! Кимдир чиқиши керак...” Адади йўқ нохуш ўйлар Шоҳ Мансур кўнглини тобора киймаларди. Форс вилояти тарихида номи олтин зарварақларда ёзиладиган юз йиллик машҳур сулола, юрт обрўси, шуҳратини сақлаш Шоҳ Мансур назарида, ҳозир унинг зиммасига тушиб турибди. Форс ҳукмдори буни теран англаб етди ва аллақандай туйғуданми, ғурурданми, ўзини кўкраги баланд кўтарилгандай сездди. Ҳали бу сулола жаҳон айвонида давр-у давронлар суражак!

Кутилмаганда, кўнглига даҳшатли фикр келди: майли енгилса ҳам, ўлса ҳам рози, фақат аввал Амир Темурни асфаласопилинга жўнатиши керак! Кейин уни нимталаб ташласунлар, гўштини канорага илсунлар, майли, майли!

– Эҳ-ҳей!

¹ Вовайло – афсус, аттанг, эвоҳ.

– Эҳе-хе-е-ей!.. – садолари эшитиларди ҳар томондан ва гўё ўзи хайқириб айтган сўзлар майдонларни оралаб қайтиб келиб, Шоҳ Мансурнинг ўзига мадад бераётгандай туюларди.

Амир Темур лашкарни кўнгилдагидек тартибга солиб улгурмади. Шошилинч Амир Аллоҳдодни қоровул фавжига, ортидан Амир Шоҳмаликни ҳировул фавжига тайинлаб, олдинги жабҳани мустаҳкамлаб қўйди. Жавонғорда Муҳаммад Султон, баранғорда амирзода Пир Муҳаммад етагида Шайх Нуриддин каби жанг кўрган баҳодирлар саф тортди. Умаршайх Мирзо билан Мироншоҳ Мирзо кўшинларини захирада қолдираркан, фақат фармонни кутишларини тайинлади. Ўзи эса қўлда қарор топди.

Олдинда Амир Темур жойлашган тепаликка йўл очилганди. Кейин Соҳибқирон бу маъшум ҳодисанинг келиб чиқиш сабабларини тажриба тошига уриб текширди. Ҳамиша хушёр турадиган кўшин бошликлари вазиятни яхши англамай, ғафлатда қолиб, бир-бирларига ишониб, бепарволикка йўл қўйибдилар. Урушнинг тақдири лаҳзага боғлиқ эканлигини унутибдилар.

Одатда, кимдир узоқдан “хай-хай” лаб отини шиддат билан ўқдай учириб келаётган бўлса, ҳар ким ҳам беихтиёр йўл беради, жилла курса, ўзини четга олади. Қалқонини елкасига осган, қўлида икки қилич тутган Шоҳ Мансур фурсатни ғанимат билиб, каловланмай Соҳибқиронга яқинлашиб кела бошлади...

Ҳамма кўшин майдонда, Соҳибқирон вазият танглигидан ўзининг хос навкарларини ҳам савашинга юборган, чодир олдида йигирмага яқин аскар бор, холос. Амир Темур хезланган душманга ўқ отмоқчи эди, қараса, садокни кўтариб юргувчи найзадори – хос аскар иёнида йўқ, қаттиқ кўрқиб кетганидан, жон саклаб ўз жойини ташлаб қочибди!

Шу палла Шоҳ Мансур, – ўзи ҳам Амир Темур Кўрагон билан юзма-юз турганига ишонмади! – бақирганча ҳамла қилди, ҳатто қиличнинг учи Соҳибқирон дубулғасига тегиб жарангли садо берди!.. Кейингисидо довудий совут Амир Темур жонига оро кирди...

Соҳибқирон шижоат билан жойидан кўзғолмади, қўлида қиличини ўйнатганча қаттол душманни ёнига яқинлаштирмади. Кутилмаганда, кимдир, тўпалонда овознинг қаёқдан чиққанини билиш мушкул эди, “Оллоҳумма мансур Темуран¹!” деб қаттиқ қичқирди! Учқир найза тутган аллақандай номаълум бир отлиқнинг ҳайқириғи ҳаммани рухлантириб юборди!.. Кейин Амир Темур ўша отлиқни чунон излатди, аммо у изсиз ғойиб бўлганди.

Соҳибқирон турли тарафдан хушёр тортган, шижоатлари кўзғолган баҳодирларнинг от солганларини кўрди! Тангри таоло уни ўз хифз-у ҳимоясида сақлади, Соҳибқирон буни юракдан туяр, Ҳаққа шукроналар айтарди. Айни шу ҳолат, ғафлат, жасорат, совуққонлик, бепарволик, хотиржамлик ҳайратда қолган Шоҳ Мансурнинг шиддатини синдирди, ғалабага бўлган ишончини саробга айлантирди!

– Хотиржамликни кўрингиз!.. – деб юборди у, Соҳибқиронни назарда тутиб.

Бирдан: “Қоч!!!”, “Қўлингни узиб оламан, даъюс!..”, “Думингни тугиб кўяман!” – дея наъра тортган Амир Шоҳмалик шувуллаган ўқдай етиб келди.

У хировулда экан, Шоҳ Мансурнинг йирокда бақирганча, Соҳибқирон чодир томон елиб бораётганини илғадую юраги шув этиб кетди! Дарҳол ўша ёққа от бошини бурди! Шоҳ Мансур учинчи марта Амир Темурга қилич урмоққа чоғланганди, ғазабланган, қуюқ қошлари чимирилган Амир Шоҳмалик чап қўлидаги қалқонини Соҳибқиронга тутиб улгурди, ўнг қўлидаги кескир қилични ярақлатиб Шоҳ Мансурга солди! Қайдандир Ахий Жаббор баҳодир етиб келди. Шу палла Мироншоҳ Мирзонинг:

– Нокасни журъатини қарангиз! Кимга қўл кўтаришни билиш керак, абла-а-ах!!! – деган сўзлари баралла янгради.

Бирдан Шоҳ Мансур чап билагини қилич чимиллатиб ўтганини фаҳмлади. Кўз кири билан атрофга боқди: ўн-ўн бешга яқин йигити шиддат билан саваш қурмоқда, бошқалар эса турли томонларга сочилиб кетган... Кучлар тенг эмасди. Унинг устига, он ўтган сайин ғаним кўпаймоқда...

¹ Оллоҳумма мансур Темуран (арабча) – Ё Оллоҳ, Темурга зафар ато эт!

У беихтиёр от бошини орқага бурди...

Соҳибқирон қочишни ғанимат билган Шох Мансурнинг оқ отига назар соларкан, Хонўғлонни эслади. Бўйни узун оқ тулпор аъло хислатларга эга, насли тоза экани кўриниб турар, соҳиби билан бирга жанг қилар, душманни олдидан келса, тишлар; орқадан келса, тепарди. “Асил зотли отлар шундай бўлади!” – деб қўйди ичида Соҳибқирон.

– Эҳ-хе, эҳе-е-ей! Сабр-тоқат этагидан тутган, савоб-у ёзуқлари учун Оллоҳдан эҳсонлар кутган ўша Шох Мансур мендурман! – деган сўзлар янгради яна...

– Шох Мансур ўлдирилмасун! – деб кичкирди Амир Темур кутилмаганда...

Соҳибқирон сўзини тўс-тўполонда биров эшитди, биров эшитмади, ўйлашга ҳеч кимда фурсат ҳам йўқ эди бу палла...

Сезилар-сезилмас чекинар экан, Форс ҳукмдори Амир Шохмалик билан савашишга киришди... бирдан ўнг бикинига найза қадалганини билмай қолди. Бу Ахий Жаббор баҳодирнинг иши эди. Ногаҳонда бўйнига найза санчилди, иккинчиси елкасига тегди. Юзи тилинган Шох Мансур ҳали ҳам ўнг қўлида қилични ташламай жангни давом этдирарди. Атрофга бокса, ёлғиз ўзи қолибди, жангчилари бари ҳалок бўлибди...

У беихтиёр қаради-ю... шуурида тезроқ ортга чекинмоқ керак, деган аччиқ ҳақиқатни англади! Чекинмоқ керак, чекинмоқ керак... Бутун ниятлардан, ўч-у қасослардан, олийжаноб салтанат тахтидан, доғ тушмаган сулола шарафидан чекинмоқ керак, чекинмоқ керак... Буни ундан кўра олдинроқ оқ тулпор сезгандай шиддат билан ортга ўтирилди ва қуюндай елиб кетди! Ортидан Мироншоҳ Мирзо от қўйди, аммо оқ отга етиш мушкул эди. Шох Мансурнинг оти тездаёқ чанг-тўзон ичида кўздан йўқолди...

Жанг майдони ғиж-ғиж ўликлар билан тўлиб ётар, оёқ ости ҳаммаёқ қон эди. Оқ тулпор агар яна шу суръатда елса, ёлга ёпишиб олган эгаси кулаб тушиши мумкинлигини англагандай секинлашди.

Ростдан ҳам, бир неча еридан яраланиб ҳолдан тойган,

мажолсиз Шох Мансур отда аранг ўлтирар, жароҳати қаттиқ азоб берар, беаёв ташналик бошқа томондан қисарди. Вужу-ди қакрар, томогини ҳўллашга бир қултум ҳам сув йўқ... У чорасиз қурол-яроғини ташлаб, кетишни унча истамай тайсаллаб турган оқ тулпорни ҳам ҳайдаб юборди, ўзини ўлганга солиб, мурдалар ичига яшриниб олди... Атрофда бирон одам шарпаси сезилмади. Балолардан кутилдим, деб ўйлаган Шох Мансурнинг хира торта бошлаган кўзлари ўз-ўзидан юмилди...

II

Амир Темур музаффарийларнинг сўнгги подшоси Шох Мансур тақдири нима бўлганини билолмай безовталана бошлади:

– Шох Мансур қочибдимۇ? – дарғазаб сўради у амирлардан.

– Майдонда борарди, бирдан қарасак, ғойиб бўлди... – жавоб берди Амир Шохмалик. – Чамаси, от устида ўлган-у, кулаб тушганми дейман. Қаттиқ ярадор эди...

– Қаттиқ ярадор эди. Тўзон ичида йўқолди. – тасдиқлади Мироншоҳ Мирзо. – От устида аранг ўлтирарди. Ўлган, бу аниқ...

– Шох Мансурдай кишилар осонгина ўлиб қўя қолмай-ди! Ўликлар бирма-бир текшириб чиқилсун! Қидирилсун! Топилсун! – амр этди Амир Темур ва қалтис вақтда ўз жойини ташлаб қочган найзадорини туттириб, қатлга тортишни буюрди. Қўрқоқни Мироншоҳ Мирзонинг ўзи саккиз нимта қилиб чопиб ташлади.

Барча амирлар-у навкарлар ҳар қаёққа тарқалиб, шиддат билан майдон оралашга киришиб кетдилар. Ётганларнинг ўликми, тирик эканини билиш учун найза санчиб кўрардилар. Излаш хийла давом этди.

– Шох Мансур ўлган, излаш бефойдадир... – деди кимдир умидсизланиб. – Тополмай овораи сарсон бўламыз, холос.

– Тўғри, мен юзлаб мурдага найза санчиб чиқдим, биронта тиригини учратмадим... – қўл силтади майманалик

амир ҳам.

Сўзга термизлик амир аралашди:

– Ўлган бўлса, бошини олиб бориш керак. Эмаса, ким ишонади?

Ҳамма ҳориб толди. Қош қорайиб борарди. Энди қайтамиз, деб турганларида, майдон ичкарирогида юрган, яқинда амирлик мартабасига эришган майманалик амир чалқанча ётган мурдада тириклик шарпасини сезди-ю кўзлари кинидан чиқиб кетай деди!

Шоҳ Мансур ухламоқни истар, аммо бунинг иложи йўқ эди. Бирдан хаёллар қуйилиб босиб келди:

“Нима қилиб қўйдинг, эй Шоҳ Мансур? Музаффарийлар салтанати заволга учради! Сен билан тугади... Бари тугади! Афсус, қўлингда сақлаб қола олмадинг. Юртингга ғаним оёқ қўйса, курашмоқ керакми? Керак! Сен курашиб тўғри йўл тутдинг. Аммо қандай курашмоқ керак? Беаёв душманга якка-ёлғиз рўбарў чикмоқ тўғрими? Нима учун бутун музаффарийлар бирлашиб юртни қўрикламадилар? Йўқ, улар юртни душмандан эмас, бир-бирларидан қўрикладилар! Шоҳ Шужоёдай подшо ҳам Темурлангга мактублар ёзиб, ялтоқланишдан нари ўтолмади. Ҳатто отасидай улуг одамнинг кўзларига мил торттирди, ўглини ёруғ дунёдан бебаҳра этдирди, юртни, салтанатни сақлаш учун шундай йўлга кирдим, деганини Шоҳ Мансурнинг ўзи ҳам эшитган. Юртни сақлаб қолиш учун отани, укани, қариндошни ўлдирмак лозимми?.. Балки Шоҳ Мансурнинг хатоси Темурбекнинг мактубига қулоқ солмагани-ю жавоб бермаганидадир? Нима дейилганди ўша мактубда? Эсида, эсида... *“Тамойилимиз андоқдурки, кимдаким бизни тан олмаса вилояти талон-торожсга қолур. Кимки эл бўлиб ҳузуримизга келса, азиз тутиб, ўзларимиз бирлан тенг кўргоймиз, вилоятига зиён-заҳмат етказмағоймиз...”* Ҳа, эсида... Вилоятга зиён-заҳмат етмаса, азиз тутиб юрса, бунинг нимаси ёмон?

Йўқ, душманга эл бўлиб бормоқ, бош эгиш деган сўздир. Шоҳ Мансур бир умр мағрур яшади, шундай ўтади! Аммо мағрур яшамоқ учун ўзгаларни ўлдирмоқ шарт ҳисобланурму? Султон Зайналобиддинни нобино этдинг,

Шоҳ Яхёни абгор айладинг... Ҳа, сен ҳам юртни, салтанатни сақламоқ учун шундай йўлга кирдим, деб айтишинг мумкин!.. Аммо баридан ёмони – Амир Муборизиддин Муҳаммад ибн Музаффар асос солган салкам саксон йил даврон сурган Музаффарийлар салтанати сенинг қўлингда патарат топаётир!!! Сенинг қўлингда!!! Боболар асраб-авайлаган салтанатни, аждодларингнинг барини йўқлик чоҳига отдинг. Туғилдинг, ўсдинг, вояга етдинг, тахтга миндинг, даврон сурдинг, дунёларга доврुक таратдинг, лекин бари музаффарийларни гўрга тикиш учун қилинган ҳаракат бўлиб чиқди...”

Шу ерда хаёл бўлинди. Кимдир найза тутганча атрофда тимирскланиб юрарди. Қарай деса мажоли йўқ... Бирдан биқинига найза санчилди, лекин у сездириб қўймай деб, сас чиқармади, аммо иккинчи марта аяган кўзга чўп тушар деганларидай, найза қилич теккан елкасидаги ҳали оғриётган жароҳатига тегиб кетди! Беихтиёр инграб юборганини билмай қолди.

Майманалик амир ҳайратда ортга тисарилди. Олдида, совути қонларга бўялган аллаким ётарди.

– Менга омонлик бер! – тилга кирди “мурда” бирдан. – Мени ўлдирма!!!..

– Кимсан? Отинг нима?.. – сўради жон ҳолатда қўрқиб кетган амир сал ортга тисарилиб.

– Мен... Мен... Шоҳ Мансурман!..

– Шоҳ Мансур?!

Юзи қип-қизил лолага ўхшаб қонга бўялган Шоҳ Мансур тирсагига таяниб туришга уринди.

– Шоҳ Мансурман... Сўзлашга ҳам ҳолим йўқ... Мана, бу дур-у забаржадларни¹ ол! – Шоҳ Мансур кейин чап қўли бармогидан катта ёкут кўзли тилла узук чиқарди. – Буям сенга... Фақат мени бировга билдирма! Қўйиб юбор!.. Сен мени кўрмадинг, мен сени...

– Эҳ ланъати! Одамларни юзсизлигини!.. – деди майманалик амир дарғазаб. У рўпарасидаги одам Форс вилоятида узоқ йиллар давр-у даврон сурган, душманларини

¹ Забаржад (арабча) – шаффоф сарғиш ёки яшил қимматбаҳо тош.

зир титратган, музаффарийлар сулоласининг сўнгги вакили эканини билди, аммо ўзини танимаганга олди, кўнглини қамраган қўрқув ҳисларини нари қувиш учун ясама сиёсат қилди: – Шох Мансурман, деб кекирдагини чўзишини қара! Дуруғгўй¹! Ҳамма Шох Мансур бўб кетди! Шох Мансур сенга ўхшаб қоптими? Шох Мансур-а! Уни музаффарийлар подшоси Шох Мансур, деб қўйибдилар! Мана шу ётган латта Шох Мансур эмиш! Бу ёкдагиларни пандавақи деб ўйлаяпсанми? Сен... сендайларни тумшуғини эзиб қўйиш керак!..

Майманалик амир Шох Мансурнинг ёқасидан олиб торткилай бошлади.

– Тўхта, тўхта!.. – инграб юборди Шох Мансур. – Ишонмасанг ишонма, майли... Аммо ўлдирма! Мени ўлдирмай, Амир Темурга олиб бор!.. Обрў топасан! Ўлдирса ўша ўлдирсун! Олиб бор!.. Мана буларни ол-да, мени Соҳибқиронга етказ!.. Етказ!..

Шох Мансурнинг ортиқ гапиришга мажоли йўқ эди.

– Нима, тиллангга зорманму, узук тутасан?.. Атиги битта узугинг бор экан! Ўзимда тўрттаси бор! Майманада ундан ҳам кўп! Шох Мансурман, дейди-я! Вей... жонимни сақлаб қолай деб, ўзимни ўликка солиб ётибман, дегин ҳали?.. Аблах!..

Силкилаётган амир жаҳл билан ёқани қўйиб юборди. Шох Мансурнинг боши тақ этиб ерга тегди.

Иттифоқо, майманалик амир “Шох Мансур ўлдирилмасин”, деган фармондан беҳабар эди. Бирдан фалончи, ҳеч ким тополмай турган пайтда Форс ҳукмдори Шох Мансурни тутиб ўлдирибди, деган шов-шувли гап унга шарафлироқ туюлди. Илтижоларга қулоқ солмади...

Шу палла узоқдан икки навқарнинг келаётганини кўрди-ю саросимага тушди! Агар улар яқинлашса, баридан қуруқ қолади... Ўлжасини тортиб олишлари аниқ! У шошилганча ўлжасига човут солган бургут мисоли Шох Мансурга ташланди!

Шох Мансур сўнгги кучини тўплаб майманалик амир-

¹ Дуруғгўй (форсча) – ёлғончи (муалл).

нинг башарасига мушт туширди, шариллаб бурнидан қон кетган амир “Иҳ!” деганча гандираклаб орқасига тисарилди... Шартта ёнидан ханжарини суғуради-да, шоша-пиша Шох Мансурнинг бўғзига ботирди! Тезликда қон қўли билан каллани кесиб олиб қопга, дур-у забаржадлар-у тилла узукни эса қўйнига солди...

“Шох Мансур топилибди!..”, “Тирик экан!”, “Фалон амир бошини кесиб олибди!”, “Омади бор экан-а!” каби овозалар тарқалди. Эшитганлар Форс ҳукмдорини тутиб олган майманалик амирга ҳавас қилиб қарардилар.

Қопни очганларида, Амир Темур юзи таниб бўлмас даражада қонталаш каллага қараб, Шох Мансурники эканидан шубҳаланди. Майманалик амир сўзларининг ғози йўқ-дек туюлди-ю Форс ҳукмдори қариндошларидан борми, деб сўради. Шох Яҳёнинг дароз бўйли дўнг пешона ўғлини топиб келдилар.

– Бошида сочи йўқ, кал... аммо шумикин? Ҳа-ха... шу экан... танидим... Мана, ўнг қулоғи орқасида каттагина қора холи бор... Аниқ, амакимники... Шох Мансур амаким шу... – деди Шох Яҳёнинг ўғли йиғламсираб, кўзларига ёш олганча.

Амир Темур индамади. Унинг борлиғини қандайдир номаълум изтироб, афсус-надомат чулғагандай эди. Жимлик чўкди. Яқинда ҳаж сафаридан қайтган пири муршид Мир Саййид Барака сўз олишга журъат этди: – Инсоннинг вужуди – яратганнинг иморати... Бу иморатда турли ходисалар юз берадур. Амир Соҳибқирон, ҳаммамиз ҳам бандалардурмиз, бандасининг кўнгли ҳамиша ярим бўлур. Оллоҳнинг қудратига ҳам, ғазабига ҳам чек йўқ...

Амир Темур босиқ деди:

– Ҳаллоқи безаволга салламно! Оллоҳнинг қудратини тан олмай илож йўқ. Илож йўқ... Аммо марднинг хор бўлганини кўрсам, у душман эрса ҳам, кўнглим эзиладур. пирим! Чунки, у ўз номи билан мард! – Мир Саййид Баракага қараб давом этди Соҳибқирон. -. Мардлар мана шундай хор-зор, кўрқоклар қўлида ўлиб кетадурлар... Султон Жалололдин ҳам бир номард қўлида жон берди.

Кудратли эрлар таҳқирланса пасткашлар кувонанадир. Шуниси алам қиладур. Аслида яшашга, давр-у давронлар суришга ўша мардлар ҳақдордурлар! Аммо давр-у даврон суриш ҳамиша номард-у нокасларга қоладур. Сув келтирган хор-у кўза синдирғон азиз. Қани адолат? Қаерда ўша адолат?.. Ахир битта марднинг вояга етмаги учун ўттиз-қирк йил даркор... Мардлар кам, кўрқоклар эса ҳар қадамда... Кўрқок бир кунда минг марта ўлади, мард ўлмайди, мард шаҳид бўлади! Аттанг, яхши гапга қулоқ солмади, агар Шох Мансур тирик қолганда, Шерозни ўзига тобшургай эрдим...

– Мард – худонинг тухфаси! – деди пири муршид. – Марднинг сўзини айтдилар, Амир Соҳибкирон...

– Майдонда йиқилиб омонлик сўрагон навкар ўлдирилмайду. Агар ярадор душман омонлик сўраса, сўзига қулоқ солмак керак, у садоқат эгасидур, ўз бегини, юртини деб саваш қурди, яраланди...

Орага ноҳуш жимлик чўкди.

– Мамат! – деди босиқ Амир Темур. – Шох Мансурнинг жасади билан бошини бирга ювсунлар, иззат-икромини жойига қўйсунлар ва музаффарийлар даҳмасига дафн этсунлар!

Ҳамма Соҳибкироннинг кенгфёъллилигидан ҳайратда бир-бирига қаради.

Амир Темур бирдан ўзгарди, беихтиёр қўллари иягига чўзилди.

– Номард!!!!.. Нокас!!! – деган сўз янгради Амир Темур тишлари орасидан.

Йиқилиб ҳолсиз ётган Шох Мансурдек мард жангчини ўлдиришдан орланмаган, совға-инъомлар кутиб турган майманалик амирни дарҳол тутиб қатл этишларини, мол-мулкини эса мусодара қилишларини буюрди...

УН ТУРТИНЧИ БОБ

I

Соғинч бика воқеасини эшитган валиахд Муҳаммад Султоннинг дунёси қоронғи бўлди. Уни бир неча саволлар қийнади. Қиз қаёққа кетиши мумкин? Наҳотки, уни ҳалигача қидириб топиша олмадилар? Қиз ўзи қайгадир қочганми, ёки ўғирланганми?..

Суюкли маҳбубасининг қароқчилар қўлига тушганини ўйлар экан, шаҳзоданинг бутун аъзои баданига заҳарли игналар санчилгандай жойида ўтиролмас, ўрнидан туриб кетарди. Фақат Соғинч бикани шаддод, шижоатли деб эшитганидан, у ўзини хор этишга йўл қўймаслигини сезар, ичида, илоҳи, ўзинг асра, деб парвардигорга илтижолар қиларди.

Валиахд шаҳзода буткул ҳузур-ҳаловатидан айрилди. Кечалари ухлолмай чиқар, дардини кимга айтишни билмасди. Соғинч бикани топишга қаттиқ бел боғлади, қизни излаб тўрт томонга эпчил кишилардан юборди. Амир Соҳибқирон ҳузурларига кириб, шу ожизани излашга ўзигаёқ ижозат беришларини сўрамоқчи эди, бироқ юзи чидамади. Унинг устига, катта малика шаҳзодани тинчлантириб, бу ҳақда бировга оғиз очмасликни тайинлади.

Сароймулкхоним ушбу баайни эртақлардагидек воқеадан ҳайратда ёқасини ушлаб қолди. Шу ёшга кириб шундай ҳодисани эслай олмайди. Соҳибқироннинг бир мақсадлари бор эди. Салтанат сарҳадлари тинч, осойишта бўлмоғи керак. “Агар ёш боланинг бошига бир лаган қўйиб, унга ўн тилла солинса, у бола салтанатнинг бир томонидан иккинчи томонига йўл олса, то манзилга етгунча бир тилла ҳам камаймаслиги лозим!” — дерди Соҳибқирон... Камаймасди ҳам! Энди эса бир тилла эмас, ҳазор-ҳазор тиллалардан-да ортиқ Соғинч бикадан айрилиб ўлтирибдилар. Маҳди улё назарида, қиз бадбин одамлар қўлига тушган, вассалом...

— Сизга сўйлағон эрдим-ку, Амир Соҳибқирон... Шаҳзода Муҳаммад Султон жудаям ёктириб қолғон ожиза ҳақида... — деди катта малика. — Ижозатлари бирлан совчилар юборғон эрдик... Ўшал ожиза...

Суҳбат Козерун йўлидаги Потила деган ерда, баланд тепаликда жойлашган яшил шоҳчодирда кечмоқдайди. Амир Темур Сароймулкхонимга қаради:

– Эсимда, эсимда... Ўшал ожиза ҳақида ширин сўзлар айтғондингиз. Хўб қувонғон эрдим. Ишкни парвардигор суйган бандасига ато этадур. Бу ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Суйиб олса, киши бахтини топғай, муродиға етғай. Биз ҳам ўзларини... суюб олғонмиз-ку, билурлар...

Соҳибқироннинг юзига ёкимли табассум ёйилди. Сароймулкхоним эса ёш қизлардай уялиб ерга қаради.

– Илоҳи, ҳар кимга ҳам ишқ бахтини берсун, Биби! – давом этди Амир Темур, маликани хижолат пардасидан чиқармоқ учун. – Жаҳон шаҳзодасининг ёктириб қолғонлари, унинг устига, Жаҳоншоҳ ибн Жокудай баҳодирнинг ожизаси эканлиги нуран аъло нурдир. Шаҳзода валиаҳдимдур, унга қандай умидлар боғлағонимдан ўзингиз хабардорсиз. Ўша кунларга етказсун!.. Муҳаммад Султон ғаройиб хосиятли йигитдур, Соҳибқирони муаззам Чингизхон бирлан Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон қони унинг томирида жўшиб турибдур ахир! Ҳали биздан кейин Турон салтанатини олам-жаҳонга кўз-кўз қиладурғон, миллатни камолга етказудурғон, киндик қони тўкилғон тупроқ шаънини бош узра тутадурғон валлакатдур бу!.. Бошқа фарзандларимни асло камситмайдурмен, аммо менинг бахтимни, иншооллоҳ, Муҳаммад Султон бирла бермишдур! Турон мамлакати жаҳонда барқарор бўлғай, салтанатлар уни тан олғай! Биз қилмагон ишларни шаҳзода Муҳаммад Султон поёнига етказғай! Халлоқи безаволга салламно!..

Сароймулкхоним ҳазратни кўпдан бундай руҳи яшнаган ҳолда кўрмаганди. У Амир Темурнинг ўз номдор набирасини қанчалар ардоклашини, унинг билан нечоғлик фахрланишини такрор юракдан ҳис этди.

– Валиаҳдимизнинг шаън-шавкатларига муносиб сўзларни дедилар, Амир Соҳибқирон! Камина ҳам бош устида тутадурмен шаҳзодамни... Қайлиқ топамен, деб жонҳалакмен ахир... Биламен, шаҳзодамга айрича таважжуҳингиз бор. Фақат ҳамма фарзандлар қаторида қарангиз, демакчи эрдим,

холос, Амир Соҳибқирон! Бошқалардан ортиқроқ қўйи-шингиздан кўркамен, ҳазратим! Кўркамен!..

Катта малика, Жаҳонгир Мирзони ана шундай ардоқлаб, алоҳида меҳрга сазовор айлар эрдингиз, оқибатни кўрдингиз, демокчи эди аслида, аммо ўзини тийди. Рост гапни, ҳар қанча аччиқ эса-да, Соҳибқирон сабр-тоқат билан эшита оларди. Малика ҳазратнинг бир қарашда замини бўш хаёлларга, рўёдай туюлган орзуларга бутун вужуди билан ишониб қолмасликларини, эҳтиёткорона ёндашишларини истарди, холос.

Амир Темур хаёлга чўмди ва кўп йиллар муқаддам Боғи Чинор оқшомларидан бирида Жаҳонгир Мирзони эртароқ валиаҳд деб атаб, хатога йўл қўйганини, ортиқча эътибор қилганидан – балки, бу тўғри эмасдир! – кўз теккандай бўлганини ўзи Сароймулкхонимга айтгани эсига тушди.

– Бешак-шубҳа, бешак-шубҳа, Биби! –

Соҳибқироннинг чимирилган куюқ қошлари бир-бирига туташди. – Худонинг ўзи кечирсун! Ўзи асрасун! Фарзандларимнинг бари хосиятли! Бирини биридан зинҳор устун қўймағаймен!..

Катта малика қуллуқ бажо келтирди. “Мақсадга ўта қолай..” - ўзини ўзи даъват этди у.

– Сизга сўйлагон эрдим... Ўшал ожиза...

– Нима дедилар?.. Ҳа, ҳа, шахзодам ёқтиргон ожиза...

– Сизга айтмагон эрдик...

Сароймулкхоним воқеани яширмай-нетмай гапириб бермоқчи, маслаҳат ва кўмак сўрамоқчи эди. Аммо шартта ўйлаган ўйидан қайтди: “Амир Соҳибқироннинг минглаб ташвишлари бор, шуни ҳам юк қилиб ўтирмайин, бу – биз хотинларнинг иши...”

Амир Темур нимадир демокчи-ю, тортиниб айтолмаётган катта маликага қаради. Унинг катта-катта кўзларида балқиган меҳр нуридан Сароймулкхоним дадилланди:

– Амир Соҳибқирон, ўшал ожиза... ўшал ожиза... онаизори мусибатини кўтара олмай қаттиқ дардга чалиниб-дур... – усталик билан сўзни буриб юборди ерга тикилганча!

– Ҳай, афсус... Лекин ёш нарсга тез соғайиб кетадур, ин-

шооллоҳ!... Кўли енгил табибларга кўрсатсунлар. Шахзо-дам бунни эшитмадиларму? У куни бироз хаёли паришонроқ кўринди кўзимга.... Билмағонлари маъкул.

– Айтғонимиз йўк, Амир Соҳибқирон! Билмайдурлар...

Сароймулкхоним таъзим этди ва вазиятдан шубҳа-гумонларсиз чикиб олганига ич-ичидан суюнди.

Форс ҳукмдори Шоҳ Мансурга қарши шиддатли жанглар шахзода Муҳаммад Султонни ростакамига чалғитди. Вакт ўтганини ҳам сезмади. Ичи сирга тўлиб кетганидан Искандар Зулқарнайнинг сартарошидай дардини кимга ёришни билмасди. Сартарош сирини айтгани одам тополмай, сахрога чикиб: “Искандарнинг шоҳи бор! Искандарнинг шоҳи бор!” – деб кудукка ёрилган экан.

Шахзода Муҳаммад Султон ҳам бир кудук излаши керак, шекилли. Унинг сир айтадиган бир дўсти йўк. Дўст бўлишни истаганлар бордур. Аммо валиаҳдга ҳамма ҳам яқин келолмайди, салобати босади.

Назарида, ўша бир ойлар аввал Қалъаи Сафид қамалида жасорат кўргизган Арғуншоҳ деган сипоҳ бошқача йигит. Қандайдир кўнглига ўтириб қолди... Лекин, ажабо, уни ортик кўрмади, у жуда тортинчоқ, андишали эканми, доим ўзини четга олиб юради. Яқинроқ танишиши керак. Нимага шундай интилаётганига ўзи ҳам ҳайрон. Сипоҳлигига қарамай, аллақандай амирлардан, беклардан ортиқроқ туюлади. Ҳатто, шахзоданинг фикрича, унинг билан сирдош ҳам бўлиш мумкиндай... Қолаверса, ўша Сафид қалъасидаги жасорати учун унга миннатдорчилик билдириб қўйиш ҳам керак, тош агар шахзода бошига тушганда, уни тепадан ерга кулатиши аниқ эди.

Шахзода бирон кун ўша сипоҳ билан Шероз жанубидаги хушманзара кир-адир аралаш яйловларга чикиб айланиб келишни ўйлаб қўйди – уни факат бир марта кўрган бўлса ҳам, кўзига иссиқ кўринди, негадир эскидан танишдай эди. Бироқ шахзода кўккисдан Язд йўлида пайдо бўлган бузгунчиларни бартараф этгани Ҳумоюн ўрдудан фармон олди-ю, ўша ёкка жўнаб кетганидан ният ниятлигича қолди.

Иккинчи мартасида Ирок юришига бағишланган оши-

гич чақирилган машварат халал берди.

Ажабки, фурсат топилмасди. Шаҳзоданинг бошида ўн икки минг аскар ташвиши... Арғуншоҳ эса лашкарнинг ўнг қаноти – баранғорда ҳировул бўлинмасида сипоҳлик қилади. Аслида, уни ўзига хос навкар этиб олиши керак, шекилли...

Тонг ғира-ширасида чодирдан чиққан шаҳзода, Улуғ Амирнинг юз эллик қадамлар наридаги Потила тепалигида тикилган, атрофини ўн икки минг хос навкарлар ўраб ётган, маҳобатли яшил саропардасига қаради. Ҳамма уйкуда, фақат жануб, ғарб ва шимол томонларда тепаликларда қоровулларнинг ёнаётган гулханлари кўринар, шоҳчодир олдида эғнига заррин кўк чопон ташлаган Амир Темур, одатича, ёлғиз оҳиста кезиб юарди.

Бир парча ҳам булут йўқ осмоннинг фавкулудда мусаффо ва тозалиги илоҳий туйғулар уйғотиб, кўнгилни тўлиқтириб юборар, гўё бу ерда яқиндагинада аёвсиз жанглари ўтмагандай, тинч, осуда, шундай бепоён ва хушбахт оламни бандаларга насиб этганидан худога шукроналар айтарди киши...

Шаҳзода мулозимини нариги адирда жойлашган баранғордан сипоҳ Арғуншоҳни чақириб келишга юборди. Сайис аллақачон шаҳзоданинг оқ отини эгарлаб қўйган, топшириққа кўра сипоҳ учун ҳам бир қора отни шайлаганди. Муҳаммад Султон сабрсизлик билан у ёқдан-бу ёққа юрар, тезроқ йўлга тушишни, хушманзара қир-адирларда Тангрининг шохидлигида ўз сирларини сипоҳга айта олиши мумкинлигини – нега айни шу сипоҳга, бунга ўзи ҳам таажжубда! – сезарди. Аслида, яқинларидан кўра, мутлақо бегона одамга сирларини очишни яхши кўриши, кўнгил ёзиб олиши бандаси табиатида бор нарс...

Кутилмаганда, Соҳибқиронга узокда шаҳар ёқдан икки минг чоғлик олабайроқ оломоннинг ёприлиб келаётгани хабарини етказдилар. Ғизиллашиб югуриб қолган қоровуллардан бирининг овози шаҳзодага баралла эшитилди:

– Шерознинг улуғлари, содоту куззот, казо-казолар, хотин-халаж-у бола-бақралар Амир Соҳибқирон хузурларига келмоқдала-а-а-ар!

– Амир Соҳибқирон хузулларига келмоқда-а-а-р! – қичқирди иккинчи овоз.

– Келмоқда-а-а-лар!.. – бақирди учинчиси.

Ҳали момақалдиروق бошланмай, олислардан унинг шов-шуви қулоққа эшитилганидай оломоннинг суст сурони аста-секин кучайиб борарди.

– Шерозликлар биздан нима истайдурлар? – сўради Амир Темур саропардага шошилинич яқинлашаётган хондан. Султон Маҳмудхон: “Жавоб бер!” дегандай ортидаги вазири аъзам Муҳаммад Жалдга назар ташлади.

– Қоровуллар хабар бердиларким, Шероз аҳли зор-у та-валлога келмақда, Амир Соҳибқирон! – таъзим қилди вазири аъзам сўлқиллоқ ўнг қўлини кўксига қўйиб.

Шу палла тепаликнинг пастидаги қоровул навкарлар рўпарасида тўхтаган оломон ичидан: “Арзимиз бор!”, “Соҳибқиронга арзимиз бор!” деган овозлар қулоққа чалинди. Вазири аъзам саропардадан узоқлашди-да, тепаликнинг четида гувуллаган оломонга қараб турган Амир Шоҳмалик ва Шайх Нуриддин баҳодирларга ишора қилди:

– Арзчиларга айтилсун! Вакиллари чорлансун!.

– Жойингизда тўхтангиз! Вакилларни юборингиз! Вакилларни!..

– Вакилларни юборингиз!!! – қўшилишди қоровуллар ҳам.

Муҳаммад Султон Шайх Нуриддин баҳодирнинг йўғон овозини таниди. У сайисга беихтиёр: “Отни келтирингиз! “- деб қичқирди ва сипоҳни ҳам кутмай ўша ёққа от бошини бурди.

Шероз улуғларидан ўттизтача одам ажралиб чиқди ва навкарлар орасидан шоҳчодир томон йўналди. Олдинда муаррих Ғиёсиддин Али кўринди. Вакиллар йигирма қадамча нарида тўхтаб тиз чўкдилар ва Соҳибқирон ҳайъати томонга қараб саждага бош қўйиб таъзим бажо келтирдилар.

Вакиллардан бирига туришга ижозат берилди. Саропарда олдида издиҳомни жим кузатаётган Соҳибқирон ўсиқ қошларига битта-ярим оқ оралаган, юзлари япалоқ, барваста Ғиёсиддин Алини таниди.

– Ҳазрати олийлари! Агар яна беш йил аввалгидек, музаффарийлар юрт бошида қолсалар, боз адолатсизлик япроқ ёзгай! – деди Ғиёсиддин Али қошларини бир кўтариб кўйиб. – Қулингиз ўшанда ҳам шубҳа-иштибоҳлар ичра мустағрик¹ эрдим, аммо мўътабар даргоҳларида салобатлари босиб, бу ҳақда оғиз очмакка журъатим етмади... Самарқанди фирдавсмонандга борғонимда батафсил айтмакка фурсат тополмадим... Музаффарийлар ягона мамлакатда ҳар бири ўз шаҳрида ўз номига танга зарб этдириб, хутба ўқутдилар, бир-бирларининг қони-ю номусига қасд қилиб, тажовуз таҳликаларидан қутула олмадилар. Авомуннос эл, содот-у қуззот, катта-ю кичик бизга ёлвориб, ҳузурларига таъзимга келишимизни ўтиндилар...

– Ҳақкаст рост! Музаффарийлар элу юртни хонавайрон этдилар! Низолардан гулбоғлар кул бўлди! Бутун нондай кишварни ҳар бири бутунича ютишга уриндилар, оқибатда парчасидан ҳам қурук қолишларини билмадилар!.. – деди Шероз қозикалони.

– Агар уларнинг жабр-зулм қўлларини халқ устидан қисқа айламасалар, эл-юрт вайрон, халқ ҳоли забун бўлғусидир! – қўшилди кимдир.

– Бошқа чора йўқ! Бошқа чора йўқ! Хонумонимизни куйдурдилар! Музаффарийлар кирдикорларидан озурдамиз! Даф этилсун!

– Музаффарийлар йўқолсун! Бизга тинчлик керак! Тинчлик! Тинчлик! – қабалида овозлар ёғилди.

– Амир Соҳибқирон, ҳимматингиз васфида тилимиз қисқа, хома² тўмтоқдур. – такаллуф қилди Шероз қозикалони. – Ҳазрати олийларига элчи юбориб мактуб йўллагон эрдик бир йил аввал. Дуруст англата олмадик, шекилли...

Ғиёсиддин Али, гуноҳкор бандадурман, дегандай бош эгди.

Орага бир неча лаҳзалик жимлик чўкди. Барча Амир Темур нима дер экан, дея илҳақ эди.

– Раҳматли Шоҳ Шужоъ, ўз вақтида ўғиллари Султон

¹ Мустағрик (арабча) – ўйга толган, чўмган.

² Хома (форсча) – қалам.

Зайналобиддин билан Мужоҳиддин Шиблини паноҳимизга олишни тилаб мактуб битғон эрди... – деди шошилмай Амир Темур. – Иккисининг ҳам кўзларига мил тортилғон, ожиз-у нотавондурлар. Самарқандга юборсунлар, деб буюрдик...

– Раҳм-у шафқатлари бекиёсдур! – дарров маъкуллади вазири аъзам Муҳаммад Жалд.

“Бекиёс!”, “Бекиёс!” сўзлари таралди.

Муҳаммад Султон бобосининг раҳмдил ва бағрикент эканлигини биларди, ҳозир бунга яна бир бор кўрди. Кошкийди, дерди бобоси хос машваратларда, кимсани жазолашни ўйламасанг, арқонни узун ташласанг, ҳар кимга жазони худонинг ўзи берсун. Шаҳзоданинг негадир Соҳибқиронга ичи ачиди. Мухтарама волидаси Хонзода хоним ҳам ҳамиша отаси Жаҳонгир Мирзонинг шундай ҳолатларга тушганларидан кўп ҳикоя сўйлаганлар.

Амир Темур тинчиб қолган оломонга диққат билан тикилди:

– Ҳадиси шарифда шундай нодир ҳикмат бор экан: “Мен шундай худоманки, подшоҳлар подшоҳидурмен. Подшоҳлар дили, ҳатто ҳар бир туки ҳам кудратим соясидадур. Кимда-ким амримга бош эгса, унга подшоҳлар дилини меҳрибон қилғаймен. Кимки фармонимга кулок осмаса, подшоҳларнинг қаҳр-у ғазабига дучор этғаймен. Тавба қилингизлар, топинингизлар...” Кўрдингизму? Бас, жаҳон халқига ошкор бўлсунким, одамлар ўз қилмишқирдикорлари учун жазоланғай, мусибат тортғай. Бу Оллоҳ таолонинг жорий айлағон суннатидур. Ким унга қарши бора олғай эркан? Қуръони каримда шундоқ битилмишдур: “Ман амила солиҳан фалинафсиҳи ва ман асоа фаалайҳо¹...” Кимда-ким яхшилик қилса – ўзи учун қиладур, кимда-ким ёмонлик қилса – бу ҳам унинг ўзига қайтадур...” Халлоқи безаволга салламно!

Шундай паллаларда Соҳибқирон: “Худо, ғазаб отига минишдан асрагин! Асрагин!..” дер, ўзига ўзи тўзим тиларди.

У беихтиёр Султон Маҳмудхонга ўгирилди...

¹ Қуръони карим. Фуссилат сураси. 46-оят.

Турон хони тушунди: яратганнинг айтган фурсатлари етибдур, музаффарийларга жазо буюрилибдур, қандай-лигини хон ўйламоғи керак...

– Амир Соҳибқирон! – деди, отасига ўхшаб кетадиган, ўрта бўйли, қирқларга борган Султон Маҳмудхон ҳаяжондан юзлари қизариб. – Музаффарийлар кирдикорлари бағоят таҳликалидурки, одамийлик шаънига асло тўғри келмас. Элчилар рост дерлар. Асли аввалги юриш даврида улуг жазога мустаҳиқ эрдилар. Фармон ҳам хон кўлида эрди, аммо фақат ҳазратларининг олий ҳимматлари туфайлигина улар бошига бало тошлари ёғилмади... Ўзларини олам устун деб ўйлагон музаффарийлар эса ҳануз бебошвоқлик исканжасидан чиқа олмайдурлар...

– Фармонингизга мунтазирмиз, хон ҳазратлари! Барчасига жазо бермак лозимдур! – сўзга қўшилишга журъат этди ақобирлардан бири.

– Жазо! Жазо! – ҳаприқди вазири аъзам Муҳаммад Жалд.

Султон Маҳмудхон Соҳибқиронга қаради: Амир Темур узоқларга тикилганча соқолининг учини эзғилай бошлаганди.

Хон дадилланди:

– Турон хони сўзимиз: музаффарийлар хонадонига мансуб барча маликларнинг катта-кичиги тутиб банди этилсун ва ясоққа етказилсун!

– Ясоққа етказилсун!!!

– Ясоққа! Ясоққа! Ясоққа-а-а-а!..

Охирги сўзлар пастда ғалаёнга шай турган оломон орасидан келарди¹.

Ўша куни окшомда Муҳаммад Султон дафтарига шундай ёзиб қўйди:

¹ Ясоққа етказилганлар ичида музаффарийлардан – Язд волийси Шох Яхё ибн Шарафиддин (Шох Мансурнинг акаси), икки ўғли Султон Муҳаммад ва Султон Жаҳонгирлар билан, Кирмондан Султон Аҳмад ибн амир Муборизиддин икки ўғли Султон Муҳаммад ва Султон Сулаймоншоҳ билан, Сиржондан Абу Исҳоқ, Султон Алоуддин ибн Шох Шужоъ, Султон Ғазанфар ибн Шох Мансур, Султон Али ибн Муҳаммад, Шох Боязидлар бор эди (*Мужмали Фасихий*).

“... *Шоҳ Шужоъ, Шоҳ Маҳмуд, Шоҳ Яҳё, Шоҳ Мансур...* Қандай подшоҳлар эдилар! Музаффарийлар подшоҳлиги поёнига шошилди... Салтанат таназзул остонасига бош урди. Давлатдорликлар кунпаякун бўлди, шон-у шавкатлардан ном-у нишон қолмади. Подшоҳ-у подшоҳзодалар шоҳона қасрларга қаноат айламай, ўзларини қабрларга урдилар. Осмон-у фалакларга етамен, деган мазрур бошлар ўзларини оёқлар остида забун ҳолда кўрдилар. Тахтни назар-писанд этмагонлар тобут тахтасидан паноҳ тилдидилар. Саркаш бўйинларга эгилмоқдин ўзга чора топилмади. Барчаси завол мартабасига миндилар, йўқлик чоҳига қуладилар... Бир рисолада шундоқ сўзларни ўқугон эрдим: “Бемехр дунёга меҳр қўймоқ на ҳожат? Э, дод, меҳр қўйгон Искандари Зулқарнайн нима топди? Тупроқ кўчанинг дарчасиз кулбасига қўллари қуруқ қайтди-ку! Дунёга кўнгил бергон салжуқий подшо Алп Арслон дунёсидан мосуво бўлди-ку! Чингизхон мулк-у молидан ажралди-ку!..” Ҳайҳот! Оламда қандай салтанат борки, унинг манглайига охир-оқибат хорлик ва таназзул битилмагон бўлсун? Не учун кишилар беҳуда кибр-у гурурларга бериладурлар ва дайри дунга нодонлик, ҳавойилик ила боқадурлар?..”

II

Шерозда музаффарийларга жазо берилаётган пайтда Амир Темур қўшинининг хировули аллақачон Шуштар ва Дизфул шаҳарларидан ўтган, Бағдод шарқида чодирлар тикиб, олачуқларни ёзиб улгурган эди.

Бир замонлар Халифа ал-Мансур бунёд қилиб, “Мадинат ас-салом” – Тинчлик шаҳри деб номласа ҳам, Бағдод мудом низо-ю жанжаллар, иддаолар, ўзаро қирғин-барот урушлар, бесаранжомликлар макони бўлиб келади. Соҳибқирон биринчи бор ташриф буюриши эса-да, ушбу узукка қўйилган кўздай Дажла соҳилига бежиримгина ярашиб тушган қадимий пойтахт, хусусан, Аббосийлар саройи, Зубайда мақбараси, мухташам жоме масжидлари ҳақида эшитган, баъзан дарёнинг баҳорларда тошадиган одати борлигини ҳам биларди.

Аср намозига хийла вақт бор эди. Амир Темур билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўхна Бобил тупроғида, узоқ-узоқлардан Бағдод шаҳри кўринадиган баланд адирда, шоҳчодирнинг чап томонидаги нақшин – нигор сўрида суҳбатлашиб ўлтиришарди. Пастда шимолга чўзилган Шаҳризур шаҳри кўзга ташланади. Жануб тарафдаги кечагина кўкариб турган адир аралаш ерлар ёзнинг жазирасида сарғайиб, олатарак тусга кира бошлаган.

Бундай холи суҳбатларда улар ўзларини Соҳибқирон-умулозим эмас, балки курдош дўстлар сифатида ҳис қилишар, бундан иккиси ҳам баҳра олар, яйрарди.

– Ана Бағдод, улуғвор шаҳар!.. – деб юборди Амир Темур узоқларга тикилиб. Олдинда шукухли манзара касб этган Бағдод ястаниб ётарди. Чекка-чеккаларда қачонлардир Ҳулокухон кўшинлари томонидан вайронага айлантирилган бинолар ҳали кўзга ташланарди.

– Таажжубки, Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойирга ҳали ҳам эс кирмабдур! – гижиниброқ деди Амир Темур. – Чиндан ҳам арқонни узун деб ўйлайдур, шекилли, эркалик қиладур... Ҳар қандай арқоннинг ҳам охири бор. Ахир аввалги сафар, одатимизга кўра, ҳиммат қилдук, иззатини ўрнига қўйдук, хуш сўз бирлан ҳузуримизга чорладук... Ўзинг шоҳиддурсен, Мамат. Келмади....

– Келмади ўшанда, Амир Соҳибқирон, келмади... – тасдиқлади Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Кўргинки, тагин юборғон одамимиз қуруқ қайтибдур... Ақлли одам йиртиқларини кенгаймасдан аввал ямаб оладур...

– Машҳури замон шайхни элчиликка юборибдир-ку? Ҳар нечук, ушмундоқ аҳволда шайхнинг ташрифи ёмон қадам эрмас... – эътироз билдирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Ёмон эрмас, ёмон эрмас... – рози бўлди Амир Темур. – Аммо эгри кўнгилнинг найранглари эмасми бу? Улар дилидаги сирини пинҳон тутмакдалар, ҳаракатлари эса сўзсиз ўзларини фош этадур... Бамисли қочиб, эски маҳсининг ичига яшриниб олғон айёр мушукдек: думи чиқиб қолғони

эсида йўқ, кўз олдингда: “Яшириниб олдим, қани топ-чи!”
дея думини ўйнатадур...

Муҳаммад Чурога додхоҳ сергакланди.

– Улар ҳайикмайдурлар... Такрор Бағдодга оёғига хат
боғлаб кўкарчин йиборингиз!

– Йиборилди, Амир Соҳибқирон! Ҳатто каптар қайтиб
ҳам келди...

– Макбул... – Амир Темур оғир тин олди. Уни гоҳида
Ироқ билан Турон салтанати ўртасидаги чигал муаммолар
мана шу муштдеккина оқ патли каптарнинг сўнгги парвози
билан ҳал бўлиши ҳам мумкинлиги ўйлантирди. – Жалойир
инсоф этагини тутар...

Шероздаги воқеалар Бағдод ҳокими Султон Аҳмад
жалойирни жуда ташвишга солиб қўйди. Амир Темур уни
ҳузурига чорлаб киши юборди, лекин у Шаҳризурга бориш-
дан чўчиди. Унинг устига, Мосулдаги дўсти, қорақўюнлилар
сардори Амир Қора Юсуфдан мактуб олди. У вазият
нозиклигидан зорланиб, Румга Боязид Йилдирим ҳузурига
отланаётганини айтибди. Бироз ваҳимачи эканини билса
ҳам, унинг хати Султон Аҳмад жалойирнинг ўзи титраб
турган юрагини баттар кўрқув ҳисларига тўлдирди:

*“... Темурланг ўз ҳузурига чақирмоғи аниқдур... Шубҳа-
сиз, бу унинг алдоқчи одати, ҳийласидур. Музаффарийлар
қисматига боқингиз! Кўз олдимизда юз бериб турибди-ку!
Сабоқ эрмасму? Эсингизда борму, музаффарийларнинг энг
шавкатлиси Шоҳ Шужоъ Темурлангга нома юбориб, ўзича
дўст-ёр тутуниб, ҳатто қуда-қариндош ҳам бўлгон эрди.
Оқибатда-чи? Улугидан ушогигача тигдан ўтказдилар,
қудачилик ҳам иш бермади... Агар дунёдан умидлари бор
бўлса, музаффарийлар кун ишга тушмасун десалар,
жалойир жаноблари, қадам боса кўрмасунлар! Қариши қурол
кўтармак ўзингизга қурол кўтармак ила баробардур. Кўриб-
билиб, тўфонга ўзни урмоқ ақлсизликдур. Шоҳ Мансурни
кўрдингиз-ку! Бас, чекиниш чорасини қилсунлар! Қочиш
эрмас, чекиниш! Чекиниш!.. Ўзлари учун, фикримча, қулай
йўл – Миср соридаур...”*

Аммо фаросати ўткир Ироқ ҳокими қараб турмай, бир

ой олдин тўққиз-тўққиз пешкашлар қилиб, Амир Темур хузурига элчи жўнатганди. Фурсатдан ютиш, чалғитиш маъносида қўйилган бу кадам Соҳибқиронни алдай олмаслигини билса-да, ноумид – шайтон, деганларидай иш тутди. Шу палла иккинчи кўкарчин хат олиб келди. Дарғазаб Султон Аҳмад жалойир, гўё ҳаммасига худди мана шу беозор қуш айбдордай уни қанотларини юлиб ташлаш учун, дарҳол тутишларини буюрди. Аммо жониворгина аллақачон учиб кетган экан...

– Шайх келтирган жами ҳадя-ю тансуқот, тўққиз-тўққиз пешкашларнинг бирортасига ҳам қўл урмасунлар, аксинча, Султон Аҳмад жалойир элчисининг ўзини сарполар билан сийлаб, ортига қайтариб юборсунлар, деб буюрдим, – деди Амир Темур.

– Амир Соҳибқирон, энг тўғриси ҳам шу эди ўзи, – маъқуллади додхоҳ, – ахир табаррук номлари намози жумада хутбага қўшиб ўқилиши, танга зарб қилдирилиши шарт, тансуқот шунга безак сифатида юборилиши лозим-да...

– Расму русумга риюя этилмағонига назар сол! Султон Аҳмаднинг калласида ўз фикри йўқ. Бундай ҳолда икки оёққа қийин, киши ўзгалар ногорасига ўйнайдур... Аввалги сафаримизда уни хузуримизга чорлагон эрдик, у эса майнабозчиликка бир ашъор юборибдур... Илон чакмайман, деб тилини чиқармоқда, аммо унинг заҳари тилида эрмас, тишидадур, буни эсда тутайлик!.. – ғазабланган Амир Темур сўридан пастга тушиб у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Осмоннинг фавкулудда тип-тиниклиги ҳам унга татимади.

– Кимки, ниятимизни тўғри англаса, ўзига эрмас, юртига ҳам, элига ҳам, бизга ҳам нафи тегар эрди. Қайси юртга борсам, даставвал, куда-анда, қариндош бўлайлик, деб тилак билдирамен, чопар йўллаймен, қайта-қайта элчилар юборамен! Уруш бўлмасин дейман-да. Нима кераги урушнинг?... Бизнинг бировлар юртига муҳтожлигимиз йўқ, ўзимизнинг дунёга бергисиз гўзал юртимиз бор! Менинг юртимга етадурғон юрт қайда?... Худонинг ўзи алқағон юрт! Халлоки безаволга салламно! Бировнинг мулки зинҳор мулклик

килмайдур! Бизга, қудратимизни тан олиб, божини тўлаб қўйса кифоядур, химоямизга киргайлар, эмин-эркин ҳаёт кечиргайлар. Менга обрў-эътибор керак, эҳтиром керак... Ҳа, дунёда уруш отини ўчиришга бел боғлагонмен, Мамат! Ажабо, бел боғлагон сарим уруш чиқаду, бу қандай сир-синоат?.. Наҳотки, қилич аралашмай қадам ташлаш мушкул бу оламда! Ҳа-а-а... Эсингда борму, Ҳирот малиги Ғиёсиддин Курт, унга ялинғондек кўп элчи жўнатдик. Келди, гунохидан ўтилди. Кейин Самарқандда қатл этилди, бунга ўзи айбдор: пинҳона фитналарини тўхтатмади...

– Феъли ўнгланишини сабр билан кутдингиз, Амир Соҳибқирон. – Муҳаммад Чуроға додхоҳ бош тебратди. – Самарқандга келгандан кейин ҳам, Мубашшир баҳодир тингчилари уни кўп бор ёзуқ устида тутдилар-да.

– Мана Гуржи султони Букротни қара...

– Саховатингизни кўрди.. Сояи давлатингизда эмин-эркин юрибду. Худо пошшо эгам, деганлар...

– Арзинжон амири Таҳуртан-чи? Ҳали биз бормай туриб, узрхоҳлик қилишга тиришаду. Чопарлар йўллайду...

– Шубҳа йўқ, Амир Соҳибқирон! – гап қўшди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Садоқат-у ихлос этагидан маҳкам тутгон амирду. Тангасида ҳам исмингизни ирод этибду. “Банда ва хизматкор ва давлатхоҳи Ҳазрат Амир Темур Кўрагондурмен!” дея мактуб юборибду...

– Ҳа-ҳа, ихлос қиладу, ихлос қиладу. – тасдиқлади мамнун Соҳибқирон. – Ихлос – халос ахир...

– Таҳуртанга ҳимматлари бирлан ҳукумат нишони буюртирдилар, ол тамға бостирдилар, хусравона либослар лойиқ кўрдилар...

– Ёдимда, ёдимда... Ширвон султони Шайх Иброҳим-чи, Дарбандий?... – давом этди Амир Темур ўйланганча. – Ул ҳам биз чопар юбормай ўзи ташриф буюрди. Кўп оқил йигит эркан. Чин турк ўғлони, иззат-у ҳурматдадир. Ўғлим дедим... Таги тоза, насаби Нўширвони Одилга бориб уланаду. Олийқадр, номдор, кутлуғ хонадондан бўлғони сабаб, хушахлоқду, подшоҳлар ичида ҳам мумтоз-у мукаррам...

Бундан етти йил аввал “тутинган ўғил” Тўхтамишхон Табризни босиб олганида, Қазвинда турган Турон кўшини уни Дарбанд ортига қувиб юборди. Қочиб кетаётган Олтин Ўрда лашкари Дарбандда Темир Қапуғ¹ оғзида тўпланиб тикилиб қолди.

Агар юқоридан қаралса, узунлиги беш чакирим атрофидаги энсиз дара худди ини бузилиб уймалашган минг-минг чумолиларни эслатарди – ҳаммаси уйига киришни истар, бири бирига халал берганидан бунинг иложи йўқ, бакириқ-чакириқ, биров бировга кулоқ солмас, ит эгасини танимас, нақ қиёмат қойимнинг ўзи эди. Дарвозага энг аввал Тўхтамишхон ўзини урди... Ширвон султони Шайх Иброҳим тоғ тепасидан бунинг барини кузатиб турарди. “Олтин Ўрда каби қудратли мамлакат ҳоконини танг аҳволга солган кўшинга ким тенг кела олади?” – деган ўй хаёлидан кечди унинг.

Шайх Иброҳим йигирма саккиз-ўттизларга борган, зарбадас тўғит эди, катта-катта кўзлари, бир-бирига туташган қоп-қора қошлари кўрқига кўрк қўшар, калта қалин қора соқоли юзларига яна ҳам оқроқ тус берарди. Соҳибқирон яқинлашаётганидан қаттиқ ташвишга тушиб, яқин маслаҳатгўйи, қози ул-қуззот Абу Язидни ҳузурига чақиртирди.

– Турон салтанатини тан олайинму, ёки Дарбандни мустаҳкамлаб уруш санжоғини кўтарайинму? Ёки қочайинму?.. – дабдурустан сўради султон қозидан.

– Тўхтамишхондай подшо қочиб қолди-ку!.. Қочмоқ керак, султоним! – деб юборди кутилмаган саволдан ҳангманг Абу Язид, гавдаси йирик, қўллари узун, юзининг ярмини қуюқ мошбиринч соқол эгаллаган эллик ёшлардаги шижоатли киши. – Бизга худои таоло дунёнинг устунни бўлган тоғларни берган. Баланд тоққа чекиниб, қўрғон тикиб олғаймиз! Бандасини чиқишга қурби етмайдур! Темир Қапуғни маҳкам тутсак кифоя! Бу ёғи – тоғ, у ёғи – денгиз...

Унинг сўзлари Шайх Иброҳимга ёкмади:

– Бу макбул қадам эрмас! Ўзим жонимни саклаб авомуннос элни, ёш-у қари раиятни бало-офатлар домига

¹ Темир Қапуғ – Темир дарвоза.

ташласам, худога не деб жавоб қилгайман? Ким ёнимни ола оладур? Фалакиктидор¹ ғанимга қарши муқотал бошлаб эса ғолиб чиқолмасман, бу кундай равшандур...

Абу Язид индамади.

– Кўп ўйладим... ўйладим... Амир Темурга бориб амрига бўйсуниб, куллуқ этаман... – деди кутилмаганда Шайх Иброҳим. – Аминманки, у мартабамни тортиб олмайдур, улуғ подшоҳда эзгулик фазилатлари, олийжаноблик хислатлари бисёр, деб эшитганман. Тўхтамишхонни ҳам кўп сийлаганлар... Борди-ю, мени ўлдирса, унга ҳам розиман, ўлимим раиятни қатли ордан, юртни талон-торождан саклаб қоладур...

Қози ул-қуззот шоша-пиша деди:

– Султоним!.. Султоним... Ҳали ёшсиз, салтанат қурганингизга эндигина ўн йил бўлди. Бу қандок сўзки... Ўзингизни ёниб турган ўтга уриб...

Шайх Иброҳим қозини гапиришга қўймади ва муҳрдорни чақириб буюрди:

– Фармонимни етқурингиз: лашкарни тарқатсунлар, ҳар ким ўз вилоятига борсун, тоғлик – тоққа, қўллик – қўлга, шаҳарлик – шаҳарга... Ҳар ким шаҳрини зеб-у зийнат ила безасун, кўркам кийинсун, хотиржам ўзгалар билан ширин муомала қилсун... Минбарларда Соҳибқирон исми билан хутба ўқитилсун, динор-у дирҳамлар зарб этилсун!..

Орага жимлик чўкди. Қози ул-қуззот ҳайратда лол, султоннинг қатъий қарорига бирон эътироз билдиришга ботинолмас, фақат ерга қараб пичирлаганча: “Мошолло... Мошолло...” дерди, холос. Унинг даҳшатли ёвга нисбатан қандай йўл тутиш ҳақида ўз фикри бор, ичида султонни катта хатога йўл қўяётир, деб ҳисобларди.

–... Ноз-неъматлар йиғилсун, нодир-у ноёб, қимматбаҳо ашёлардан, тансиқ ҳадя-ю тухфалардан, хурилико канизаклардан, учқур отлардан тўққиз-тўққиз тухфалар тайёрлансун! Фақат қуллардан саккизта олинсун! – янгради султоннинг хотиржам овози.

Абу Язид Шайх Иброҳим ҳаракатлари каттиқ хавф ол-

¹ Фалакиктидор – фалакдай катта ёки фалакдай кенг қўламли.

дида каловланиб ўзини йўқотиб қўйган одамнинг пала-партиш қадами эмас, балки узоқни ўйлаб иш кўрган зукко инсоннинг қатъий азм-у қарори эканига ишона бошлади.

– Соҳибқирон Амир Темурга ҳадя-ю тухфаларни бирга инъом этгаймиз, қози ул-куззот жаноблари! Шайлансунлар!

– Фармонингизни қабул айларман, султон ҳазрати олийлари! Айтган сўзингиз биз учун отилган ўқдур! Филҳак биздан кўра ўзларига олислар тиникроқ кўринур! Каминада ҳам шундай таклиф бор эрди ўзи... Оллоҳга шукрки, муддаомиз бир чиқди! – деди Абу Язид сира иккиланганини билдирмай.

Амир Темур билан Шайх Иброҳим учрашуви Табризнинг Давлатхона ҳовлисида юз берди. Соҳибқирон кўнглига қандайдир илиқлик югурганини сезди, Шайх Иброҳимга қараб, ҳатто тахтдан тушиб пешвоз юрди. Бу камдан кам учрайдиган ҳодиса эди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ Тўхтамиш ўғлон илк бор ташриф буюрганда Кўксаройда шундай ҳол кечганини эслади.

– Соҳибқирон ҳазрати олийлари! – таъзим қиларкан, Шайх Иброҳим ёнидан тангалар олиб Амир Темурга тутди. – Муборак номлари ила Шамоҳада зарб килдурдум. Кўп ўрнида кўрсунлар...

Кумуш тангалар тўқкизта эди. Соҳибқирон шошилмай тангалардан бирини олиб томоша қила бошлади. Юзида: “Ло илаҳа илаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ” калимаси ёзилган, тўрт бурчагида эса чорёрларнинг исмлари кўри-нардди. Орқа томонига қараганди, чиройли нақшланган: “Султон Маҳмудхон Амир Темур Кўрагон халладаоллоҳу мулкуху ва султонху” сўзларига кўзи тушди. Турон султони-нинг кўнгли ёришгандай бўлди, аммо индамади.

Аъёнлар кўз ўнгида қози ул-куззот Абу Язид Ширвон султони-нинг йигирма хачирга ортилган тухфаларини топширишга киришди.

Одатда, армуғонларни Соҳибқироннинг ўзи назардан ўтказиб оларди. Амир Темур шундай совғалар билан келган-ларида жуда мамнун бўларди. Совға эмас, у – катта ҳурмат-нинг белгиси, аломати. Ўша совғадан ҳам кимсанинг

хурмат-у иззат даражаси, самимий ёки сохта экани аён билинади, дерди Соҳибқирон.

Тилла ва фил суяклари ишлатилган чинорий сандиқлар, гуллари лов-лов ёнган эроний гиламлар, мамлакатнинг бир йиллик хирожига тенг олтин узуклар, кўзи Яман ақиқидан ишланган тилла балдоқлар бир томонда... Бу ёқда Сарандиб маржонлари, Московиядан олинган шоҳона пўстинлар, зардўзи тўнлар, кимхоб либослар, занданача матодан тикилган қўйлақлар, хачирлар, йўрға отлар, нақшланган эгар-у узангилар... Ҳар бир совғадан, қадимий турк одати бўйича, тўққиз сидрадан тайёрланганди. Ора-орада: “Аҳсан! Аҳсан!”, “Бебаҳо!”, деган офарин сўзлари янгради.

Амир Темур тухфаларга бепарвороқ қаради, аммо саманларни олиб кирганларида, ўрнидан туриб отларга яқинлашди, бўйниларига уриб-уриб, сағриларини силар экан: “Ўғуллар экан-да, ўғуллар... яхши!”, деб қўйди.

Отлардан бири, дуторбўйин араби саман Соҳибқирон томонга қараб, худди эркалангандай гувраниб кишнаб юборди. Бунга диққат қилган Амир Темур хос сайисга буюрди:

– Тўдадан чиқар-чи, унда бир хосият бор! Кўриниб турибди, у хоса тулпор, зотдор от...

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – сайис дарҳол саман ёнига яқинлашди.

– Отни зотдор эканини билиш учун айрим жиҳатларга бокмоқ жоиздир. – деди Соҳибқирон аъёнларга қараб. Унинг от ҳақида сўз борса, кўнгли бўшлиғи сезилиб қоларди. – Аввало, отнинг бўйни узун бўлади. Танасининг айрим жойлари гоҳ охуга, гоҳ тозига, гоҳ кийикка, туяқуш, товушқон¹, туя, бўри, тулкига ўхшайди. Охуга ўхшашлиғи – болдир суяқларининг узунлиғи, пайларининг чайир ва бақувватлиғи, сағрисининг бўлиқлиғи, кўзларининг катта-катталиғи ва қоралиғи. Жағининг кенг, ўмганининг кучли, тилининг эса узунлиғи – тозидан, туёқларининг нозиклиғи – товушқондан, чопоғонлиғи – бўридан, йўрғалиғи – тулқидан...

¹ Товушқон – қуён.

Ҳамма саманга қарар, Соҳибқирон айтган хислатларни топишга уринарди.

– Саманда бир хислат бор. Қани, сув олиб келингиз! – буюрди Соҳибқирон.

Дарҳол бир тоғорада лиммо-лим сув келтирдилар. Амир Темур давом этди:

– Боқингиз! Тиззасини букмай сув ичиши, насли тозалиги аломатидур.

От тоғорага яқинлашди ва тиз букмай бемалол сув ича бошлади! Ҳамма Соҳибқироннинг синчил¹ эканлигига диққат қилди. “Хонўғлонга ўхшар экан...” – деди ичида маъюс Амир Темур. Саманни сайисга топшираркан, алоҳида назоратда тутиб туришни тайинлади.

Шайх Иброҳим қўл қовуштирганча, тухфаларни Соҳибқирон қандай қабул этаётганини зимдан кузатар, совғалар ёқаётганидан қувонар, айникса Соҳибқирони муаззамга саман хуш келганидан мамнун эканини яширишга юзида кучсиз уриниш сезиларди. Абу Язид хурилиқо канизакларни назардан ўтказдиргач, кулларни намоёишга чорлади.

Куллар саккизталигини кўрган Амир Темурнинг қуюқ қошлари чимирилди:

– Нега удум бузилди? Тўққизинчиси қани?..

Абу Язид: “Энди нима бўлади?” дегандай ташвишда Шайх Иброҳимга қаради! У Дарбандда эканларидаёқ, кулларнинг битта камлигини билганди-я, нечундир сабабини сўрамаганди. Лекин шу палла Дарбанд султонининг топқирлигига тан берди! Шайх Иброҳим қўлини қовуштириб, тиз чўкди: – Тўққизинчи кул қани, деб сўрадилар, Соҳибқирон ҳазратлари! Тўққизинчиси... мана қаршиларида турибди. Тўққизинчи қулингиз ўзимдурмен... Қабул айласунлар!

– Мошолло!

– Зукколикни кўрингиз! – Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг ҳайрат сўзлари эшитилди.

Амир Темур бироз тикилди-да, кейин:

¹ Синчил – синчков.

– Йўк, асло! Сен кул эрмас, куллар бошқа ерларда юрадилар, сен менинг ўғлимдурсен, ўғлим! Ўрнингдан тур! – деб юборди фавкулодда кўнгли жўшиб. – Ширвонда менинг халифамсен, эътимодли фарзандимсен! Бутун Озарбайжон мулки сенинг тасарруфингга берилур! Сарпо келтирилсун!

Бу воқеа бутун салтанатга ёйилди...

– Шайх Иброҳим каби оқиллар кам, Амир Соҳибқирон! Таги тоза, насаби улуғ... Султон Аҳмад жалойирнинг отаси Султон Увайсни ҳам золим ўтган дейдилар. Қазисан, қартасан, асли наслингга тортасан, деганлар-ку...

Соҳибқирон индамади.

– Элчиси қайтгач, – давом этди Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқирон кўнглидаги ғашликни юмшатиш ниятида, – ўйлаб қолади, албатта... Ўйлаб қолади. Ўзи бош уриб келадур, келадур Султон Аҳмад! Босиб келаётган селга қарши турмоқ, ғазабланган шерга панжа урмоқ оқилнинг иши эрмас, дейдилар. Салобатли тоққа қарши кум, кумнинг ҳам бир гардгинаси, ҳеч нарса қилолмаслиги аён-ку ахир! Жужукнинг ҳам бунга ақли етадур.

– Кум, дейсанму? Кум эмиш... Йў-ў-к, Султон Аҳмад кум эмас, юргонда йўлни мушкуллаштирадурғон, тоғнинг бағрига сиғмай ситилиб чиқиб кетғон чақир киррали тош... Уни жойида эзиб янчиб ташлаш керак...

Султон Аҳмад жалойирдан хабар кутиб туришарди, аммо унинг эмас, Бағдоддан Мироншоҳ Мирзонинг чопари етди. Қаттик савашидан кейин жалойир амирзода кўшинига талофатлар етказиб, тунда кўч-кўронини йиғиштириб, Ҳилла¹ томон чекинибди. Шу паллалар Фурот дарёси соҳилларида эмиш...

Амир Темурнинг кўли иягига чўзилди:

– Кўшинга талофат етказишлик, шунга йўл кўйишлик азбаройи нўноклик аломатидур. Бу нарса Мироншоҳ Мирзода бор. Афсус... Султон Аҳмад жалойир тағин думини хода килиб кочибдирму? Яхшилиқ килмакчи эрсанг-у, кадрига

¹ Ҳилла – Ироқнинг тарихий шаҳри.

етмасалар, гуноҳлари ўз бўйнидадур!.. Занжирини ечай, бўшатиб юборай, деб узатилган кўлни тишлайдурғон махлук, кўппак-да! Худонинг ўзи шоҳид, яхшига яхшидурмен, ёмонга – ёмон... Фақат яна кон тўкиладур, яна бузғунчига қўшилиб бегуноҳлар нобуд бўладур. Шундоқ экан-да. Бот-бот эсимга Ҳадид сураси тушадур...

– Китоб, тарозу ва темир, демакчисиз... – эслатди додхоҳ.

– Ҳа, ҳа.... Халлоқи безаволга салламно! Пири муршид ҳам кўп марта таърифлаб берғонлар. Парвардигорнинг юборғон пайғамбарлари даставвал кишиларни китобга суяниб, самовий оятлар-у руҳоний далолатлар билан Оллоҳнинг итоатига даъват айлайдурлар. Барча қилмиш-у кирдикорларни тарозига солиб, ҳисобини оладурлар. Наф келтирмаса, темирдан ёрдам сўраладур, қилич яланғочланадур... Раҳматли Амир Жоку барлос айтғон эрдик, малҳам фойда бермаса, ярага тиг урилғай эрмиш...

– Урилғай, урилғай... Исфаҳондаги каби... Сабзавордаги каби... Худо пошшо эгам, деганлар.

– Тагин Исфаҳон-у Сабзавор воқеасини айтасен-а... Менинг мақсудим недир ўзи? Агар тинчгина юртимда юрсам, бир қорним тўймай қоладурму? Мақсудим – авомуннос эл тинч яшасун, ўзини бахтиёр сезсун, фақат юрт эрмас, дунё обод бўлсун, деймен... – Амир Темур, чалғиш учунми, майдоннинг четига бориб олдинда ястаниб ётган Шаҳризурга беихтиёр назар ташлади. Шаҳарнинг қоқ ўртасидан кесиб жанубдан шимолга қараб ўтадиган, охири бориб ям-яшил адирлар оша юкорилаб осмонга чиқиб кетаётгандай кўринган йўл ҳайратланарли даражада адил ва ўқдай тўғри эди.

“Салтанат йўли шундай адил, тўғри бўлмоғи керак! Нечоғлик тўғри экан-а! – кутилмаганда ҳаёлидан кечди Соҳибқироннинг. – Лекин шу йўлда юрғонларнинг қалби, кўнгиллари ҳам тўғримикин?.. Асли қалб аталгувчи нарса санобар баргидеккина бир парча этдур, холос, аммо у Ҳақ субҳонаҳу ва таоло зикри бирлан банд бўлса оламдек кенгликка етишгай... Ана инсоннинг қалби! Шунга йўллағонингга шукр. Салтанат, миллат иши деб қуйиб-ёнасен...

Аммо ёнингга кириб ёнгувчи оташин қалблар кам... Сен ўйлағондек ўйламайдурлар. Салтанат мулкига кўз олайтурғувчилар бор. Ёлғиз ўзи учун дунёга келгон, нафсига қарши эрмас, нафсини ёқлаб қилич кўтаргонлар... Ришвахўрлар, талончилар, ўғрилар, хоинлар... Икки қўлини кессанг тили билан пора олғайлар...”

– Ҳа, Амир Соҳибкирон, мақсудлари улуғдир, биламан, барчасини биламан... – бош тебратди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Жанг-у муҳорабаларга қарши эканимни билармусен? Ахир давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга қўйгонмен-ку, бутун олам билади, бир улуши қиличга қолгон, холос... Чорасизлиғимдин қиличга суянурмен. Ҳа-ҳа, яширмаймен, суянурмен! Ўзга иложини тополмайдурмен! Уруш уруш экан, ўз оти билан... Кимсани тан олмайдургон русумлари бор экан. Саркардадан майдонда энг биринчи сўраладиган нарса жасорат, ботирлик. Аммо саркардани саркарда деб ҳисоблаш учун биргина жасорат кифоя эрмас. Унинг қалбида қаҳр-у ғазабга ҳам жой топилмоғи шарт. Шарт будурки, қаҳр-у ғазабни вақтида жиловлай ололсун. На чораки, ҳамма нарса ҳам бандасининг измида эрмас. Шу ёшга кириб англаб етдимки, одамлар яхши гапни тушунишлари мушкул, уларни умид ва кўркев орасида тутмак шарт! Қўрқитмасанг, қўрқитадилар... улардан қўрқулик...

Амир Темур бироз ўйланди-да, кейин давом этди:

– Аммо мен саркарда эмас, Турон султонимен, султон! Майдон соҳиби эмас, мамлакат соҳибимен! Вайрон қилғувчи эмас, обод этгувчимен!

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Амир Темурда фавкулудда сўзлаш ҳавоси баландлигини кўрди. Бундай танҳо суҳбатларга жанг-у жадаллар, сафарлар, салтанат юмушлари-ю ташвишлар орасида жуда кам вақт топиларди.

– Исфаҳон воқеасидан дилинг кўп озурда

юрдинг, Мамаат. Сезамен... Ўзим-чи, ўзим? Ўзим ҳам шундоқ ҳолатдамен. Бандаси хатога йўл қўйдум, ўтди-кетди, деган хомхаёлга борадур. Йўқ, ҳеч қачон, ҳеч нарса унутилмайдур. Исфаҳон воқеаси эсимдан чикғони йўқ... Хатога йўл

қўйдим, тан оламен. Хатойим шулки, исфаҳонликлар лафзи-га ишондим, бандасига ишондим. Ҳа-а... ишондим. Ҳали келажакда Амир Темур кон тўкди, каллалардан минора қўпарди, шаҳарларни бузди деб маломат санглариini отгувчилар ҳам топилса керак... Бунга хайрон қолмаймен. Тонгла қиёматда халлоқи безавол олдида жавоб бермагим бор, шу эсимдан чиқмаса бас... Мени ҳам тушунишларини истардим, холос...

Амир Темур оҳиста чап томондаги заррин тўшаклар солинган нақшиннигор сўрига бориб ўтирди.

– Жоним сизга курбон, Амир Соҳибқирон! Тушунаман... яхши тушунаман, эй, Амири муаззам!.. Тушунаман... – ўз фикрини изҳор этди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Сиз ҳамиша донгил йўлда адолат билан қадам ташламоқни истайсиз, аммо кадамингиз тушаётган бу ер – тошли, ўрчақир, нотекис, одамнинг оёғини синдирадур... Сиз Туронгина эмас, балки бутун дунёда худонинг бандаси бахтли яшасун, дейсиз, бироқ бадбахт замон қонунлари бунга йўл бермайдур, сиз бунёд айлашни хоҳлайсиз, лекин зинҳор қўймаслар, аксинча вайрон қилмакка мажбур этгайлар...

Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг кўнглида: “Э, бу дунё бедаво-ку, шуни ҳам билмайдиларму?..” деган маъно яшринган эди.

– Шундоқ... Биламен... Мен сенга айтсам, Мамат, ёмон хулқ, иллат-у гуноҳлар бандасининг қисмати эмас, балки унинг учун юборилгон бир синов экан. Худойи таоло бандаларга икки йўлни кўрсатадур, бандаси ёки хайрлик, эгилик ишларга қўл уриб савоб-у ажрларга муяссар бўладур, бари қиёматда ҳисобга олинадур ёки кабоҳатга юз тутиб гуноҳга ботиб худонинг қаҳрига учрайдир...

– Аммо парвардигор бандаларга фақат хайрли, эзгу ишларнигина буюргай, камолот даражасига чиқишга даъват этгай, ғайри шаръий қадамлар қўйиш эса банданинг ўзидан, Амир Соҳибқирон, банданинг ўзидан!..

– Рост айтасен, агар мардум тўғри йўлдан юриб, шариатнинг амри-фармонларига риоя қилса, олам осойишталик либосига чулғангай, жумла жаҳон фароғат уйкусида

ётгай... Борди-ю эл-улус йўлдан озса, шариат аҳкомларини инкор айласа, димоғини ноўрин ғурур, кибр-у ҳаво шиширса, ёмонлиқларга ўзини урса, ундайларни ўз ёмонлиқларига тобшурмак керакдур. Тангри таоло шундайларни жазоламакни, тўғри йўлга солмакни, бу беқарор дунёни идора этмакни подшоҳлар дилига жо айлагай. Дунё эса бир нозанин келинчак, карашмали ҳурилико, ишвакор, дилдор, маккор, ҳар окшом янги хуштор оғушига ўзин отадур. Қучоғингда шакарғуфторлик айлаб туриб, ўзгага дил берадур... Оҳ, бу дунё! Дунё!.. Шундоқ... Беқарор дунёнинг ҳам ҳеч қарори бормикин?

Соҳибқирон бир хўрсиниб қўйди-да, узоқларга тикилди. Жануб ёқда хушманзара тоғ ёнбағрида икки нарса унинг диққатини ўзига тортди. Бири – шамолда чайқалиб ястаниб ётган хурмозор боғлар... Уч йил аввал Самарқанддан чиқаришда Тахти Қорача йўлидаги Боғи Давлатободда хурмо кўчатларидан экдирди, бу йил ҳосилга кириши керак... Ҳар ўтганда тоғ тепасида тўхтаб, томоша қилишни ёктирарди. Яхши мева бердимикин? Богбонга тайинлаган, агар кўнгилдагидек чиқмаса, улар ўрнига бошқа мевали дарахтларни мўлжаллаб қўйишни уқтирган...

Хурмозорлардан куйида биланглаб оқаётган Дажла дарёси бўйида қачондир қурилиши бошланган-у, битмай қолган каттагина қаср кўзга ташланди. Арkning пештоғи тикланган, аммо усти ёпилмаган... Шу заҳотиёқ Кешда бунёд этилаётган Оқсарой эсига тушди. У ҳам бошланган, ҳали битгани йўқ. Қурилиш қандай аҳволда экан? Амир Сайфиддин некўз назарида экани уни бироз хотиржам қилади. Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳам унинг ёнида. Ўн икки йилдирки, машхури замон меъмор Уста Хоразмий Оқсаройни тиклаш ишлари билан банд... Муҳаммад Юсуф Табризий ҳам бирга. Ҳозир сарой атрофлари очилиб чиройли бўлиб кетгандир. Кошкийди, ҳозироқ Оқсарой қурилишини бориб кўрса!..

– Йўк! – деб юборди Амир Темур. – Мамат! Билсунларким, мен қатл-у ғорат учун дунёга келганим йўқ. Одамларнинг жонини худо беради, худонинг ўзи олади. Нега мен

шундай нохуш қадамлар босишга мажбурмен? Эй, азиз авлиёлар, буни англатиб берингиз! Эй, пири муршид, буни тушунтириб берингиз!.. Ҳар сафар елкамга садокни осиб, қўлга ёй тутғондан бошлаб майдонга тушсам, ўзимдан кечаман, қонимни тўкилғон, бошимни кесилғон санаймен!..

– Ох, ох, ох!.. Ундок демасунлар! Жоним сизга курбон, Амир Соҳибқирон!.. – зорланди Муҳаммад Чуроға додхоҳ, – Умрингиз узок бўлсун! Худонинг ўзи сақласун!

Унинг назарида, Соҳибқирон фоний дунё жумбоқларига жавоблар излар, ортга бокиб, босиб ўтилган қадамларни ўзича сарҳисоб айлаб хайрлисига ҳам, ножўясига ҳам таскин берарли сабаблар топар, кўнглини хотиржам этишга тиришарди. Лекин бу уринишлар замирида, қанчалар шаъншавкат-у шукуҳга, куч-қудратга эга бўлмасин, барибир, бандасининг дасти қисқалигини, унинг ёлғиз банда эканини инкор қилиш қийин, деган ҳақиқат ётишини Соҳибқирон ҳам, додхоҳ ҳам ўз-ўзича фаҳмлардилар.

– Буни фақат бирубор Тангри биладур, бандаси англашдан ожиз, Амир Соҳибқирон! Худо пошшо эгам, деганлар... – Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқиронни чалғитишга уринди. – Иншоллоҳ, шундок.. Аммо бир нарсa мени жуда ҳайратга соладур. Ҳазрат Оллоҳнинг жамоли-ю жалолини ўзида намоён айлагувчи, коинотнинг тожи деб ҳисоблангувчи халифа, инсон зоти шу қадар ожизмидурки, гуноҳқормидурки, худонинг қаҳр-у ғазабига қолғай?

Амир Темур ялт этиб додхоҳга қаради.

– Не тилайдурсен, Мамат? Авомуннос эл мендин не тилайдур? – ўпкалагандек оҳангда деди Амир Темур додхоҳнинг гапини ўзига олиб. – Биламен, бандаи ожиз бесабр хилқатдур, фақат оқибатга қараб хулоса чиқарадур, ҳеч қачон сабабини қидириб ўлтирмайдур... Афсус. Пайгамбар эмасмен, деб сенга айтғон эрдим, шекилли! Мен ҳам бир бандадурмен, билдингму?.. Не-не мамлакатларни тасхир этғон эрсам ҳам, дасти узун, қудрати чексиз, аммо ўз фарзандини бахтли қила олишга қурби келмағон бир шўрликмен, холос! Шўрликмен! Билдингму? Худонинг бир ногирон-у афтода бандаси!..

– Амир Соҳибқирон... Нечун шўрлик экансиз? Бундок дейишингиз Оллоҳни ранжитиш ила баробардур...

– Нималар деяпсен? Оллоҳни ранжитишдан ўзи асрасун! Шукр, минг бор шукр... Эй, Мамат! Менинг ожиз-у нотавонлигимга қара, умр бўйи жисм-у жоним озурда, аъзо-си ногиронмен. Жаҳоннинг илгидан тутай десам, қўл йўқ, дунёнинг тагига етай десам, чопмоққа оёқ қани? Агар ўзимни ёлғиз қолдирсалар, жоним азобларга гирифтор бўладур, дардманд, кимсанинг ёрдамига таянган эҳтиёжманд бир одаммен, холос. Бир ашъор ҳам битибдурлар-ку:

*Яримжон киши, ажаб, жаҳон мулкига соҳиб!
Кўзинг оч! Худойимнинг қудратини кўр, боқиб:
Оёғи йўқ ва лекин тахт оёғи остида,
Қўли йўқ, аммо очун узугида, дастида...*

Бу ҳикматни кўргилки, парвардигор қандок қилиб жумла жаҳонни, ўз бандаларини қошимда ҳозир-у муҳайё этди? Турфа мамлакатларни фармоним қабзасига киритди, не-не гарданкаш паҳлавонларнинг, мана мен деган ҳукмдорларнинг бошларини ҳузуримда ҳам, қўлимни узун, ногирон оёғимни чопқир қилди, нотавон бандасини азизу муқаррам айлади?.. Халлоқи безаволга салламно! Мен шўрлик, нотавон бир банда шундоғ мартабага қандай қилиб муносиб кўрилдим? Ушмундоқ сир-синоатга ақлим етмай қийналамен... қийналамен... оҳ, қийналамен!...

– Бари ҳеч кимга муҳтожлиги йўқ, азалий ва абадий, қаҳри қаттиғ-у кечиримли зот, оламларни яратгон эгамнинг ишидур, эгамнинг инояти, муруввати, карамидур, Амир Соҳибқирон! Бунга шак келтириб бўладирму?.. – юпатгандай деди мулозим.

Амир Темур шу топда Тангри улуғлигининг нақадар бесарҳад-у теранлигини, ниҳояси йўқлигини, дунёни титратиб турган ўзининг эса унинг олдида зарранинг заррачасидан ҳам кичик эканини туйди-ю, тўлиққан дили ҳаприқди...

– Оллоҳим! Оллоҳим!.. Бандангни кечиргил!

Кечиргил!... – илтижо айлади Амир Темур аллақандай

таважжухда...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ эслади: беш йил аввал Самаркандда Боғи Бихишт меҳмонхонасида ҳам худди шундай воқеа юз берганди. Иккиси танҳо суҳбат қуришди, ўшанда ҳам, Соҳибқирон ожиз-у нотавон ҳолатда дунёдан, одамлардан нолиб гапирдилар. Ўшанда ҳам, ҳозиргидек қаршисида қакшатғич зарбалар билан душманлар юрагини зириллатган саркарда эмас, худонинг ожиз бандаси турганди. Кейин Хоразмга юриш ҳақида фармон берди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ ўша Соҳибқирон билан ҳозирги Соҳибқирон ўртасида фарқ борлигини сизди... Амир Темур ҳозир ўшандагидан кўра-да ожизроқ туюлди. Қандайдир сўзларида ҳам шиддат йўқ...

Бирдан додхоҳнинг вужуди титраб кетди! Наҳотки?.. Наҳотки, дунёни бир қайириб қўйган Соҳибқирондай улуг зот кексаликни бўйнига олаётган эсалар?.. Салкам олтмиш... Дейдиларки, охираат яқинлашган сари, кўнгиллар юмшаб, зукколик, донишмандлик фазилатлари безаб борар эмиш кишини...

Аввалги сафар Амир Темур дарҳол ўзини ўнглаганди. Ҳозир эса бошқача кечди. Ниятлари амалга ошавермаганиданми, афсус-надоматми ё кўнгил бўшлиғими – узоқ-узоқларга тикилганча хийла жим қолди. Султон Аҳмаддан яхши жавоб келса, салтанатимизни тан олса, Бағдодни ўзига топшириб тезроқ юртга қайтгаймиз, деб ўйлаганди. Самарканд ва Кеш боғларини соғинганини айтганди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ билади, ҳар боғда ўзининг бекаси интиқлик билан Соҳибқиронини кутиб яшайди...

Ҳозирги фармон ҳам аввалгиларига ўхшамади.

– Амирзода Мироншоҳ қўшини шитоблик ила Султон Аҳмад изидан борсун... Тириклай тутсунлар. Бир мўйига ҳам заҳмат етказилмасун! Ҳа-а... Сафар чўзиладурғонга ўхшайди, юмушларни икки йилда уҳдалаб қайтғоймиз, деган умидда эрдим. Самарқанд ўрнига Бағдодга бормоққа мажбурмен. Ажабо, сени нимадир тутиб оладир-да, зинҳор қўйиб юбормайдур. Кўринмас занжирни пора-пора қилиб ташлай дерсен, қудратли эрсанг-да, чорасизсен, ожизсен...

“Гулшани хазойин” деган сирли сандиқни топсам эрдим, топсам эрдим... Бу қандай замондурки, юртнинг султони-дурсен, аммо эркинг ўз қўлингдамас, Мамат...

Соҳибқироннинг сирдош мулозими ҳам бу нарсани тушунмайди, бирон сўз қўшишга ўзини ожиз фаҳмлайди. Назарида, ҳозир рўпарасида кенг дунё деб аталган, аслида тор қафасга камаб қўйилган, ёриб чиқишни истаб, ўзини у ёқдан-бу ёққа ураётган ҳайбатли занжирбанд шер турарди...

Амир Темур қўшини ўша куннинг эртасига чошгоҳга қолмай, Бағдод шаҳрига қараб йўналди.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

I

Ниҳоят, шахзода Муҳаммад Султон фурсат топилганидан қувониб кетди, кеча Ҳумоюн ўрдуда бўлган машваратда қўшинга бир ҳафта ҳордиқ берилиши маълум этилди. Шахзода сипоҳ Арғуншоҳни чорлатиб, бугун албатта кўришишга, Дажла соҳилига боришга аҳд қилди. Шахзоданинг оқ дулдули ўйноқлаб, ер тепиниб борарди. Осмоннинг чехраси очик, офтоб чарақлар, об-ҳаво кишининг баҳри-дилини яшнатиб юборар даражада ёқимли эди.

Ўтган кун Муҳаммад Султон лашкари Курдистон томонларни айланиб, Ҳумоюн ўрдудан олинган “Ҳар киши-ки тобе эрса, омон берингизлар, бўйин товлагонларни даф қилингиз, молларини талангизлар!” деган фармонга биноан, музофотни қароқчи-йўлтўсарлардан тозалаб, кўп асирлар-у мол-у манол¹ билан Соҳибқирон ҳузурига етишди.

Амир Темур машварат чоғи, мамнун-у масрурликдан суюкли набирасини кучоқлаб манглайидан ўпди:

— Не бахтки, сизнинг қилич чопиш, саваш қуриш вақтингиз етди, шахзодам! Лашкарингизни ҳамиша тартибга солингиз!.. Душманларни тиз чўктиришни яхши ўрганингиз! Етти кундан кейин Басрага Халифа Усмон

¹ Манол (арабча) – бойлик, дунё (муалл).

разияллоҳу анҳу Қуръонини олиб келмакка жўнамоғингиз лозим. Бошқа нодир китобларни ҳам фаромуш этмағайсиз. Китоблар – парвардигорнинг бандасига бергон буюк неъматларидандур. Билурсиз, дунёнинг энг бебаҳо китобларини Қўқсарой кутубхонасига жам этиб келадурбиз... Токи амирзодалар, бекзодалар, баҳодирлар, алломалар, фузалолар, муаррихлар, толиблар, жами аҳли илм уларни ўқуб ўргансунлар, кўзларига тўтиё қилсунлар. Юртда илм-маърифатни даражаи камолга етказсунлар! Зеро, илм кўнгиллар боғини равшан этадурғон, миллатнинг улугъ йўлини ёритадургон чароғдир, нурдир!..

– Куллуқ! – таъзим билан бош эгди шахзода. – Китоб чиндан ҳам бебаҳо неъматдир, чароғдир, нурдир, Амир Соҳибқирон!

Муҳаммад Султон Соҳибқироннинг илм-маърифатга чанкоқ, зиёли инсонларнинг қадрига етадиган зот эканликларини яхши биларди. Ҳали бола экан, бобосининг қиссахон Мавлоно Убайд ривоятларини кизиқиб эшитганларини кўп кўрган. Бобоси кўпроқ подшолар ва олимлар тарихларини, чунончи, ҳукмдорлар ҳаёти, жанглари, олимларнинг китоблари, саргузаштларини ёқтирарди. Бир куни муаллими ас-соний Абу Наср Форобий ҳақидаги ҳикоядан сўнг, бобоси алломанинг “Фозил шаҳар кишиларининг қарашлари” номли рисоласини ўқимокчи эканини билдириб, олиб келишларини сўраганди.

Шахзода бутун машварат аҳли олдида унга диққат қаратилганидан биров изом тортди, чунки бобоси эл кўзида фарзанд ва набираларига меҳрини бунчалар ошкор айлашдан тийилардилар, бунга ҳамиша ўзларида куч топардилар. Бу сафар нечундир кўнгилбўшлик қилиб қўйдилар-да. Каттанинг назари ҳам катта, унинг мақтов сўзини кўтариш ҳам оғир...

Туни билан ухломлади. Уни Соғинч бика тақдири қийнарди. Ўйлангани ўйланган... Бўш қолди дегунча, Хотира дафтари очади ва Жўйи Зар тафсилотларини ўқишга тушади-да, кўнгли биров таскин топади. Ҳозир ҳам дафтарни олиб ёза бошлади:

“Не ёзугим борки, парвардигор мени бундай ўтларга отадур? Ошиқлик-ку, худодан... Валиаҳд бўлсам, шаҳзода эрсам, суйган ёримга, дилимдаги гавҳаримга етишолмасам! Севиклигим бошига кулфат тушса, ундан хабар ололмасам! Айтай десам, бировга айтолмасам... Ўзим излаб борай десам, боролмасам... Шундай давом этса, пайт ўтиб, валиаҳд Муҳаммад Султон савдойи бўлибдур, десалар ҳам ажаб эрмас... Тун-у кун хаёлимда дилдорим... Таърифи – бесарҳад, сифати – жамол бирлан жалол ўртасидадур. Аммо у олис, жуда олисларда... белгисиз ёқларда... Не чорам бор? Қўлимдан ҳеч нарса келмай турадур... Қудрат-лидурмен, ёраббий... аммо ожиздурмен!..”

Давом этдиришга чиндан ҳам ўзини ожиз сизди. Фақат иккита гул расмини ёнма-ён чизиб қўйди, бирининг боши ҳам эди, иккинчисининг эса япроқлари тўзгиган...

Сипоҳ шаҳзодани жуда ҳорғин, шаҳти паст ҳолатда кўриб ўнғайсизланди, аммо билдирмади.

– Дажланинг кўпириб оқишига назар қил! – деди шаҳзода сипоҳга дарё бўйига борганларида. Кўнглидан яна: “Нега бу сипоҳни ўзимга яқин олаётирмен?..” “- деган иштибоҳ ўтди.

– Жуда ғаройиб, шаҳзода жаноби олийлари! Суви кўпайибдур... – деди бошига дубулғани бостириб кийган, совутга чулғанган сипоҳ дарёга тикилганча. “Нега мени ўзларига яқин ола ётирлар?..” – ўйлади ичида.

Олий мартабали мулозим бориб, шаҳзода чорлаётганини айтганида... “сипоҳ” имизни хаяжон босди. “Шаҳзодамни узоқлардан кўриб-кўриб юрибмен, худога шукр, шунинг ўзи кифоя!.. – ўйлади у. – Мени бир-икки марта чақиртирдилар. Хайриятки, кўришмадик... Козерунда Амир Соҳибқирон ёнларида лашкар олдидан оқ отда ўтганларида, бошим осмонларга етиб, учинчи қатордан кузатиб турдим!.. Мана, ул зот яна ўзлари чорлаб турибдурлар. Нечун? Бу ҳам таҳликали, ҳам сурурли... Кошкийди, қочиб кетиб бўлса! Бормаслик мумкин эмас, боришлик хатар... Лекин... нега менга бунчалар эътибор қилмакдалар? Ё... таниб қолдилар-

му?... Худо сақласун!”

– Кўпириб, гирдоблар ясаб оқяпти. Унинг дарди бор... Дардини кимга айтишни билмай бўғрикиб оқяпти... – деди хаёлчан Муҳаммад Султон, йўртаётган отининг жиловидан тортиб-тортиб кўяркан. Шаҳзода жуда маъюс эди. – Буралиб-буралиб оқяпти, бечора. Худди ўз бағрини ўзи ўйғондек, тўлқинлари аламдан тўлғониб ичига уриб кетмакда... У ҳам ошиқму, дейман...

– Ҳа, дарёнинг мавжи юқори экан...

Нариги қирғоқда бир-икки одам балиқ тутиш билан овора, ёнларида қайиқ турар, ундан ҳам нари узоқларда у ёқдан-бу ёққа чопиб юрган отлар уюри кўринарди. Отлар гоҳ дарёга яқинлашар, кейин яна ортга қайтар, бу ҳол такрор-такрор давом этарди. Дарё ўртасида юк ортилган кема эса Мосул шаҳрига қараб борарди.

– Бу дарёмас, менман, Арғуншоҳ, мен, мен! Анови гирдоб, гирдоб эмас, юрагимдаги ўйиқлар! Тўлқинлар тўлқин эмас, қалбимга сиғмаётган туғёнлар... Оҳ!..

“Нега бунчалар очиқ сўйламакдалар?” – хавотирланди сипоҳ...

– Ўзингизни уринтириб қўймангиз, шаҳзода жаноби олийлари! Дардниям худо давоси билан берадур...

– Ҳов, анови чопиб юрган отлар ҳам ошиқлар, шекилли... – узоқларга тикилди шаҳзода. – Завқ-шавқдан ўзларини тўхтата олмайдулар...

Ҳаво айниб, кўк бирпасда кулранг тусга чулганди. Булутли осмоннинг залвари кўнгилларни эза бошлади.

– Сен ҳам ҳеч севғонмисен? – сўради бирдан шаҳзода сипоҳдан. – Жуда чиройли йигит экансен! Сендай тамтам йигит севмаслиги мумкин эмас... Жилла курса, сени севадилар...

– Менми? Ие... Мен... Мен ҳам...

Сипоҳ нима дейишини билмай саросимага тушди, лекин шаҳзода унинг сўзини кесди-ю жонига оро кирди:

– Севиб қоласен ҳали, эй сипоҳ!!! Бошингга тушади... Оҳ, шундай тушадики!.. Йўк, севгансен! Севганинг бор!

Яширяпсен, холос. Тортинма! Кел, иккимиз ҳам севғонимиздан сўзлайлик! Сен бошла!

– Вой!.. – деб юборди сипоҳ қизлардай, кейин дарров ўзини ўнглади: – Йў-ўк!.. Шахзода жаноби олийлари, сиз турганда мендай кулингиз... оддий сипоҳ бўлсам... Ҳаддим борми? Йўк, бу одобсизликдур. Каминада севги нима қилади?..

“Кулингиз...” деганда қиз аллақандай туйғудан ширин энтикиб қўйди ва беихтиёр жилмайди.

Шахзода сипоҳга яхшироқ тикилди-ю таажжубланди: мўйлаби майсадеккина, хиёл чўзинчоқ юзи занжиларники сингари қорамтир йигитнинг бир текис оппоқ тишлари, икки юзидаги кулгичи ҳосил қилган ўймоқчалари, унча йигитларникига ўхшамаган ингичка овози негадир танишдай туюлди, аммо эътибор бериб ўтирмади, хаёли мутлақо бошқа нарсалар билан банд эди.

– Ох, Арғуншоҳ! Менинг суйғоним...

Суйғоним... – тоқатсизланарди Муҳаммад Султон, у, чамаси, сипоҳдан ҳам кўра кўпроқ ўз дардини тўкиб ташлашни хоҳларди. – Тўхта... Суйғоним қандай эди ўзи? Таърифлай олмаймен. Жуда мушкул. Ана! Осмонни қара! Унинг Офтоби бор, Офтоб билан дийдорлашса, бағри нурга тўлади. Офтоб ғойиб бўлғонда, чехраси тундлашади, суюқлиси ҳажрида алам тортиб, кўз ёшларини яширмайди... Мана, ҳозир ҳам унинг суйғони ғойибда, жамолини кўрсатмайди, шундан қовоғи солиқ, дили озурда... Йиғлаб юборай дейди. Йиғлаб юборай деб турғон уми ёки менму?.. Осмон ва Офтоб... Одам Ота билан Момо Ҳаво онамизга ўхшаб, уларни ҳам парвардигор бир-бирига муносиб яратғон...

Муҳаммад Султон ширин хаёллар оғушида осмонларга қаради.

– Ҳаммани ҳам шундай яратсун... шахзода жаноби олийлари... – сўз қўшди Соғинч бика.

Шахзода ўзи билан ўзи оворалигидан, хаёли паришон эди.

“Осмон бир вужуддир, Офтоб эса ундаги жон... – деди ичида қиз. – Сен осмонимсан, султоним, кошки, мен

куёшинг бўлсам... Бизларни ҳам худо бир-биримизга муносиб яратгон...”

Улар соҳилни эгаллаб ётган, сайрок кушлар бозорига айланган, сарғая бошлаган сўлим ўрмонзорга қараб юрдилар. Куз фаслининг охирлари экани дарахт баргларининг заъфарон тусга кириб бораётганидан билинар, қарғалар осмонда гала-гала бўлиб учарди.

Соғинч бика эслаб кетди. Бир ойдан ошди, неча марта-лаб тун-оқшомлар ёлғиз чодирига киради-да, ўзини жойга ташлаб йиғлаб-йиғлаб олади. “Нималар қилиб юрибмен ўзи?..” – дейди ўз-ўзига... Шахзода севадими, йўкми, деган саволга ҳали жавоб тополгани йўк...

Хайриятки, Қалъаи Сафид камалидан кейин унда бир чўри пайдо бўлди. Қалъани талашга ижозат олинди ўшанда. Ўлжалардан умидвор лашкар аҳли бундай дамларни интиқлик билан кутишини яширмасди. Талаш – кенгашларга қулоқ солинмаган жойларда душманга қўлланадиган огир жазолардан бири. Амирлар-у навкарлар қўлига тушган нарсаларни ўзиники қилиб олади, биринчи қўл узатган одам унинг эгаси ҳисобланади.

Гарчи “сипоҳ” имизга ҳеч нарса керак эмас – лекин у Арғуншоҳ! – қалъага чикиб атрофга назар солди. Ҳар ёқда йиғи-сиғи, тўс-тўполонда ит эгасига боқмайди. Иттифоқо, сочлари елкасига ёйилиб тушганидан яна ҳам сулувлашиб кетган ўн тўрт ёшлардаги Парвона деган гўзал бир қиз: “Хожам! Хожам! Паноҳингизга олинг! Парвонангиз бўлай! Чўрингиз бўлай! Мени қутқаринг!” деганча, у томонга қараб қочиб келарди. Тоғликларнинг қизлари бағоят чиройли, деб эшитганди Арғуншоҳ. Эллик кадамлар орқада барзангидай навкарнинг қораси кўринди. Чўкаётган илонни ушлар, деганларидай, қиз андишага бориб ўтирмай, жонҳолатда Арғуншоҳни қучоқлаб олди! Бу – қизнинг сипоҳ чўрасига, мулкига айланганини, дахлсиз эканини билдирарди. Сипоҳ “йигит” лигини кўрсатиб, бошқаларда шубҳа уйготмаслик учун канизакни қабул қилиши кераклигини англади... У дарҳол барзангига қараб қичқирди:

– Кимки тоза гулга биринчи қўл узатса, гул ўшаники!

Дўлта киздан умидингни узавер, эй навкар!

Барзанги навкар йигирма кадамлар нарида тўхтади-да, ортига қайтди, энди унинг иддаосида маъни қолмаганди.

Парвона қалъа доруғасининг қизи экан, отаси қамалда ҳалок бўлибди. Илк боқишданок, бу сохт-сумбатли, чакмоқдай йигит қизни ўзига маҳлиё этди қўйди, у ўла-ўлгунча сипоҳнинг хизматида бўлай, худо шунга етказсин, деб ният қилди.

Бироқ чўрининг севинчи кўпга чўзилмади. Кечга бориб негадир маъюслиги ортди. Тақдир ҳукми ўзгача эканлигини ҳис қилган шўрлик, пешонасининг торлигидан йиғлагудай ҳолда эди.

Биринчи кечада Арғуншоҳ Парвонанинг бўйнига қўл солди...

Қиз хийла тил-жағликкина экан, қўлни оҳиста нари сурди:

– Мени балолардан қутқарганингиз учун сиздан

бир умрга миннатдор-у қарздорман, хошам... – Тиз чўкиб сипоҳ қўлини олиб ўпаркан, давом этди: – Савоб иш қилдингиз. Аммо...

Чўри нимадир дейишга иккиланарди.

– Хў-ў-ўш?.. Айт!

– Аммо... менга қўл узатганингизга ҳайрон-у лолман...

Пешонам курсин...

– Ҳайрон-у лолман? Нимасига ҳайронсен? Тушунмайдурмен...

Чўри тумтайиб олганча индамасди.

– Оғзинга толқон солиб олдингму? Сендан сўраяб-мен?..

– Майли, айтай... Қачон... – минг истиҳолага бориб деди чўри. – Қачон... икки япалоқ бир-бирига эш бўлипти? Ожиза ожизага жуфт бўлибди?..

Арғуншоҳ худди баданига тиг теккандай сесканиб кетди-ю ўзини тутди, кейин чўридан зуғум билан сўради:

– Нима-нима? Нима дединг?.. Мени ожиза деяпсенму ҳали? Ожизалигимни исботлаб берасен, ножинс!

– Ишкий ўйин эмас, сочбоғ солиб ўйнасак ярашар экан

бизга... – тарсиллатди Парвона.

– Вой... Ие! Уятсизнинг гапини!.. Вой, беадаб!..

Аммо чўрининг кейинги гапи ҳаммасидан ошиб тушди:

– Отнинг куйруғи бўлади, деб эшитганман.. – ерга караганча, уялинкараб деди Парвона...

Соғинч бика барига чидаб турганди, чўрининг бетакал-луфлигидан каттиқ жаҳли чиқди ва тарсаки тортиб юборганини билмай қолди.

– Вой, от куйруғини билғон бетавфик! Қуйруқ керакми сенга? Бетинг курсин сени!

Кафтлари билан юзларини беркитган чўри йиғлам-сиради:

– Урманг, хожам! Ахир... мендай ожизасиз-ку, сиз ҳам! Ожизалигингизни, кўрқиб қочиб келиб сизни қучоклаб олганимда юрагингизнинг тез-тез уришидан сездим... Отам табиб эдилар, эркакларнинг юраги секин уради, заифалар юраги тез, деб айтгандилар. Сўнг, ўшанда дубулғангиз тагидан гажагингизнинг учгинагинаси чиқиб қолибди. Яширишни унутибсиз... Шунда ҳам ишонмай турғон эрдим. Майда кадам ташлаб юришингизни кўриб, ожиза экан-лигингизга батамом ишондим, хожам... Яна нима дей?..

– Вой, балога йўликмагур зумраша-ей!

Чўрининг худди дунёни кўриб қўйган кайвони аёллардай гапираётгани, кузатувчанлиги чиндан ҳам Арғуншоҳни таажжубга солди. Шу чўрики, унинг ожиза эканлигини фахмлабди, бас, “сипох” жуда хушёр юриши керак экан. Сири очилиши ҳеч гапмас.

– Парвона! – буюрди ҳамон пикиллаб ўтирган чўрига. – Қулоқ сол! Йиғингни йиғиштир! Жуда зийрак бир балонинг ўзи экансен. Хожангни ҳам бопладинг... Менинг ожизалигимга ҳали ҳеч ким шубҳа билан карамағонди, сен зумраша буни фахмладинг, балога йўликмагур!.. Бу сирни бировга сира гапирма! Ҳеч ким билмасун! Одамлар олдида мен хожангмен, сен чўримсен! Уқдингму? Кўз ёшингни артиб ол!

– Катта сирингиз борлигини билдим, хожам. Аммо... нега шундай “йигит” часига кийиниб, яшириниб юриши-

нгизга тушунмадим...

– Тушунмайсен ҳам! Ҳар нарсага бурнингни сукаверма! Ўз ҳаддингни бил! Тилингни тий!

– Хўп! Хўп! Мени ўзингизга канизак қилиб оласиз-а? – суйкалди чўри “сипоҳ” га, чехраси бироз очилиб. – Доим ёнингизда юрай, дейман... Менга ишонингиз, оғзим қаттиқ, ҳеч кимга айтмайман...

Шу кеча икки “нотавон” ўз тақдирларидан сўйлашиб ҳасратлашиб чиқдилар...

– Анови кушларга қара, эй сипоҳ! – деб юборди бирдан шаҳзода Муҳаммад Султон Арғуншоҳ ҳаёлини бўлиб.

Соғинч бика бир-бирини кувиб сарғая бошлаган дарахтлардан дарахтларга учиб ўтаётган заргалдоқларга завқ билан тикилди. Икки хил ранг бир-бирига мутаносиб кушларга фавкулудда гўзаллик бағишлаган, эркаги оч сарик, қанотлари билан думи қоп-қора, яшил-кулранг модаси эса қандайдир назокатли, қанот қоқишлари нафис, майин, ҳар бир ҳаракатида ноз-у истиғно...

У беихтиёр модаси ўрнига ўзини қўйиб кўрди, нарини Муҳаммад Султон кузатарди... Модаси “биёв-биёв” деб куйдириб қочади, ортидан учган эркаги дарахтнинг катта шохида унга етиб олади, атрофида гирдипалак париллайди, кейин қизғиш тумшуқларини бир-бирига уришиб шодликдан чучут отишади, дунё билан ишлари йўқ, кимнингдир уларга қараб турганидан беҳабар апоқ-чапоқлашиб, ўзларини бахтиёр сезишади. Оламни сув олса, тўпиқларига чиқмайди, фарахларга чулғанган, саодатли лаҳзаларга ғарқ, ҳаётнинг лаззатига маст-у мустағриқлар... Кейин яна бири атай қочади, иккинчиси жониқиб кувади...

“Қандай бахтли кушлар-а!..” – ўзича ҳавас киларди Муҳаммад Султон кўзлари порлаб.

“Ўшаларнинг бири бўлсайдим!..” – дея орзиқарди Соғинч биканинг кўнгли...

Ҳар иккиси кушларни кузатар, ҳар бирида ёқимли туйғулар уйғонарди.

– Ахволим кўп турфадур, эй сипоҳ! – деди афтодаҳол шаҳзода.

Улар отларини бир дарахтга боғладилар-да, аста юра бошладилар. Шу палла фалакда офтоб булутларни ёриб балқиб чикди-ю, нурлари дарахтлар аро чилпарчин бўлиб шахзода билан қизнинг йўллариغا тўшалди.

– Мен сенга айтсам, суйғонимни таърифлаб беролмай-мен... – Муҳаммад Султон бошини чайқади. – Сўз йўқ... Пешонасининг чап томонида ломга ўхшаган чиройли гажаги кўз олдимда, холос. Аммо тақдирни кўргинки, уни севибмен, севгимни кимсага айтишга журъат йўқ. Унинг ўзига ҳам айта олғоним йўқ... Хонимойим сезибдурлар, ки набира-си Соғинч бика деган бир пари пайкарни суюб қолибдур. Махди улёга ҳам ёкди... Кулзум денгизи ёнидаги оролда Йилбоши байрами вақтида бир нарсани эшитиб ақлим шошди! Бошимга фалокат тушди!...

– Қандай фалокат? Йў-ге! Худо сакласун!.. – қўркиб кетди, шахзоданинг “Уни севибмен...” – сўзларидан юраги потраган сипоҳ...

– Билармусен, хонимойим ҳазрати олиялари Тошкандга Соғинч бика қўлини сўраб совчи юборибдурлар!

– Совчи?... Совчи юборибдурлар?... Вой, яхши-ку!.. – юраги кинидан чиққудай бўлиб сўради қиз хайратда ўрнидан туриб кетганини сезмай... – Ие... Ие... Фалокат деганингизга тушунмайдурмен, шахзода жаноби олийлари. Совчи юборсалар ёмонму! Ёки рози бўлишмабдиму?..

– Бу ёғини эшит! Совчилар борғонда қизнинг отаси Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари Оксарой қурилишига мутасаддиликка тайинланибдурлар, Тошканддан Самарқандга жўнагон эканлар. Совчилар Самарқандга боришибди ва... ва...

Муҳаммад Султон катта умид боғлаган нарсаси амалга ошмай қолган содда боладай чуқур хўрсинди. Соғинч бика йигитнинг нозик лаблари пирпирашини, дардли нигоҳларини чорасиз кузатиб турарди. Кошкийди, иложи топилса, у ҳамма сир-асрорни шартта-шартта очиб ташласа, ўша сизни куйдурган авбош мендурмен, ўзим сизни излаб юрибмен, шу ерда, ёнингиздамен, деса, кўнглининг чигилини ёзса!..

– Хафа бўлмангиз, шахзода жаноби олийлари!.. – дея

олди, холос, киз.

– Энди суйғонимдан айрилиб ўлтирибмен...

Айрилиб ўлтирибмен! – кўзларига ёш тўлди шахзоданинг. – Сирли ғойиб бўлубдир. Қаердалигини биров билмайди! Билмайди... Ҳеч ким тополмайди. Тополмайди... Соғми, тинчми...

“Во ажаб! – хаёлидан ўтди кизнинг. – Агар сен, бахти юришмагон киз, Тошканддан Самарқандга келишларинг биланок, шошилиб жўнамагонингда, совчилар борар экан, падари бузрукворинг албатта розилик билдирадидилар... Бунчалар кийналиб юрмасдинг ҳам. Пешонада бори шу экан. Вой, бечора Соғинч, Соғинч! Совутнинг ичидан пахталик чопон кийиб оласен, бошингдан асло иякларинггача қоплагон дубулғани туширмайсен. Бир хаёлинг доим “мўйлаб” ингда – тушиб кетмасин дейсан, тишингнинг оқини бировга кўрсатмайсен. Доим игнанинг учида юрғондай юрасен. Шахзодага кўринишдан қочасен... Ишқилиб, шахзода жаноблари сени таниб қолмасунлар-да... Худо сақласун!...”

Дилгир ва маъюс шахзода сипоҳ олдида андишага бормай, унсиз йиғлай бошлади. Уни кўрди-ю, Соғинч бика ҳам ўзини тута олмай қолди, ўксиш навбати унга етди. Мусофир ерларда хор-зор-у музтар юрганлари аламиданми, беомон кувонч аралаш фиғон портлаб чиқди! Овозини чиқармай пиқ-пиқ йиғлар экан: “Хафа бўлмангиз, шахзода жаноби олийлари!.. Хафа бўлмангиз!...” дер, ундан ўзининг дили ҳам таскин топар, аччик кўз ёшлари юзларидан оқарди.

Қанча фурсат ўтди, билишмади, ҳар иккиси бошлари ерга эгилганча ўз-ўзлари билан овора эдилар.

– Шахзода жаноби олийлари! – деб юборди беихтиёр хаяжонланган Соғинч бика. – Кўнглингиз чўкмасун! Суйғонингизни жондан ҳам, дунёлардан ҳам ортиқ кўрар экансиз. Мажнун сиздан сабоқлар олсун! Оллоҳ суйғонингизни насиб этсун, илоҳи!

– Оҳ, Арғун, Арғун!.. – бошини тебратарди, холос, кўзлари юмук беҳуд Мухаммад Султон бу сўзларни эшитмагандай. – Энди қайдин топамен?.. Жудо бўлдим! Жудо

бўлдим!..

Кўнгли вайрон, эзилган шахзодани оғир тушкун кайфият, рухий зиклик занжири маҳкам боғлаб олган, ўзи чорасиз, сиқилиб йиғлаганидан чиройли кўзлари кизарган, вужуд-вужуди сирқирарди. У шамолда йиқилиб ер багирлаб колган дарахтга ҳолсиз ўтирди.

“Ахир Самарканддан чиқишда, шахзодамни кўрамен-у қайтамен, деган эдинг-ку!.. – таънаомиз деди шу палла ўзига ўзи киз. – Қирқ кунда қайтамен, дегандинг... Падари бузрук-воринг сени излаб ҳориб-толғондурлар. Канизак Сарвиноз опа қайдалигингни айтиб, Жаҳоншоҳ ибн Жоку кўнгилларини хотиржам этгонига гумон йўқ... Бас энди, ўзинг шоҳиддурсен, ки шахзода сени жони-дилидан ортиқ суяр эканлар! Суяр эканлар!!! Йигитдай бўлиб юриш юриш қиз болага осонми? Ортиқ чидай олмайсен. Худонинг ўзи ғамингни еб, йўл кўрсатиб турибди: сирим очилмасин, десанг, бирон баҳона топгилу тезроқ Кешга равона бўл!..”

Қизнинг қарори қатъийлашиб, кўнглидаги мақсадини айтишга энди оғиз жуфтламоқчи эди, улгурмади:

– Нега рангинг оқариб кетди, Арғуншоҳ?.. – худди уйқудан уйғонгандай сўради бирдан кўзларини катта-катта очиб “сипоҳ” га боқаркан шахзода. – Касалмусен?..

Соғинч биканинг юраги шув этиб кетди, юзидаги бўёқ эсига тушди-ю бутун аъзои баданига зириллаган нохуш титроқ кирди! Сири очилганига унда сира шубҳа қолмади! Нозик табиатли, ҳиссиётли шахзода аниқ сезди! Ахир юзига суртгани махсус Хўтан бўёғи, лекин унга намлик тегиши керакмас, шундан чехрасини мумкин қадар дубулғаси билан беркитиб юришга тиришади.

“Нима қилиб қўйдим? Касални яширсанг иситмаси ошкора этар... – ўйлади қиз ичида апил-тапил юзларини ишқаларкан. – Энди ўлдинг, Соғинч! Шарманданг чиқди!..”

Лекин қиз бола зоти кув бўлади, лозим жойда карашма ишлатади, лозим жойда ширин хийла... Ҳар иккиси ҳам ярашимли, кечиримли. Соғинч бика ҳам бундан мустаено эмасди.

– Оҳ, шахзода жаноби олийлари! Сизга куйиб ёнғоним-

дан юзларимдан қон қочибди, чамаси... Дардингиз жуда оғир экан, чидай олмадим. Кўнглим бўш... Қаттиқ изтироб чексам, одатим бор, шундай ҳолга тушамен. Болалигимдан шунақа. Рангим оппоқ оқариб кетади. Онаизорим ҳам доим гапирардилар... Мени кечирсунлар, шахзода жаноби олийлари! – деди апил-тапил юзларини ишқаларкан, шум қиз...

У зимдан бокиб, шахзоданинг бу сўзларга эътибор берган-бермаганини билолмади. Рухсиз Муҳаммад Султон атрофдаги воқеаларга мутлақо бепарво, ҳуши ҳам ўзида йўқдай, “Энди қайдин топамен?.. Топаменму? Топаменму?...” – дерди, холос.

Кутилмаганда яна зарғалдоқларнинг “биёв-биёв”и эшитилди-ю, Соғинч бика жонига оро кирди:

– Анови кушларга қарангиз, яна келишди, шахзода жаноби олийлари! – қичқириб юборди Соғинч бика. – Ошиқ-маъшук кушлар! Биздан хабар олғони қайтиб келишди, шекилли!

– А-а. -а... Бахтли кушлар!.. Ўша кушлардай ҳам эмасмен!

Зарғалдоқлар жуфт бўлишиб, қувалашиб юришар, ишқий ўйинлардан тўйишмаган, модаси қочар, эркаги унинг ортидан эргашар, уларнинг ҳаракатларида ҳали хануз ўша иддао, замзама, ўша ноз-истиғно...

Бир-бирига ошуфта беозор жониворлар яна икки ёш дилнинг ҳаёлини ўғирлади... Шахзоданинг ҳуши ўзига келиб, кушларга маҳлиё қаттиқ тикилди.

– Ошиқ-маъшуклар... – деди ҳолсизгина.

Соғинч бика бир томондан суюқлисида кечаётган руҳий изтироблар сабабчиси ўзи эканидан ичида мамнунлик хиссини туярди, иккинчи томондан, худо уларга шундай ишқий саргузаштлар насиб этганига шукрлар қилар, айни чоғда ёнгинасида кўра-била туриб, жон-у жаҳони шахзодасига кўмак кўлини чўза олмаслигидан қалби ўртанарди.

– Шахзода жаноби олийлари! Худо шоҳиддурки, Соғинч бика деган ожизага меҳр-у муҳаббатингиз бағоят кучли экан, билдим, билдим...

– Эҳ, Арғуншоҳ, Арғуншоҳ! Энди қайдан топамен? То-

паменму?..

Шу палла чақиндай бир фикр Соғинч бика кўнглини ёритиб ўтди!

– Топасиз!... Йўқ! Агар ижозат берсалар... Мен топамен, шахзода жаноби олийлари! Мен! – деб юборди бирдан қиз. – Тошбағир қиз экан! Шундай шахзодани куйдириб, ўзи тинч юрғонини кўрингиз! Топамен уни, ернинг остидан бўлсаям, устидан бўлсаям! Аммо топамен-у роса уялтирамен!

Шахзода ёқимли сўзларни айтаётган сипоҳ йигитга ҳайратда тикилди:

– Сен жуда зукко ва ақлли йигит экансен! Яхши сўзларни топинг... – хаёлчан шахзоданинг ишонмаётгани кўриниб турарди. – Кўлингдан келди... Соғинч биканинг ўзини ҳам тополсанг эрди...

Қиз қувонганини, ҳаяжонини яширишга уринар, суйганининг аҳд-паймони мустаҳкам эканидан ўзини қўйгани жой тополмасди. Охири ўйлай-ўйлай, жиддий деди:

– Агар... агар ижозат берсалар... Агар... Бир ниятим бор, шахзода жаноби олийлари! Ўзларига кўмак берсам дейман. Йўқ демасалар, чопарингиз бўлиб Самарқандга борсам...

– Самарқандга борсам? У ерда нима ишинг бор? Ёки... Соғинч бикани Самарқандда дейсанму? Эшитдингму? – шахзоданинг чиройли кўзларида умид учкунлари кўринди. – Самарқандда... А?..

– Самарқандда... Керак эрса, Кешга борурмен, тоғма-тоғ-у чўлма-чўл кезурмен... Турон юртига ҳалигача борма-гонмен, таърифини кўп эшитгонмен, ота-боболарим ҳам асли Турондан эканлар, баҳонада улуг пойтахтимизни зиёрат этамен. Орзуйим-ку бу!.. Мени Арғуншоҳ, дейдилар! Суйғонингизни излаб, шубҳасиз, топурумен ва дарҳол хабар килурумен!

Сипоҳнинг гапларида мантиқ бор эди. Шахзода Муҳаммад Султон ялт этиб унга қаради:

– Топсанг, кошкийди!.. Топсанг-у, тез қайтсанг! Аммо йўқолгонини бировга зинҳор айтма! Шаънига номуносиб гапдур, Арғуншоҳ! Уқдингму?.. Худо сенга ёр бўлсун!

Муҳаммад Султон, сипоҳ билан илк бор суҳбатлашиб туришганига қарамай, эски танишлардай бўлиб кетишганига ҳайрон қолди. Бу ерда қандайдир сир бор, аммо шахзода буни билмайди. Қалъаи Сафиддан кейин, йигитнинг сипоҳ эса-да, айрим бек-у амирлардан кўра ортиқроқ туюлганини эслади. Ҳа, насли тоза, ажойиб йигит экан Арғуншоҳ, ақлли, фаросатли!

– Миннатдормен, шахзода жаноби олийлари!.. Яхши-лигингиз мендан қайтмаса, илоҳи, Оллоҳдан қайтсун!

– Тўхта... – деди бирдан шахзода...

Соғинч бика, Муҳаммад Султон қароридан қайтиб қолдилармикин, дея кўрқиб кетди! Ҳадик остида аста қаради.

– Ҳа, майли... – чамаси шахзода сирдош бўлиб қолган сипоҳдан ажралишни истамасди. – Майли. Йўлинг оқ бўлсин...

Сипоҳ уч марта эгилиб таъзим бажо айлади. У ўзини, баайни, дўзахнинг қилкўпригидан эсон-омон ўтиб олгандай хис этди.

– Салтанат юмушини адо этмагим учун мени

Турон элига жўнатгайлар... – деди Соғинч бика Парвонага саҳар, бомдоддан кейин. – Қани, ёнимга ўлтир-чи. Чўрим эдинг... Чўрини озод қилмак катта савоб эрмиш. Менга савоб керак. Энди хурсен, хурилиқо, эркинг ўз кўлингда!..

Ажойиб хушxabардан беҳад қувонган Парвона шу заҳотиёқ оёғимга йиқилиб миннатдорчилик билдиради, деб шубҳа қилмаган Соғинч бика, аксинча, ҳайратга тушди: чўри киз етти ухлаб тушига кирмаган янгиликни эшитиб, хўнграй бошлади.

– Ҳай-хай! Секин... Овоз ташқарига чиқмасун!.. – ташвишланди Соғинч бика.

Парвона кеча окшомдаёқ сипоҳнинг тутумларидан бироз таажжубланганди. Одатда, окшомлар суҳбатлашишга вақти йўқ, чўрининг майда-чуйда саволларига қарамай, тездагина уйкуга кетарди. Бироқ бу сафар жуда хушчакчак қайтди, ҳатто шу пайтгача бирон марта ҳам чўридан, кимни

севгандинг, севганмисан, деб сўрамаганди!

Кеча эса Парвонанинг офтоб нури тушмайдиган қоронғи кулбадай қалбини ёритиб юборган қизик-қизик саволларга кўмиб ташлади, қаттиқ уйқуга чўмган туйғуларини уйғотиб қўйиб, ўзи ухлади-қолди...

– Йў-ў-ўқ, йўқ, маликам! И-и-и... хошам! Хур, эркинликдан кўра, қўлингизда канизаг-у қулдай юриш менга афзал! Мениям олиб кетингиз! Олиб кетинги-и-и з!..

– Парвона, эсинг бор, йиғлама! Жим! Жим... Ҳеч қачон чодиримиздан йиғи овози чиқмаган, биласен-ку, чиқмасун ҳам!..

Кейин ёлғондакам сиёсат йўлини тутди:

– Биласанму... Бу салтанат русумларига сиғмайдур. Тобшурилғон вазифани адо этмоқ учун ёнимда чўри ёки бошқа хизматкор керакмас. Ҳозир ўзим ҳам ўзимга огирлик қилиб турибмен. Бошқа бир юкни кўтаришга эса қурбим етмас. Бахтингни худо берсин, Парвона! Тушундингму?..

Парвона ерга тикилганча оҳиста бош тебратди, кейин ёш тўла чиройли кўзлари билан Соғинч бикага қаради-ю кучоқлаганча яна йиғлаб юборди.

II

Адолатли ҳукмдор Ҳорун ар-Рашид ҳукмронлик қилган, Чингизхондай ҳоконнинг оёғи етмаган заминда турганидан Амир Темур аллақандай мажҳул туйғулар оғушига чўмди.

У Султон Аҳмад жалойирни тутиш ишлари билан шахсан ўзи шуғулланишга бел боғлади. Қайсар ҳукмдор, албатта, жиловланиши керак! Яхши гапга кўнмаса, ёмонини топиш қийин эмаслигини билиб қўйиши зарур.

Улкан кўшинни, одатдагидек, ташқарида хотиржам-у саранжом қолдириб, хос лашкар билан шаҳарга кирган Амир Темур даставвал Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит ал-Куфий, улуғлиги эътироф этилиб, “Имоми Аъзам” – “Буюк имом” унвонига сазовор бўлган табаррук зот мазорини тавоф этишга йўналди. Ҳанафия мазҳабига асос солган, қирқ йил

мобайнида хуфтон таҳорати билан бомдод намозини ўқиган, эллик беш марта ҳажга борган улуғ имомнинг аянчли қисматини яхши биларди. Ҳали Самарқанддалиқ вақтидаёқ ўйлаган ниятини амалга оширишга буюрди – табаррук қадамжой ёнидаги хонақоҳда бир жонлиқ сўйиб фақир-у мискинлар, етим-есирларга ис чиқарди, Соҳибқироннинг ўзи қуръон тиловат қилди.

Қайтар экан, катта майдон олдидан чиқиб қолди. Шаҳарнинг машҳур Хон Маржон карвонсаройи рўбарўсидаги сайхонлик игна ташланса ерга тушмайдиган даражада одамга тўлиб кетган, денгиздай тўлқинланарди. Соҳибқирон тикилинч оломонни кўрсатиб: “Булар кимлар? Жалойирнинг одамларими?..” деб сўрамоқчи эди, шу палла эгнига елвагай оқ ҳирка ташлаган, мисқоли дока салласи шолғомдай силлиқ ўралган сипо бир киши оломондан чиқиб яқинлаша бошлади. Мулозимлардан тўрт киши – Мубашшир баҳодир йигитлари унинг кимлиги, нима мақсадда келаётгани билан қизиқдилар.

Ташрифга ижозат берилди.

– Худонинг ожиз бандаси Низомиддин Шомий жаноблари! Муаррихдурлар! – янгради мулозимнинг овози.

– Чорлангиз!

Низомиддин Шомий қирқ беш ёшлар чамасидаги, нозиккина мўйлаби бор, соқоли калта қирқилган истараси иссиқ одам эди, у от устида турган Соҳибқиронга ўн беш қадамча қолганда эгилиб таъзим этди, сўнг йўрға юриш қилиб Соҳибқирон отига яқинлашди, узангига лаб қўйиб, Амир Темур тўни пешини ўпди.

Бағдод халқи Турон султони Амир Темурнинг фозил-у фузалолар, саййид-у шайхларга ҳурмати баландлиги ҳақида эшитишганди. Бир неча йилдан бери шу ерда яшаётган муаррих Низомиддин Шомийдан Ҳумоюн ўрдуга шаҳар аҳли вакили бўлиб боришини, авомуннос элнинг Султон Аҳмад жалойирга сира алоқаси йўқлигини батафсил тушунтиришини ва, энг муҳими, қирғинбаротга учрамайлик, афв айласунлар, Соҳибқирон ҳазратлари кўнгилларини ҳар хил шубҳа-гумонлардан фориг тутсунлар, сўраб берингиз, деб

ўтиндилар.

– Амир Соҳибқирон! – Низомиддин Шомийнинг найга ўхшаш майин ёкимли овози, ҳаяжонданми бироз титраб эшитилди. – Шаҳар дарвозасидан Дажлага назар солдим, юзиб ўтаётган чақиндай тез аскарларни, бу дарёмидур ёки саҳромидур, дея фарқлай олмай яқомни тутдум! Ҳайратим ҳаддин ошиб дедимким, бу шижоат соҳиблари шахт-у шиддатда Рустами достондан ўтадурлар, баҳодирлиг-у жавонмардликда ўзга халқларга устодликка муносибдурлар! Бас, улар Оллоҳ-таолонинг ўзи қўллаган Амир Соҳибқирон бургутлари эканига иймон келтирдим!

Завқ билан айтилган бу сўзлардан Амир Темурнинг кўнгли сув ичгандай бўлди.

– Оллоҳ таоло мартабангни бундан ҳам баланд қилсун, – деди чехраси ёришган Амир Темур. У арзи ҳол ёки узрхоҳлик сўраган ҳар қандай одамни дарҳол, миннатсиз қабул этарди. – Қандай манглайи ёруғ киши экандурсенки, шаҳардан энг аввал йўлимга пок ният бирлан чиқиб турубдурсен. Сен ёмон одамлардан йироқдурсен. Палос ўпиш русумини ўринлатиб қўйдинг. Яхшилиқни ўйлагонинг шундан аёндур...

Орқадаги амирлар-у баҳодирлар Соҳибқирон кўнглининг ҳиммат қопқолари очилишга мойил эканидан енгил тортдилар.

Чиндан ҳам:

– Тила тилагингни! – деган олий шон сўзлар эшитилди.

– Оллоҳга шукрки, пойингизни ўпмак шарафига етишдум... Жумла жаҳон шон-шуҳратингиз-у доврўғингиздан нурларга чўмилғонда каминаи камтаринга дийдорлашиш насиб этгонига беадад шукр... Барча иш ўз вақти соатида, дейдилар. Мана бу халойиқ, Бағдод аҳли муҳтарам ҳазратларини деб қўлларини дуога кўтармишлар... – майдонни тўлдирган одамларга қараб қўйди Низомиддин Шомий. – Музаффарийлар додини берғонингиз барчани хушнуд айлади. Ноинсоф ҳокимлар, инсон қонини она сутидек ичадурғон золимлардан эл озурда... Ҳимматларини дариг тутмасалар, Султон Аҳмад жалойирдан азиятлар чеккан бу

бандаларга омонликни раво кўрсалар, деб ўтинадурмиз... Ушбу гуноҳкор бечораларнинг ёзуқлари устидан афв чизигини тортсунлар деб...

Аллома сўзларидаги қандайдир сеҳр, жозибадан Амир Темур у билан суҳбат қуриб, атроф музофот, кечмиш-у келажак борасида кўп нарсаларни билиб олиши мумкин-лигини фаҳмлади, аммо буни кейинги кунларга қолдирди. Ҳозир эса вақтни бой бериб, ашаддий душманни қўлдан чиқармаслиги лозим.

– Бағдод аҳли жалойирдан озор чекканму?..

Соҳибқирон одамларга синчков назар ташлади. Ҳеч ким бирон нарса дейишга ботинмади, барча боши эгилган ҳолда таъзимда эди. “Сукут розилик аломатидур”, деб ўйлади Амир Темур ва буюрди:

– Бағдод халқига омонлик берилсун! Аммо шаҳар аҳли омонлик молидан¹ озод этилмайду!

Ғало-ғовурда кимдир дуо қилар, майдоннинг ҳар бурчагидан “Тўлаймиз!”, “Тўлаймиз!” деган овозлар эшитилар, биров қичқирар, кимдир йиғлар, бари одамларнинг розилигидан далолат берарди.

Амир Темур Султон Аҳмад жалойирни қувиш учун шитобан Бағдоддан чиқди ва Дажлага от солди. Узоқдан қараган одам чумолидай уймалашган нўёнлар-у амирлар, баҳодирлар-у аскарларнинг ўзларини бирин-кетин дарёга отганларини кўрарди. Дарёни ажабтовур махлуқларга, наҳангларга ўхшаб сузиб бораётган отликлар босиб кетди.

Нариги соҳилга чиқишлари биланок, кичик тепаликда машварат чақирилди. Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо билан Амир Сулаймоншоҳлар даврага кўрк-у безак бағишладилар. Амир Шохмалик, Айбож ўғлон, Шайх Нуриддин ва бошқа амирлар чап томондан жой олдилар. Ҳамма Соҳибқирон ўтирган олтин ўмилдириқлари офтобда ялтираган, ҳали пуштанидан сув томчилаётган тулпор томонга тикилди...

¹ Омонлик моли (моли омон) – эл-юртга омонлик бағишлангани учун олинадиган ўлпон (муалл).

Ахий Жаббор баҳодир қисқа вақт кечган бу машварат тафсилотини Айбож ўғлондан кейин эшитди, у куйироқда лашкари ёнида эди. Соҳибқирон, Султон Аҳмад жалойир бундан беш йил олдин ҳам қочиб қутулганди, бас, энди ўзим Карбалони оралаб борғаймен, деган қарорни маҳкам тутиб олибдилар.

Бу душманни қўлдан чиқариб юборган амирлар-у навкарларга қаттиқ дашном эди. Барча уни бу фикридан қайтаришга уринибди. Умаршайх Мирзо билан Мироншоҳ Мирзо бошлиқ амирлар-у нўёнлар, баҳодирлар ялиниб-ёлвориб, ўтга кир деса ўтга, сувга кир деса сувга киришга тайёр ўғиллари, жонфидаликка шай минг-минг куллари турганда, ўзларининг бу юмушга овора бўлишлари Турон султони шаънига номуносибдур, дейишиб, шаҳарга қайтишларини ўтинибдилар.

Шу палла Басрадан олам аҳлининг шахзодаси, салтанат дийдасининг нури валиаҳд шахзода Муҳаммад Султон етиб келганини билдиришибди:

– Ассалому алайкум, валинеъмат Соҳибқирон! Фармонларини адо этмак мақсудимиз эрди. – таъзим қилибди шахзода. – Аммо бир қошиқ қонимиздан кечадурлар, Қуръони қаримни ул ердан топа олмадик... Суриштириб билдукким, юз йиллар аввал Миср султони Бейбарс жаноби олийлари Халифа Усмон Қуръонини бу ердан олиб Олтин Ўрда хони Беркахонга тухфа этиб юборгон эканлар. Ушбу дамларда Сарой Берка шаҳрида хон саройи кутубхонасида эрмиш. Яна билгувчи Оллоҳнинг ўзи.

– Сарой Беркада?.. – маъноли сўрабди Амир Темур.

– Худди шундоғ, Амир Соҳибқирон! Бир қошиқ қонимиздан кечсунлар, “Гулшани ҳазойин” сандигидан дарак топмадук. Аммо бир неча нодир китобларни қўлга киритдук. Мамнун бўлғайсиз деган умиддабиз. Иккитасини – “Саҳиҳи Бухорий” бирлан Аз-Замахшарийнинг “Кашшоф” ини суюнчилашга ошиқадурбиз... Тағи. “Мажмуат расоил ал-ҳукамо” отлиғ бир кўп рисоалар жам бўлгон хазина ҳам илгимиздадур. Валинеъмат Соҳибқирон бу китобни Кўксарой кутубхонасида кўрмакка кўп орзуманд эрдилар...

– Шундоғ... Орзуманд эрдик... Балли, шахзодам!

– Тарих 580-ҳижрийда Дамашкда китобат этилмиш. Санаб чикдум: жами бир юз еттита рисола мужассамдур. Улар ичида Арасту, Ал-Форобий, Бу Али Сино рисоалари бордур.

Сохибқироннинг кулфи диллари очилиб кетибди, шахзоданинг манглайидан ўпиб, ҳаммага бир-бир қараб дебдилар: – Аждодларимизнинг нодир китобларини келтирибдурлар шахзодам! Кўксаройда мавлоно Саъдуддин Тафтазоний Усмон разияллоху анху Қуръонини Басрада эрмиш, дегандилар. Мавлонога бу гапни Ҳазрат Али масжидида ўз кўзлари бирлан кўрғон мўъминлар айтишғон эканлар. Энди билдукким, улуғ китобнинг Сарой Беркада эркани маълум бўлди... Азалдан кўнглимизни ул дурдонаи бебаҳо ила Кўксарой кутубхонасини беамак нияти нурлантириб туради. Ишооллох, шундоғ кунларга етғойбиз!

Сохибқирон бироз тўхтабдилар-да, кейин давом этибдилар:

– Олий шон фарзандларим! Қадри баланд амирларим! Сўзларингиз ихлос пардасига ўралғони, садокатингиз давлатхоҳлик туйғулари ила зийнатланғони бизга макбулдир. Миср султони Барқуққа элчи жўнатилиб, орада ҳеч қандай ихтилофга ўрин йўқлиги, тожир¹ аҳлига бемалол йўл очилиши таклифи билдирилсун! Султон Аҳмад жалойирни қувиб тутишни Мироншоҳ Мирзо жанобларига тобшурдук! Умаршайх Мирзо аскарлари шимол тарафни тўсмоқ учун ён томондан йўлни кесиб чикмокни уҳдаласунлар!

– Фармонингиз бош устига, Амир Сохибқирон! – таъзим қилибди Мироншоҳ Мирзо.

– Жонимиз омода, Амир Сохибқирон! – бош эгибди Умаршайх Мирзо.

Амир Темур буюрибдурлар:

– Бағдодни майга мустағриқ шаҳар деб эшитғондик, афсуски, шундоғ экан. Шаҳардаги жами хумлар бўшатилиб, майлар Дажлага оқизилсун! Байт ул-латаф-у бобилхоналар²

¹ Тожир (арабча) – савдогар.

² Байт ул-латаф, бобилхона – фоҳишахона, маъносида.

эшиклари танбалаб ташлансун! Уста-ю хунармандлар, меъмор-у мунажжимлар Самарқандга юборилсун!

Шундан сўнг, барчага ўз жойига тарқалишга рухсат берилибди. Соҳибқирон мамнун шаҳарга қайтишларини билдирибдурлар. Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султонни ўзларига ҳамроҳ қилибдурлар.

Машварат тугагач, Мироншоҳ Мирзо билан Айбож ўғлон лашкар олдида келишибди...

Ахий Жаббор баҳодир машваратда қатнаша олмаганидан афсусланди.

– Султон Аҳмад жалойир Дамашққа йўлланибдур! – куюқ қошларини чимирди Мироншоҳ Мирзо. – Қочиб қутулмакчи. Амир Соҳибқиронни, Турон салтанатини кўзга илмай, оёқ учида кўрсатиб, жонини сақлаб қолмакчи! Ана энди келдик мақсудга! Яхши сўзга, муомала-ю мурсага кулоқ солмайдургон икки наҳс кимса бор – Амир Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир. Улар билан Амир Соҳибқирон эмас, балки ўзим машғул бўлғаймен! Ҳа-ҳа!.. Ахий Жаббор баҳодир! Айбож ўғлон! Карбалода унинг изига тушғайсиз! Қўлга олғайсиз! Аммо бир тукига ҳам заҳмат етказмағайсиз!

Амирзода сўзларида комил ишонч, кибр-у ҳаво сезилиб турарди.

Ахий Жаббор баҳодир қувониб кетди. “Омадимиз чопибди! Соҳибқироннинг назарлари бизларга тушибди!.. Катта ишонч билдирибдилар... – деди Айбож ўғлонга қараб. – Бари, албатта, Мироншоҳ Мирзонинг ҳиммати, доим Ироқ ҳукмдорини ўзимиз тутамиз, дерди, Соҳибқирондан ҳам ўзи тилаб олган, чамаси...”

Айбож ўғлон бош ирғаб қўйди.

Улуғ Амир ҳар бир жангда босиладиган қадамни пухта ўйлар, кимни қайси жангга юборишни белгилар, қалъани олишда, ё дарёдан ўтишда, ё тоғларга чиқишда, ё жанг майдонида жасорат кўргизган мард аскарми, амирми, баҳодирми кўз остига олиб қўяр, сийлаш вақтида уни ёддан чиқармас, ҳамманинг олдида мақтаб кўнглини кўтарарди. Бебаҳо жонини дунёнинг омонат молига сотаётган бундай

мардларни мансаби-унвонидан қатъи назар, ўзининг дўсти деб биларди.

Қўрқоқларни эса жуда қаттиқ оларди. Кимки жангда қўрқоқлик қилса, душман ҳайбатидан ҳайиқиб ортга чекина бошласа, лашкарга парокандалик солса, ундайларни оғир жазо кутарди. У Соҳибқироннинг “Тузуқлар” ида куйидаги сўзлар битиб қўйилганини валиахд шаҳзода Муҳаммад Султондан эшитганди: “Қайси сипоҳий, душман қаршисида қилич чоғиб, яраланса, уни тақдирлаб инъом берсунлар. Борди-ю, яралангандан кейин қочса, унга таҳсин ўқиб, яраланганини назарга олсунлар. Чунки у ғанимга хужум қилмагон тақдирда ҳам, ёв ҳамласи вақтида яралангандир, жароҳати бунинг гувоҳидир...”

Ахий Жаббор баҳодир ўз кўзи билан кўрган: Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши пайтида Кот шаҳрига етганларида ғалати воқеа рўй берди. Амир Темур лашкарга қалъани ўраган хандакни ўтин-у хас-хашак билан тўлдиришни тайинлади ва Кўча Малик деган амирга қўли билан ишора қилиб:

– Туш! – деб буюрди. Аммо қўрқувдан қалтираган амирнинг оёғи тортмай, ортга чекинди.

Буйруғининг адо этилмаганлиги Соҳибқироннинг нафсониятига тегди, бошқалар олдида хижолат бўлди:

– Бадбахт! Ўзингга-ку майли, лашкар шаънига иснод келтирдинг-ку?.. Салтанат шаънига иснод – ку бу?!..

Дарғазаб Амир Темур буюрди:

– Кўча Малик чўби ясоққа етказилсун! Кейин эшакнинг думига боғлаб, сахро орқали Самарқандга ҳайдалсун!

Ахий Жаббор баҳодир Амир Халилнинг аянчли қисмати эслади: жанг майдонида қўрқоқлиги учун Амир Халилни соқолини қириб, аёллар қўйлагини кийдириб, юзига упа-элик суриб шаҳар айлантиришган. Кечаси шармисорликка чидай олмай, ўзини харига осиб қўйган... Яна бир навкар қўрқоқлик қилгани, унинг устига ғаним аскарига ғажарчи¹

¹ Ғажарчи – йўлбошловчи (муалл).

бўлгани учун, қўл-оёқлари кесилиб, юм-юмалоқ тулум ҳолида тошлоқда сув ёнида ташналик домига ташланган...

Шу пайт дашт томондан аввалроқ коровулликка юборилган Учқора билан Яналтекинларнинг шитоб от солиб келаётганлари кўринди.

– Амирзода жаноблари! Амирзода жаноблари! Ижозат берсунлар! Ижозат берсунлар! – ҳаприққанча яқинлашди Учқора, отдан тушар экан.

– Секин! Секин! Ўпкангни қўлтиқламай гапиришни ўрган! – деди Ахий Жаббор баҳодир.

– Сўзласун! Сўзласун! – қуюқ қошларини чимирганча буюрди Мироншоҳ Мирзо. Амирзода бу содда йигитларни ёқтирар, уларни гапиртиришга ишқивоз эди.

– Султон Аҳмад жалойир Дажладан шитоб ўтиб олгач, кўприкни бузиб юборишни буюрибди, амирзодам... – ҳаприкди Учқора.

– Ҳа, бузиб ташлабди, отангни арвойи. – тасдиқлади Яналтекин ҳам. – Дарёни у ёғида катта қўшини кўриндиям!

– Аммо черигимизни кўриб, кути учди-ёв, дастингдан кетай... Бурғу садолари янграгач, Ҳилла шахри томонга қараб отини бурди-ю..

– Ол-а!.. Ҳиллагамас, Дамашққа дегин! – тўғриламоқчи бўлди Учқорани Яналтекин. – Дамашққа жўнади!

– Ҳиллага! Ҳиллага! Аниқ айтилди-ку!

– Дамашққа!.. “Дамашқ-қа-а! Дамашқ-қа-а!..” деганларини ўз қулоқларим билан эшитдим-ку!

– Ҳиллага, дедимми, Ҳиллага! – гажирлиги тутди Учқоранинг.

– Вей... Э-э... Доим шундай қиласан-а, Учқора! Бир нарсани ушлаб оласан-да, қоққан қозикдай тураверасан. Ҳеч қимирлай демайсан-а, отангни арвойи!.. – ўпкalandи Яналтекин.

– Менам эшитдим-ку ахир, Ҳиллага қочди, деб!.. Вой қайсарлигингдан кетай-а! Мана шу қулоқларим билан эшитиб турибман-ку! Ўзимни қулоқларим ўзимни алдайди-ми?...

Учқора, беҳуда тортишиб юрма, мен ҳақман, гап тамом,
дегандай тескарига қаради-да минғирлаб қўйди:

Ер тўймайди ёмғирга,

Хотин – эрга... тўймайди-и-и....

Ахий Жаббор баҳодир кулди:

– Иккинғизники ҳам тўғри – Ҳилла ҳам, Дамашк ҳам!

– А?.. Битта йўл икки ёққа оборадиму?..

– Нима-а?.. Султон Аҳмад жалойир бир пайтда ҳам
Ҳиллага қочди, ҳам Дамашққа... Шундайму?

– Каллаварамлар, ахир йўл битта-ку! Карбалодан ўтиб,
Дамашққа Ҳилла орқали борадилар!

Бироз аввал рақиблардай қаттиқ баҳслашган дўстлар
энди бир-бирларига тикилиб қолдилар.

– Вой, дастингдан кетай! – Учқора Яналтекиннинг
кифтига бир уриб қўйди. – Аравани курук опқочасан-да
ўзингам!

– Ол-а! – ҳайратини билдирди Яналтекин. – Менми,
сенми?.. Шунақа опқочасанки, қани етиб бўлса!...

Уларнинг соддаликларини кўриб лашкарда кулгу
кўтарилди.

Хижолатдан чиқиш учун Учқора гапни бошқа ёққа
бурди:

– Биласанму, Янал! Бир нарсани ўйладим-да! Ҳали
Фурот дарёсига борамиз-ку. Дарё жуда ҳам кўпириб оқар
эмиш. Бирам чиройли оқар эмишки!.. Бирам чиройли оқар
эмишки!.. Кўрган одам ўзини сувга отаркан... – гапга кавуш
кийдирарди Учқора. – Пайғамбар набиралари Имом Ҳасан,
Имом Ҳусайнларнинг, азиз-авлиёларнинг қадамлари етган
жойлар-да... Сувидан ичганлар. Эсингга соб қўйяпман,
холос. Қара, дегин, Фуротга чўкиб ўлганлар шаҳид бўлар
эмиш... Шаҳид! Буни тушунасанми? Тўппа-тўғри жаннатга
тушармиш-да! Тағин киёматда хеш-у ақраболаридан етмиш
кишини шафоат қилиб жаннатга ҳақдор этиб қўярмиш!
Қулай фурсатдан фойдаланиб қомайсанми, дастингдан
кетай? Сенинг баҳонангда қариндош-уруғларинг ҳам
жаннатга кириб қоларди. Дўстимсан, жигаримсан, қайиш-

ганимдан айтаман-да... Яна қачон йўлинг тушади-ю бу ёқларга, худо билади. Тушадими, йўқми...

– Ол-а! Оҳ, меҳрибон дўстимдан айланай-е!

Қайишганингга шукр!.. Жигарим экансанки, илинасан. Илинмай кўр-чи. Шу... десанг, дегин... – бошини қашиди Яналтекин, – ёлғиз шаҳид бўгим кемаяпти-да, унинг устига, биринчи шаҳид, отангни арвойи! Ёлғиз зерикиб қоламан-ми... Сенга ҳурматим жуда баландлигини биласан-ку... Насибангни тортиб олгим йўқ. Ке, сен бошлаб бера қол. Кейин, сени биринчи шаҳид дейишади...

Тағин кулги кўтарилди.

Ахий Жаббор, етти йилдирки, белини қамишдан боғлаб Мироншоҳ Мирзо ҳукуматида хизматда. “Султониядан Самарқандга, Самарқанддан Султонияга кўп бор ўтдим, – деб ўйлади у, – аммо Ироқнинг бу томонларига, айникса, номи дунёга машҳур Карбало даштига сира ҳам йўлим тушмаган. Бир замонлар расулуллоҳнинг набиралари Ҳусайн ибн Али етмиш жангчиси билан шу ерда душман халифа Язиднинг катта лашкарига дуч келиб, шаҳидлик шаробини ичган экан. Унинг табаррук қабрини зиёрат этмок мен учун ҳам суннат, ҳам фарз... Савобга қоламан...”

– Йўлда бир одамдан эшитдик, Султон Аҳмад жалойир Ҳилладан ҳам ўтиб Фурот дарёсига етибди. У ерда ҳам кўприкларни сувга оқизиб юборган эмиш!.. – жиддий қўшиб қўйди яна Учқора.

Энди ҳеч ким кулмади.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

I

Айбож ўғлон билан Ахий Жаббор баҳодирга кирк бешта сараланган йигитни олиб Фуротга от солиб ўтиш, ғанимни қувиб нотаниш Карбало даштининг ичкарисига кириб бориш буюрилди. Дарёдаги бузиб кетилган кўприкларни кўриб Айбож ўғлоннинг ғайрати кўзғолди-ю, тузатишга фурсат йўқлигидан кўнгли олинди. Султон Аҳмад

жалойир, худди изимни йўқотишмасин, дегандай, йўлларда ҳар жой-ҳар жойда оту хачир, хиргоҳ¹-у олачук, турфа мол-у манол ташлаб кетганди, чамаси, душман қўлига тушмай деб, шошилганидан йиғиштиришга ҳам улгурмаган, шекилли.

Сунбуланинг ўрталари эканига қарамай, ҳали ҳаво саратондагидек иссиқ, дим, нафас олиш оғир, айниқса, бу нарса дашт ичига кириб борган сари қаттиқроқ сезиларди.

– Иссиғ-а! – деб қўйди пешонасига дурра танғиган Айбож ўғлон, унинг чап қошидаги чандиғида ҳамишадагидек бир томчи тер лимиллаб турарди.

– Унчаликмас... – жавоб берди ҳар куни қиртиш-ланадиган бежирим шоп мўйлови-ю соқолига бир неча кундан бери қайчи тегмаган Ахий Жаббор баҳодир, жазиранинг фавкулодда ҳарорати уни энтиктириб юбораётган эса ҳам. Мағриб томонда поёнсиз бедаво дашт юзини коплаб олган дўзахий алангадан ҳолсизланган уфқ жимир-жимир ёнади...

Офтоб тобора олов пуркар, ташналикдан томоқлар қақрарди, сувдонларнинг эса таги кўриниб қолди. Одамларнинг чанқокликдан тиллари осилар даражага етди. Тез сув топиш керак эди. Ҳолсизлана бошлаган Ахий Жаббор баҳодир кўкка тикилди: офтоб тиккада ҳароратнинг зўридан кимирашга мажоли йўқ, нафаси етмай ҳаллослаётгандай туюлди унинг назарида. Вожаб, нақ жаҳаннамнинг ўзи...

Бирдан йироқда шаркираб ётган бир эмас, бирнечта булоқ кўринди! Ахий Жаббор баҳодирнинг кўзлари ярқ этиб очилиб кетди.

– Ана, худога шукр, сув кўринди! Булоққа етдик! Булоққа-а-а!.. – қичкириб юборди ҳаммани қувонтириб. Ҳамма ўша ёққа қараб чопди. Аммо борганларида булоқнинг алдамчи сароб, рўё эканини билдилар.

– Султон Аҳмад атай шу йўлга кирдиким, дашти биёбонда бизларни сувсизлик балосига йўликтирай деб... – секин деди Айбож ўғлон. – Бундоғ иссиқни ҳеч кўрмагандим.

¹ Хиргоҳ (форсча) – подшоҳ, чодири.

– Ҳа... дашти биёбон ҳам биз билан курашадир. Ул билан кураш тушмоқ бизларга ярашадур... Жалойир кутулиб кетди. – эринчоқ отини ниқтади Ахий Жаббор баҳодир. – Сувимиз тугади. Одамларни ҳар томонга юборайлик, шамол каби елишсун, сув қидириб келишсун.

– Юборайлик! Топиб келишсун! Топиб келишсун! – жон кирди Айбож ўғлонга.

Кутилмаганда, навкарлардан бири кизик гап айтди. Эмишки, навкарлар битта “тил” тутибдилар, уни гўё амирзода Мироншоҳ Мирзога жўнатибдилар. Унинг айтишича, Султон Аҳмад жалойир йўлни Дамашққа эмас, Басрага қараб бурибди... Буни кимдан эшитдинг, деган саволга, Ҳиллада бир одамдан, деб жавоб берганмиш.

Ташналикдан томоқлари какраган, сўзлашга ҳам мажоллари йўқ Айбож ўғлон билан Ахий Жаббор баҳодир иккиланиб қолдилар:

– Қайтаму?.. – сўради умидсизликка тушган Айбож ўғлон.

– Зинҳор! Амирзодадан ҳеч қандай фармон йўқ.

Бундай сўзни огизга олмаймиз, йўлни давом этдирамиз!

Уфқда олов ўз ёғига қоврилганча жимир-жимир қиларди.

Кўп йиллар аввал Соҳибқирон бир воқеани мажлисда сўзлаганда, иттифоқо, бахти чопиб Ахий Жаббор баҳодир ўз қулоғи билан эшитганди. Йигитлик паллалари экан, Хоразмдан қайтаётганларида душман ис олиб қувишга тушибди. Қизилқум саҳроси. Ҳаво иссиқ.... Сув йўқ... Кучлар тенг эмас, ғаним кўпчилик...

“Агар душман шамоли қаттиқ эсишга турган бўлса, – деганди Соҳибқирон ўшанда. – У ҳолда тавозега юз тутган маъкул, дердилар пирим...” (“Ахийларнинг русуми ҳам шу.” – деб қўйганди Ахий Жаббор ичида). Отларга бир-икки қамчи ортиқроқ урилди. Сув йўқ... Душмандан ҳам кўра ташналик қаттиқроқ қийнади. Соҳибқирон иккита кичкина силлиқ юмалоқ тошни тилининг тагига ташлабди-да, айлантира бошлабди, айлантирган сари қуриган оғзида бир-икки томчи сўлак пайдо бўларкан. Шу билан жон саклаб, душман-

га ҳам тутқизмай кетган эканлар...

Ахий Жаббор баҳодир ҳам ўша йўлни тутди, тошларни тили билан айлантирди, ростдан ҳам, оғзида уч-тўрт томчи сўлак чикди! Шоша-пиша ютганди, томоғини қайноқ симобдай жазиллатиб куйдириб ўтди. Айбож ўғлонга ҳам топиб берди. Лекин бор умид сув қидирувчилардан эди.

Карбало даштида сув азалдан анқога шафелиги маълум нарса, шундан чор атрофга йўл олган одамлар излаб-излаб, икки ичимча сув билан қайтдилар, холос. Вужуди қақраган Айбож ўғлон дарҳол бир ичимини сипқорди, бироқ барваста йигитга юқ ҳам бўлмади, қайтага ташналигини баттар кучайтирди.

– Сувсоқликдан ҳолим хароб, баҳодир жаноблари. Қонмадим... – тамшанди Айбож ўғлон. – Бу аҳволда дунёдан кўз юмсам ҳам ажаб йўқдир.

– Йўғ-е, шундоқ иссиқ ҳавода нафасни совуқ қилиш ярашмайдир, ундоғ демасунлар! Ҳар нарсаниям гап деб сўзлаш ақлданмас...

Баҳодир шундай дерди-ю ўзининг кўнглини ҳам бундан баттарроқ машъум хаёллар қамраб олганидан кўз юмолмасди.

– Ўз ҳолим ўзимга аён... – сўзланди яна Айбож ўғлон ҳолсиз.

Дунёда худонинг шундай ғазаблари бор эканидан икки-си ҳам ҳайратда эдилар, куш учса қаноти куядиган бу саҳрода отлар тили осилганча тоқатсизланиб, юрайми-юрмайми деган алпозда тўхтаб-тўхтаб қолишар, тўпиғидан қумга ботгани юришни яна ҳам оғирлаштирарди. Йўл-йўлакай, жизғанаги чиқиб ўлиб ётган илонлар, калтакесақлар кўзга ташланарди.

– Ёняпман, жигарим сув бўлиб оқяпти, оҳ... – мунгсиради оташнок Айбож ўғлон. – Баҳодир жаноблари... Майлими, сўрасам? Агар... энди-да... оҳ... агар, борди-ю... ўз ичимингизни менга илинсангиз, тирик қолишим аниқ, йўқ эса ўламан... Кулогимга тушмиш эрдиким, битта ноннинг ярмини муҳтожга бергани сахий дерлар. Ўзи оч-у ноннинг ҳаммасини муҳтожга бергани ахий деб улуғлайдурлар...

Сиз ахийсиз, ахий, Ахий Жаббор баҳодир... Жавонмардлардан эканингиз ҳақида эшитганман...

Баҳодир ҳолсиз жилмайди-ю расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг яқин саҳобалари Салмон ал-Форсийни эслади, бошига қийин дамлар тушган паллаларда доим ўшал зот ёдига тушади... Футувват ва ахийлик тарихида биринчи марта белбоғ боғлаган комил инсон Салмон ал-Форсий ўзи Ироқда, Мадонин шаҳрида ҳоким ҳолида, бўйра тўқиб сотиб, ўз меҳнати эвазига тирикчилик ўтказиб, маошини муҳтожларга садақа қилар экан. Ана, ахийликнинг зийнати!

Ахий Жаббор баҳодир унинг ахийлар-у жавонмардлар орасида машҳур ушбу сўзларини ҳамиша такрорлаб юради: “Футувват – жумла элга инсоф-у мурувват кўрсатишдир, аммо эвазига ҳеч нарса тиламасликдир, яна ҳам аниқроқ дейилса, барча камчилик, етишмовчиликлар, гуноҳларни ўзига олиш, аммо барча юз берган воқеалардан ўзини ихрожда деб ҳисоблашдир.” Ҳа, ҳар бели боғланган кишики, мард ва комилдир, бас, илдизи Салмон ал-Форсийга бориб уланадир...

Ахий Жаббор баҳодир дадилланди:

– Ҳаққаст-рост... Жавонмардларданман. Яхши сўзлари учун куллуқ. – деди у тилини баъзўр айлантириб. – Амир Соҳибқирон сўйлаб берган эдилар-да... Бу ҳазратнинг ҳикоятлари... Эмиш, бир Араб билан бир Ажам сафарга чиқибдилар. Аини шу Карбало дашти экан... Ажабки, уларнинг бошларига ҳам бизникига ўхшаб қаро кунлар тушибди, сувсизликдан чора топа олмай, бошлари қотибди, ҳалокат ёқасида турганларини сезибдилар. Ажам бор сувини ичиб тугатиб қўйибди, Арабда ҳали озгина бор экан.

“Араблар саховатли, олийҳиммат-у сермурувват эканлари, тантиликлари билан оламга ном таратганлар... – дебди Ажам ҳамроҳининг сувдонидан кўз олмай. – Ташналикдан ажал домига гирифтордурман, арабга хос саховат кўргизиб, сувингдан марҳамат айласанг, девдим...”

Араб сира ҳам ўйланмай жавоб қилибди: “Бағоят ҳақ сўзладинг, ҳамсоя!.. Сувимни берсам, ўлишим аниқдур. Аммо... жонимни сақлаб, арабларнинг олийҳиммат-у сахо-

ватпеша деган шарафли номига соя тушишини зинҳор истамасман! Майли, ўлсам ўлгумдур, аммо арабнинг номи, шаъни деб нафсимнинг ҳиссасидан кечгумдир, сенга ўз ризқ-у насибамни баҳшида этгумдир... Токи арабнинг яхши номи боқий қолгай!”

– Қизиқ ҳикоя экан.. Кейин нима бўлди? – ташналикни ҳам бироз унутиб сўради Айбож ўғлон.

– Кейинми?.. Араб ўз сувини шеригига тутибдур... Мен ҳам Арабдан улги оламан, Айбож ўғлон жаноблари, – жавонмардлик томирлари кўзғолди Ахий Жаббор баҳодирнинг. – Ўлсам ўламан, аммо туркнинг мардлиги-ю ҳиммати, шаънини юксак тутаман, токи унинг сахи-ю ахий экани, яхши номи жаҳон юзида боқий қолсун! Сизга ўзимнинг бир ичим сувимни раво кўргайман! Фақат бир ўтинчим: борди-ю насибам тугаб, шу ерларда ўлсам, Соҳибкиронга албатта билдириб қўйгайлар!..”

– Зинҳор ўлмағайсиз, зинҳор, баҳодир жаноблари! Сиз сабр-тоқатлисиз... Мен бесабрман, мен! Не қилай, сира чидамда йўқман...

Айбож ўғлон титраган қўллари билан сувдонни олди ва унга ютоққанча лаб босди! Ташналиги сал таскин топди, шекилли, роҳатланиб: “О-о-ох!..” – деди-да, намланган лабларини ялаб қўйди.

Оғзида қизиб кетган икки силлиқ тошни тинимсиз айлантира ётган Ахий Жаббор баҳодир ҳолсиз жилмайганча қараб турарди.

Шу палла олдинга юборилган қоровуллар қайтиб келдилар. Султон Аҳмад жалойирдан дарак топа олмабдилар. Фақат хотинлари, бир ўғли ва ғанимат нарсаларни қўлга киритишга эришибдилар. Уларнинг фикрича, жалойир сахро ичига кириб йўқолган ё жазирамада жони узилган, аниқ бир нима дейиш қийин эмиш.

Бағдодга қайтишга фармон берилди.

Бағдодда Мироншоҳ Мирзо бошчилигида Айбож ўғлон билан Ахий Жаббор баҳодирларни саройга чорлаган Соҳибкирон, дарҳол вазиятни тафтишдан ўтказди. Айбож ўғлон-

нинг Карбало дашти ҳақидаги ҳикояси жуда таъсирли чикди.

Соҳибқирон қайсар жалойирнинг яна қутулиб қолганидан афсус чекканини яширмади. Аммо Ахий Жаббор баҳодирга мактов сўзларини айтди:

– Бизга кўп эзгуликлар қилдинг, баҳодир! Уларнинг ичида Айбож ўғлонга қилган яхшилигинг ҳаммасидан ҳам кўра улуғроқдир! Шундоқ, турк бўғини ана шундай саховатликлар ва олийҳимматликлар, тантиликлар билан оламини мусаххар айлагувсидир. Бизлар расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мурувватпеша тоифасига талпинамиз. Бу тоифа, каломуллоҳда айтилгонидек, ўзлари эҳтиёжманд бўла туриб, ўзгалар муҳтожлигини юкори кўядурлар...

Ахий Жаббор баҳодир Соҳибқирон қошида ўлжомиший¹ йўсинда тиз чўкканида ўзини оламда бахтиёр сезди...

Шу палла муҳассиллар омонлик моли йиғилганини билдирдилар. Соҳибқирон дафтарни олиб эринмай варақлаб чикди. Қаноатланди, шекилли, буюрди:

– Бари лашкар аҳлига тақсимлаб берилсун!

Амир Темур руҳида қандайдир енгиллик сезди. Энди Султон Аҳмад жалойирдан умидни узиши лозим, уни саҳрома-саҳро, дарама-дара қувиб юриш номуносиб иш...

У ўзининг Самарқандга қайтиш фурсатлари яқинлашаётганини фаҳмлаб, кўнгли ёришиб кетди. Кўз олдидан Самарқанди фирдавсмонанд, она шаҳри Кеш, муҳташам-у маҳобатли Оксарой, сўлим дилтортар боғлар, моҳиталъат маликалар, ардоқли ўғлон-ушоқлар... бир-бир ўтди, юраги согинчдан орзиқди.

Юртга қайтиш тараддудини кўриш керак, олис сафардан келаётибди, Сароймулкхонимга, бошқа маликаларга, келинларга совға-саломлар олиш ҳам эсдан чиқмаслиги лозим.

“Оллоҳга шукрки, Форсда Умаршайх Мирзо муқим тур-

¹ Ўлжомиший – ҳукмдор ҳузурига кирганда таъзим қилиш расми, “Тобуғ” ҳам дейилади (муалл).

гай, Ҳулокухон тахтини Мироншоҳ Мирзога тобшурдум, Хуросонни Шохрух Мирзога илтифот этсам... – деб ўйлади Амир Темур. – Форс-у Хуросон, Ироқ-у Озарбайжонлардан кўнглим тўқ бўлади. Дориломонлигини энди фарзандлар ўзлари ўйласунлар. Биздан кейин ҳам юртларни бошқарсунлар, авлод-авлодларига ҳам шундоғ толе буюрсун. Айниқса, Умаршайх Мирзодан умидим катта... Гарчи шартаки, бироз кўрс, кўполлиги бор бўлса ҳам, кўнгли тоза, мард йигит, ёмонликни ўйламайди... Мироншоҳ Мирзо ҳам жасорат соҳиби, худо инсоф берсун. Шохрух Мирзо ҳам оқил йигит, унга ишонамен. Энди юрт эмин-у омонлиги билан ҳам, Султон Аҳмад жалойир билан ҳам, Амир Қора Юсуф билан ҳам улар машғул бўлсунлар. Мен эсам, юртимга қайтай ва тезроқ Чинга сафар ташвишини чекай...”

Аммо кутилмаган воқеалар Амир Темурнинг қўлоғини ипсиз боғлаб, Ватанга қайтишга имкон бермасди. Бугун-эрта Самарқандга отланаман, деб қатъий турган Соҳибқирон ҳали қисмат унинг пешонасига Тўхтамишхон билан яна бир тўкнашиш борлигини, ўрус вилоятларига, табиати совуқ олис Масков томонларгача боришни битиб қўйганини, фақат уч (!) йилдан кейингина юртга қайтиш насиб этажagini билмасди.

II

Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳар қанча сўраб-суриштира ҳам Соғинч бикадан бирон хабар топа олмади. У мудҳиш хаёлларни ўзидан кувишга уринар, иложининг борича яхшиликни ўйларди. Қиз Зарафшонга ўзини отибди, деган гапларга эса у асло ишонмайди.

Амир Аллоҳдод Тошканд ҳокими этиб тайинлангач, – Ҳумоюн ўрдудан шундай фармон олинди, – Жаҳоншоҳ ибн Жоку даставвал Самарқандга кўчиб келди. Орадан икки ҳафта ўтгач, уғруқни шайлаб Шаҳрисабзга жўнайман деганда, бирдан Соғинч бика воқеаси юз берди.

Кўзлари киртайган гўзал канизакнинг айтишича, Соғинч бика ўша кун кечаси алламаҳалгача ухламабди,

одамлар бир уйкуни уриб кўйган паллалар чамаси экан, канизак унинг бўлмасига қараса, жойнамоз устида узок тиловат тушириб ўлтирганмиш. Ҳеч қачон қизни бундай ҳолатда учратмаган экан. Шам ёруғида кечагина Камонгарондан сотиб олинган совуту дубулғанинг хона бурчагида турганини илғабди. Илгарилари унинг нақшинкор дубулғани бостириб кийиб, совутга чулғаниб олиб ҳовлида кезиб юрганларини бир неча марта кўрган экан...

Ғафлат уйқуси босибди-ю, канизак кўзлари юмилганини билмай қолибди. Эрталаб қараса, Соғинч бика жойида йўқ эмиш! Жаҳоншоҳ ибн Жоку кеча пешиндан кейин вафот этган Амир Довуд дуғлатнинг дафн маросимида катнашиш учун Шоҳизинда мазорига кетганди.

Шўрлик ота дабдурустан ўзни йўқотиб кўяй деди... Унинг жаҳли чиққанда суйри бурни қизарар, учли ияги билинар-билинемас титрай бошларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Боши қотди. Шу лаҳзадаёқ шаҳар ҳокими Амир Окбуға найманга бориб аҳволни тушунтириш, навкарларни турли томонларга юбориш лозим, деб ўйлади. Бошқа шаҳарларга чопарлар жўнатишлари керак, ҳаммани оёққа турғизиш зарур... Ўзи ҳам излашга киришади, барча мулозимларини ишга солади. Соғинч бикадан бирон дарак топилса зора...

Аммо тезда бу фикридан қайтди. Бундай йўл тутиш, аввало, инсофдан эмас, бир ташвишинг деб, ҳаммани безовта-ю нотинч қиласан, иккинчидан, ўз сиригини ўзинг дунёга ёясан, ўз хашагингни ўзинг очасан, бу оқил инсонларга ярашмайдиган тутумдир.

Шу палла дўсти Амир Сулаймоншоҳ келиб қолди.

– Қандай ёрдам керак, биродар? – сўради овози яна ҳам дўриллаб.

Афсуски, Жаҳоншоҳ ибн Жоку қандай ёрдам кераклигини билмасди.

Бирдан унинг фикри тиниклаша бошлади-ю канизак Сарвинозни ҳузурига чақиртирди.

– Соғинч билан сирдош эдингизлар... Нега қарамадинг? Нима қилиб кўйдинг? Мен-ку, кўч-кўч овораси бўлиб,

Соғинч бикани назардан қочирибман кейинги кунларда... — забтига олди Жаҳоншоҳ ибн Жоку. Кейин жавоб ҳам кутмай давом этди. — Чоғимда... билсанг керак-а, Соғинчнинг қаердалигини?

Чехраси сўлгин канизак ҳеч нарса демади, унинг сўзлашга ҳоли йўқ, фақат ерга тикилганча чиройли кўзларидан ёш тўкарди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку “Ҳм-м...” деб қўйди-да, сўради:

— Сенга... ҳеч нарса демаганмиди? У ёққа бораман, бу ёққа бораман, деб... А?.. Бир нарсадан хафамиди ёки?..

— Йўқ... — ердан кўзини олмай жавоб берди мунгсираганча Сарвиноз. — Қандай кунлар бошимизда бор экан, амирим... Оппоғойим бекачим доим қизимнинг ҳолидан хабар олиб тур, деб тайинлаган эрдилар... Энди қиёматда дийдор кўришганда...

— Э, нафасингни иссиқ қил! Худди ортиқ кўришмайдигандай гапирасан? Худо сақласун! Келади Соғинч бика, келади! — деди ишонч билан амир, канизакдан ҳам кўра кўпроқ ўзини тинчлантиришни истагандай. — У ботир ва жасур киз!

— Мен гўлни кечиринг, амирим! Нима деб қўйдим-а! Эсим ҳам кирди-чикди бўп колди ўзи... Кечиринг, амирим! — йиғламсираганча бошини эгди канизак.

— Сен биласан-а Соғинчнинг қаердалигини?.. — сўради яна Жаҳоншоҳ ибн Жоку, бу гал синчковлик билан канизакка тикиларкан.

— Йўқ, йўқ... амирим... Мен шўрлик қайдан билай? Билмайман... — кўзларини ердан олмасди канизак. Негадир унинг ўнғайсизлангани сезилди.

Сафарберган бошлиқ совчилар айни шу кунларда Самарқандга етиб келишди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку уларни ҳурмат-иззати билан кузатиб юборди-ю, бирдан даҳшатли ҳақиқатни англаб етди! Ҳали ҳам бу воқеа унга тушдай туюларди. Ҳа, кизи йўқ... Йўқлиги энди аниқ бўлди!.. Амир Соҳибқироннинг ишонган баҳодирларидан бири, салтанатнинг нуфузли арбоби бўлса-ю, ожиз-у нотавонлик қилиб, жигаргўшасидан айрилиб турса!..

Амир фарзандлар, ҳарам аҳли-ю мулозимларни шитоб чорлашларини буюрди.

– Соғинч бика дилбандим бирон дугонасиникига кетдими ё бошқа... Тошканд ёқларгами... айтмай кетибди, дарё бўйида ҳарбий машқларда қатнашарди. Оллоҳ ўз паноҳида асрасун! – деди жиддий. – Энди, барчангиз қулоғингизга қуйиб олингиз! Соғинч биканинг йўқлиги ҳақида ҳеч ким оғиз очмасун, биров биров билан гаплашмасун! Сўраганларга сўз қотилмасун! Гап шу ердан чиқмасун! Кўзингизни очингиз! Эл-халқ билса, не дейдир? Иснод-ку бу? Бу номусга тегадиган нарса... Англадингизму?..

Ҳамма саросимага тушди.

Минг бир хил хаёллар оғушида оромидан айрилган кўзлари гирён бечора ота уйда ўтиролмади. Бир пайт қараса, ёлғиз ўзи Зарафшон бўйларида юрибди. Соғинч бикадан бирон хабар топиларми, деган умидда неча бор Чўпон ота адири атрофларини айланиб чиқди, дам Оқдарё бўйига борди, дам Қорадарё бўйига... Юрганда беихтиёр: “Соғинч бика қизим-а! Соғинч бика қизим-а!...” деб қўярди.

Шу орада кимдир, қизни жинлар йўлдан оздириб олиб қочган, деб қолди. Тиқ этган сасга маҳтал турган одамга, бу ҳам бир нажот дарағи бўлиб туюлди. Нужум ва рамал амалларидан хабардор Амир Сайфиддин некўз ёшлигида соҳиб кароматлар ҳақидаги машҳур китобда ўқиган бир ривоятни Жаҳоншоҳ ибн Жокуга гапириб берди.

– Хў-ў-ўш... – бошлади сўзини Амир Сайфиддин некўз. – Қишлоқда бир одам ёлғиз қизига томга чиқиб ўтин олиб тушишни тайинлабди. Бироз фурсат ўтганига қарамай, қиз, ажабо, томдан ўтин ҳам ташламасмиш, овози ҳам эшитилмасмиш, тушмасмиш ҳам. Шу-шу, дом-дараксиз кетибди. Ҳанг-манг ота кутб ул-кутб пири комил Ғавсул Аъзам хузурига бориб арзини айтибди. Пир унга: “Далага боргину, кенг жойда жинлар хужумини даф этувчи мандал (катак) чиз ва унинг ичига кириб, юз бир марта “Оят ал-Қурси”ни ўқи. Ўқийверасан-ўқийверасан, ўқишинг билан, отлик жинлар гурсса-гурсса ёнингдан ўтаверади. Аммо сенга тегишмайди. Охирида жинларнинг подшоҳи пайдо бўлади.

Шунда менинг исмимни айтиб, унга дардингни тушунтиргил!” – дейди. Ҳалиги одам пирнинг айтганини адо этади. Хў-ў-ўш... бир пайт жинлар подшоси фармони билан икки жин қизни олиб келишади. Тафтиш чоғида маълум бўладики, иккита жин бу сулув қизни хуш кўрганларидан узоқ вақт пойлаб юришган экан. Подшо ҳар икки жинни қатлга буюради. Ота эса қизини олиб қайтади...

Бечора ота кўзларида умид учкунлари чақнади.

– Далага борингиз, баҳодир жаноблари! – тугатди сўзини Амир Сайфиддин некўз. – Шояд жигарпорангиз топилса!..

Жаҳоншоҳ ибн Жоку Соғинч бикадай гўзал қизни бандаси тугул, жинлар ҳам ёктириб қолишига асло шубҳа қилмасди. У даставвал Амир Сайфиддин некўзнинг сўзларига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмади. Кейин аллақандай умидда: “Ё Ғавс!...” деди-ю, шартта далага жўнади, муносиб жой топиб, мандал чизди, катакка кириб қиблага караб ўлтирди-да, “Оят ал-Курси” ни ўқишга турди...

Етмишинчи мартада, қандайдир отларнинг дупур-дупури эшитилгандай бўлди, кўзини очса, отлар йўк, бошида турли қушлар ғужғон ўйнаб учиб юришибди. Яна ўқишда давом этди, юздан ҳам ошириб юборди. Кечгача мандал ичида қимирламай ўтирди. Бошқа ҳеч қандай садо эшитилмади. Ҳеч қандай жиннинг пошшоси ҳам, жин ҳам, қиз ҳам кўринмади...

“Демак, Соғинч бика жинларга учрамаган... Эҳ, Соғинч, Соғинч! Қайданам сенга соғинганимиздан шу исмни кўйғон эканман! Мана энди, рostaкамига соғинтириб кетдинг!...” – деб ўйлади ҳориб-эзилган ота.

Шаҳарга қайтгач, Амир Сайфиддин некўзни излаб топди, воқеани баён қилди ва Қуръони каримдан фол очиб беришини сўради. Унга юпанч керак эди. Фолда қуйидаги оят чиқди: “Фа-инна маъа-л-усри йусран инна маъал-усри йусро”.¹

¹ Куръон. Шарҳ сураси, 5-оят. Маъноси: “Албатта ҳар бир оғирлик – машаққат билан бирга бир енгиллик ҳам бордир.”

Жаҳоншоҳ ибн Жокунинг кўнгли биров таскин топди, ҳа, машаққатлар битгай, шубҳасиз хурсандчиликлар юз очгай... Худо ноумид қўймагай, каломиди айтиб қўйибди ахир. Бу изтироблар ортида бахт-саодат кутиб тургани аён...

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

I

Мосулда турган Амир Темур кетма-кет элчилар борганига қарамай, муросага кўнмаётган Миср ва Шом мамлакатларига юриш бошланаётгани сабабли, Самарқандга қайтишни кейинроққа сурди-ю, бутун шаҳр-у қасабаларга, амирзодалар-у саркардалар, ҳокимларга лашкарлари билан етиб келишларини буюриб, фармон юборди. Фақат Мордин султонидан ҳеч қандай сас-садо бўлмади. “Ортимизда ғанимни қолдириб кетиш русумимизда учрамайди”, – деди Амир Темур ва қўшинини Мордин қалъаси томон бурди.

Форс ҳукмдори Умаршайх Мирзо баъзи беклар уриниб ололмаган метиндай Сиржон қалъаси қамалини охирига етказётганда, олийнишон фармон қўлига тегди. У дарҳол ўғли Пир Муҳаммад Мирзони ёнига чорлатди ва кишининг қорли-кировли куниди сафар ёқмаса ҳам, лашкарни жамлаб, Мосул томонга жўнади.

Ўн беш ёшли амирзода кейинги уч ойдан бери отасининг ёнида юрарди. Умаршайх Мирзо унинг бўй тортиб қолганини, савашларни кўриб ҳарб сирларини ўрганиши лозимлигини айтиб, Боғи Биҳиштга киши юборди ва малика Туман оқадан сўраб олди. Пир Муҳаммад Мирзо келишган, ақлли ва уддабуррон эди, жангларда қўрқмай қатнашарди, лекин табиатан кўнгли юмшоқ, ишонувчан, гоҳи керагидан ортиқча сермурувват бўлиб кетиши одамни ташвишга соларди.

Форс ҳукмдори ўз ўғлини қўрқмас саркарда сифатида кўришни худодан тиларди, шу ҳақда бир неча марта гурунғ ҳам қурди.

– Амирзодам, ботир ва жасур саркарда бўлишингиз ке-

рак. Замон, салтанат ташвишлари, атрофдаги душманлар кишининг шундай йўл тутишини такозо этадур. – насихат қилди Умаршайх Мирзо. У отининг жиловини тортиб-тортиб қўяркан, хийла олдиндаги ўттиз чоғли сипоҳдан иборат қоровул сафининг охиргиси олачалпоқ қор босган адир ортида кўринмай кетганини илғади. Орқада турнакатор тизилган йигирма минглик қўшин келмоқдайди.

– Куллуқ, отажон... – қўл қовуштирди Пир Муҳаммад Мирзо. – Саркардалик нима ўзи?..

– Ботир саркарда унга юкланадиган вазифани яхши англаб олмоғи лозим. Саркардалик... бу ҳам қисмат...

Умаршайх Мирзо шундай деди-ю бир лаҳза келажақда суюкли ўғлини салтанат тепасида деб хаёл қилди ва шу ондаёқ негадир хижолат тортди. Амирзода ҳали ёш... Майдон ва даврон сирларини ўрганиш, подшолик русумларини теран билиш ташвишини чекиб ўтирмайди. Чунки бошида бир соябон Умаршайх Мирзо, иккинчи, ундан ҳам улкан соябон – Соҳибқирон турибдилар... Нима ғами бор? У ўғлининг келибок, салтанат нима, саваш нима, амаки амирзодалар ўртасидаги ҳасад, қитмирлик ва ҳоказолар ҳақида саволларга кўмиб ташлайди, деб ўйлаганди. Йўқ, бирон марта ҳам булар ҳақида сўрамади. Аввалги суҳбатларда ўғлига бу гапнинг учини сал чиқариб қўярди-ю шу кифоя деб ҳисобларди ўзича. Энди билдики, унга яхшироқ тушунтириш керак экан. Унинг ўн бешга кириб, ҳали ҳам ёш боладай эканидан кўрслиги тутди, аммо жаҳлини босди:

– Жасур саркарда бир сўзли, қатъият соҳиби, агар жангга кириш керак деб қарор этган бўлса, хатолигини кейин фаҳмлаб қолса ҳам, қайтмайдиган киши... Амир Соҳибқирон айтадиларки, бир ишга киришишдан олдин чиқишни ўйлаб қўй...

Амирзода жиддий кулоқ сола бошлади.

– Жасур саркарда фақат бир нарсани ўйлайди, – давом этди Форс ҳукмдори, – фақат душманни мағлуб этишни! Олдида фақат ғаним, майдон бор, ғалаба эса унинг ортидадир. Зарур эрса, қўл билан тигни тутишга тайёр бўлиши керак! Саркарда саҳрода лолақизғалдоқни от босиб

кетди, майсалар эзилди, деб куйиниб юрмайди, хеч кимга, хатто ўзига ҳам шафқат кўргизмайди. Чумолининг уяси бузилди, деб хижолат чекмайди, бу – қисмат. Хаёлпарастлик ундан йироқ, У куни қиссахондан эшитдик-ку, Султон Жалололдин ҳақида... Султон Чингизхон аскарларидан қочиб, ночор Синд дарёси бўйига келди. Онаси, хотинлари, ҳарамидаги аёллар, бизларни ўлдир, душманга хор бўлиб асир тушишдан кутқар, деб ёлвордилар... Султон жасоратли саркарда эди, у бари Оллоҳнинг хоҳиш-иродаси эканини англади ва... онаси-ю хотинларини дарёга чўктириб юборишларини буюрди...

– Қандай... отажон... чўктириб юбориш мумкин? Онасини-я? Шундай... қараб туриб-а? Демак, саркарда бешафқат одам экан-да?

– Дунёнинг ўзи бешафқат қилиб яратилғон.

Ҳаммамиз ўшанинг қўлида ўйинчоқлармиз! Раҳм-у шафқатни унутиб қўямиз. Кўнглимиз тошга айланган. – Умаршайх Мирзо давом этди. – Жуда кўп саркардаларда шу хислат бор, шафқатсизлик... Бу саркарда табиатига ҳам боғлиқ. Саркарданинг фикр кенглиги жанг пайтида ҳарб майдонига тенгдир, дейдилар Амир Соҳибқирон. Ёнингда олов ловуллаб, рўбарўнга душман қилич ўкталиб, жонингни оламен, деб ғазабнок турса, ўлдирайми-ўлдирмайми, ё “Тўхта, бу феълингдан қайт!” дея инсофга чақирайми, мабодо ўлдирсам, адолатдан бўладими ёки адолатсизлик қиламенму, деб ўйлаб ўлтириш гумроҳликдур.

– Отажон... – сўзни кесди амирзода. – Етти-саккиз йил аввал Самарқанддаги зиёфатда амаким амирзода Мироншоҳ Мирзо Ҳиротнинг валиаҳди менинг адашим Пир Муҳаммад-ни шундоқ кулиб қараб туриб қилич билан бошини узиб ташлаган эканлар. Биз, ёш амирзодалар бу ҳақда кўп гапир-амиз, мардлик деб, мактаб юрамиз...

– Бу мардлик эмас! Мардлик жангда, майдонда билина-дур! – Ота ўғлининг хаёли бошқа жойда эканидан бироз ранжиди. – Шафқатсизликка мисол, холос, бу. Мен киммен, деб манмансираш, бошқаларга кўркув солиш, куруқ олиф-тагарчиликнинг нақ ўзи, холос!

Умаршайх Мирзо ўғлининг олдида гапи ғийбатга чиқиб қолишидан кўриб, мавзуни бошқа ёққа бурди:

– Амир Соҳибқирон саркардалик борасинда кўп сўйлагонлар, амирзодам! Чин саркарданинг кучи-қуввати даставвал уруш майдонини танлашда кўринади, дейдилар ҳазрат, уруш майдони олди очик, кенг, душман кўшинидан баланд-роқда жойлашсин, офтобга рўбарў бўлмасин. У майдон тарзини, душмanning қай йўсинда жангга кириши ва чиқилиши кузатади, то ғанимнинг ўзи уруш бошламагунча чидайди. Чунки, расулуллоҳ айтганларидай, шошқалоқлик шайтоннинг кирдикоридур. Зинҳор қоча бошлагон душман изидан қувмайдур, уларнинг ортида катта кўшин турганига фаҳми етадур...

– Агар лашкари енгилла бошласа, нима қилади?

– У ҳолда саркарданинг ўзи майдонга тушсин, деганлар валинеъмат бобонгиз. Аммо ўққа учса ўрдуга бадномлиг-у иснод келтирадир, деб огоҳлантирадилар. Шу сабабдан ўзини эҳтиёт қилсун...

– Биласизми, отажон, укам-чи, Рустам Мирзо, катта бўлсам, саркарда бўламен, роса одамларни кийратамен, дейдир...

– Саркардалик одамларни кийратиш эмас! Саркардалик...

Шу палла оти қаттиқ қоқинганидан гапи оғзида қолган Умаршайх Мирзо мункиб йиқилиб тушай деди! “Даъюс!...” – сўкинганча отига камчи урди Форс ҳукмдори. Қилган ишидан хижолат бўлгандай от бошини эгганча яна йўртиб кетди.

– Ботир ва мард саркарда, ақлли, орқа-олдига қараб қадам босадиган, юрт бошқаришнинг уддасидан чиқа оладиган сардор бўлиб, кўркмас, валламат сифат вояга етингиз, амирзодам! Бошқа амирзода амакиларингиз, укаларингиз олдида уялиб қолишдан худо сакласун!.. Катта ўғлимсиз, яратган сизга насибани ҳам катта беради. Токи барча амирзодалар ўзбошимчаликка бормай, ҳурматингизни қилиб, қудратингизни тан олсунлар, машваратингиз тепасида ўлтурсунлар, сўзингизга кулоқ солсунлар, сиздан бемас-

лаҳат бирор ишга қўл урмасунлар. – давом этди Умаршайх Мирзо. – Худо ҳоҳласа, Амир Соҳибқирон марҳаматлари билан, сизга Исфаҳонни, Рустам Мирзога Хуррамободни, Искандар Мирзога Ҳамадонни тобшуришни мўлжал килдум. Аҳмад Мирзо энди бешга кирди, унга Язд вилоятини бағишлаб қўйдум...

– Оллоҳ умрингизни зиёда айласун, эй падари бузруквор!

Адирликдан ошиб туша бошладилар, олдинда яна оппоқ қорга чулғанган водий ястаниб ётарди. Хаёлларга ботган Пир Муҳаммад Мирзо энди индамасди.

Умаршайх Мирзо Соҳибқирон ҳузурига борар экан, кўнглида мамнунлик туйғуси гупирарди. Вилоятдаги муҳолифларни бартараф қилиш унинг кўп вақтини олди. Нафсиламрини айтганда, иш осон кечмади. Ҳумоюн ўрду-даги сўнгги машваратда ҳам Соҳибқирон Форсда ҳали хануз нотинч вазият кўпчиб турганини яна таъкидлаб ўтдилар, Умаршайх Мирзо бошини кўтаролмай ўтирди.

“Кўрагон” ликдан гердаядиган одат чиқарган Мироншоҳ Мирзо ер остидан оғасига қараб-қараб қўйди, ичида мамнун эканини яширмади. Ҳа, оға билан ука – тарозининг икки палласи: бирининг нуфузи қанчалик пасайса, обрўси тушса, иккинчисиники шунчалик ошади. Мана энди, унинг олдида бузғунчилар уясига айланган Гармсирдаги Шаҳриёр, Фадак, айниқса мустаҳкамлиги, қаршилиқ яловини баланд кўтаргани билан Соҳибқироннинг ҳамиятига теккан Истахр каби қалъалар фатҳ этилгани, – унга Сиржон ҳам қўшилди, – Форс вилоятининг дориломонлик замонларига етишгани ҳақидаги хушхабарни Соҳибқиронга етказишдек шарафли вазифа турибди.

Бу сафар машварат бошқача ўтади. Мироншоҳ Мирзо ҳам қойил қолиб, ерга боқиб ўлтирса керак. Ўтган йили ёздаги Исфаҳон машваратида Амир Соҳибқирон унга Ҳулокухон мулкини топширишларини айтган эдилар, укаси ортиқча манмансирашга берилиб кетди. Уни ўйлагани сари ичида хижолат чекади.

“Форс вилоятида бесаранжомликлар ҳозир йўқ. – Умар-

шайх Мирзо укаси хақидаги хаёлларни ўзидан кувишга уринди. – Энди бориб Амир Соҳибқирондан ижозат сўрамак, ёрдам тиламак мумкин! Бас, кўпдан кўнглимда саклаб юрган ниятимни амалга оширамен! Тингчиларим хабарларига кўра, Олтин Ўрда хоқони Тўхтамишхон тап тортмай Дарбандга чангал солибдур. Амир Соҳибқироннинг шу ерларда юрганларини билиб туриб, журъат этибдур, нокас!

Сигноқ томонда ҳам ўша бадбахтнинг гала-гала аскарлари изғиб юаркан. Неча йилдирки, Ҳазрат ундан озурдалар... Мироншоҳ Мирзо ҳам Тўхтамишхонни қочириб юбордингиз, деб ҳар гапида теккизиб ўтади, жаги ёпилмайди. Иншооллоҳ, зафарқарин қўшинимни унга томон бурамен ва енгиб, ўзини қўйдек ҳайдаб, валинеъмат Соҳибқирон ҳузурига олиб келамен! Бу ниятимни амалга оширмагунча, дунёдан кетмасмен!..”

Ҳали Багдодга тўрт манзил йўл бор эди, Курдистондан ўтиб, Ҳармотур деган қалъага етдилар. Қўшинга уч кунлик ҳордик буюрилди. Ҳар бир бек ўз юмуши бошини тутди. Фавкулодда бежамали қурилган, тепаликда бамисли узукка кўз қўйгандек чиройли жойлашган, теврак-атроф кафтдек кўриниб турадиган гиштин кўҳна қалъа амирзодага, Кешнинг Оксаройидай бўлмаса ҳам, ҳар қалай улуғвор, фариштали, дилтортар, шинам бир маскан бўлиб туюлди.

– Оламда шундай чиройли жойлар ҳам бор-а! Қишда шунчалик, баҳор-ёзда жаннатнинг ўзи бўлар экан-да!.. – деб юборди ҳайратда амирзода. – Кеш музофотига жуда ўхшаб кетаркан! Бирам Кешни соғиндимки! Бу ерда толеи баланд одамлар яшаса керак...

Унда сайр этиш, кўнгил очиш, ичкарига кириб айланиб чиқиш истаги туғилди, агар вақт изн берса, ов уюштириш ҳам мумкинлигига диққатни қаратди. Ҳаво ҳам мўътадиллашиб қолган, ёқимли эди. Отдан тушди-да, ўзини масъуд-мамнун сезди-ю, атрофни ёлғиз томоша қилгиси келди.

Оппоқ қорга чулғанган борлиқ кўзни камаштирарди.

Кўҳна қалъанинг девори жуда калин, устида нақ бир арава юра оларди, баландлиги ўттиз беш газ чиқади, тошдан

ишланган пойдеворининг ўзи етти газча бор. Ҳар йигирма қадамда шинак – дарчалар қўйилган. Аммо қалъада ҳеч ким йўқ, атрофда бирон тирик жон нафаси сезилмасди.

Фавкулодда завқ-у сурур оғушида оҳиста-оҳиста қадам ташлар экан, Умаршайх Мирзо: “Қалъа тепасига чиқамен-у, ўша чиройли шинаклардан олис-олисларга тўйиб-тўйиб қараймен!..”, – деб қўйди ўзича.

Иттифоқо, шу палла қалъада қандайдир бир одам бекорчиликдан, ўйнаб ҳар томонга ўқлар отиб, ўз вақтини чоғ қиларди. Кутилмаганда, маталларда айтилганидек, ўйиндан ўқ чиқди: қазойи ногаҳонда отилган ўқлардан бири Умаршайх Мирзонинг кулоғи тагига санчилди! Қалъанинг нариги томонида юрган Пир Муҳаммад Мирзо бирдан отасининг: “Воҳ!” деб қаттиқ қичқириб юборганини эшитди! Шошилганча югуриб келиб қараса, Форс ҳукмдори оғзидан қон оққанча, ерда инграниб ётибди! Ҳанг-манг ўғил ўзини отасига отди:

– Отажоним! Падари бузруквор!..

– Куним битибдур... Амирзодам, кулоқ солингиз... Тўнғич ўғлимсиз, билиб қўйингиз... Онам Тўлун оға, момонгиз... Амир Соҳибкироннинг канизақларидан эканлар. Бу ҳам қисмат... Шундан валиаҳд бўлолмадим... Их-м!.. И-и-им-мм!.. – Кўзлари ола-кула Умаршайх Мирзонинг нафаси қисганидан зўрға гапирарди. – Билиб қўйингким, сизларга ҳам насиб этмайдур...

– Нега?.. Нега?.. Нега ахир?..

Пир Муҳаммад Мирзо бу саволига жавоб ололмади. Отасининг узоқ йиллар кўнглида сақлаб юрган армонини илк марта эшитиб, худди ота-онаси бағрида ўсиб вояга етган, ақли тўлишган паллада бирдан даҳшатли ҳақиқатни – боқиб олинганини билган фарзанд холига тушди, тили тутилиб қолди. Чархи фалакнинг икки аёвсиз зарбаси – отасидан жудо бўлаётгани ва валиаҳдликка ҳаққи йўқ экани – уни батамом эсанкиратиб қўйди.

– Ўғлим... ўғлим... Хоким бегона ерларда қолиб кетмасун... Кешга элтингизлар... – Умаршайх Мирзонинг гапирishi тобора қийинлашиб борар, сўзлари узук-юлуқ чиқар,

дам-бадам кон тупурарди. – Тўхтамишхондан... қасос оласен!..

– Отажоним!..

– Оласен... Йўкса, гўримда тикка турамен!.. Қасос... қас... Лоилоҳа...илаллоҳу-у-у...у...

– Отажон!.. Отажон!.. Ҳой, амирлар!!! Беклар!!! Бу ёкка! Бу ёкка!.. Отажон!!! – қичкириб юборди жон ҳалпида Пир Муҳаммад Мирзо. У барини тушда кўраётгандек, жудолик мусибатини ҳали тўлиқ англаб етмаган эса-да, кўнглининг бир четидан беихтиёр: “Энди Форс вилоятининг ҳукмдоримен!”, деган фикр бир қалқиб ўтди...

Умаршайх Мирзо калима қайтарганча, жон таслим қилди. Беклар саросимада гунг-у лол қотиб қолдилар:

– Амир Соҳибқиронга не деймиз?..

– Нақ бошимиз кетади, Соҳибқироннинг қаҳрлари каттик... Асраб қололмадингизлар, бепарво бўлдингизлар, деб жазо беради...

– Бизнинг не ёзуғимиз бор?..

Ҳалигина оламнинг гўзалликларидан завқланиб-шавқланиб турган ҳукмдорнинг шундоқ кўз олдиларида жон омонатини ўз эгасига топшириши ҳеч ақлга сиғмасди. Улар, худонинг хоҳиши-да, дея ҳам амирзодани, ҳам ўзларини юпатишдан ўзга чора тополмадилар.

– Бадбахт қалъани ер билан яксон қилинсун! – қичкирди кўзлари қонга тўлган Пир Муҳаммад Мирзо. – Биронта тирик жон қолмасун, бари қиличдан ўтказилсун!

Қиргин-у талотўп авжга чиқди. Қорлар қонга бўялди...

Умаршайх Мирзо жасадини пойтахт Шероз шахрига жўнатдилар.

Айни бу паллаларда Амир Темур Мординга борар экан, чакалакзордан ўтиб тўқайзорга етганда, қўшинга тўхташни буюрди.

– Шикор солинсун! – деган фармон содир бўлди. “Шикор!”, “Шикор!” деган садолар янгради лашкар ичра.

– Пиёдалар чап томонга сойлиг-у сайхонларга, суворийлар ўнг томонга қишлоқларга, дала-даштларга тарқалсунлар, токи саҳро ҳайвонлари халқага олинсун! – деди

Соҳибкирон. – Ҳар тарафдан ноғоралар қоқилсун, карнай-сурнайлар чалинсун, уларга бурғулар қўшилсун!

Ер-у осмон даранғ-дурунғга тўлиб, нақ қиёмат қойим бўлди. Катта майдонни қамраган улкан қора халқа сурони кўкни қоплади, кишини жунбушга келтирадиган ҳайқириқлар борлиқни тутди. Ваҳимага тушиб, инларидан отилиб чиққан ҳайвонлар ўтакаси ёрилганча, у ёқдан-бу ёққа чопишар, бўкиришар, маърашар, чийиллашиб увлашарди. Тўсатдан ёприлган бало-қазодан қандай қутулишни билмай, ўзларини унутиб, бир-бирининг пинжига киришга уринишарди. Қоракийик урғочи шерга ҳайиқмай ёндашди, шақол куён болалари орасига ўзини урди, бўри оҳулар ичидан паноҳ излади, йўлбарс кийик билан топишди, кулон шерга сиғиниб борди, сайғоқ – тулки дўст бўлди... Кўк суғун-у туяқушлар, айиқ, қўтос, мугузи билан нақ отни қўтара оладиган, терисига ўқ ўтмас, қилич кесмас каркидонлар қаёққа боришни билмай гарангсиб, сеҳрлангандай жойларида қотдилар...

Тог тарафда узоқларда икки отлик, учқур този итларга ҳам етқизмай бораётган жайронлар тўдасини кувиб борарди. Улардан бири – оқ от минган Мироншоҳ Мирзо (овни таклиф этган шу амирзода эди) эканини Амир Темур аниқ илғади. Оқ от қорда бамисли йўқдай кўринмас, қора пўстинга ўралган амирзода худди ўлжа кетидан ер багирлаб учиб бораётган қора бургутга менгзарди. Айрим амирлар илвасин излаб, жануб томондаги каттагина қўл бўйига йўл олишган. Чап томондан эса: “Ушла! Олдини тўс!.. Ана! Қочди! Қочди!...” деган овозлар эшитилади. Баланд тепаликдаги шоҳона чодирдан чиқиб кузатаётган Соҳибкироннинг бор диққати тобора торайиб келаётган улкан халқада экан, калапатра ҳайвонлар тутумига боқиб, ўзини кулгидан тўхтата олмасди.

У қўлидаги қарчигайни овга солишга ҳали фурсат бор деб ҳисоблади. Хаёлининг бир четида йўлда келаётган Умаршайх Мирзо турарди. “Амирзодам овнинг додини бермоғи шубҳасиз эди! У моҳир мерган...” – ўйлади нечундир ўғлининг қадамларига интизор бўлиб. Умаршайх

Мирзо Мординга ўхшаш баланд тоғ устига қурилган қалъаларни забт этишни ҳамиша ёқтирарди. Келса, Мординни қамал қиладилар-у Миср ва Шомга жўнаб кетадилар.

Бу орада эрталабдан олис-олисларда ҳай-ҳайлаб ов излаб юришган бек-у лашкарбошилар бир-бир қайта бошлашди.

Ҳамма Соҳибқирон олдида ўзининг шижоатини намоён этиб, олий назарга тушиш учун бек-у навкарга Оллохнинг инояти-ю яратган имконияти бўлган шикордан унумли нафлаиб қолишни истарди.

Чап томондан яқинлашаётган Амир Шоҳмалик олдида бир тирик олкорни ўнгарганча, атрофга хотиржам боқар, ўнг томонда эса Шайх Нуриддин баҳодир ўнта тустовукни бўйнига шода монанд осиб олган, эгар орқасида отиб ўлдирилган бўри танаси боғланган, махлукнинг қўл-оёқлари дам-бадам от қорнига тегиб шалпилларди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку билан Муҳаммад Чуроға додхоҳлар каттагина қоракийикни тўрт оёғини бир қилиб боғлаб, ёғочга илишиб, навкарларга кўтартириб олишганди. Валиаҳд Муҳаммад Султон, Ахий Жаббор баҳодир, Айбож ўғлон, Амир Сулаймоншоҳ, Мирзо Алибек, Султон Ҳусайн Мирзолар қора ҳалқани бошқаришарди.

Шу палла ҳайқирганча, Мироншоҳ Мирзо етиб келди! Эгарнинг олдида отга ўнгарилган жайрон кўзга ташланди. Ҳамма жайроннинг бўғозлигини кўриб: “Оҳ!” деб юборди. Ўқ ўмганидан тегибди. Юмилмаган чиройли кўзлари худди Соҳибқиронга: “Менинг айбим нима?..” деб маломат қилиб зориллаб, тикилиб тургандай туюлди. Соҳибқироннинг юраги титради. “Қорнида боласи бор экан, шуни ўлдирибди-я! Амирзода Мироншоҳда шафқат камроқ-да...” – деб ўйлади афсус билан.

– Амир Соҳибқирон! Амир Соҳибқиро-о-он! – деган овоз эшитилди бирдан. Юз қадамлар наридан бир чопар отдан тушиб, тиззалаб фарёд айлаб кела бошлади.

– Бир қошиқ қонимдан кечингиз!.. Умаршайх Мирзо... Умаршайх Мирзо... амирзодам... Бир қошиқ қонимдан... Энди нима қилғоймиз?.. Қонимдан кечингиз...

Чопар халлослар экан, бошқа сўз айтолмасди.

Амир Шохмалик ва Жаҳоншоҳ ибн Жоку бир томондан, Муҳаммад Чуроға додхоҳ, Шайх Нуриддин баҳодирлар иккинчи ёқдан чопар ёнига югуриб бордилар-да, қўлтиғидан тутиб кўтардилар.

– Нима бўлди? Ўзингни бос!

– Тушунтириб сўзла! Секин!..

Чопар ҳамма нарсани тушунтириб бергунча, хотинлардай пиқиллаб йиглашдан ўзини тиёлмади... Изтиробга тушган амирлар ҳеч яшириб бўлмайдиган бу ҳақиқатни айтмаслик чораси йўқлигини билишарди. Барчаси тўпланишиб келиб, Соҳибқирон тўнининг пешларини кўзларига суртиб, гуноҳларидан кечишларини сўраб, тавоф айлаб ўраб олдилар, ётиғи билан мусибатдан арз қилдилар ва сабр-тоқат тиладилар...

Жаҳонгир Мирзодан сўнг суюкли шахзода даражасига кўтарилган Умаршайх Мирзо ҳалокатидан Амир Соҳибқироннинг қадди букилмаса эди, деб қўрқардилар, холос.

Кўзлари юмуқ Соҳибқирон қаттиқ тишини тишига босиб иягини кўтарганча жим туриб қолди...

– Албатта... биз Оллоҳнинг бандаларимиз ва албатта ул зотга қайтгувчилармиз... – босиқ деди кўзларига тўлган ёшдан бир томчисини ҳам ерга туширишга қўймай Амир Темур. У ҳамиша огир дамларда ўзини қўлга олиб, Оллоҳнинг каломига суянар, жунбушга тушган кўнглига шундай таскин топарди. – Бешак-шубҳа... Қўлимдаги қарчиғайимни овга солмоққа шайланган эрдим. Қарчиғайимнинг ўзини мерганларнинг мергани овлаб кетди, бургутга бергисиз қарчиғайимни!.. Не қилса, халлоқи безаволнинг ўзи қилур...

Орага нохуш жимлик чўкди.

– Ўқдек тўғри бўлмоқлик, кибр-у ҳавога йўл очмаслиги лозим. – негадир ўйланиб қолди Соҳибқирон. – Умрнинг ўзини ҳам ўқдек ўтаётганини билмайди-да киши. Амирзодам барига қўл силтаб кетди...

Амир Темурнинг юрак ҳоври сал пасайиб турганди, етиб келган дийдаи гирён Пир Муҳаммад Мирзонинг ўзини Соҳибқирон оёғига ташлаши дардни янгилади. Амир Темур-

нинг бардоши чидамади, набирасини кўлтиғидан кўтариб турғизгач, бағрига босаркан, ичидаги дард “Уф-ф-ф!...” шаклида отилиб чиқди. Кейин дарҳол ўзини ўнглади:

– Ўксинма, ўксинма... Ношукр бўлмайлик. Ҳа... Бири кам дунё деб шуни айтадилар. Тўқис дунё қайда бор, хайхот! – Амир Темур Шероз тарафларга кўз тикди. – Аввали, парвардигор мени бало-қазолардан асради, менга отилган не-не захри қотил ўқларни бартараф этди, ҳифз-у ҳимоясига олди, аммо... фарзандлардан қисди! Иккинчи ўғлимдан ҳам айрилиб турибмен... Бу ҳам парвардигорнинг илтифоти. Мени синади, катта синовларга ташлади мени... Ўзининг суйган бандасига шундай ташвиш-у мусибатлар юбориб туради. Беадад шукр!.. Илоҳи, ҳамиша ўзи ёдида сакласун, ҳеч бир бандасини фаромуш этмасун! “Худо сабр берсун!”, “Худо сабр берсун!” деган овозлар эшитилди атрофдан. Ҳамманинг боши эгик, ҳалигина шикорнинг суронларидан қанотланган кўнгиллар энди мусибат юкидан чўкиб қолгандай эди.

– Ҳа... Иккинчи ўғлимдан ҳам айрилдим... – деди яна Соҳибқирон ва, иттифоқо, назари Мироншоҳ Мирзо отига ўнгаририлган бўғоз жайронга тушди. Бугун-эрта болалаши мумкин жайрон ҳали-ҳануз юмилмай қолган чиройли кўзларини тикканча, гўё: “Менинг айбим нима?...” дея маломат қилиб турарди. Соҳибқироннинг увалган юраги тагин эзилди, ичида амирзодадан ранжиганини билдирмади, Муҳаммад Чуроға додҳоҳга қаради-ю буюрди:

– Умаршайх Мирзонинг ўғли Пир Муҳаммад Мирзо Форс вилояти ҳокимлигига лойиқ кўрилсун! Амирзодани Шерозга элтсунлар!

Амирлар Шерознинг янги ҳукмдорини дабдурустан кутлашга журъат этолмасдилар.

Соҳибқирон оҳиста ортига ўтирилди, кўзларига тўлиб, ана тўкиламан, мана тўкиламан, деб турган ёшлар энди унга бўйсунмай қўйишди. У ҳеч кимга бокмай, шоҳчодирга кирди... Лаҳза ўтмай, бир марта ўкраган овоз эшитилди. Чамаси, борлиқ-вужудини тўлдириб юборган ғусса отилиб чиққанди.

П

Мордин қамали қарийб икки ойга чўзилди. Икки ой давомида жувонмарг ўғлининг сиймоси Амир Темур кўз ўнгидан кетмади. Шартаки, биров кўрс табиатли, юмалоқ юзли, кўзлари онасиники – Соҳибқирон канизак Тўлун оқани жайронники сингари чиройли чашми шахлоси туфайли дилдан суярди. Исмига муносиб тўлин ойдай гўзал аёл эди Тўлун оқа!

Кўнгли бесаранжом Соҳибқирон ҳар уч кунда Султонияга чопар йўллар, янгиликлар борми, деб сўратар, келишини кутмай, яна янгисини юборар, Сароймулкхонимдан хабарлар тиларди. Кенжа келини, Шохрух Мирзо хотини Гавҳаршодбегимнинг ой-куни етиб турибди... Оллоҳ қандай набира ато этар экан? Берса, умри билан берсин ишқилиб...

Умаршайх Мирзонинг дастлабки маросимларини ўтказган Сароймулкхоним, Шероздан Султонияга тезроқ қайтиш чорасини излади. Унинг ташвиши ҳам ўша... ўн беш ёшли келинчак Гавҳаршодбегим...

Тарих милодий 1394-йил Наврўз кунлари бутун Турон мамлакати учун қутлуғ келди:

– Соҳибқирон келинлари, малика Гавҳаршодбегим салтанатга паҳлавон ўғил ҳадя этдилар! – суюнчилади чодирдан чикқан доя хотин.

– Вой, ўғил!.. Ўғил!.. Оҳ-оҳ! – Сароймулкхоним қичқиб юборди. У ўзидан кўра ҳам, Соҳибқироннинг қанчалар қувонишини хаёлидан ўтказди.

Маҳди улё суюнчисига тайёрлаб қўйган попукли гулдор ҳамённи узатди. Чақалоқнинг қулоғига азон айтдириб, Турон тупроғидан олдириб турпоқлатди. Ирим қилиб, кичик чилласини ўтказгачгина, Соҳибқиронга чопар йўлламокни кўнглига тугди. Кейин ўйлаб-ўйлаб, хушхабарни Ҳазратга биров орқали эмас, ўзи етказиши лозимлигини англади. (Соғиниб қолган-ку, бу томони ҳам бор, баҳонада дийдорлашувга имкон туғилур!) Ўзи бориб қутласин. Соҳибқироннинг Умаршайх Мирзо мусибатидан нурсизланган кўзларида шодлик учқунлари чакнаганини кўриб, ўзи ҳам

кувонсин. Чакалоққа исм айтсунлар, суюнчисини ҳам узатиб қўйсунлар... Кейин, бошқа зарур гапи ҳам бор катта маликанинг...

Мордин қалъаси эса ҳамон бўй бермасди. Баланд қоядаги шохчодирда машварат чакирилди. Кечагина Андхойдан қайтган пири муршид Мир Саййид Барака, валиахд Муҳаммад Султон, Мироншоҳ Мирзо, амирлар, саркардалар Соҳибқирон сўзларини эшитишга мушток эдилар.

– Оллоҳ шохиддурки, инсофга чорлаймиз, деб шунча вақтни бой бердик. Сабр этагини тутдук. Қалъа бамисоли бокира киздек ёнига кимсани яқинлаштиришни истамай-дур... Ўзларига бино қўйиб, катта кетиб, қўрғонимиз мустаҳкам, энг баланд қояда жойлашган, бировнинг қўли етмайди, деб хомтама бўлгонлар, шекилли. Энди ўзларидан кўрсунлар! Қалъа таг-тугидан қўпорилсун! Мордин ҳам, ичиндаги Қалъаи ал-Боз ҳам! Манжаниқлар ишга солинсун! Кўчма миноралар тиклансун! Шафқат қилинмасун!

Дарғазаб Амир Темурнинг қарори қатъий эди. Худди Умаршайх Мирзонинг ўлимига Хармотур қалъасидагилар эмас, балки мординликлар айбдордай туюлди Соҳибқирон назарида... Шу топда ўзи ҳам жангга отиладигандай алпозда, сабрсизланганча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Ҳали улар бизни яхши билмайдурлар, билгонларида кеч бўладур! – деди қалъа ёққа тикиларкан Соҳибқирон.

Гарчи ҳукмдорнинг айтган сўзи отилган ўк эканини, ортга йўл йўқлигини билса ҳам, Муҳаммад Чуроға додхоҳ ноумид-шайтон, қабилида иш тутиб, бир уриниб, Соҳибқиронни ниятидан қайтармоқчи бўлди. Аммо Амир Темурга боқиб даҳшатга тушди! Ҳамиша Соҳибқирон чехрасини безаб турадиган мулоийм нигоҳлар йўқ, аксинча кўзлар қисилган, қўл соқол учида, ғазабдан ҳукмдор фавқулодда жунбушга келган... Шундай ҳолатлар Исфаҳон воқеасида, даставвал исфаҳонликларнинг тунда туронлик уч минг солиқчини ноҳаддан ўлдирганларини билганида, кейин эса ўлганлар калласидан минора ясаганларини эшитганида юз берганини Муҳаммад Чуроға додхоҳ ўз кўзи билан кўрган.

Ҳар икки ҳолатда ҳам Соҳибқирон пурғазаб ҳукмдор сифатида намоён бўлганди.

Додхоҳнинг кўнглини, шубҳасиз, амирзодалардан кимдир, узоқни ўйламайдиган Мордин ҳокимининг беадаблиги туфайлигина шундай мустаҳкам қалъа бузилиб ташланадирму, ахир Турон салтанатига мустаҳкам қалъалар ҳам керак-ку, афв этсунлар, дея сўрайди, деган умид илитиб турарди. Балки пири муршид сўзга оғиз очарлар?

Аммо ҳеч ким сўз қўшишга ботинмади. Ўзи энди гапирмоққа тараддудлана бошлаган ҳам эдики, Соҳибқирон буюрди:

– Мамат! Фармон қўшинга етказилсун!

Ортиқча гапга ўрин йўқ эди. Машварат тугагач, барча қиличига мағрур бўлиб, қалъа тараф йўналди.

Амир Темур шоҳчодир олдидаги муваққат тахтда асаби таранглашган ҳолда ўлтирар, кенг пешонасидаги тириш сира кетишни истамасди. Мир Саййид Барака тахтнинг ўнг томонида, Муҳаммад Чуроға додхоҳ чапда ёзилган тўрт қават ипак кўрпачаларга тиз чўкдилар.

Бурғулар ўкраб, ноғоралар чалиниб, карнайлар садо берди. Даҳшатли жанг бошланди. Одатда, навкарлар қалъа рўпарасига тўрт қаватли даббаба – кўчма миноралар ўрнатишар, уни юрувчи қалъа ҳам дейишарди, жасоратли навкарлар кўркмасдан махсус мустаҳкам сандиқларда қалъа оғзигача кўтарилишар, мардона жангга киришишарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Қалъанинг тўрт томонида кўкка бўй чўзган адил тераклардай ўсиб чиққан миноралар мординликлар юрагига кўркув солди. Тепаликларга ўрнатилган арродалар¹ тинимсиз ёғдирган тошлардан қалъа деворларида раҳналар кўпайиб борар, ҳар жой-ҳар жойда шотини шотига улаб, деворга тирмашаётган жасур жангчилар кўзга ташланарди. Борлиқни чанг-тўзон қоплади, сурон қўпди.

Қалъани кузатар экан, Соҳибқиронни хаёл чулғади: “Мордин ҳокими Исо нимасига ишонадур? Бундан етти йил

¹ Аррода – жангда, қалъа деворини бузишга, катта тошларни узоққа отишга мосланган махсус қурилма (муалл).

аввал Табризда туриб чорлагонимизда, ҳамма келди, у эса, ҳузурларига боришимга Миср султони Барқукнинг олий ижозати керак, деган баҳонани рўкач қилди. Барқукнинг не алоқаси бор? Ҳа, унинг суянғони султон Барқук...”

– Мамат! Миср султони Барқук “хе” йўк, “бе” йўк, ҳали бунинг жавоби бор, деб ўйлаб ўлтирмасдан, Бағдоддан юборилган элчимизни қатл қилдирибдур, элчилик русумида бу оқланмайдур... Сабаби нимада эркан? – сўради босик Амир Темур. – Мактубларимизга жавоб юбормайдур. Ғулумимиз Отламишбек бир йилдан ўтди, ҳамон зиндонда ётибдур... Наҳот яхшилик йўли бирлан буни ҳал этиш мумкин эрмас?

– Тингчиларнинг хабарлари рост чикди, Амир Соҳибқирон! – вазиятни изоҳлашга уринди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Миср султони Барқук Рум султони Боязид Йилдирим билан тил топишган, шекилли. Бир-бирларидан ис олишгани аниқ. Шунга ишониб, ножўя хатти-ҳаракатлар қилмоқда. Йилдирим Миср билан дўстлашиш баҳонасида қўшинларини ҳамма чегараларни бузиб, Мосулгача боришни буюрибди. Синжар ва Қайсария ҳокимлари султон Барқукқа элчи юбориб, ўзларининг тобе эканликлари ва унинг номи хутбага қўшиб ўкилаётгани ҳақида суюнчиладилар... Султон Барқук Султон Аҳмад жалойирни тағин Бағдод тахтига ўтқазиш ниятидадур...

– Оқил кенгашингизга қулоқ солмаса, бу уларнинг яхши-ёмоннинг фарқига бормай қолғонларидан далолатдур, Амир Соҳибқирон! – деди хаёлларга берилган Мир Саййид Барака.

Жимлик чўкди. Амир Темур қалъа томонга бир назар ташлади-да, пири муршидга юзланди:

– Миср султони душманимиз Султон Аҳмад жалойирга бошпана берди, уни ўз мамлакатидан чиқариб юбориш ҳақидаги талабимиз ҳам бежавоб қолди...

– Амир Қора Юсуф-чи? – Муҳаммад Чуроға додхоҳни ҳаяжон чулғаганди. – Ўзларининг Хоразмда эканларидан фойдаланиб, десангиз, Султон Барқук ёрдамида тағин Табризни эгаллади. У дарҳол Миср султони номига танга –

бор-йўғи эллик дона танга! – зарб килдириб, Қоҳирага жўнатибди, хутбаларни Миср султони номи билан бошлар эмиш...

– Биламен, биламен... У баттолдан сўз очма!..

– Кеча сўнгги мактубимизга Султон Барқукдан жавоб олдик, Амир Соҳибқирон...

– Шундайми?

– Билдиришга журъатимиз етмади... Бу бадхоҳ элчиларимизни ўлдиртирадур, зиндонга ташлатадур, ўзини осмон фаҳмлайдур, борган одамларимиз олдида: “Мен бу чўлокдан кўркмайман, чунки барча подшоҳлар мени кўллаб турибдурлар. Мен фақат Боязид Йилдиримдан кўркаман!” – дер эмиш ҳар гапида...

– Ҳай-ҳай, оғзига тош! Оғзига тош! – қарғади пири муршид.

Амир Темур кескин тарзда деди:

– Кимса бирлан баҳсда рақибининг бирон аъзосигами, қусуригами ишора қилмак, чорасизлик, ожизлик белгисидур... Бировдан кўркиш-кўркмаслик ҳар кимнинг кўнгил хоҳиши, аммо ҳурмат айламоғи шарт! Хатни ўқи-чи...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ мактубни ўқишга тутинди:

“Худосиз (жоним сизга омода, ҳазрат, узр, бу ерда шундоғ ёзилган) Темурлангга жавобимиз: Биз парвардигор инояти бирлан ўзимизни дини ислом ҳомийси деб ҳисоблайдурмиз ва, хомтама бўлмасунларким, ёлғиз Оллоҳнинг расули Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи ва саллам жанобларига ва амир ал-мўминин, яъни халифа зоти олийларига итоат айлайдурмиз! Ўзгаларга итоат айлайдурганлар ҳали бизда тугилмаган... Яна шуни маълум қиламизки, усмонли султон шавкатли Боязид Йилдирим бизга мактуб йўллаб, агар Темурлангга қарши курашсак, ўз қўшинидан икки юз минг яничарни беришга тайёр эканини билдирибдурлар... Султон Аҳмад жалойирни эса Бағдоддаги ноибимиз этиб тайин қилдук...”

– Бас! – деб юборди Амир Темур. Кейин

ўйланганча кўшиб қўйди: – Ҳа, улар бизни билмайдурлар, аммо билганларида кеч бўладур...

Жангнинг боришини кузатар экан, Амир Темурнинг кўзи, иттифоқо, кунчиқар томонга, Кўкча денгиз йўлига тушди. Олисда катта уғруқ қораси кўринди. Туя устида маҳобатли яшил тахтиравон чайқалиб келарди. Юраги бир қалқди-ю, ўрнидан туриб кетди ва ўша ёққа каттиқ тикилди. Наҳотки, бу, ўша азиза-ю мукаррама маҳди улё Сароймулк-хоним маофаси?! Йўғ-е! Аммо туғи, ранги ўхшаб турибди. Ўшамикин?.. Султониядан йўлга чиқишларига не зарурат туғилди экан?

Соҳибқироннинг юраги гурс-гурс ура бошлади.

Шу палла мулозим Муҳаммад Чуроға додхоҳга Ширвон султони Шайх Иброҳимдан чопар етганини билдирди. Додхоҳ мактубни икки қўллаб Соҳибқиронга тутар экан, ташвишланганини яшира олмади:

– Тинчлик бўлсин, ишқилиб... Худо пошшо эгам, деганлар...

– Савоғини еч-да, мактубни оч! – буюрди хотиржам тахтга ўтираркан, Амир Темур.

Соҳибқирон мактубни ўқий бошлади, у қиска ва лўнда ёзилган эди:

“Соҳибқирони комкор Абулмузаффар Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийларига етиб маълум бўлгайким, Оллоҳнинг паноҳида тўрт кўз тугал юрибдурбиз. Юрт-у эл омонда... сарҳадлар тинч-у дориломон... эрди. Бутун фикр-у хаёллари, саъй-у саботлари Оллоҳнинг бандаларини бахтли айламак янглиг оламжаҳон ташвиш бирлан банд валинеъмат Соҳибқирон фароғатларини бузмакка журъат этганимдан бағоят озурдаман... Бир ой аввал Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон оқибатини ўйламай, Ширвон тупроғига оёқ қўйишга журъат эт ди... Иддаоси кучли, қатли ом қилмак анинг мақсуди эрди. Юртга адашиб кириб қолган дайди шамолга тоғдек рўбарў бўлдук. Оқибат ул бадбахт Тарак суйи ортига чекинди. Нобакорнинг тутумини кўрсунларким, Шайх Иброҳим Дарбандийнинг Соҳибқирони муаззам ўғли ва тобесини, Ширвоннинг эса сояи давлатларида эркониини била туриб, писанд этмай бадкорлиқ йўлини танлабдур.

Тингчиларим сўзларига қараганда, Тўхтамишхон, Ироқ пошшоси Султон Аҳмад жалойир, қорақўюнлилар қабиласи ҳокими Амир Қора Юсуф ва Миср султони Барқуқ, Рум султони Абу Язидлар бирлан, бир қошиқ қонимдан кечсунлар, ўзларига қарши от сурмакчи эрмишлар... Хаёл қилурбизки, ростдан ҳам ул бебошвоқнинг танобини тортиб қўймак фурсатлари келибдур! Балони қанчалар тез даф қилинса, шунчалар савобдур, дейдилар. Агар ўзларининг табаррук қадамлари тупроғимизга етиб, муборак нафасларидан қувватлансак эрдик, суянган тоғимиз ёнимизда эрконидан ўзимизни нақ осмонларда сезиб, қувватимиз бағоят ортиб, садоқат-у ихлос камарини белимизга яна ҳам қаттиқроқ боғлаган бўлур эрдик...”

– Икки қилич бир кинга сиғмайди-ю, булар тўрттаси бир куюшқонга сиғмоқни ўйлабдурлар!

Амир Темур захархандали кулди, қўли эса иягига чўзилди. Додхоҳ унинг кенг пешонасида яна тириш кўрди.

– Эшитдингизму, ҳазратим?.. Бандаси кўрнамак эрса, унинг чораси йўқ эркан-да... Ҳадисда айтилмиш, ёмон одам ўзига яхшилик қилган одамга то ёмонлик билан жавоб бермагунча бу дунёдан кетмайди, деган ҳикмат нечоғлик ҳақ.... Душманларни ҳам дўстга айлантиришга тиришмоқ керак, бунинг учун мол-дунёни аямасмен, ҳамиша кечиримлик мақомини маҳкам тутаман, мурсога борамен, урушнинг олдини олиш учун элчилар юборамен, кенгашаман...

– Бор саъй-ҳаракатларингиздан Оллоҳнинг ўзи шоҳид, Амир Соҳибкирон. – деди пири муршид. – Кўнгулни кенг тутсунлар!

– “Тузуқлар” да битгон эрдингизки, Амир Соҳибкирон, – эслатди Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибкиронни чалғитиш мақсадида. – Мана ўша сўзлар: “Менга ёмонлик кўргизиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказгонларни ҳам илтижо билан тавба-тазарру айлаб келгач, қилмишларини юзига солмадим, ҳурматлаб ёмон кирдикорларини хотирамдан ўчирдум, мартабаларини оширдум, улар билан муомалада шундай йўл тутдумки, хотираларидаги

менга нисбатан бор шубҳа-ю кўрқувлар унут бўлурди...”
Тўғри, лекин қандайдир чегара бўлиши керак-ку!

– Бу – рост. Бироқ Тўхтамишхон бошқача хилидан чиқди. Ўғлим деб атағонимдан кейин тўрт марта кечириб-мен, нон-туз ҳурматини ўрнига қўймагон “ўғлим” нинг инсофга келишига ишониблар юрибмен мен содда... Ё раббий! Камина ҳали қафасда бўронни тутмоққа умид боғладимму? Ғалвирда сув оламен деган ҳаёлга бордимму ҳали?.. Аммо бирор марта ҳам унинг ношудлигини юзига солмадум, бу Тўхтамишхоннинг йигитлик, эркаклик шаънини ерга урғон бўлурди. Эркакнинг шаънини ерга урмоқ энг даҳшатли нарса. Эр кишининг бор давлати – унинг шаъни. Агар эркак шаъни поймол эрса, у ҳолда унда нима қолади?..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқироннинг кенгфеъллилигидан яна хайратланди. Ўзи шамшир ўқталиб, душманлик кўргизиб турибди, бундай мурдорликни, қабихликни унинг бетига очик айтиш шаънини ерга уриш эмиш. Астаф-фурилло! Қанақа шаън? Шаъни борми ўзи?.. Худо пошшо эгам, деганлар!

У бари ҳақида Соҳибқиронга бир-бир айтмоқчи, уни кескин чоралар кўришга чакирмоқчи эди, аммо фикридан кайтди ва сўради:

– Турон салтанати шаъни-чи?.. Амир Темур Кўрагон шаъни-чи?..

Додхоҳ назарида булар рад этиб бўлмайдиган далиллар эди.

– Кечиримлилиқ расулуллоҳдан умматларга мерос, бунга қаттиқ риоя қиладурлар Амир Соҳибқирон. – сўзга қўшилди пири муршид. – Оре, рост. Адолатингиз жазо-ю сийловдан иборат, ғзабингиз шафқат-у лутфга ёндашиб келади, меҳрибончилигингиз қаҳрингиз билан ёнма-ён. Лекин додхоҳ жанобларининг куйиб-ёнгонлари ўринли. Ҳар қандай тутумнинг ҳам чегараси бор...

– Чегараси бор, бор... Андишанинг оти кўрқокка чиқмаслиги лозим. Мақсадларини англадим, пирим! – деди Амир Темур. – Агар Тўхтамишхонга қарши юрилса, унинг Султон Барқук, Амир Қора Юсуф, Султон Аҳмад жалойир,

Боязид Йилдиримлар каби иттифоқчилари билан бирлашишига йўл қўймай, амалга ошириш лозим. Барчаси бирлан баробар курашиш бу телбалиқдур. Биз яккама-якка жанг курғоймиз. Тобакай Олтин Ўрда бор экан, Туронга тинчлик келмас... Тинчлик учун урушмак лозим... Турон турса бўрон бўлишидан, афсуски, ганимлар ғофилдурлар, билганларида кеч бўладур...

Тингчиларнинг янги хабарлари ҳам бор эди, Муҳаммад Чуроға додхоҳ уларни ҳозирча айтмасликка қарор қилди. Чиндан ҳам, хабарлар юқоридаги сўзларни исботларди: Султон Аҳмад жалойир Боязид Йилдиримга паноҳ излаб борганмиш, ундан султон Барқуқ сари йўл олганмиш, Маранд атрофларида Амир Қора Юсуф билан учрашганмиш. Тингчилардан бири, ҳатто Тўхтамишхонга шу ҳақда чопар юборилганининг шоҳиди ҳам бўлибди...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ “яккама-якка жанг” да ким назарда тутилганини сўрамоқчи эди, журъати етмади.

Амир Темур яқин орада Самарқандга қайтиш фикридан энди аниқ умидини узди. Самарқандни, унинг боғларини, Ургут тоғларини, Тахти Қароча йўлларини, Шахрисабзни соғинди, осмонўпар Оксаройни кўргиси келиб кетди, жулдурвокига ўралиб пинҳона дарвеш сифат шаҳар кезиш одати эсига тушиб, кўнгли орзиқди.

Оҳ, шундай эмин-эркин юрмоқ баъзан пошшоликдан минг бор афзал кўриниб кетади! Ажабо, салтанат маснадига ўлтирибдики, мамлакат осойишталигини асраш муаммоси олдида кўндаланг туради. Тўхтамишхонни ҳам ана шу ниятда “ўғлим” деб атаганди. Аслида Тўхтамишхон ёмон бола эмас, лекин унинг бузғунчилар йўлига юриши ёмон! Йигирма йилдирки, бундай хавфнинг олдини олиш керак бўлган “ўғил” нинг ўзи энди балойи офатга айланиб ўлтирибди!..

Соҳибқирон яна Кўкча денгиз йўлига қаради: яшил тахтиравон хийла яқинлашиб қолганди. Ҳа, бу Сароймулкхоним уғруки экан! Унинг кўнгли ёришиб кетди!

Шу палла мулозим Сафарберган виқорли малика маҳди улё Сароймулкхоним ташрифидан хабар етказди. “Не боис,

қанчадан қанча мулозимлар бор эса-да, шундоғ узоқ йўлга катта маликанинг ўзлари отланибдурлар?.. – деган ташвишли фикр кечди Амир Темур хаёлидан. – Соғинибдилар, шекилли... Очигини айтсам, ўзим ҳам кўргим келиб қолғонди...”

Тахтиравондан худди ёш қизлардек чаққон ва назокат билан тушган Сароймулкхоним юзидаги ҳарир пардасини хиёл кўтариб, Соҳибқиронни тавоф этди, тўнининг пешини уч марта ўпиб, кўзларига суртди. Қалқиб чиққан кўз ёшларини заррин чопон барига охиста артиб олишга улгурди. Амир Темурга хуш ёқадиган сириб кийилган тўкжигарранг кимхоб тўн, маликанинг хушбичим қадди камолини бўрттириб турарди.

– Суюнчи берсунлар, ҳазратим, суюнчи!.. – деди маҳди улё сал ортига чекинар экан таъзим қилиб.

Соҳибқирон шошилганча ёнчиғини қидирар экан, излаганини дабдурустдан топа олмас, “Ие!”, “Ие!..” дерди, холос. Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўрди: Соҳибқироннинг ҳалигина ғазабдан чўяндай қорайиб кетган юзларига нуриниб, чехраси очилди. Пешонасидаги тириш ҳам ғойиб бўлибди.

– Суюнчи сиздан айлансун, Биби!..

– Шохрух Мирзо хонадонида ўгил туғилди! Ўгил туғилди, ҳазратим!

– Қутлаймиз, Амир Соҳибқирон! Умри билан берсун, илоҳи! – дуога қўл очди пири муршид. – Набира муборак, маҳди улё ҳазрати олиялари!

Сароймулкхоним “Қуллук” дегандай бош эгди.

Амир Темур мамнун тахтда ўтирган жойидан турди.

Халлоқи безаволга салламно! Ахир кечагина эди, Шохрух Мирзо туғилганида суюнчилар улашиб юргани! Энди эса ўғли ўгил кўрибди! Ё раббий! Замон елдек ўтмоқда!.. Кувончдан кўзларига ёш қуйилиб келар экан, қўлларини очиб, худога шукрлар қилди. Аммо бир сўз демади. Дархол мунажжим-у донишмандлар чакиртирилди:

– Қутлуғ амирзоданинг толе мавлудини кўздан кечирсунлар! – буюрди Соҳибқирон.

Мунажжимлар кенгаша бошладилар. Аввал чакалок туғилган пайтдағи буржларнинг жойлашиш ўрнини аниқладилар, толе жадвалининг ҳолати, куёшнинг қайси буржга бош кўйгани, саодатли кунларга тўғри келиш-келмаслиги ва ҳоказолар ҳақида баҳс кетди.

– Болагинамнинг боласи, қандак ўрикнинг донаси! Данагидан мағзи ширин, деганлари рост. Вой, бирам ширинки, ҳазратим, кўрсангиз! – деди кўнгли ийиб Сароймулкхоним.

Умаршайх Мирзо фожиасидан хануз дилгир юрган Амир Темурни фавкулудда қувонч чулғади. Оллоҳ бандаларига берган умрнинг ҳаммаси ҳам кулфатдан иборат эрмас! Фароғатлари-да бор!.. Бир пайт эгачиси раҳматли Қутлуғ Туркон оға, нима берса ўзи беради, ўзи олади, деганди. Шукрим, мана, ўзи олиб, яна ўзи берди...

– Амир Соҳибқирон! – башорат қилди ниҳоят ёши улуғ мунажжим. – Толе мавлудидан аёндурки, шахзодаи олийнасаб дунёга подшоҳ бўлғай ва хат-у илм бобида беназири жаҳон аталғай! Ҳукумат русумида замон Лукмони мартабаси анинг насибасидур!..

– Насибасидур! Насибасидур! – деб қичқиришди бошқалар ҳам.

– Оғзингизга бол! – бош тебратди Соҳибқирон. – Мамат! Ғазначига буюргил, мунажжим-у донишмандлар сарполар ила сийлансун!

Сароймулкхоним маъноли жилмайди:

– Энди исм кўйиб берсунлар! Тайёрлаб қўйгон отлари бор-ку...

– Оталар, боболар умрини фарзандлар, набиралар давом этдиражаклар! – деди мамнун Амир Темур. – Оллоҳдан умидимиз шулдур, иншооллоҳ! Кеча... тонгга яқин бир туш кўрибдурмен, Биби. Падари бузрукворим бирлан юргонмишмиз. Нечундир гапирмас эмишлар. Ташвишларга ботиб андак фаромуш этдик, шекилли... – хижолат чекди Амир Темур. – Набирамизни эски удумларга кўра, отамизнинг исмлари бирлан атағоймиз! Токи ул зот рухлари шод бўлсун,

хар лаҳза, ҳар он ёдланиб турсунлар! Бас, унинг номи Муҳаммад Тарағайдур!

– Муҳаммад Тарағай!

– Муҳаммад Тарағай!

– Бирок уни чорлағонда табаррук исмни улуғлаб, уринтирмаслик лозим, шу сабабдан, лақабини “Улуғбек” деб танладук. Оллоҳ таоло анга улуғлик, улуғ мартаба ато этсун!

– Ал-асмоу танзилу минас-само¹, Амир Соҳибкирон! – деди Мир Саййид Барака. – Қўйилғон от азалийдур. Улуғ бекнинг манглайини ёруғ қилсун!

“Улуғ бек бўлсун!”, “Улуғ қилсун!” “Оллоҳу акбар!”, деган сўзлар эшитилди.

...Мордин камали давом этарди.

Пастдан шу палла Ахий Жаббор баҳодирнинг шоҳчодир томон югуриб чиқаётгани кўринди. У ўн қадам нарида тўхтади-да, тиз чўкди:

– Амир Соҳибкирон! Чериклар тўрт тарафдан сурон солиб, итоб айлаб қалъа устига чиқдилар! Шаҳар тарафга йўл очилди, душман ҳар томон сочилди! Энг аввал қалъага шимол ёқдан валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон лашкари қадам қўйди! Ғанимлар чекиниб тоғнинг камарларига қочдилар. Навкарлар уларни изма-из қувиб топдилар, қилич бирлан чопдилар, кўп одамлар отлар оёғи остида қолди... Қалъа аҳли раҳм-шафқат сўраб ёлворишга тушди, сон-саноксиз ҳадялардан тўққиз-тўққиз юборишга тайёрдурлар, ниёз йўлини тутиб, хирож-у мол-у манол тўлашга ҳозир эканликларини билдирдилар! Шавкатли амирзода Мироншоҳ жаноблари ушбу хабарни муборак қулоқларига етказиб қўйишимни буюрдилар!

Амир Темур хушнуд-у масъуд, оҳиста кезиб юаркан, чанг-у тўзон ичида қолган қалъа томонга қаради, одамларнинг қичқириви, хотин-халаж фарёди аниқ эшитиларди.

– Оллоҳ таоло бизга набира ато этди! – деди Соҳибкирон Мордин тарафдан кўз узмай. – Ҳақ ўз бандаларига раво кўрган яхши одатлардан бири, шукр айламакдур.

¹ Ал-асмоу танзилу минас-само(арабча) – исмлар осмондан инади.

Алҳамдилуллоҳ, шукр қиламен, шукронасига Мордин элининг жони-молидан кечамен! Улуғбек Мирзо шарофатидан Мордин аҳлининг гуноҳларидан ўтамен! Қатли ом тўхтатилсун, барчага омонлик берилсун!

– Оллоҳ умрингизни узоқ қилсун, Амир Соҳибқирон! – кувониб кетди пири муршид.

Қийқирик атрофни тутди. Айниқса, бу Муҳаммад Чуроға додхоҳга жуда хуш келди. У Амир Темурнинг узугига пинҳона қараб, силаб қўйганини фаҳмлади.

– Амир Соҳибқирон салтанатлари бардавом бўлсин, илоҳи! – дуога қўл кўтаришди елкаларига сарполар ташланган мунажжимлар. – Дориломон замонлар келганига шукрлар этайлик!

Мунажжимлар таъзим-ла аста ташқарига чикдилар.

– Баҳодир! – Ахий Жаббор баҳодирга қаради Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Шитоб бу фармонни черик аҳлига етказайлик! Токи бандалар қони тўкилмасун! Ажаб толеи очик манглайи ёруғ банда, жавонмарддурсанки, ўлим ҳақида хабар эвазига ҳаёт ҳақида мукофот била қайтаётирсан!

– Қуллук! Қуллук! Яратганнинг буюргани... Кўнглимиз очик, додхоҳ жаноблари!..

Улар шитоб Мордин томонга йўналдилар.

Кўп ўтмай қалъа деворига чиққан, подшонинг омонлик ҳақидаги фармонини жаранглатиб ўқиётган жарчиларнинг ўктам овозлари борлиқни тутди. Йиғи ва кулгу овозлари эшитила бошлади.

Амир Темур катта маликани бошлаб шохчодирга кирди. У масрур эди, худди Улуғбек Мирзо туғилиб, салтанати умрини абадиятга улаб қўйгандай туюлиб кетди.

Олам гўзал, ҳаёт ширин, қутлуғ мужда еткизган Сарой-мулкхоним офтобдай балқиб чодир ичини ёритиб юборгандай бўлди. Беихтиёр суюкли хотинини қучоғига олди, унинг гул япроғидек нафис юзларига соқолини ботириб маликанинг ҳамиша бўсаларига мушток чап юзидаги чиройли қора холидан ўпиб-ўпиб қўйди. Сароймулкхонимнинг вужудига ширин титроқ югурди, ўзини хушбахт туйғулардан беҳол сезди...

Подшо ва малика муваққат тахт пойидаги ипак кўрпачаларга ўлтирдилар.

– Ҳазратим...

– Биби... Кулогим сизда...

Маҳди улёнинг одатдагидек Соҳибқиронга айтадиган гаплари кўп. Мироншоҳ Мирзо билан Хонзода хоним орасидаги совуқчиликлар... Туман оқа ва Чўлпон Мулк оқа можаролари... Амир Шохмалик билан Шайх Нуриддин ўрталаридаги эски кадр талашишлар... Вазири аъзам Муҳаммад Жалд кирдикорлари, у Ироқдан олинган қимматбаҳо ўлжаларни хазина ҳисобига киритишда саҳвга йўл қўйибди, тўрт дона дурри лаълни “фаромуш” айлаб, рўйхатга киритмабди, яъни ўзиники қилиб олибди, буни маликага мулозим Сафарберган етказди... Қай биридан сўз бошланса ҳам хийла чўзилиши турган гап. Катта малика бари ҳақида ҳозир ҳеч нарса демайди.

Сароймулкхоним Соҳибқироннинг ногирон оёғини нозик қўллари билан уқалай бошлади.

– Ҳазратим... Ижозатлари бирлан, набирамиз Улуғбек Мирзо қошига тезроқ борсам, муборак исм хабарини волидасига етказсам дейман...

Амир Темурнинг анчагина толган оёқлари ором ола бошлади.

– Бу кеча чодиримизни обод этурсиз, ҳимматларига муштокдурбиз, Биби...

Катта маликанинг юзларига кон югурди. У ҳозир нимани тиласа, айтгани муҳайё бўлишини биларди.

– Ҳазратим... Бизлар заифалардурмиз, рад этмакка не қудратимиз бор эркан?.. – Малика ноз-истиғно аралаш жилмайиб ерга қаради. Кейин мавзуни ўзгартирди: – Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон тўйини ўйлағондик. Малика Хонзода хоним иккимиз бир қайлиқ топғондик...

– Шундайми?..

– Ҳа, топдик... – Сароймулкхоним Соғинч бика ҳақида эсламасликка уринди. – Аникроғи, бу Хонзода хоним ҳимматлари. Марви Шоҳижаҳон ҳокими Амир Алибек Жониқурбонийнинг жигаргўшаси Хон Султон оқа, гўзал ва

окила киз эрмиш. Едингиздадур, шахзодамга калинлик ҳам килингон эрди. Ардокли Мироншоҳ Мирзо Марви Шоҳи-жаҳонга меҳмонга боргонларида, Хонзода хоним ҳам кўриб кўз остига олибдурлар. Раҳматли Менгли бика оқа шул уруғдан эдилар, ҳазратим. Тағин қариндошлик ришталари боғлангай... Бу янгилик Амир Темур кўнглини яна ҳам нурлантириб юборди. Эзгулик ортидан эзгулик келмакда! Улуғбек Мирзо туғилди, Мордин қалъасига омонлик берилди, энди эса тўй хабари етиб турибди.

Соҳибқирон тўйлар уюштиришга жуда моҳир эди, ўзи бош бўлиб Кониғилда бирваракайига амирзода ва маликаларнинг бирнеча тўйини қўшиб ўтказдирарди. Тўй ҳафталаб давом этарди. Амирзодалар туғилганларида эса карнай-сурнайлар чалинар, дарҳол чодирлар-у боргоҳлар¹ тикилиб, кўнгилочар жойлар ҳозирланар, бахтли шахзодалар, олийнасаб беклар тўпланар, вилоятлардан чорланган саййидлар ва машойихлар Соҳибқирон шаънига дуолар ўқиб, санолар айтардилар. Сарой мулозимлари хизматда чарх уриб юришарди. Тўйнинг поёнида чақалоқни тарбиялагувчи малика билан отабек тайинланиб, уларга сарполар буюриларди...

Соҳибқирон назарида дунёда тўйдан ортиқ элни мустаҳкам бирлаштирадиган, кўнгилларни яйратадиган, эзгулик уруғини сочадиган байрам йўқ.

– Ундан бир ёш кичик Шохрух Мирзо ўғил кўрдилар, шахзодам эса ҳали уйланмагонлар... – деди Амир Темур шахзодадан ғойибона ўпкалагандай. – Майли, Муҳаммад Султон хосиятли йигит. Тўйни, Мозандарондаги Хонзода хоним учун қурилгон сарой ёдингиздаму, ўша ерда ўтка-зурмиз, Биби... Сарой келинимизга жуда маъкул келмиш эрди ўшанда. Ёдимда... Оллоҳ шу кунларга етказсун!

– Ёлғиз бошлари тошдан бўлсун, ҳазратим!

.. Тарих милодий 1394-йил кузида Қулзум денгизига яқин ердаги мухташам сарой тўй кошонасига айланди.

¹ Боргоҳ (форсча) – подшоҳ саройи, қабулхонаси; подшоҳ чодир.

Беғараз таърифига киришилса, хийла саҳифалар ороланиб, безаниб, холис кўзларни яшнатган бўлурди.

Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон икки ўт ўртасида қолди. Уйланишни кетга суравериш йигитлик шаънига бориб тақалиш хавфини келтириб чиқарди. Онаизор Хонзода хоним сўз орасида шулар ҳақида ҳам гапириб, кўз ёшилар қилиб юриб, ниҳоят шаҳзода розилигини олишга эришди...

Аммо хаёли севгилиси билан биргайди... Соғинч бика қисмати денгизга тушиб кетган дурдай номаълум, ҳалигача Арғуншоҳдан дарак йўқ. Кун ўтган сари юраги сикилади, дарди ичида... Ёр соғинчи кучайгандан кучаяди. Гоҳ-гоҳда дармони қуригани сезилади. Савдойи бўлиб қолмасам, деб кўрқади... Шундай ҳодиса юз берди ҳам.

Гуржистон кофирлари билан ғазо қилмакка отланган кўшиннинг бир қаноти Мироншоҳ Мирзога, иккинчиси Муҳаммад Султонга топширилганди. Ўз аҳволини бировдан сир тутган, номус кучидан чидаб юрган валиаҳд Муҳаммад Султон Тифлис шаҳрига кирганда, ўзини беҳол туйди, кўп кунлардан бери давом этиб келаётган ишқ дардининг меваси – руҳсизлик ҳолати уни батамом йикитди...

Борлиғи соғинчдан қакшаган мажнунваш шаҳзоданинг турарга дармони йўқ, кўнгли таом тиламас, дунё эса кўзига қоронгидан қоронғи кўринарди... Мироншоҳ Мирзо кўшинидаги Ахий Жаббор баҳодир фавқулодда шаҳзодадан хабар топиб қолди, – гапнинг сирасини айтганда, ўзи ҳам кўзқулоқ бўлиб юрарди, буни Хонзода хоним унга тайинлаганди, – ҳушёрлик кўргизди-ю дарҳол беморни бир ҳовлига олиб кириб ётқизди...

Ошуфта шаҳзода энтикканча: “Аҳволимни... сир сақласунлар, баҳодир жаноблари, ҳеч ким, ҳеч ким... айникса, валинеъмат Соҳибқирон бирлан хонимойим жаноби олиялари билмасунлар!...” “- деб буюрди баҳодирга...

Ахий Жаббор баҳодир андишали шаҳзода тутумини тушунди: у аввало жондан азиз бобосини безовта қилмоқчи эмас, қолаверса, ўзининг ҳам эл аро дoston бўлмоғини истамайди.

– Англадим, шахзодам! Хотиржам бўлсунлар! Сир сақлагайман!

“Бу не кўргилик бўлди?.. Шахзодамга кўз тегдиму?!” – йиғламсиаркан, Ахий Жаббор баҳодир бир навкарни ошиғич табибга жўнатди. Табиб келганда, шахзода гоҳ худ, гоҳ бехуд ётар, алаҳсираб қандайдир “Соғинч... Соғинч...” деган сўзларни такрорларди, холос, саволларга жавоб бермасди.

Табиб дарҳол беморнинг томирини ушлаб кўрди, идти-фоко, вужудида бирон бир дарднинг аломати, белгиси сезилмади. Бироз хаёлга чўмди. Кетар экан, саросимага тушган Ахий Жаббор баҳодирга деди:

– Шахзодам соппа-соғлар, худога шукр... Фақат... кўнгиллари бемордур...

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

I

Ростдан ҳам, Тўхтамишхон Амир Темурнинг Қофқозда кўр тўкиб юрганлигини билган ҳолда, Дарбандни босиб олди, Олтин Ўрда қудрати ҳақида ҳар хил овозалар, шов-шувлар таркатди. Бу Соҳибқирон сабр косасини тўлдирган охирги томчи бўлди. Эл-улус ҳам Тўхтамишхоннинг чегарадан чиқадиган бир неча нолойиқ ҳаракатларга бош урганлиги ҳақида гапира бошлади.

Қаттиқ жаҳли чиққан Амир Темур тагин шайтонга ҳай берди, аллақандай умид этагини тутиб, Олтин Ўрда билан изғирини эсиб турган урушнинг олдини олиш мақсадида, тагин бир элчи юбориб кўрмоқчи бўлди.

Кимни номзод қилиш ҳақида узоқ мулоҳазаларга боргандан кейин, нотикликда донг чиқарган сўзга чечан, ақлли, ҳушёр, босиқ феълли Амир Сайфиддин некўзни Кешдан чорлатди ва Сарой-Беркага элчи қилиб жўнатди, зора некўзнинг уддабурролиги туфайли тутинган “ўғил” инсофга кирса! Бу пайтлар бир юз ўттиз йил аввал Олтин Ўрда хони

Баракахон томонидан Идил бўйидаги кафтдек текис ерда барпо этилган Сарой-Берка шаҳри Европада машҳур пойтахтлардан ҳисобланарди. Тўхтамишхон Амир Сайфиддин некўзни ҳурмат-иззатида ҳашаматли Давлат саройининг каттагина Ичкихонасида кутиб олди.

Тахт атрофида Қозончи баҳодир, Султон Маҳмуд ибн Кайхисров, Ўктой ўғлон, Кунча ўғлон, Довуд сўфи, Сулаймон сўфи, Элийғмиш ўғлон сингари донғи чиққан валламатлар, қорақўюнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуф, олти марта Соҳибқирондан “калтак” еган Муғўлистон хони Қамариддинлар ўлтиришарди. Амир Тармочук ҳам бир чеккада тиз чўкканди.

– Ҳокон ҳазрати олийлари! – сўз бошлади Амир

Сайфиддин некўз қўл қовуштириб. У хоннинг буткул Амир Темур душманлари куршовида қабул қилишини сира кутмаганди, бу уни янада ҳушёр торттирди. – Худойи таоло ҳар биримизнинг манглайимизга неки ёзган эрса, ундан қочиб кутулиш қийин... Хў-ў-ўш... бизга мўътабар ота ҳузуридан ардоқли ўғил қошига элчиликни раво кўрибдурки, бунга шукрлар этгаймиз. Зеро Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон жаноби олийларининг ўзларини суюб, “ўғлим” деб атаганларини Кўксаройда шу гуноҳкор кулоқларим бирлан эшитганман... Ота-болалик рутбаси Оллоҳнинг суйган бандасига тенгсиз марҳамати аломатидур. Рутба ўз йўлига, бу кишиларнинг инон-ихтиёридур, хоҳласа ота ўғил бўлсунлар, хоҳламаса – йўқ, бу икки кишигагина махсус ҳодиса... Аммо дунёга машҳур салтанатларнинг бирига иддаолар қилмоғи, шаънга ярашмайдурган ишдур, демакка журъат этаман, ҳокон жаноби олийлари! Маъзур тутгайлар. Бунда дунё тақдири турибдир, уни сизлардек бузургворлар ўйламаклари лозим...

Саройга жимлик ҳукм сураб, Тўхтамишхон тингларкан, хиёл бош тебратиб кўярди.

– Қўшнинг тинч, сен тинч, деганлар. Соҳибқиронга фақат тинчлик лозим. Ҳар доим шундай дейдилар. Амир Темур ҳазратлари ўз салтанатларида, Ҳокон жаноби олийлари ўз салтанатларида, эмин-у омонликда яшашларингиз

биз фуқароларга, барча улусга Оллоҳнинг улуғ инояти бўлур эрди...

Амир Темурнинг элчиси, латиф сўзлари билан барчани ўзига маҳлиё айлади. Қизиғи, айтганлари бари жўяли, бирортасига эътироз билдиришнинг иложи йўқ.

— Амир Соҳибқирон сизни жуда ардоқлайдурлар. Самарқанддаги гўзал ва шинам боғларда бирга кезсам, дейдирлар. Кошкийди, ўғлим бирлан бу боғларда дунёнинг ишлари хусусинда суҳбатлар курсам, биргалашиб, бахти каро ножинслар илдизларини куритмак чораларини изласак, деган орзудалар... Тўй-ҳашамларда тўрда ўтиришингизни кўрмоқни истайдурлар, Тўхтамишхон ўғлим бирлан бағрим тўлган эрди, демакдан чарчамайдурлар. Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг жаноби олийларини унинг ўрнига қўйиб, “Қайтиб келган ўғлим!” дея ғурурланиб юрганларига ҳам ўзим гувоҳдурман... Шаҳрисабзда курилаётган ҳашаматли Оксарой ҳам кадамингизга мунтазир. “Ўтғон ишга ўкинмаймен, ютуқлардан шодланмаймен” дегувчи Амир Соҳибқироннинг ўтган ишларни эслаб ўлтиришлик одатлари йўқ. Туронга хужумингиз, Қундузча бўйидаги жанг, бари-бари устидан афв чизигини тортганлар! Банда ўз хатосини англаса, у оқил одамдур, дейдилар Амир Соҳибқирон. Парвардигорнинг каломида: “Сулҳ хайрлидур” дейилганини унутмайлик. Бас, энди... Урушнинг оти ўчсун! Сулҳ бўлсун, сулҳ!

Элчи шундай дегач, Амир Темурнинг дуои салом хатини хоконга узатди. Чучук ва холис сўзлар беихтиёр Тўхтамишхон қалбининг туб-тубига бориб етди-ю гумонлар кўмилган кўнглини эритиб юборди. Охиста мактубни ўқий бошлади. Мактубда таъсирчан сўзлар элчи айтгандан ҳам аъло иншо этилганди, хоқоннинг кўнгли юмшади, ўзини бошқача сизди. Самарқанд боғлари, Боғи Нақши жаҳон қасри, Кешда курилаётган дунёнинг энг катта иморати Оксарой бир-бир кўз олдидан ўтди...

“Не қилаётирман ўзи? Яхшиликка яхшилик қайтаришим керак-ку? Бас, ярашмоқ йўлини тутай, узр сўраб, Соҳибқирондан кечирим тилай, сулҳ тузилсун! Мен ҳам

Сарой-Беркада, Хожитархонда мухташам иморатлар бунёд этдирай, саройлар курай!...” – хаёлидан кечирди Тўхтамишхон... У Олтин Ўрда шаън-шавкати тиклашдан ҳам воз кечишга (ҳозирча, кейинроқ уни албатта рўёбга чиқаради!) тайёр, кўрганлари бамисли тушдай эди, инсоф этагини тутишига бир баҳя қолди...

Шу палла аклли ва ҳушёр ярғокбош амир Идику ҳамма ишни чалкаштириб юборди! У зийраклик билан ҳоконнинг рухий ҳолатидаги ўзгаришни пайқади! Бунинг ёрқин кўзларининг катталашганидан, чеҳранинг ранж-у норизоликлардан холи, масъуд-у мамнун тусга кирганидан билди. Фурсат жуда қалтис, фурсат кетса ҳамма нарсаси қўлдан кетади, дам ғаниматдур!

“Олтин Ўрда хонининг ўз кучига ишончи йўқ, ҳеч қачон бўлмаган ҳам! Қалбида иккиланиш-у тебранишлар бор, дадил Амир Темурга қарши қурол кўтаришга ботинолмайдур... Неча марта уринишлари зое бўлганидан шаҳти қайтиб, чорасиз чиндан ҳам “ўғил” дай ўзини Амир Темур қучоғига отиши мумкин! У ҳолда Турон салтанати дунёдаги энг қучли, қудратли салтанатга айланадур! Бунга эса йўл қўйиш мумкин эмас!...” – деб ўйлади амир Идику...

Аслида, амир Идику кўнглида икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнамаслигини билса-да, қайнатишга бел боғлаган... Бир-бирларига дуч қилиб қўйиб, томошасини кўришни жуда-жуда истайди. Беш-олти йил аввал Тўхтамишхон кўнглига ғулу солиб Туронга от сурдирган ҳам, Занжирсаройни ёндириб юборишни айтган ҳам шу... Қундузча ёнидаги жанг байроқдори ҳам амир Идику эди. Амир Темурга ғажарчи бўлиб, ғаним ичига кириб олиб, Дашти Қипчок чўлларида сувсиз ерларда овораи сарсон қилиб, йўлларда адаштириб бошлаб борар экан, кўнглининг бир четида Олтин Ўрда кўшинининг қучсизлигини, шубҳасиз мағлубиятга учрашини ҳис қилар, иккинчи томондан Турон кўшинини ҳолдан тойдириш, пароканда қилиш, охир оқибатда қолган-қутганларини янчиб ташлашни ўйларди.

Амир Идику ҳокон кўзини хиралаштира бошлаган гумонларни таркатиш ниятида ошиққанча деди:

– Ҳоқон ҳазрати олийлари! Сабр этсунлар!

Қаноат йўлидан борғон киши кам бўлмас, ажрига хурсандлик, шодлик олғусидур! Ахир дур ҳам садафда қаноат туфайли мартабага эришди... Сабр этсунлар, ҳоқоним! Сабр этсунлар! Дунёга донғи кетган Олтин Ўрда, кимсан Чингизхони Соҳибқирони муаззамнинг авлоди, сиздек шавкатли ҳоқон не юз бирлан дашт қўйнидаги овлоқдаги қишлоқда, қишлоқнинг ҳам бир четида туғилган, фақатгина амирлик рутбасига эга бир кимсага бош эгадур? Унда не чора қилгаймиз? Сулҳнинг асло кераги йўк! Амир Темур билан сулҳ – салтанат учун ўлим!

Қозончи баҳодирнинг дили ғашланди: “Бадбахт, ҳоқоннинг бошини айлантиришдан мақсади нима ўзи?..” Амир Идику Кунча ўғлоннинг қирғий қарашини, Элйиғмиш ўғлоннинг ижирганиб қўйганини сизди, аммо билдирмади. У: “Ғапни шу ерга келтириб қўйдим. Нега жим ўлтирибсан? Қўркма, гапир! Темурлангни элчиси ҳам эшитиб қўйсун!” – дегандай Амир Қора Юсуфга пинҳона қаттиқ тикилди.

– Чингизхон авлодидан ёлғиз сиз қолдингиз, ҳоқон ҳазратлари!... – деди салмоқли Амир Қора Юсуф элчига еб қўйғудай қараб. – Даштдан чиққан бир оксоққа сиғиниб борамизму энди? Қандай бош кўтариб юрамиз? У куппакундузи уялмай Чигатойхон тахтини босиб, ўзиники қилиб олган бир зўравон, холос! Ҳоқоним, уни танобини тортиб қўйиш керак! Танобини ёлғиз сиз торта оласиз! Сиз унинг кушандаси, ҳа! Бизнинг эса қўлимиз қисқа. Агар бизни тутиб олса гўштимизни нақ канорага иладур! Ёлғиз паноҳимиз ўзингиздур, ҳоқоним! Сулҳ, деб алдайдур! Мана, биз бормиз! Сулҳга рад жавобини берингиз!

– Туроннинг кўзга кўринган амирини, отамни сўйдириб тахтга минган, тахтга минган бу золим! – ҳаприқди тупук сачратиб Султон Маҳмуд ибн Кайхисров, унинг оғзидан бадбўй хид тараларди. – Отам кўрагондир, кўрагондир! Унда отамнинг хуни бор! Хунимни олмай қўймайман! Қўймайман!

Ёнгинада ўлтирган Ўктой ўғлоннинг кўнгли ағдарилгудай бўлди.

– Баттолдан яхшилик кутиш мумкинмас! Жуда ёвуз! – амир Қамариддиннинг хиралашган кўзларида ўт чақнади, у қартайган эса-да, Амир Темурга қаҳри-ғазаби ҳали ҳам ёшларникидан ўтарди. – Исфаҳонда, Сеистонда каллалардан минора ясади! Ҳатто гўдаклар устига от солган эмиш, баттол! Унга ҳам худонинг жазоси бордур. Умримда олти марта саваш курдим, олти мартасида ҳам сувга обориб суғормай опкелдим! Мени тутаман, деб роса уринди. Ҳар сафар отимни учуриб қолганман! Унга Боязид Йилдирым ҳам, Султон Барқуқ ҳам тенг эрмас! Сизнинг йўригингиз бошқа. Амир Қора Юсуф тўғри айтди, унга ёлғиз сиз бас кела оласиз, ҳокон ҳазратлари! Ёлғиз Олтин Ўрда тенг кела олади! Шунинг учун сизга сиғинамиз, олампаҳо!

Бошқалар ҳам ўзларича нимадир дейишга тушдилар. Даврада Амир Темур ҳақида тап тортмай айтилган ҳақоратомиз сўзлар жарангларди. Амир Сайфиддин некўз худди игна устида ўтиргандай, элчилик мақомида индамай тишни тишга қўйиб эшитишга мажбур эди. Ҳозир жангчи эмас, у – элчи! Эҳтиётсизлик кўрсатилса, бирон кор-ҳол юз бериши ҳам мумкин. Сабр қилиш керак...

Бирдан ҳамма жимиб қолди. Тўхтамишхон худди уйқудан уйғонгандай атрофга қаради.

“Ана, Султон Маҳмуд ибн Кайхисров, унга Мўғулистондай юртни топширди, аммо Амир Темурдан зириллаб қочгани қочган... – ўйлади ҳокон. – Амир Қора Юсуфнинг оёқлари чаққон, қочишда биринчи, амир Қамариддин... Жанг бошланмай, қочиб қутулади... Ўқтой ўғлон... Кунча ўғлон... Қозончи баҳодир... Сулаймон Сўфи... Элийғмиш ўғлон... барчаси югурик амирлар. Бари жуфтакни ростлашда бири биридан ўтади, Амир Темур жангчисига асло етказмайди...”

Тўхтамишхон мазахсингандай жилмайди ва бирдан ғазабланиб, кўзлари чақчайиб кетди! Тан олмай иложи йўқ, ўйлаб қараса, ўзи ҳам мана шу номдор амирлардан туб ўзга эмас, ўзи ҳам жангда Амир Темурга дуч келолмай, қочиб қутулганлар сирасига кирар экан!..

Шу палла:

– Ҳозир дунёда Темурлангдай офатни йўкота оладиган ҳукмдор бор бўлса, бу – Олтин Ўрда хони, хоқонлар хоқони, оламpanох Тўхтамишхондурлар! – дея кичкирди вазиятни чуқур англаган, Олтин Ўрда хонидаги иккиланишни ҳис этган амир Идику фурсатни кўлдан бермай. – Айтингиз, улуғ хонимиздан бошқа пурқудрат ким бор? Ким бор бу оламда?.. Борму ўзи?!..

– Ҳеч ким йўк!

– Ҳеч ким! Ҳеч ким!..

– Хоконимиз жаҳон тургунча турсун! – кабилида олқишлар янграб, деворлари нақшланган, зийнатли ичкихонани умидбахш сасларга тўлдирди.

Қозончи баҳодир яна фурсатни бой берганини фахмлади, танасига номутаносиб каттароқ калласи қизиб бораётганини сизди. У хоқонни яна ҳам бўрттириброк мактаб, нохуш йўлдан қайтарай деб оғиз жуфтламоқчи эди, кутилмаганда:

– Темурлангга дўст бўлолмайман! Бў-лол-май-ман!.. – деб юборди ўрнидан туриб кетган Тўхтамишхон. – Билингизким, токи томчи коним бор экан, курашаман! У менинг ғанимим, ғанимга эса шафқат эшиги очилмайдур!.. Асло очилмайдур! Табриз билан Ширвонга юриш бошлансун!

Амир Идикунинг қисик кўзларидан пинҳона қувонч ёшлари йилтиради.

Нўён-у баҳодирлар индамай бир-бирларига қарадилар. Амир Тармочук ичида амирларнинг иддаоларига қўшилмас, у сулҳ тарафдори эди.

– Амри вожиб!.. – деб қўйди Қозончи баҳодир. – Пошшолик не деса шу...

Ичида каттиқ афсусланган Амир Сайфиддин некўз, атрофдагилар ҳар қанча чирансалар ҳам, Амир Темурга бас кела олмасликларини фахмлар, уларга ачинарди. Гарчи елкасига заррин чопон ташланган эса-да, у “қурук” ортига қайтишга мажбур бўлди. Аслида бошиданок бу қадамни беҳуда кетишини идрок этганди, аммо буни Соҳибқиронга айтолмади.

Орадан уч ой ўтди.

Ҳар ернинг ўз бўйиси бор, деган ҳикматни сал ўзгартириб, ҳар замоннинг ўз зўрлари бор, дейиш мумкин. Замона зўрларининг лат еган иззат-нафс ва иддаолари туфайли урушлар юз беради. Бу ерда куч-қудрат ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бир жиҳати, бари тарихнинг ҳеч кимга бўйсунмас, ўзига хос қонуниятларига боғлиқ.

Аксарият подшоҳлардан бирда-ярим иморат ёки унинг харобаларидан бошқа ҳеч асар йўқ, гўё улар бутун умр бўйи бугунги кунда комусларда ёки тарих китобларида беш-олти жумла, балки бир-икки саҳифа жой олиш учунгина курашган, елган, жон олиб жон берган, жанг қилиб, сурон солган, урушган-галашганга ўхшайди.

Машхур саркардалардан бири Искандар Зулқарнайн айтмоқчи, дунёга ҳоким бўламан, деб отга минганлар, аслида кўп эмас, бармоқ билан санарли. Борди-ю Искандари соний лақабини олган Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Ўтрордаги ноиби Инолчиқ Чингизхон савдогарларини қатл этдирмаганда, ким билсин, мўғулларнинг Турон, Хуросон, Эрон ва Европага юришлари бўлмасмиди... Ёки Рум императори Боязид Йилдирим Амир Темурга кўп захматлар етказган Амир Қора Юсуфни Турон салтанатига топширганида ёки лоақал ўз мамлакатидан чиқариб юборганида, балки милодий 1402-йилдаги замонанинг энг буюк Ангора жанги юз бермасмиди... У ҳолда Европа ва Хитойнинг тақдири қандай кечишини, дунё харитаси қандай рангларга бўялишини тасаввур этиш қийин эмас.

Тўхтамишхон ҳам шундай сиймолардан бири. Ахир у Соҳибқирон ҳимоясида хотиржам Олтин Ўрдани бошқариб давр-у даврон суриши мумкин эди-ку. Тарих – қисмат. Урушлар – дунёнинг қисмати, қисматдан қочиб бўлмайди. Лекин унинг оқибатлари учун бир-икки Шахснигина гуноҳкор ҳисоблаш, улар шаънига тинимсиз тош отавериш, албатта, адолатдан эмас. Ширвон забтидан сўнг Олтин Ўрда хони пойтахтга қайтаётиб Дарбандда тўхтади. Дарбанд мустаҳкам қалъа сифатида доим унга ёқарди. Улуғворлик бахш этган баланд миноралар, уйлар, масжидлар, саройлар

бари тошдан ясалган. Жоме масжидининг салобати ўзгача.

Денгиз бўйида, юз газ баланд қоядаги қасрда ўлтирган Тўхтамишхонга узоқ-узоқлар кафтдагидек намоён эди. Денгиз дунёда ҳеч нарса юз бермаётгандай бепарво ястаниб ётарди, тугёнлари ичида, изтироблари пинҳон, на тўлқинлар кўринарди, на мавжлар... Тўхтамишхон эса унинг акси: ҳаяжони юзига тепган, алам-у азияти ошкор, яширишга уринмайди ҳам...

Тўхтамишхон Ширвон ҳокими Шайх Иброҳимни қўлга туширишга қаттиқ қасд қилганди, авваллари ҳам қўп уринган, лекин иложи топилмаган, – бироқ у олтин ўрдаликларнинг шиддатли ҳужумидан чекиниб, валинеъмати қошига қочиб жон сақлади. Олисдаги Самарқандни ёнгинасидаги Сарой-Беркадан яқинроқ билди... “Олтин Ўрдада шердай керилиб юриш ўрнига, Амир Темурнинг лайчаси бўлиш Шайх Иброҳим Дарбандийга афзал кўринибди-да...” – ўйлади ҳокон ғижинганча.

Тўхтамишхон лимиллаб турган мовий денгизга назар ташлади. Ногаҳон уни денгизнинг кучоғи оҳанрабодай ўзига торта бошлади. Ўзини сувга отса-ю, шўнғиганча Қулзумнинг нариги томонидан – болалиги кечган Мангқишлоқдан чикса!.. Болалик пайтларида олам-жаҳонни кучиб ётган денгизни, қирғоғи йўқ, дунёнинг чеккаси, деб ўйларди. Ундоғ эмас, дунё кенг, мамлакатлар қўп экан, усмонийлар империяси, Миср султонлиги, Полша, Литва, Московия князлиги, Фаранг ерлари, Чин ҳоконлиги... Лекин уни ташвишга солган нарса худди ногаҳонда ердан ўсиб чиққан тоғдай бўй чўзиб, Олтин Ўрдага соя ташлаётган Турон салтанати! Ажабо, қаерга қадам босса, Амир Темурнинг қўлагаси унинг йўлини тўсгани тўсган...

Қирқлардан ўтган Олтин Ўрда хонининг енгил гижимланган қоғоздай ажин туша бошлаган юзларига қоп-қора мўйлаби-ю, унга ярашган бежирим қирқилган кичкина учли соқолигина чирой бағишлаб турарди.

– Тармочук! Тарма!..

– Ҳузурингиздаман, ҳоконим! – Бироз тўлишган эса-да, чакқонлигини йўқотмаган биткўз Амир Тармочук шу лаҳза-

даёк остонада пайдо бўлди.

– Мулозимларга буюр! Машваратга чорласунлар!

– Аллақачон чорлаб қўйганман, ҳоконим! Бекор туриб бўлама? Барча аён-у акобирлар пастдаги саройда фармонингизга мунтазирлар!

Амир Тармочук ҳоконнинг тобора руҳияти чўкиб бораётганини сезарди. Сарой-Беркада Турон элчисини қабул қилганида ҳам Тўхтамишхоннинг асаблари шундай таранг ипдай тортилдики, Тармочук ип ана узилади-мана узилади, деб жон ҳовучлаб турди. Ҳа, у аввалги ҳокон эмас, ўйлангани ўйланган, кўпинча хушчақчақлик ҳам унга ёқмайди, айш-ишратга майли сушт, шаробга интилиш эса кучайиб бормоқда. Кейинги пайтларда қадди букилиб, сал елкаси чиқиб қолгандай, хиёл эгилиброк юрадимми-ей ўзиям...

Амир Тармочук барини билади. “Ҳоконимни унинг шериклари алдаб қўйишмаса бас... – ўйлади у. – Ишониб бўлама? Ўзини яқин дўст деб ҳисоблаган Полша ҳокими Ягайло узоқда, биргаман, деган аҳд-паймони бор, аммо айтган гапида турама? Миср султони бетоб, Султон Аҳмад жалоийр билан Амир Қора Юсуфлар бамисоли сув юзидаги ҳашамли пуфак, гердайиб бўй кўргизади, аммо таянаман десанг, сувга ботади-ю ирғиб чиқади, тутаман десанг тутқизмайди. Усмонли император Йилдирим Боязид улкан тоғдек – яқинлашган саринг йироқлашади... Ҳоконим уларнинг сўзларига эътимод қўйиб, адашиб қомайми? Барчаси бирлашса ҳам Темурбекка бас кела олама?.. Темурбекка-я?..”

Кўп ўтмай амирлар-у нўёнлар, баҳодирлар қасрни тўлдира бошладилар. Гангир-гунгир овозлар тинди.

Ҳокон қасрдан денгиз томонга узоқ-узоқларга тикиларкан, ҳаёлидан кўп нарсаларни ўтказарди. Бирдан ичида бирибига душман икки одам ўзаро баҳс бошлаб юборди. Ҳар гал шундай, ўтган кунларини эслади дегунча, улар даҳанаки “жанг” га киришиб кетишарди.

“Амир Темурга ёлғиз ўзинг ҳеч қачон тенг келолмассан! Қундузча жангидан кейиноқ англаганман... – деди Биринчиси. – Ҳа, “тутинган” ўғилга валламат “ота” га етишга йўл бўлсин!”

“Етаман! Етаман! – ҳаприқди Иккинчиси. – Ҳали ўтаман ҳам! Шундай ўтайки!.. Амир Темурнинг мамлакатда йўқлигидан фойдаланиб, Туронга гоҳ Сирдарё томондан Қамариддинни йўлладим, гоҳ Хоразм ёқдан Сулаймон Сўфини жўнатдим, Озарбайжон тарафдан Табризга ўзим ҳужум қилдим, бир кунлик босқиндаёқ ҳамма жойни талон-тороғ этиб, ўлжаларни қўлга киритиб, саноксиз қулу чўрилар олиб қайтдим...”

“Бу ҳужумларинг бари филга игна санчишга уринишдек бир гап, холос...”

“Мен сенга айтсам, авваллари ўзим ёлғиз майдонга кириб, катта хатога йўл қўйган эканман...”

“Ўз хатосини тан олмоқ ҳам мардлик, жасурликдур. Хатоларга боқиб ҳулоса ясамоқ оқилнинг иши. Аммо ҳали ҳулосага узоқ... Энг катта хатойинг, биласанму, нима – кўрқоқлигингдур!” – деди Биринчи.

“Ие! Ие!.. Кўрқоқ одам, Олтин Ўрдадай мамлакат тахтига минадурму? Московиядай шаҳарни ёндирадурму? Ундан душманлари титраб туришадурму?..” – саволлар ёғдирди Иккинчи.

“Кўрқоқсан, деганимнинг сабаби, Қундузча ёнидаги урушда Амир Темурдан кўриб, шу ергача қочиб келдинг...”

“Қочиб эмас, ортга чекиндим, холос... Сўзни тўғри ишлатмоқ керак. Ҳарбий ҳийла бу, шундай усул бор...” – ўзини оқларди Иккинчи.

“Усул эмиш... Сен яхшиликни билмайдурган одамсан. Бу усулни нима дейдилар?..”

“Тагин эски гапми?.. Тагин ўлган илонларнинг бошини кўзғаяпсанму? Мен Чингизхон авлодиман, қандайдир чўлдан чиққан бир амир фармониға қараб туролмасман! Улуғ бобом гўрида тик турадур!”

“У ҳолда, нега чўлдан чиққан амирға сигиниб бординг? Борганингда улуғ бобонг гўрида тинч ётдиму? Нега Темурбекни алдадинг?..”

“Алдаганим йўқ. Ўзи қўшин берди. Чунки шимолда мендай подшонинг кўкрак кериши, менга эмас, унга керак!

Тўхтамишхондай чингизийзоданинг қўрғон бўлишига Амир Темурнинг ўзи зор, билдингму? Менга меҳрибончилик кўргизмади, бу ўзи учун керак эди...”

“Ахир тўрт марта мустар-у хор борганинга, Амир Темур ҳар гал бошингни силади-ку? Инсофни ҳам эсдан чикармасун-да киши...” – ўпкалади Биринчи.

“Инсоф? Ким у, инсоф? Нима у, инсоф деганлари?... Қаерда яшайди? Бир бориб салом берайлик! Инсоф эмиш!” – масхараомиз кулди Иккинчи.

“Бу нима деганинг?”

“Кимда бор экан ўша инсоф? Хўш, айт-чи? Валламат Темурлангда борми ўша инсоф? Инсоф бўлса, Турон қолиб Хуросон-у Эронга бостириб борадурму? Ирок-у Мозандарон, Озарбайжон-у Гуржистонни вайрон этадурму? Олтин Ўрдага кўз тикадурму? Хоразмни босиб олди-ку, Олтин Ўрданикини, у менинг таянчим эрди. Менам Озарбайжонни босиб оламан, бу қасосимдур. Табризга ҳам шу сабабдан чопкун ясадим. Дарбандга ҳам! Амир Темурга мумкин, менга мумкин эмасму?..”

“Жаҳонгирликнинг шарти шу-да...”

“Ахир бу мамлакатлар қайси жаҳонгирники? Чингизхон бобомнинг мулки-ку! Эгаси менман!”

“Ҳа, эгаси сенсан!..”

“Устимдан куладурмусан?”

“Қудратлилар, зўрлар дунёси бу! Нега ахир тушунмайсан? Нуқул Чингизхон бобом, Чингизхони Соҳибқирони муаззам, дейсан. Чингизхон бобонг сенга кўмак бера оладурму?”

“Шунинг учун шериклар, дўстлар кидирдум... Дунёнинг манаман деган марди майдонлари бари!”

“Агар шерикларинг ҳам сенга ўхшаш ялқов бўлсалар, иш қийин экан...”

“Сенга гап уқтириш мушкул... Ҳеч бунинг уддасидан чиқа олмадим...”

“Жилла курса, кўп марта бошингни силаган валинеъмат отангга тиғ кўтармагин эрди...”

Ҳар сафар баҳс шу нуқтага етганда, ўз-ўзидан тўхтар,

яхшиликка – ёмонлик ҳамма замонларда ҳам бир хил баҳога – лаънатга лойиқ эканини тан олишга тўғри келар, бу аччиқ ҳақиқат Тўхтамишхонни ғазаб отига миндирар, кўнглини бадтар тошга айлантирарди.

– Кеча яқинда “қиблагоҳимиз” бир элчисини юбориб, ўртада тинчлик бўлсин, деб таклиф этибдурлар... – деди бирдан хоқон. Бу машваратнинг бошланганини ва у нимага бағишланганини аниқ кўрсатиб турарди. – Элчининг сўзларига боқингиз! Дунёда Амир Темур Кўрагон салтанатига тенг давлат йўқ эмиш, бирор қалъа унга дош беролмасмиш, кесадиған қилич-у, бас келадиған шаҳар, енгадиған лашкар йўқ экан! Хо-хо-хо!

Тўхтамишхоннинг бир пайтлар ёрқин, энди қонталаш тусга кирган кўзлари қандайдир аламданми, қисилиб кетди.

– “Қиблагоҳимиз” – худонинг балоси! Ҳа, балоси... Ё раббий! Бу қандай куч, қудрат, иқтидор! Буни тан олмоқ бирлан ҳеч қачон кам бўлмайдурмиз... албатта... Оҳ! Кўксаройга биринчи марта борганимда, олтин тахтда ўлтирган, мени “ўғлим!” деб, – ўғил эмиш! Хо-хо-хо! – атаған Амир Темурга кўз киримни ташлаб, ўша лаҳзадаёқ шу қаршимда турган нақшиннигор заррин тахт меники бўлур, деб ўйлаган эрдим. Билингизким, мақсудимга етаман! Бобокалон Чингизхон Соҳибқирони муаззамнинг шон-шавкатини тиклайман, бешак-шубҳа тиклайдурман! Самарқанд-у Бухоро, Турон қўл остимга кирмоғи керак! Кирмоғи кера-а-а-ак! Билдингизму? Кирмоғи керак!!! Икки Дарбанд ораси менинг дастимда бўлсун! Ҳинд-у Хуросон, Ироқ-у Мисрлар ҳам! Қундузча жангида Дашти Қипчок чўлларида лошини оч қузғунлар, қирғийлар ейди, деб ўйлагандим. Йўқ! Йўқ! Йў-ў-ўқ...

Хоқон тўхтади. Ҳеч ким сўз қўшмас, хоқон жазавада эканидан аъёнлар агарда биронта сас чикса, бутун заҳар-заққум ўша сўз айтган одамга қаратилишини, бошига бало орттиришини яхши билардилар.

– Билингизким, фақат макр-хийла ёрдамида енгиш мумкин, холос, бу каттол душманни! Қум-у тошларга ўрганган Темурланг навкарлари Ўрусиянинг зимистон

ўрмонларида, жаҳаннамдай ботқоқларида от-поти билан чўкиб ўлсунлар, дейман... Мақсадимиз – гўё жанг, аслида уларни ўша ерларга эргаштириб бориш! Токи йироқларда улокиб, хор-зор ўлсунлар! Чалғитишга ўчоқларда ўчмаган ўтларни қолдирамиз, чекинамиз, чекиниб, Темурлангнинг тинкасини қуритамиз, адаштириб, юртидан йироқларда ўраб олиб, янчиб ташлаймиз! Янчиб ташлаймиз! Қандай чиройли сўз, янчиб ташламоқ!..

Хоконнинг сўзлари Султон Маҳмуд ибн Кайхисровга жуда ёқиб кетди, кўнглининг тубида қисиниб ётган туйғуларини аллалаб ўтди, нимадир демоқчидай, ўтирган жойида бир кўзғолиб қўйди.

Нўён-у баҳодирларнинг кўпчилиги Турон салтанати билан савашишга қарши эдилар, бу, уларнинг назарида, тоғ билан бўйлашишга уринган адирнинг чираниши эди, холос. Ўзаро суҳбатларда гапиришса-да, буни хоконга айтишга чўчирдилар. Улар ҳатто Олтин Ўрда кўшинининг Ширвон мамлакатига бостириб киришини, Дарбандни ишғол этишини ҳам истамагандилар, шимолга Московияга қараб юришни хоҳлардилар.

– Қудратли ва маккор душманга тенг келишимиз мушкул, – ёзғирди Кунча ўғлон бир кун олдин пинҳона суҳбатда баҳодирларга қарата. – Биламан-ку, Амир Темурнинг кучини, шижоатини! Хонавайрон бўламиз, бекорга ўлиб кетамиз!..

– Хоконнинг ўзида ҳам урушга унчалар рўйхушлик йўқ, деб юбординг кеча... Индамадим. – Ўқтой ўғлон қандайдир иддаоли бордай Кунча ўғлонга тикилди: – Сал ўйлаб гапир, ҳой Кунча! Хонавайрон деганинг нимаси? Биз киммиз ўзи? Бизлар-а, Чингиз авлоди!..

– Кекирдагингни чўзма! – хотиржам жавоб қилди Кунча ўғлон. – Биламан сени...

– Нима-нима?..

Қозончи баҳодир ғазабга тўлган кўзларини хезлана бошлаган Ўқтой ўғлонга тикди:

– Худди кундошларга ўхшайсизлар-а, майда гапни яхши кўрасизлар... Сен ҳам Кунча ўғлонмас, Кундош ўғлон-

сан, Кундош ўғлон!

Ўктой ўғлон Кунча ўғлонга каради-ю тилини тийди. Кунча ўғлон бир гезариб қўйди.

– Ҳамма ишни бузган ана бу сийқаси чиккан кал, ярғокбош, маккор амир Идику!.. – тап тортмади Элийғмиш ўғлон муштумини қисганча – Туронга эмас, Московияга юриш керак, Московияга!.

– Идикудан ҳам олдинроқ анови келгиндилар ишни бузяпти! – сўзга қўшилди Довуд Сўфи. – Қамариддин, Султон Маҳмуд, Қора Юсуфлар!.. Хоқонни кулоғига курт бўлиб, гиж-гижлаб ҳол-жонига қўймайдурлар! Бари хоқон кўмагида ўз тахтини эмас, бахтини қайтариб олмоқчи!

– Тўғри! Агар хоқон бошига бир иш тушса, бари шу заҳоти ўз жонини саклаб, думини гажак қилиб ташлаб қочади! Ҳеч қайсиси дўст эрмас! – деди Кунча ўғлон. – Қозончи баҳодир, ўртага тушмасалар бўлмайди, хоқонимизни бу йўлдан қайтарсунлар! Хоқоннинг энг ишонган киши-сидурсиз, фақат сизни сўзингизга кирадурлар, чора топингиз!..

Ҳамма ўша илинжда Қозончи баҳодирга кўз тикди. Баҳодир ҳам буни идрок этарди. Қабарик кўкракли, паҳлавон келбат, энгагидаги худди омонатгагина ёпиштириб қўйилгандай тикрайган, оқ оралаган уч-тўрттагина соқоли Қозончи баҳодирга салобат бағишлар ва кишида унга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотарди.

Қозончи баҳодир ўзини дадилланган сезди, одатдагидек, Тўхтамишхон сўзининг тугашини кутди. У билади, вақти келиб, Тўхтамишхоннинг ўзи: “Ғапир! Нима дейсан?..” дегандай, Қозончи баҳодирга кўз ташлайди. Ана ўшанда у нима деса ҳам, ғапи тош босади. Унгача жим турсин.

Машваратларда ўзғирлик қилиб аравани куруқ опкочадиган, ишни чалкаштирадиган, Турон салтанатига юришларнинг ҳамиша тайёр илҳомчиси амир Идику, хайриятки, даврада йўқ. Тўхтамишхонга, Амир Темур ким, оддий бир амирнинг ўғли, унинг устига оқсоқ, сиз-чи, хоқоним, жаҳонни титратган Чингизхони Соҳибқирони муаззам авло-

ди эрурсиз, Чингизхон авлодлари ичида сиздан улуғи хали дунёга келмади, келадими, йўқми – номаълум, деган гапини нечанчи бор айтиб, хоқоннинг ақлини ўғирлаб, Қозончи баҳодирни чув тушириб, улоқни илиб кетарди. Лекин шуниси қизиқки, амир Идикунинг бир хил гапи ҳар сафар айтилганда, янгича маъно ва мазмунда жаранглар, доим маъкул келиб Олтин Ўрда хонини ўзига ийдириб олар, Қозончи баҳодирнинг бунга ақли етмай хайрон қолаверарди.

Қозончи баҳодир ичида ўзининг узокни кўра олишидан, хушёрлигидан мамнунлик ҳиссини туйди. Мана, яқинда устомон ва мунофиқ душманини саройдан йироқлаштира олди-ку. Азалдан гапга нўноқ эса-да, лекин бу сафар хоқонга мохирона хабар етказди: Нўғой ёқларда исён чиқибди, бундан ўн йиллар мукаддам Кафа шахрига қочиб борган жойида, Тўхтамишхон одамлари томонидан ўлдирилган туманбоши амир Мамоқ ўғилларидан кимдир номдор отасининг мартаба-ю мавқеини тиклаш мақсадида, атрофига одам йиғиб хоқонликка қарши бош кўтарибди, хун талаб қилаётган эмиш, ажралиб чиқмоқчи экан, ёмон жойи, бу исён чор атрофга ёйила бошлабди...

Турон салтанати томонидан бало-офат ёғилай деб турганда, Олтин Ўрда учун шундай хатарли вазиятда уни бостириш фақат зукко, ақлли, ишнинг кўзини биладиган донишманд-у сертадбир амир Идику жаноблари кўлидангина келиши мумкинлигини хоқонга тушунтирди ва ишонтира олди.

Гапининг охирида, Мамоқнинг ланъати ўғли Амир Темурдан кўмак сўраб, элчи юборишга ҳам ботинган эмиш, Турон салтанатига қўшилмоқчиймиш, деган гапни кистириб ўтгани хоқонга, балки, энг каттиқ таъсир этди, шекилли. Аслида, воқеа ростдан ҳам шундайми, йўқми, – Қозончи баҳодир аниқ билмасди, буни ичидан қўшди. Амир Идику боришни истамаса-да, хуфиёна бадбахт Қозончи баҳодирдан ёзғирганча, иложсиз жўнаб кетди.

Тўхтамишхон назар ташлаб аъёнлар ичидан кимнидир қидира бошлади, ҳамма, айниқса, Қозончи баҳодир буни энтикиб кутарди. Хокон эндиgina унга тикилиб, нимадир

демокқа чоғланди, шекилли... Бирдан шу палла... Амир Идикунинг Нўғой ёқлардан қайтганини билдирдилар! Изма-из Миср султони Барқукдан ҳам бир чопар остонада тургани маълум қилинди.

Хоқоннинг чехраси ёриша бошлади. Унинг бундай хабарларга илҳақлиги билинди. Қисик кўзлари чакнаган амир Идикунинг дадил кириб келаётгани Қозончи баҳодирга ёқмади, кўнглидан: “Қайнаган қозоннинг ичига ташласанг тирик чиқади, тегирмондан бутун чиқади! Бу балога учрагурдан ўлим ҳам кўрқади!” – деган сўзлар ўтди. Унга амир Идикунинг манглайи мамнунликдан яна ҳам дўнграйиб кетгандай туюлди.

– Фитначиларни жазоладим, хоқоним! – деди тиз чўкканча, Тўхтамишхоннинг енги калта оқ авра тўни этагини ўпар экан, амир Идику. – Мамоқнинг барча ўғилларини, қариндош-уруғларини ҳибсга олдирдум, ҳазратларининг олий фармонларини битта қолдирмай адо этдим – каттасидан гўдагигача барини катлга буюрдим! Окнўғай-у қоранўғайлар, барчаси тобеликка рози! Барини тавбасига таян-тирдим! Чучварани хом санаган қизиғарлар Нўғай Ўрда бўлиб ажралиб чиқмоқчи, Турон салтанатига қўшилмоқчи эканлар...

– Энди маҳшарда қўшилади! – деб юборди Султон Маҳмуд ибн Кайхисров.

– Олампаноҳ! Аслида Амир Темурга қарши от суришимиз лозим! Ҳамма ишни лойқалантираётган ўша бадбахт-дур! Шу кунларда Мордин қалъасини забт этгон эрмиш... Лекин эшитдимки, лашкарлари сочилиб ётибдур, пароканда, бири Шерозда, бири Исфаҳонда, иккинчиси Самарқандда-ю, бошқаси Ашпарада, Термизда... Авомунносда ўша томонга оғиш бор! Ҳа... Фурсатни чўзмоқ хатарлидур! Бу кунларга етиш учун, хоқоним, озмунча тер тўқдикму?... Ҳамма ухлаб ётади, аммо сизни мизғиганингизни билмайман, хоқоним! Чақинкадам қўшинингиз қорасини кўриши билан, черик йиғолмай сичкондай қочмоғи аёндур, мучали сичкон-ку ахир! Хе-хе-хе... – Озгина кулишга ҳам уринди амир Идику. – Бари қудратингиз олдида титраб турибдур! Бутун Туронни

қўлга киритурсиз, Хуросон-у Ҳиндистонга ҳам йўллар очилгай, дунё оёғингиз остида бўлгай! Турон султонини енгмоқ — дунёни олмоқ бирлан баробардур, эй хоқонлар хоқони!

Баҳодирлар-у нўёнлар Тўхтамишхонга дунёни бус-бутун нақд қилиб қўйган амир Идику сўзларини эшитишиб, даҳшатли қиргинбарот уруш манглайда бор эканини, хатто шу тобда хоқон ҳам қазо-ю қадарни¹ бартараф этишдан ожизлигини фаҳмлаб етдилар-у шишиб турган, ногаҳонда пичоқ учи тегиб дами чиққан пуфакдек бўшашиб қолдилар.

Қозончи баҳодирга Турон салтанати билан жанг бошлаб юборишга амир Идикунинг сўзлари етарли эмасдай туюлди, буни исботлашни дилига тугди. У муҳим гапни айтишда яна фурсатни бой берганидан ичида қаттиқ койинди, бошқа томондан, нўғойлар Турон салтанатига қўшилишмоқчи эканлар, деган тахмини тўғри чиққанига таажжубланиб қўйди.

Тўхтамишхон лимиллаган денгиз оша узоқларга, нариги қирғоққа, она юрти Мангқишлоқ томонларга тикилди. Хоқон ҳеч нарса демаса-да, ҳамма унинг кўнглида нималар кечаётганини, кейинчалик жаҳон тарихида улкан муҳорабалардан бири деб аталадиган саваш режаларини чизаётганини аниқ сезиб турарди.

II

Оқсарой қурилишига боғланган Жаҳоншоҳ ибн Жоку Ҳумоюн ўрдудан олий фармон олди. Салтанат туғросига айланган уч халқа тагида “Абулмузаффар Абулмансур Амир Темур Муҳаммад Баҳодирхон сўзим” деб бошлангувчи, охирида “Амир Темур Кўрагон ибн Тарағай” сўзлари ярқираган муҳр босилган фармонда, унга Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон билан бўладиган катта жангларда амир улумаро мансаби топширилгани, зудлик билан Қорабоғга етиб келиши лозимлиги аниқ битиб қўйилганди.

У даставвал Соҳибқирон ишонч билдирганидан қувон-

¹ Қазо-ю қадар — бу ерда: тақдирда ёзилгани, Оллоҳнинг иродаси билан бошга келиб турган беадад ғам-ғусса, маъносида (*муалл*).

ди, иккинчидан, ўша ёқларда қизи Соғинч бикани кўриш имкони туғилганидан ичида суюнди...

Қизининг воқеасидан бир ҳафта чамаси вақт ўтганди, умиди ёниб тугаётган шамдай сўниб бораётган, хориб-чарчаган Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳовлида гўзал канизак Сарвинозни учратди. Даставвал канизакка термилиб: “Сен биласан-а, Соғинчни қайдалигини?..” деб сўраганда, канизакнинг апил-тапил: “Билмайман... қайдан билай, амирим?.. Йўк!.. Йўк!..” деб ўнғайсизлангани сезилди. Унда шубҳа қолмади: канизак Соғинч бика қаердалигини билади! Кейинги пайтлар канизакнинг ўзини опқочадиган одат чиқаргани, иложи борица, кўзга ташланмасликка уриниши ҳам буни тасдиқлаб турарди. Канизакда бир сир борга ўхшарди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку дарҳол Сарвинозни ҳузурига чорлатди ва Соғинч бика ҳақида сўраб, итобга олди.

– Биласан-а? Яширгансан-а? – маъноли сўради жигарсўхта ота...

– Йўк! Йўк, амирим! Билмайман, билмайман...

– Шундайми?.. Бўлмаса, менинг ҳам сабр-тоқатим тугади! – деди жиддий Жаҳоншоҳ ибн Жоку, ўзини қаттиқ жаҳли чиққан қилиб кўрсатиб. – Айтмасанг... айтмасанг...билиб қўй: шу одобсизлиги учун Соғинч бикани оқ қиламан! Тамом юз ўгираман, менинг ундай қизим йўк, дейман! Воз кечаман, тамом!

Сарвинознинг кўзлари даҳшатдан катта-катта очилиб кетди, шўрликнинг бардоши тугади ва ҳўнграганча, ўзини хожасининг оёғига ташлади:

– Йўк, йўк! Ундай қилмангиз! Жуда ақлли қиз! Гуноҳ бўлади! Бир қошиқ қонимдан кечингиз, амирим!.. Қонимдан кечингиз! Яширдим... яширдим...

– Кечдим, кечдим!..

Сарвиноз чиройли юзини кўк ҳарир рўмоли билан ярим тўсганча гапираркан, ўксиниб йиғларди. Соғинч бика шахзодага меҳр қўйибди, ундан бошқа ҳеч кимни ўйламас, ўйлай олмас ҳам экан. Оппоғойим бу сирни хожамнинг ўзларига айтмоқчи эканлар, бироқ улгурмай жон омонатини

эгасига топширибдилар. Шайх Нуриддин баходир жаноблариникидан совчилар қатнови тезлаша бошлагач, киз шартта йигитчасига кийинибди, ўзини билдирмай валиахд шахзода Мухаммад Султон хузурига боришга, иложи топилса, сипоҳ бўлиб, унинг қўшинида жангларда қатнашишга ахд-у паймон этибди, кейин тезда қайтиб келишга ваъда берибди.

– Соғинч биканинг исми “Арғуншоҳ”. Сирдарёнинг бўйидаги ҳарбий машқлардаёқ ўзига шундай исм танлаганди баходир киз... – тугатди сўзини Сарвиноз кўз ёшларини арта-арта.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку турган жойида қотиб қолди! Нега аввалроқ айтмадинг, юракларни қон қилдинг-ку, эси йўқ, тентак, дея нарида бошини эгиб, мунгсираб ўлтирган канизакни бошлаб қойиб ташлай деди, кейин бу фикрдан қайтди. Канизакда не айб?

Бари айб – ўжар ва талтанг қизидан!.. Авбош бика! Безори қиз! Ўзига куёв излаб кетибди, бетавфик! На отани ўйлайди, на ор-номусни! Йўқ, йўқ, ҳамма айб ўзида – қизини роса эркатой қилиб қўйди, битта киз, доим айтгани – айтган, дегани – деган... Тошканддаликларида “Арғуншоҳ” деган ном қўйиб олганини ҳам биларди. Ахир, кўзи олдида Камонгаронга бориб янги совут ясатиб келди, нимага керак бу, деб ўйламабдур-а, лакалов!.. Шижоатли қиз кичиклигиданок нукул дадасидан қахрамон ва жасур аёллар ҳақида сўрарди, саволлар берарди, хуллас, бошқача эди. Бекорга эмас экан-да...

– Шафқат кўрсатганингга шукр, Оллоҳим! – деб юборди бечора ота...

У дарҳол ишонган бир навкарини Соғинч бика изидан жўнатиб, тезда бирон дарак билан қайтишни тайинлади. Йигирма бир кун деганда қайтган навкарнинг айтишича, валиахд шахзода қўшинида, чиндан ҳам, Арғуншоҳ деган жасур йигит бор экан. Аммо Маранд шахри учун жанглар кетаётганидан йигит билан кўриша олмабди.

“Шунисига ҳам шукр!” – деди ичида Жаҳоншоҳ ибн Жоку қувончдан ўзини қайга қўйишини билмай. Гох

кизининг тутумидан каттиқ жаҳли чиқар, гоҳ гурурланиб қўярди.

Соғинч бикадан қандай хабар олиш керак, бориш лозимми ёки киши жўнатиб аҳволни билиш кифоями, деб боши котиб турганда, Ҳумоюн ўрдуниги олий фармони жонига оро кирди. Энди ўзи боради, ўзи “Аргуншоҳ” билан учрашади!..

Жаҳоншоҳ ибн Жоку тонг отиб-отмай Уста Хоразмий ва Табризийлардан хабар олгани Оксаройга жўнади. У саройни йироқдан томоша қилишни ёқтирарди.

Оксарой кундан кун ороланиб борарди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку назарида, агар кенглиги йигирма қадамлар чиқадиган, ён томондан буржлар билан мустаҳкамланган, ранг-баранг нақшлар-ла безатилган дабдабали улкан пештоқ равоғига боқиб, худди осмон тоқининг кераги йўқ, деб ўйлайди киши. Икки тарафдан бўй чўзган, бурама ислимий гириҳлар ва қадама безаклар билан нақшинланган, мавж усулида терилган ғиштли белбоғлар боғланган гулдасталар¹ пештоқ салобатига салобат қўшади.

Деворларда катъий хандасавий андозада моҳирона терилган пардозланган қизгиш-жигарранг ғиштчалардан нақшлар отилиб-отилиб чиққан. Тўқ кўк рангдаги адил чизиклар сиркор парчинлар жилолари аро аниқ ажралиб туради. Ранглар юқорига қараб қуюклашиб боради, уларда ҳам кўк-нофармон тус устувор. Кўламдор нақшлар, муборак ояти карималар ва ҳикматли иборалар билан зийнатланган ранг-баранг кошинлар ҳашам чекиб, саройга хориқулудда бир виқор, улуғворлик бағишлайди...

Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳар сафар мана шундоқ қасрдан узоқ-узоқ кўзини ололмайди ва ҳар сафар Уста Хоразмийнинг улуғ меъмор эканига ичида тан беради. Бари, бари унинг иши-амали.

Уста Хоразмийнинг куни шу ерда ўтади. У кўпдан шахрисабзлик, аниқроғи, “оксаройлик” бўлиб қолган. Пештоқни кошинлар билан безашдан олдин “Уста Матпано Хоразмий” сўзларини энг тепадаги деворнинг ич томонига,

¹ Гулдаста – минор(а)нинг бир хили (муалл).

ғиштлар орасига яширишни буюрганди, шогирд таажжубланиб сўради: – Устод!.. Муборак номлари ичкарида бўладирму, ҳеч ким уни кўрмайдирму?..

– Ҳовва, ичкарида... Бу ота-боболар удуми, эй шогирд, – жилмайди Уста Хоразмий. – Агар бино курсанг, номингни сир тут, йўкса бу даъво ғаразга айланадур. Мен яратдим, мен яратдим, деб бандаси манманликка бериладур, худони унутиб кўядир. Оламда яратгувчи ёлғиз Оллоҳнинг ўзи. “У сизларни ердан пайдо қилиб, унга жойлаштирди” дейилган каломуллода. Унга мувофиқ, иморат қуриш дунёда матлуб ва марғуб саналгай. Йўқ, биз маъбуди барҳақ Оллоҳнинг дилимизга солганини адо этғоймиз, холос. Биз сидкидилдан тер тўкамиз, ҳеч нарсага даъвойимиз йўқ, ғараздан йироқдурмиз... Бунӣ ёдингда тут, эй шогирд!

Ёш уста бунчалар хокисорлик сирини англаш мушкуллигидан ўйланиб қолди.

Хоразмда қанча бино курсалар-да, аммо меъмор исмини билдирмай ғиштлар орасига яширадилар. Уста Хоразмий бунга кўп шохид бўлган. Шохмеъмор бобокалонининг кўп йиллар аввал айтган сўзлари ёдида. Гурганждаги Қутлуғ Темур Бўлдой минорасини тиклаганида, ўз номини миноранинг ич томонига бир чеккага ёздирган, ташқари қуйи қисмида эса ҳукмдор Қутлуғ Темур Бўлдой билан Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг номларини қуфий ёзувида чиройли битиб қўйган экан. Қутлуғ Темур хотини, Олтин Ўрда хони қизи Тўрабикахонимнинг қулоҳий гумбазли макбара-сида ҳам меъмор исмини қидириб хийла уриниб қолади киши.

Уста Хоразмий Сарой Беркадаги катта ўғлига ҳам шундай йўл тутишни уқтирган. Ўғиллари, ширин набиралари билан айри тушганига ҳам, мана, ўн беш йилдан ошибди...

Ҳовлида уймалашиб ишлаётган одамларнинг сон-саногӣ йўқ. Баланд ҳавозаларга чиқиб олган, пастдан қараганда муштдек кўринадиган усталар ичкаридаги сарой пешона-

сига ғишт териб, чиройли шарафа¹ ва арақилар² ясардилар. Кошинкорлар пештоқдаги шер сурати атрофларига гўё ҳайвонлар подшоси муҳофазада бўлсин дегандай, ложувард кошинлар коплардилар.

Ҳовлининг ўртасида бир кўп одам ганч кориш, ғишт саралаш, тош йўниш ва ҳоказолар билан машғул. Баҳаво айвонлар ҳам одамларга тўла. Ўнг томонда бурчакда ёлғиз йигит аллақандай кўшиқни хиргойи қилганча, бир неча кун аввал ёпиштирилган кошинларнинг қирраларини силлиқлаб, артиб чиқмоқда. Кунчиқиш тарафда боғ-у хиёбонни оралаб ўтадиган айлана йўлкада ҳам кимлардир ивирсиб юрибди.

Устанинг чехраси очиклигини кўрган Жаҳоншоҳ ибн Жоку, салом-аликдан кейин деди:

– Нохуш хабар келди... Тўхтамишхон билан катта жанг бошланар эмиш, ёшулли... Фармон олинди.

– Олтин Ўрда хони билан-а?.. – синчков сўради Уста Хоразмий сийрак соқолини беихтиёр силар экан,

– Ҳа...

Табризий гапга қўшилмас, факат сезилар-сезилмас бош чайқаб ўтирарди. Меъмор ҳеч нарсa демади. У хаёлга чўмди. Ўн беш йилдан бери Кешда яшайди, уруш-у жанг садоларини эшитгани йўқ. Гоҳ-гоҳда Мисрда, Шомда, Ироқда, яна аллақаёқлардадир савашлар юз бераётгани ҳақида хабарлар кулогига чалинади, холос.

Шундай пайтларда Гурганждаги Хоразм хукмдори саройини бузганларини эсларди-ю дили титраб, курч жуссаси яна ҳам кичик тортиб кетгандай туюларди. Соҳибқирон уруш-у вазият тақозоси билан баъзи вилоятларни бузар, ўзгасини тузар, шаҳарлар бунёд этарди, Уста Хоразмий бунн тушунади. Чунки ўша қалъа бузилмаса, яна тез кунда фитначилар ва душманлар уясига айланиб, салтанатга таҳдид солиши мумкин, бу аниқ.

Дашти Қипчок жангидан қайтгач, Соҳибқирон томонидан Гурганжга махсус киши юборганини, қайтадан тиклан-

¹ **Шарафа** – бинонинг девор, шифт ва шу каби жойларига одатда ганчдан қуйиб ёки ўйиб ишланган нақш, безак.

² **Арақи** – шифтнинг гир айланасига, бўғот остига, эшик, дераза тепасига ишланган ёғоч нақш; карниз.

ган шаҳарнинг кўркем-у обод эканини эшитганида қувонгани ҳозиргидек устанинг эсида.

Аммо Олтин Ўрда хони билан жанг бўлса, у ҳолда Сарой-Берка босиб олиниши, харобага айланиши аниқ. Уста Хоразмий чамасига кўра, Тўхтамышхон Амир Темурга бас келолмайди, Соҳибқирон чангалига чангал соладиган қудратли подшо ҳозир жаҳонда йўқ. Қирғинбаротда, – хотини-ку, оламдан ўтибди, – катта ўғли, яна икки ўғли набиралари ҳоли нима кечади?..

Хос лашқарига олис сафар тадорикини буюриш лозимлиги, эрта тонгда йўлга отланиш зарурлиги сабабли Жаҳоншоҳ ибн Жоку безовталаниб турарди. У кетаркан, ортидан Уста Хоразмийнинг ўзига ўзи дегандек, айтган сўзлари қулоғига чалинди: – Э, аттанг. Кошкийди уруш бўлмаса... Оти ўчсин урушни! Аттанг!..

Кун бўйи сафар тадорики юмушлари қўл-оёғини боғлаган Жаҳоншоҳ ибн Жоку қоронғи тушгандагина хайрлашгани Оксаройга йўналди. Ўзаро боғлиқ уч қисмдан иборат Оксарой тун қоронғисида бошқача манзара касб этарди.

Тимлар билан ўралган ҳовли суви йўқ улкан ҳовузни эслатади. Саломхона, турли-туман хоналар, сарой ва боғ хиёбонлари қоронғилиқ пардасига чулганган. Ҳориб-чарчаган қурувчилар бари хужраларда каттиқ уйкуда маст...

Ҳовли сукунат қўйнида. Ой шуъласи ҳовлини ғира-шира ёритар, турфа соялар, кўлкалар ижод қиларди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку факат бир одамнинг ухламай юрганини илғади, у кўзи хиралашса ҳам, саройнинг ич-у ташини қоронғида кўзи ўткирдан ҳам яхши кўра оладиган Уста Хоразмий эди. Ана, у гоҳ сарой соясида кўринмай қолади, бироздан кейин яна ёруғликка чиқади-да, кенг елкаси кўзга ташланади. Яна йўлида давом этади. Аҳён-аҳёнда “Э, аттанг. Уруш-а... Оти ўчсин урушни!” деган сўзлари эшитилади-ю тун қаърига сингиб кетади...

I

Маҳди улё Сароймулкхонимнинг Султонияга ташриф буюраётгани хабари Хонзода хонимни бағоят қувонтириб юборди, энди бемалол хонимойим ҳазрати олиялари билан мириқиб-мириқиб суҳбатлар куради, диллар чигили ўз-ўзидан ёзилади. Ахир улар Султония билан Самарканд орасида бир-бирларига мактублар ёзиб, кўкарчиннинг йўлига караб кун ўтказишади-да.

Кеча Султониядаги баъзи воқеалар, ўзининг ташқаридан қараганда дабдабали, лекин аслида нурсиз ҳаёти, амирзода Мироншоҳ билан муносабатлар, Муҳаммад Султоннинг тўйи, унинг... (Хонзода хоним шу пайтгача буни бошқалардан яшириб келди) Хон Султон оқага кўнгилсизроқ экани... ва ҳоказолар ҳақида батафсилгина мактуб ҳам ёзиб қўйди.

Кутилмаганда, мулозим Ахий Жаббор баҳодирнинг салтанат юмуши билан Гуржистондан келганидан хабар етказди.

– Ассалому алайкум, маликам! – эгилиб таъзим бажо айлади у. – Шавкатли Мироншоҳ Мирзодан, шаҳзода Муҳаммад Султондан саломларни қабул айлангиз!

– Хуш келибсиз, баҳодир! Шаҳзодам тузукмилар? Ҳой, Оқ!.. Бойинг келди, қара!..

Ийманган Окқиз бегим шуни кутиб турганди, дархол бориб баҳодирнинг оёқларига бош қўйиб тавоф қилди, кейин совутнинг совуқ пешига нозик лабларини босди. Кўзлари жикқа ёшга тўлди.

– Ҳай, ҳай!.. Қўйингиз, айб бўладир! Маликам кўрмасунлар... – хотинини қўлтиғидан ушлаб турғизди баҳодир. – Худога шукр, дейлик, тинчлик...

Хонзода хоним Ахий Жаббор баҳодирнинг иззатини жойига қўяр, уни Хоразмга борган вақтларидан биларди, бундай ўз аҳдига содик, хожасига вафодор инсон камдан кам учрайди. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, маликанинг бир оғиз сўзи билан хизмат русумини ўзгартирмади.

Ҳозир баҳодир нимадир демокчидай туюлди, унинг ўнғайсизланганини кўрган Хоразм маликаси эр-хотинни холи қолдириб, саройдаги меҳмонхонага йўналди.

Ахий Жаббор баҳодир ўйга чўмди. Муҳаммад Султон воқеасини маликага қандай айтсин? Шаҳзода-ку, ўн кунча ётиб, оёққа туриб кетган, ҳозир унинг қўшини Ширвонда. Ишқнинг изтиробларини баҳодир ҳам тортган, лекин... Ё раббий! Шаҳзодаларнинг ишқи ҳам шаҳзодаларчасига бўлар экан! Мажнун ҳолига тушиб қолди-я! Табиатан бақувват, кучли Муҳаммад Султон охири чидамади... Табиб, унинг кўнглига даво топмак керак, деди. Ҳеч қандай дору-дармон, муолажа қор қилмас эмиш.

Ўшанда шаҳзоданинг бошини уқалаб, оёқларини силаб ўлтирар экан, баҳодир қачонлардир худди шундай ишққа мубтало жигарсўхта Жаҳонгир Мирзога ҳар хил эртаклар, афсоналар, “Турўғлон ва Онабўри” қиссаси, ҳатто ўзининг ҳам қалбини титкилаб, сарбадорлар пошшосининг қизи Жаҳон бикага пинҳона муҳаббати ҳақида сўйлаб берганларини эслади... Мана, Жаҳонгир Мирзонинг ўғли ҳам шундай бедаво ишққа мубтало бўлиб ўлтирибди.

– Соғинч бика... Соғинч бика... – ўзига-ўзи айтгандек, сўзланди Ахий Жаббор баҳодир атай. – Шундай шаҳзоданики ўзига маҳлиё этиб, телба ҳолига солибдими, оламда ягона қиз экан-да!..

– Нима-нима?... Соғинч бика?... – бирдан юмук кўзлари очилиб кетди шаҳзоданинг. – Қани Соғинч бика?... Соғинч... Соғинч... Келдингму?

Баҳодир тушунди. Шаҳзодага энг аъло шифо – унинг маҳбубаси ҳақидаги суҳбат, дилтортар сўзлар... Бемор ошиқ кўнглига маъшуқаси ҳақидаги бир оғиз калом ҳам малҳамлар малҳами бўлур. У Соғинч бика ҳақида Оққиз бегимдан эшитганди, унинг чиройи, зебодии ҳусни, гўзаллиги, латофати, шаддодлиги ҳақида... Худонинг ўзи кечирсин, деди ўзига-ўзи, овозини баланд кўтарганча, гарчи кизни кўрмаган эса-да, кўргандан ошириб мактай бошлади:

– Соғинч бикани Туронда эмас, балки дунёда якка-ю ягона деб ҳисоблайман! Шу ёшга кириб, не-не диёрларни

кездим-у, хали бундай хусндор, кўрқда тенгсиз, баодоб сохибжамол хурилиқони учратмадим, шахзодам! Агар ўхшатсам, фақат назокатли маликам Хонзода хонимнинг ёшлиқларига қиёс этсам жоиздур...

Ахий Жаббор баҳодир яширинча шахзодага қаради-ю хайратда қолди! Ё раббий! Муҳаммад Султоннинг чиройли катта-катта кўзлари фавқуллодда нурланган, тош қотган вужудга бамисли жон киргандай эди!

– Сиз... Сиз... – ютоқди тирсагига таянаркан шахзода.
– Соғинч бикани кўрганмисиз?..

Ахийлар ҳеч қачон ёлғон гапирмайдилар. Аммо Ахий Жаббор баҳодир ҳозир кўнглида ўзи билмаган, танимаган бир ожиза ҳақида гапирар экан, ростларнинг ростини айтаётганига имон келтирди ва шахзодага жавоб берди:

– Шубҳасиз! Ахир бир маҳаллада яшар эдик-да!

– О. қандай бахтлисиз! – деб юборди шахзода. –

Ҳар куни кўргансиз! Мен эсам фақат икки марта..., холос!... Энди у ғойиб бўлган. Энди йўқ. Арғуншоҳдан ҳам дарак йўқ...

– Жоним шахзодам! – ҳаприқди Ахий Жаббор баҳодир Муҳаммад Султоннинг хуши ўнгланиб, тетиклашаётганидан бемисл қувониб, бошларини силаркан. – Камина падари бузрукворингиз Жаҳонгир Мирзо навқариман! Жаҳонгир Мирзони деб маликам Хонзода хоним юртига, Хоразмгача борганман! Худо хоҳласа, маъшуқангизга етишгайсиз! Сизнинг Соғинч бикага чўғдай муҳаббатингизни кўриб Мажнун-у Вомиқлар ёқасини тутиб қолурлар!..

Муҳаммад Султон кўзларида умид учкунлари чакнади.

Ахий Жаббор баҳодир шахзода воқеасини Хоразм маликасига ёки, жилла курса, Оққиз бегимга билдириб қўйишга қарор қилди. Бироқ шу палла шахзоданинг: “Аҳволимни сир сақласунлар, ҳеч ким, айниқса, валинеъмат Сохибқирон билмасунлар!...” деган сўзлари ёдига тушди ва бу ҳодиса ҳақида ҳеч нарса демади. Иккинчидан, маликаларни катта таҳликага солиб қўйиши мумкин экан. Яна бир жиҳати, бировларнинг сирини очиш ахийлар вазифасига кирмайди.

Ахий Жаббор баходир Султонияда икки кунгина туриб, Дарбандга жўнаб кетди. Оққиз бегим шавҳарини кузатиб кайтганда, кўзлари ҳали нам эди. Хонзода хоним индамади.

Тиниб-тинчимас маликалар ҳарбий жабҳа ёқдан хабарлар эшитишга ҳамиша мушток бўлишади. Ахий Жаббор баходирдан юртда, Соҳибқирон лашкарида тинчлик, эмин-у омонлик эканини эшитиб, Хонзода хонимнинг кўнгли бироз таскин топди. Шунисига ҳам шукр.

Султонияда малика ҳеч ким билан сирлашиб-дардлашмайди. Кундошлари билан сўзлашишлари юзаки, чунки бари нуфузи баланд маликадан тортинишади, ёндашишга ҳайқишади. Бунга имкон ҳам кам, чунки ҳарамда катта малика мақомидаги Хонзода хоним шаҳарнинг шимол тарафидаги Чаманбоғда яшаса, бошқалари ҳар турли узоқ-яқин боғларга жойлашган, тўйларда, катта йиғинлардагина кўришадилар, холос. Ҳулокухон мулки топширилгандан кейин Мироншоҳ Мирзо ҳамма хотинларига ва жорияларига Соҳибқирондан улги олиб алоҳида-алоҳида кўркам боғлар бағишлади.

Хонзода хоним катта маликани Чаманбоғда, икки тарафида кўкка бўй чўзган, узоқлардан кўзга ташланадиган қўш минорали қасрда кутиб олди. Эртасига маҳди улёга эҳтиром кўргизиб катта зиёфат берди, амирлар, саркардалар, бекларнинг хотинлари оламнинг улуғ маликаси, доврўқли Бибиҳоним билан дийдорлашиш насиб этганидан мамнун, турли совға-саломлар ҳадялар билан зиёратга келдилар. Чаманбоғ пари-ю гулрухсорларни оғушига олганидан яшнаб кетди, айни пайтда мунглуғ аёлларнинг кўнгиллари чаман-чаман бўлиб очилди.

Икки олийқадр малика ўз дилларида, зиёфат тезроқ тугаса-ю, икковлари холи суҳбатга киришсалар, деган мақсадда бир-бирларига илтижо ила қараб-қараб кўярдилар. Ниҳоят, гўзаллар анжумани якунига етиб, сочлари мушк таратувчи гўзаллар, кўз олар ранг-баранг либосларга бурканган хурилиқолар гангир-гунгир ичида зиёфатдан қайта бошладилар. Дарвоза олдида қаторлашиб, интиқ кутиб турган ароба-ю маофалар боғнинг рашкини келтириб,

кушлардай учмоққа шай нозик-ниҳол паричеҳраларни ўз кучокларига олдилар. Бағри бўшаган боғ сассиз, хомушланиб қолди...

Хонимойимни боғнинг этагидаги нақшинкор кўшкка бошлар экан, Хонзода хоним атрофга синчиклаб қаради. У куз кирганини ҳам сезмаган экан, богда сарғайиш мавсуми ўзининг заъфарон кўрк-у хуснини намоиш этарди. Айрим дарахтлар сарғайган, ўзгалари яшил баргларини бағрига яшириб бостириб келаётган хазон сипоҳига қаршилиқ кўрсатишга тиришарди.

Тепасида саккизта туғ елга бар уриб ҳилпираб турган, саккиз устунли баланд ҳаворанг кўшк худди тилла узукнинг бўртиб чиққан кўзига ўхшарди. Унда салтанатнинг икки номдор маликаси бамисли узук кўзидаги ёқут-лаъллардек балкиб ўлтиришар, ҳарир пардаларнинг шокилаларини у ёқдан-бу ёққа отиб ўйнаётган шаббода уларнинг атрофида айланиб ўргилай деб, ўзини дам-бадам гўзал кўшк ичига урар эди.

– Уч йилдирки, Соҳибқирони муаззам Самарқандда йўқлар, маликам... – сўз бошлади Сароймулкхоним. – Худди Самарқандда ҳеч ким йўқдек... Ҳеч ким! Унинг устига, ўзлари ҳам бу ёқдалар...

– Куллуқ, хонимойим ҳазрати олиялари! – оҳиста бош эгди Хонзода хоним. – Такдир экан... Мендан сўрасангиз-ку, ёнингиздан сира ҳам жилмай дердим.

– Юрагинг торс ёрилиб кетай, дейди баъзан... Ёпирай! Ўй босади... Чиғаноқда қисилиб-қимтиниб яшаётгон дурмен, деб ёзгондилар мактубларида... – Сароймулкхоним беҳол жилмайди-да, ёқимтой қараш қилди. – Ўша... сиз эмас, балки мендурмен. Мен ҳақимда ёзгондингиз, шекилли, фаҳмим етмай англамадимму...

– Вой, нималар деяпсиз, хонимойим ҳазрати олиялари? – самимий таажжубланиб сўради Хонзода хоним. – Нега ундоғ дейсиз? Сиз ҳақингизда эмас, зинҳор! Нега сиз ҳақингизда бўлар экан?..

Хонзода хонимнинг дунёда бирдан бир ёриладиган одами Сароймулкхоним. Хоразм маликасининг айтадиган

гаплари кўп. Соҳибқиронга ҳам айта олади, у – эрка келин, йўқ, – қиз, йўқ, – Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин “ўғил” бўлиб қолган.

Амир Темур Хонзода хонимни жуда авайлайди, ўйлаб қуйиб-ёнади, унга боққанда оталик меҳри жўш уриб туради, тақдиридан юрак-бағри эзилса-да (малика буни Соҳибқироннинг қарашларидан сезади!) билдирмайди. Қизи Султон Бахт бегимдан кўра ҳам зиёда кўришини малика қалбан сезади. Аммо ўзининг икир-чикир дардларини айтиб, валинеъмат Соҳибқирон оромини бузгиси келмайди, аяйди. Ҳазратни ранж-у изтиробларга солиш на ҳожат? Малика бутун салтанатга юк бўлиб, етти йил тул ўтирди, етти йил Соҳибқирон чеккан руҳий азобларнинг ўзи бир умрга етса керак... Буни ким тушунади?

Доим от устида юрадилар, юзлари сафар шамолларидан қорайган, бошларида бутун дунё ташвиши, юрт камоли, фарзанд-у набиралар тақдири, улар орасидаги турфа иддаолар (Соҳибқирон барини билиб билмаганга оладилар), дунёнинг турли жойларида бораётган қурилишлар, мамлакатлар фатҳи, айниқса, маликанинг нури дийдаси, келажакда улуғ салтанатни етовга оладиган мард ва баҳодир валиаҳд шахзода Муҳаммад Султон тақдири...

Буларнинг бари Соҳибқирон хаёлини банд айлаган. Хитой сафаридан қайтгач, салтанатни Муҳаммад Султонга топшириб, ўзлари озгина роҳат-фароғатда яшашни ўйлаб қўйганларини малика билар ва ичида Соҳибқирондан миннатдор бўларди. Бир марта Самарқандда Боғи Чинорда ўлтирганларида Соҳибқирон шу ниятини айтиб қўйди, фақат салтанат ва мамлакат шаъни-шавкати, нуфузи учун бебаҳо саналадиган Хитой сафарини амалга оширгач, бу юз беради. Тайёргарлиг-у тадорик аллақачон бошлаб юборилган... Ўшанда Сароймулкхоним ҳам бу фикрни маъқул топганди.

Умаршайх Мирзо юлдузи сўнганидан хиралашган кўнгиллар осмони Улуғбек Мирзо офтоби балқиб чикқанидан ёришиб кетди. Иброҳим Султон таваллуди подшолик бўстонида ногаҳон барқ уриб жамол кўргизган гулдек, барчани қувонтирди. Валиаҳд шахзода Муҳаммад

Султон билан Хон Султон оқа тўйлари эса барига чиройли безак бўлди. Ҳа, ойнинг ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ экан.

– Энг ёқтирмагон нарсам – уруш, маликам!.. Уруш деса, сафар деса, юрагимни ҳовучлаб турамен. Урушни оти ўчсин, илоё! Бирон фалокат чиқмасун, бирон дайди ўқ тегиб-нетмасин, деб жоним ҳалакда... Тагин мустарликлар, айриликлар, мамлакатлар оша дийдорга шошилиш, меҳмонда юрғондек юриш, тўйиб-тўймай, қайтишни ўйлаш, яна узок йўл... маҳди улё эрсанг-да, бир лаҳза ҳам хотиржамлик йўқ, осойишта яшаш йўқ...

– Хафа бўлмангиз, хонимойим ҳазрати олиялари...

– Соҳибқирони муаззамнинг умрлари жанг-у жадалда, сафарларда ўтмакда... Ахир бир жонларига нима керак? Тирик жоннинг кунини ўтмай қоладирму? Ўйлаб ичим ачийдир...

– Рост айтадилар... – тасдиқлади Хонзода хоним. – Хоразм, Мўғулистон юришларининг саноғи йўқ... Аввалги Эрон сафари уч йилга чўзилди. Мана уч йилдирки, яна сафардалар... Валинеъмат Соҳибқироннинг бошларини тошдан қилсун, илоҳи! Бахтимизга, Оллоҳ ўз паноҳида сақласун!

Катта малика ўнг қулоғи остидаги чиройли қайрилган қора ғажагини нозик қўли билан оҳиста силаб қўйди.

– Соҳибқироннинг энг ёқтирмайдурғон нарсалари, бу – уруш, билсангиз... Тоқатлари йўқ. Лекин бошингда қилич ўйнатсалар, ёнингдаги қилични олмай иложинг ҳам йўқ-да... Хоразмга ҳам ўзлари бордиларму? Йўқ! Ўзингиз гувоҳсиз. Саваш бўлмасин, деб сизларнинг тўйингизни салтанат ҳужжатига айлантирдилар, икки севишғон қалб ҳам муддаосига етди... Ҳамиша урушнинг олдини олиш чорасини излайдилар. Қуда-анда бўлсак, дейдилар. Кейин қайсидир мамлакатда зулм ошса, у ернинг қадхудолари ўзлари Соҳибқирондан мадад тилаб, элчи юборадурлар... “Инна жаалнока халифатан фил арз” ояти бор Қуръони каримда, сизларни ер юзида халифа қилдук, деган. Ўзимни халифа ҳисоблаймен, қудратим изн берса, бориб ўша ерда адолат ўрнатмасам, гуноҳга ботамен, дейдилар Ҳазрат. Кечиримли

эканларини айтмайсизми. Тўхтамишхоннинг тўрт марта узри қабул этилди...

– Ҳали шахзодам ҳаёт эдилар, – эслаб кетди Хонзода хоним. – Амир Соҳибқирон ҳамиша ўғил-қизларини, келинларини йиғиб, улар билан суҳбат қуришни яхши кўрардилар. Шундай даврада ўлтириш унга жуда ёқарди. Оқа бегимни, айникса, озроқ касалмандлигиданми ёки катта кизлари эканиданми, ёнларига ўтқазиб ардоқлардилар. Бошқа ёнларида мен ўлтирардим, ҳар иккимизни ҳам қизим, дердилар. Суюб пешоналаримиздан ўпиб кўярдилар. Ана шундай кунларнинг бирида, Боғи Чинорда айтган гаплари ёдимда: “Кошкийди, бутун умрим худди шундай сиз жигарларим даврасида хушчақчақликда ўтса!.. Аммо салтанат ишлари билан банддурмен, вақтим йўқ, чорасизмен-да...” – дегандилар...

– Маликам! Амир Соҳибқиронга осон эрмас. Салтанат улкан ва муаззам... Яқинда Қорабоғдалигимда айтдимки, катта ниятингиз бор – Хитойга юриш... Амалга ошса, жаҳонда бундан улуғроқ музаффарият бўлмагайдур. Яна Тўхтамишхон тарафга юриш зарурмикин?.. Қайтармоққа уриндим. Соҳибқирон дедиларки: “Иложим йўқ, Бибижон... Худодан кўркамен. Айрим ношукр бандаларни жазолаб, танобини тортиб ҳам қўйиш керак... Ўғлим, дедим, мени чув тушириб кетди-ку, кўрнамак! Устимиздан кулиб ҳам юргондир... Мард писиб юрмайдир, у ҳайикмасдан майдонга чиқадир. У эса юртда йўқ пайтимни топиб исён кўтарадур, боскин уюштирадур, майдондан кўркиб қочадур... Дилимизга яқин, Биби, айникса иқингиз суядурғон ҳашаматли Занжирсаройга ҳам ўт қўйибдур ноинсофлар! У ерда қишлоқ солишни, ҳордиқ олишни, шикор қилишни ёқтирардим, сизни ўн яшарлик вақтингизда ўша ерда учратғондим, ёдингиздаму?.. Баридан бебаҳра этди, ножинс! Ҳар бир босилғон қадамга жавоб бордур бу дунёда.” дедилар Ҳазрат яна...

– Биз ҳам тўйимизнинг иккинчи йили шахзодам билан Занжирсаройга борғондик, хонимойим ҳазрати олиялари.

– Бирга эдик-ку, маликам...

– Бирга эдик, бирга эдик... Валинеъмат Соҳибқирон олиб кетгандилар. Валиаҳднинг шикорда қатнашишларини истадиларми... Умрларида сўнгги марта шикорга боришлари экан шахзодамнинг, энди ўйласам... – Хонзода хонимнинг кўнгли тўлиқди. – Шахзодам шикорда жуда чакқонлик кўргизибдурлар, Амир Соҳибқирон ёш боладай ҳамманинг олдида (мен ҳам бормен): “Валиаҳдим менинг, валиаҳдим!” – деб мактандилар... Тескари қараб, йиғлаб юборибмен ўшанда.

– Эсласам, эсласам... Ўн гулидан бир гули ҳам очилмағонди шахзодамнинг... – Сароймулкхоним оғир сўлиш олди ва гапни бошқа ёққа бурди: – Ҳа, Занжирсарой ажойиб қаср, падари бузрукворим Қозон Султонхон ҳазратлари курдирғондилар. Ёш кизалоқ эрдим, отажонимнинг курувчилар ичида ўзлари ҳам ишларга араллашиб, ғишт кўтариб, кимгадир буюриб, куйиб-пишиб юрғонлари ҳозиргидек кўз ўнгимда...

Гурунг тобора қизиб борарди. Кўшкдан атроф баралла кўриниб турар, Табриз тараф кенг далалардан иборат, ҳов олисларда йилки уюрлари ўтлаб юрарди. Шарқ томонда Қулзум денгизи бўйларидаги кичик тоғларни элас-элас илғаш мумкин. Осмон эса тип-тиниқ, уфқ этагида ивирсиб юрган бўлтак-бўлтак булутлар кўзга ташланарди.

Шу палла Оққиз бегим Соҳибқирон чопари кутаётганини билдирмоқ учун кўшкка яқинлашди-ю, бироқ ширин суҳбатни бузишга ботинолмади. Уни биров сезмади. Маликалар гурунг билан андармон хонтахтадаги таомларга қўл ҳам урмадилар, фақат ташналиклари ортиб, оз-оз гулобдан ҳўплаб қўйишарди. Хонзода хоним ўз дардларини айтмас, агар айтса нолиш бўлади, деб ўйлар, шу сабабдан, бу мавзуда маҳди улёнинг ўзлари сўз очиб қоларлар, деб интиқарди.

– Тўрт ўғилдан иккисини тупрокка қўйдилар... – маъюс деди Сароймулкхоним. – Ота учун бундан оғирроқ мусибат бормукин? Лекин хайриятки, худои таоло Ҳазратга тўзимдан берғон экан, чидадилар. Энди Амир Соҳибқироннинг таянчи, суянғони шахзода Муҳаммад Султон! Шахзодам,

мен сизга айтсам, кўз олдимда вояга етди-ку, жуда ҳам бошқача йигит-да! Амир Соҳибқирон, мендан кейин, салтанатни бошқарғонда қийналмасун, деб ҳозирдан жонлари ҳалак! Ундаги ақл-у идрок, кўрк-у ҳусн, нозиккўнгиллилик, инжа табиатлилик, пок сийрат, шижоат, тантилик, мардлик хислатлари улуғ бобосига жуда ўхшаб кетадир. Худо раҳмати Султон Ўзбекхоннинг шижоати ҳам унда мужассам...

Сароймулкхоним қараса, Хонзода хоним пиқиллаб йиғлаяпти. У шошиб қолди:

– Ие... маликам! Нима қилди?..

– Ўзим... шундай...

– Йиғламангиз, маликам! Кўз ёшингиздан айланай ўзим! – Маҳди улё чинни пиёлага гулоб қуйиб узатди: – Хўплангиз. Бир қултум хўплангиз! Енгил тортасиз.

Шу пайтгача чидаб қимтиниб турган Хонзода хоним энди ўкраб юборди!

– Вой!.. Вой... Ана холос!.. Маликам! Маликам... Айб бўладир, маликам, йиғламангиз...

Оққиз бегим дарҳол юпатай деб кўшк томонга чоғланди-ю талпиниб қўйди, аммо жойидан жилмади.

Хонзода хоним ингранганча деди:

– Хурсандлигимдан йиғлаётирмен, хонимойим ҳазрати олиялари! Хурсандлигимдан... Мен йиғламай, ким йиғласун. Мунча пешонам тор экан! Сизга айтмасам, кимга айтамен, мен бечора! Ахир Хоразмда эканимда ҳамма менга ҳавас қиларди-ку, дунёда энг бахтли қиз, малика, ақлли, гўзалликда ягона, хонлар қизи дейишарди-ку?.. Ақлли, дунёда энг бахтли бўлмай, мен ўлай! Кибр-у ҳаво нималигини билмағондим, бировга ёмонликни тиламағондим. Не айбим борки, парвардигор шўрлик жонимни ўтларга отди? Бахтсизларнинг бахтсизига айлангирди? Бу дунёнинг расамади бормикин ўзи? Ахир айбдор киши жазосини олиши керакми? Ёки, бегуноҳ бир бандани қайта-қайта жазолай-вериш лозимму? Жаҳонгир Мирзодек ёримни худойим кўп кўрди, кўп кўрди!.. Энди амирзода Мироншоҳ Мирзога ортиқча юкмен... Ўтирсам ўпокмен, турсам сўпоқ... Бор-е,

деб кўч-кўронимни йиғиштириб, Самарқандга жўнайин ҳам дейман...

– Ҳай-хай! Ундоғ қилмасунлар, маликам! Амир Соҳибкиронни ранжитмоқчимунлар?.. – деди шоша-пиша Сароймулкхоним маликанинг қўлларидан ушлаб, худди Хонзода хоним ҳозироқ йўлга тушадигандек.

– Ўзим ҳам шундан кўрқамен, йўқ эрса... Аммо бардошим тугаб боряпти. Вой, худо! Мендан анови канизагим Оккиз бахтлироқ... Ҳа, ҳа, у бахтли, ардоқда, суйғони ёнида! Севин бика эрмиш, Севин бикамас, Алам бикамен, Ситам бикамен! Дард бикамен! Мен ҳам одам боласи эдим-ку, хонимойим ҳазрати олиялари?.. Эдим-ку?..

Хонзода хоним ўксиб-ўксиб йиғларди. Ўн икки йилдирки, у Мироншоҳ Мирзо хасми, дил-дилини қийнаб ётган аламларни дами ғанимат билиб Сароймулкхонимга тўкиб солиб, бир йўла қутулиб олмоқчи эди чоғи... Нур билан чайилгандай оксарик юзлари, иринининг ўнг томонидаги мўъжазгина қора холи кўз ёшларда чўмилар, қирмизи лаблари нозиккина титрарди. Маҳди улё аста Хонзода хоним ёнига ўтиб, бошидан силаганча меҳр билан бағрига босди:

– Ўзим айланай сиздан! Ўзим айланай, маликам! Сира бахтсизмен, демангиз-а! Ғанимларга ҳам бахтсизликни раво кўрмасмен! Ундоғ демангиз! Ношукрчиликка чиқиб қолмасун! Суксурдай икки ўғлингиз бор ахир! Муҳаммад Султон, Халил Султон... Фарзандни ҳам худо берғонга берадур, маликам, сизга берибдур... – Сароймулкхоним жим қолди, унинг ўпкаси тўлиб келаётгани сезилиб турарди. Агар шу палла унга, э сизга не бўлди, ўзингизни қўлга олингиз, кўнгилни чўктирмангиз, деб ҳол сўраганларидами, шубҳасиз ўкраб юборарди. – Мен... мен... маҳди улё... Биби-хоним... Бибижон... катта малика... хонимойим... Бахтларнинг бахтлисидурмен бошқалар назарида... Аммо бефарзанд ўтаётирмен-ку? Бир тирноқ билан худойимни мулки камайиб қоладурму? Зорим бор-у, зўрим йўқ яшаётирмен бу дунёда. Ҳа, сиз эрмас, чиғаноқдаги дур мендурмен, лекин дурнинг ҳам каттаси, ҳам бедавоси! Тавба

деб гапирай, шукрлар қиламенким, Ҳазрат Соҳибқироннинг ёнларидадурмен, набираларимиз қошимда, бу сизнинг шаддод ўғилларингиз, менинг ўғилларим... Худо, мана, Улуғбек Мирзони берди... Гоҳо ўй босадур, агар ўғлим бўлганда ҳам, унга Муҳаммад Султонгачалик меҳр қўя олар эдимми йўқми, билмаймен... Шукр айлангиз, маликам.

Сароймулкхоним ўзини ўнглаб олди. Хоразм маликаси хонимойимни шунчалар қийнаб қўйганидан хижолат тортди.

– Кечирингиз мени, билмай сизни изтиробга солиб қўйдум, хонимойим ҳазрати олиялари! Кўнглим тўлиб кетди негадир... – йиғламсиради Хонзода хоним. – Тавба дейман, худога шукрлар дейман, Муҳаммад Султондай ўғлим бор. Буниси – шавҳарим, униси – ўғлим... Не чорам бор? Нединки, сен набира ҳолингда валиаҳд аталдинг, мен эсам ўғилдурмен-у шундай мартабага эришмадим, деган ғараз бор амирзодамда. Очиқ айтмасалар ҳам хатти-ҳаракатларидан, ўзларини тутишларидан билиниб турадир. Ахир бунда Муҳаммад Султоннинг ҳеч гуноҳи йўқ-ку? Ҳа... Амирзодам ўзларини бағоят оламда танҳо сезадурлар ҳам мансаб-у мартабада, ҳам ақл-у идрокда...

– Мироншоҳ Мирзодан ҳар нимарсани кутиш мумкин... – ўйланиб деди Сароймулкхоним. – Майли ўксинмангиз, жоним маликам!

– Ҳамма уни Соҳибқироннинг эрка ўғли, дейдир. Кимса бир нима дейишга ботинмайдир. Салтанат ишлари ўлда-жўлда... Буларга вазири аъзам Муҳаммад Жалднинг ҳам алоқаси бор, шекилли... Тез-тез кўришадилар...

Хонзода хоним чиройли шахло кўзларини рўмолининг учи билан оҳиста арта бошлади. Сароймулкхоним маликанинг бошини силаганча, бағридан қўйиб юбормас, ўзининг ташвишини унутиб, ич-ичидан унга ачинар, вафосиз дунёнинг кирдикорларидан дод, дод дегиси келарди.

Хонзода хоним Мироншоҳ Мирзонинг беадаб қиликлари, маишатга каттиқ берилгани ва ҳоказолар ҳақида ҳам кўп гапларни айтмоқчи эди, Сароймулкхонимдан уялиб индамади.

– Тўйиб ҳам кетасен, баъзан... Яшаётирмен, хонимойим, шу ўғилларимни деб, айникса Муҳаммад Султонни деб, ишончим, суянчим, имоним, қувватим валиаҳд ўғлимни деб яшаймен. Маъзур тутсунлар...

Оққиз бегим оламга бергисиз маликаларнинг ўз турмушларидан нолиганлари, норизоликларини эшитиб, хаёлидан, салтанат чечаклари шундоғ изтироб чексалар, унда биздек печаклар не чора қилсунлар, деган ўксиниш кечди. Бирдан чопарнинг иши шошилинич эканини эслаб қолди ва оҳиста томоқ киришга журъат этди.

– Оқ... Тинчликми?.. Нима гап? – ўзини ўнглаб пастга қаради Хонзода хоним ранжиганнамо. Маликанинг овози хали йиғи оҳангидан ариб улгурмаганди. Сўзларидан, интиқ бўлиб эндигина бир-бировимизга етишган пайтимизни ҳам кўп кўрдингму, деган маънони уқиш мумкин эди. – Чик-чи, бу ёққа...

– Гуноҳкор канизакни кечирсунлар, маликам! Қорабогдан чопар етди. – чиройли эгилганча деди Оққиз бегим. – Маҳди улё хонимойим жаноби олияларига муҳим хабар бордур...

Сароймулкхоним сергакланди, ўнг юзидаги гажагини силаб қўяркан, сўзла, дегандай канизакка бокди. Оққиз-бегим бурролик билан дона-дона қилиб деди:

– Амир Соҳибкирон Тўхтамишхонга қарши уруш очибдурлар... Элбурз тоғи домонаси лашкаргоҳ бўлибдур. Барча амирлар-у амирзодалар ўз қўшинлари билан боришлари шарт эмиш. Шохрух Мирзо мамлакатни бошқаришга Фарбий Эрондан Самарқандга жўнашлари лозим эркан. Маҳди улё Сароймулкхоним ва Туман оқаларнинг ҳам амирзода бирлан боришлари айтилибдур, вазири аъзам Муҳаммад Жалдга барчасини кузатиб, пойтахтга омон-эсон етишларини таъминлаш топшурилибдур.

Мушфиқ маликалар шу лаҳзадаёқ ўз дардларини унутдилар.

– Ох!.. Тағин урушми! Уруш... Айтгон эрдим-а уруш бўлмасун деб! – бежирим ёқут лаблари қимтинди Сароймулкхонимнинг. Бироздан кейин қўшиб қўйди: – Оққиз, тез

Сафарберганга айт, тараддудга тушсун, эртагаёк йўлга чиқурбиз!..

Хонзода хонимнинг кўз ўнгида эса дарҳол шавҳари Мироншоҳ Мирзо ва суйган ўғли Муҳаммад Султонларнинг ҳар бири ўз кўшини бошида Элбурз тоғига қараб илдам от йўрттириб бораётганлари гавдаланди.

– Худо сақласун... – деб кўйди оҳиста...

II

– Кўрикка-а! Кўрикка-а-а-а!.. – сўзлари янгради Элбурз тоғи этакларида.

– Кўрикка-а! Кўрикка-а-а-а!... – садолари эшитиларди Самур дарёси бўйларида.

Бир ҳафта аввал, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон сари ҳарбий юришга тайёргарлик маъносида “Черик яроғини шайласунлар!” деган ҳукми олий содир бўлди. Фирдавсмонанд пойтахт Самарқанддан тортиб Султониягача, Шероз-у Исфаҳон, Балх-у Термиз, Гурганжу Андижонгача юқори доираларда, саркарда ва амирлар давраларида, авомуннос орасида шундай юриш ҳақида миш-мишлар кўпдан айланиб юрарди. Демак, энди аник: Турон султони билан Олтин Ўрда хони ўртасида дунёда ҳали тенги учрамаган улкан муҳораба юз беради!

Ҳамма ана шундан кўрқарди.

Тумонот черик, беадад лашкар, интиқомга ўч кўшин ўрнидан кўзғолди. Баҳор нафасидан яшиллана бошлаган тоғ ёнбағрида ёмғирдан сўнг бодраган кўзикоринлардек, чодир-у олачуқлар, боргоҳлар кўзга ташланди. Қуйироқда амирзодалар, беклар, лашкарбошилар ҳар бири аллақандай таважжухда кўшинларини ўз жирғасида сафга тизиб, кам-кўстини тўлдириб, орқа-олдига қараб, қайта-қайта кўздан кечириб чиқишарди.

Ҳамма Соҳибқирон черикни синчковлик билан эринмай

юриб назардан ўтказишини, истаган навкардан улуфа олдингми, укалко¹ билан сийладиларми, арра олдингми, ўқдан нечта, отинг борми ва яна ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган турфа хил саволлар бериши мумкинлигини билишарди.

Тоғ ёнбағирлари бамисли маҳшаргоҳга айланди. Муборак яловлар балкиди. Яраклаб чиққан офтоб нурлари майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида қиличлар тигида, найзалар учида учкун бўлиб кўринди. Бокканлар, Чингизхондан буён бундай ораста ва мукамал зафарқарин лашкарни бандаси кўрмаган эрди, дердилар.

Бошига йирик ёкутли олтин тож кўндирган, эгнига зар чопон ташлаган Амир Темур учаман, деб ер тепиб турган гижинглаган тулпор – бу ўша Шайх Иброҳим тухфа қилган отлар ичида Соҳибқирон назарига тушган дуторбўйин саман эди – жиловини тортиб-тортиб кўяркан, олис-олисларни, кўз илғамас кенгликларни тўлдириб ётган буюк лашкар маҳобатидан кўнгли яшнарди.

Тингчиларнинг хабарларига қараганда, Тартария² императори қўшинининг чўғи баланд эмиш, шу нарса сал Соҳибқирон кўнглига хавотир соларди. Амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жокуга уруш олдидан тумонот лашкарга бир йиллик улуфа, хазинадан ақчалар улашишларини, хоҳ кексадир, хоҳ ёш, биронта ҳам навкарни назардан қочирмасликларини буюрди.

– Барчасини назорат этасен! – деди Муҳаммад Чуроға додхоҳга.

Шер ўйнатувчи оловли халкадан сакрашдан олдин шерга қанд егизиб ийдирган каби, Амир Темур ҳам айқириб, душманни парчалайман, бурдалаб ташлайман, деб шайланган майдон шерларига дирҳам-у инъомлар улашиб ҳаммасининг кўнглини тўк қилиб қўйди.

У ёнидаги бурул от минган, одатдагидек оппоқ хирка кийиб олган Мир Саййид Барака ҳазратларига оҳиста ўғирилди:

¹ Укалко – аскарларга пул ином қилиш, мукофот бериш (муалл).

² Тартария – Монголия.

– Ижозат айласалар, черик яроғини кўришни бошласак...

Пири муршид от устига ёприлиб тушган хирка барини йиғиштириб тақимиға босди-да, дуоға қўл кўтарди:

– Илоҳи, о-ов-мин, музаффарият ўнг томонларида-ю шахт-у шижоат чап ёқларида, олам итоатда-ю фалак адолатда бўлсун! Алҳамду лиллоҳи раббил оламин!

– Черик яроғи салтанат камолидур! – қўллаб-қувватлади Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Худонинг ўзи ярлақасин!

– Муборак назарларидан бошимиз осмонга етгувсидир, Амир Соҳибкирон! – деди амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жоку. – Ов-мин!

Кўрикда, одатда, кўшинлар худди жангга кираётгандек курч сафларга тизилишарди.

Кўлни эгаллаганидан мамнун валиаҳд шахзода Муҳаммад Султон жавшанга чулғаниб олганидан салобатли кўринарди, у тўрт йил олдин Қундузча ёнидаги жангда кўшин манглайда саваш қурганини, бу билан бошқа амирзодалар китик-патиға текканини эслади. Ўшанда ўн тўрт ёшли шахзода Тўхтамишхоннинг қочиб қутулиб кетишига йўл қўймаслик зарурлигини, бу нарса ҳали кўп ташвишлар орттириши эҳтимоли борлигини ички шуур билан фаҳм этганди. Рост ўйлаган экан. Бу сафар ҳам манглайда саваш қуришга Соҳибкирондан ижозат сўрамок-чи эди-ю, бироқ амакилари Мироншоҳ Мирзо, Шохрух Мирзоларга ёқмаслигини билганидан, отилиб чиқишга истиҳола йўл бермади. Энди анов-мановмас, нақ йигирма етти кўшин савашига шайланмоқда.

Амир Темурнинг келаётганини кўрган Муҳаммад Султон ҳаяжонга туша бошлади, сўнг икки ойдан бери дийдорлашмаган бобосининг истикболига ошиқди, фавж сардори Ахий Жаббор баҳодир уни орқарокда кузатиб борарди.

Тифлизда хийла ўзига келгач, шахзода Муҳаммад Султон машқлар билан овунишга тиришди, қилич чопди, найза сўқди, кўшинни бирма-бир назардан ўтказди.. Бу орада, худо ўзи қўллаб, омади чопиб, Ҳумоюн ўрдудан ҳам чакириб

безовта қилмасалар бўладими! Бетоб-у бехудлик воқеасини эса қаттиқ сир тутдилар. Шундай паллада Тўхтамишхонга уруш очилиши хабари тарқалди.

Шаҳзода эллик қадам қолганда, отдан тушиб, яёв борди ва юкунганча сўзга оғиз очди:

– Эй парвардигорнинг ўзи алқаган Улуғ зот, табаррук бобожоним, валинеъмат Соҳибқирон! Тобакай арзу само эмин-у омон, ҳукмингизда бўлсун жумлаи жаҳон!

– Ҳукмингизда бўлсун жумлаи жаҳон!!! – ҳайқирди ортда турган Ахий Жаббор баҳодир. Майдонга киришга отланаётгандай ясол¹ тортган, туғ-аламларга чулганган сабрсиз қўшиннинг: “Соҳибқирон! Соҳибқиро-о-он!..” деган наъраси осмонларга ўрлади.

Муҳаммад Султон Соҳибқирон узангисига лаб босди. Соғиниб қолган Амир Темур набирасининг нақшинкор дубулғасини силаганча, валиаҳдни мақтаб қўйди, офарин сўзларини дуо билан якунлади:

– Асло камлик билмағайсен бу замонда, илоҳи, ёмонлик кўрмағайсен сен жаҳонда, илоҳи!..

Жаҳоншоҳ ибн Жоку кўнглида ғурур туйди... Муҳаммад Султон билан илк бор кўришганда, шахзодада фавкулудда ҳаяжон изларини илғади, аммо бирон нарса сўролмади. Сўрай оладирму ўзи?.. Эҳ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку дўст-душманлар олдида оламнинг олий шахзодаси қайна-таси бўлиб кўкрак керса!.. Орқаваратдан Арғуншоҳ деган йигитни суриштирди, унинг Самарқандга жўнаб кетганини билди. Демак, “авбош” қизи энди Самарқандда экан...

Кўп ўтмай, чопар унга қисқа бир мактуб тутқазди. У бир неча қатордангина иборат эди:

“Муҳтарам амиримиз, соябонимиз Жаҳоншоҳ ибн Жоку жанобларига, тўрт кўз-туғал эканлигимизни билдириб ёз-гуви гуноҳкор канизагингиз Сарвиноздурман. Қутлуг хабарни етказишга шошилурман: Оллоҳнинг инояти билан, “авбош” Сөгинч бика қизимиз, худога шукр, соғ-саломат уйи-

¹ Ясол (туркийча; сафга тизиш) – Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ўрта Осиёда қўшиннинг ҳарбий сафар ҳамда жанг майдонида эгаллаган жанговар тартиби (муалл).

мизга қайтиб келди!.. Қайтиб келди! Бўм-бўш бағримизни тўлдирди! Оллоҳнинг паноҳида тўрт мучаси соғ... Ўзи афсус-у надоматда... Икковлон сиздан узр сўрайдурмиз..."

Жаҳоншоҳ ибн Жокунинг юраги ҳаприкди, ўзини қўйгани жой тополмай қолди...

– Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида! Фидойи фарзандингизмиз, валинеъмат Соҳибкирон! – қичқиришди Муҳаммад Султоннинг навкарлари шу палла. Ўн икки минглик лашкарнинг садоси Элбурз билан бўйлашиб кўкларга ўрлади. Унга бурғулар овози қўшилди.

– Халлоқи безаволга салламно! Рост, улар менинг дилбандларим, фидойи, падари бузрукворига содиқ фарзандларимдур... – деди руҳланган Амир Темур чайқалиб турган қўшиннинг курч сафларига тикилиб. – Ўтга кир десам ўтга кирадурлар, сувга кир десам – сувга... Қўшиннинг ҳар бир қанотини, ҳар бир навкарни, бир тандек сезамен, бамисли қўлимдек, кўзимдек, қулоғимдек, тилимдек... Лашкар ҳаракат қилса, қўлим ҳаракат қилгандай бўлади Ҳар бир сипоҳ фавжи бамисли уруш аслаҳаларидан бири... Лашкар – менинг вужудим... Навкарга санчилган найза навкарга эмас, менга санчиладур!

Соҳибкирон шундай дегач, бир аскардан сўраб қолди:

– Чодирларинг борму? Улуфа тегдиму? Садокда ўк борму? Совут-чи?... Дубулға... Шамшир... Арра... Бигиз?..

Жавоб олгач, амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жокуга ўғирилди:

– Черикдаги ҳар бир аскар бир йиллик овқатини ғамлаб олсун, ҳар бирида ушбу яроғлар бўлсун: ўк-ёй, садокда ўттиз ўк. қалқон ва ёйга албатта ғилоф, қилич, гурзи, пичоқ ва ханжар. Ҳар икки одамнинг бирида дулдул от, ўн кишига бир чодир, икки белкурак, бир омоч, бир ўрок. бир арра, бир болта, бир теша, бир чўкич, бир бигиз, юзта игна, тери, бир қозон, чилвир бўлсун. Отлардан етарлича олинганму? Чунки навкар отига шикаст етса, дарҳол отни алмаштирингизлар!

– Валинеъмат Соҳибкирон! Айтилғон нарсалар барибари муҳайёдур!

Амир Темур шахзодага боқаркан, бевақт кетган ўғиллари Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзолар ёдига тушди. “Агар ўлим омонлик берганида, ҳар бири қўшинимнинг бир томонини оларди...”, деб ўйлади у.

Соҳибқирон йўлида давом этди. Кутилмаганда Мироншоҳ Мирзо Дарбанддан ўтаётган вақтда, қўққис хуркиб кетган отдан йиқилиб, қўли қаттиқ мертилиб қолди. Одатда, катта муҳораба дарагини эшитди дегунча, барча амирзодалар, лашкарбошилар дарҳол ўз қўшинлари билан кўрик жойига етиб келадилар. Тавочилар буни алоҳида уқтиришади. Соҳибқирон Мироншоҳ Мирзони аяб, уғруқ билан бирга бўлишни тайинлади ва жанг майдонларидан йироқроққа, Озарбайжоннинг Шеки шаҳрига қайтариб юборди.

Жавонғорда, чап қанотда Амир Сайфиддин некўз лашкари қилич ва ўқ-ёйларини тартибга солиб тўра¹-говсипарларга² чулғаниб, олий назарга ярашиқли тарзда кўр тўкиб турарди. У Тўхтамишхон олдидан бесамар қайтгандан сўнг, Амир Темур ишнинг тўққиз улуши тугаганини, энди оқибат қиличга қолганини англади ва уруш бўлишига имон келтирди.

Баранғорда, ўнг қанотда Амир Шохмалик ва баранғор ҳировули Шайх Нуриддин қўшинлари ёнма-ён жойлашганди. Икки нуфузли амирнинг ўзларини қалин дўстлардай тутишларини, бир-бирларидан айрилмасликларини, аммо пинҳона обрў талашиб юришларини ҳамма биларди-ю ҳеч ким бу ҳақда гапирмасди.

Тўрт йил аввалги жангдан кейин Қундузча дарёси бўйида майдонда фавқулудда баҳодирлик кўргизган амирлар-у навкарлар турли мукофотлар ила сийландилар. Ўшанда Амир Темур қўшинлар олдида Амир Шохмаликни олқишлаб деди: – Жасоратли амир тархонлик унвони бирлан сийлансун!

Қийкириқ кўтарилди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ дарҳол тархонлик имтиёзларини ўкиб эшиттирди:

¹ Тўра – одам бўйи келадиган қалқон (муалл.).

² Говсипар – ҳўкиз терисидан ясалган одам бўйи қалқон (муалл.).

– Тархонлик унвонини олган бахти чопган кас саройда Амир Соҳибқирон ҳузурига хоҳлаган пайтда кира олиш ҳукукига эгадур. Тағин. Тўққизта гуноҳ қилмагунча, уни ва фарзандлари сўроққа тутулмайдур. Тағин. Тегишли ўлжаси тақсим этилмайдур, барча соликлардан озоддур! Амир Шохмалик жанобларига парвоначи мансабининг хос муҳри тобшуриладур!

Қошлари қуюқлигидан қовоқлари йўқолиб кетгандай туюладиган Амир Шохмалик кўзларини ерга тикканча таъзим қиларкан: “Қуллук! Қуллук! Оллоҳга шукр!.. Сийловни ошириб юборибдурлар... Холис хизматимиз...” дерди, холос.

Шайх Нуриддин унга ғаш келиб тикилар, шундай мартабалар унгамас, бошқаларга насиб этаётганига астойдил ҳайрон қоларди.

Соҳибқирон ташрифига ҳали бир кун борлигини билган беш-олти қўшин нарида жойлашган, Тошканддан чақириб олинган, ҳировулга қўйилган Амир Аллоҳдод сипоҳлари хуш кайфиятда эдилар. Сипоҳлардан бири қиличини текширар, кинидан суғурар, мақтангандай ҳавода бир-икки ўйна-тиб қайта солар, иккинчиси ихлос билан ўқларни ўтқирлар, санаб садокқа қайта жойлар, учинчиси астойдил отининг ёлини тараш билан овора. Тўртинчиси эса қўлларини бошининг тагига қўйиб:

“Бўғмача-ю бўғмача,

Бўғмачада тугмача-ё...

Олмача анорингга балли,

Донаи холингга балли!..”, – дея минғирлаганча, осмонларга тикилиб ётарди. Кимдир “Бухорони йўлида рўмолча топиб олдим...” – деб чиройли хиргойи қиларди.

Дароз бўйли сипоҳ ёнидагисига жиддий дерди:

– Сенга Шероз ҳокимлигини топшираман, тайёр тур, агар менга Ҳалакахон тахтини берсалар...

– Ҳалакахонмас, овсар, Ҳулокухон де!

– Хўп, Ҳулокухон бўлса, Ҳулокухон-да!

– Хў-ў-ш... Шерозни қўя қол, Ҳамадонга ҳам кўнавераман! Аммо бир шарт бор: ёнимда хизматкорлик қилсанг,

хўп-хўп, эмаса йў-ў-ўк! – бўш келмасди бошқаси.

– Ўҳ-хў!.. Ўзим кал, таъбим нозикни қаранглар-а!

– Туркка салом бер, тўрт танга товон бер, дегин!

– Камина сенларга қараб ҳимматингни кутиб ўтирмайди! Мен худога-ю ўзимга ишонаман! Ҳали жангда қаҳрамонлик кўрсатиб, сийловига Исфаҳон ҳокимлигини қўлга киритаман! – дам урарди ўрта ёшлардаги учинчи сипоҳ уларга қараб.

– Ўшанда девонбегиликни менга топширасан! – гап отди ёнидагиси.

“Ўтиришга бизни ҳам чақир, ҳой Исфаҳон ҳокими!”, “Эсдан чиқмасун!”, “Қоп кетмайлук!” қабилида ялтоқланган овозлар эшитилди.

Кулги кўтарилди.

– Худо хоҳласа, – сўзга аралашди йўғон овозли ҳазилкаш кўсанамо сипоҳ. – Тўхтамишхонни енгиб қайтганимиздан кейин, ҳокимлик-покимлик билан ишим йўқ, барчангизни ўзим бўза билан сийлайман, ҳа, ҳа! Бўзамисан бўза! Сен косагул бўласан, ҳой такасалтанг!

Кўсанамо сипоҳ барваста аскарга ишора қилди. Сурон кўтарилди.

– Косагул бўмасун! Бўмасун у!

– Ҳаммасини ўзи ичиб қўяди!

– Ановиндаям ризқимизни қийиб, барини бир ўзи куритди!

Қийқириклар янгради.

– Вей... нега ўзим ичарканман? Ортса, сизларга ҳам бераман-ку ҳамиша, валакисаланглар! Ҳеч яхшилиқни билишмайди-я! – деди такасалтанг барваста аскар.

– Ана, кўрдингларму?

– Инсофсиз!

– Эй, эй! Оғзингга қараб гапир-е!..

– Тўхтанглар! Тўхтанглар! – сўзни кесди кўсанамо сипоҳ. – Биласиларму? Тўхтамишхонни бурнидан буров ўтказиб обкеламиз-ку! Ўшанда, Тўхтамишхонни ўзини косагул қиб қўямиз, ўзини! Бўза қуйиб бериб туради.

– Оббо сен-ей! Топдинг аммо! Қойил!

- Уҳ-хў! Катта кетворди-ку!..
- Тўлдириб қуй, деймиз!
- Бир тўлдиртиб ичамиз!
- Ичамиз-у, хумордан чиқамиз!..

Қий-чув ичида ана шундай садолар, қаҳқаҳа овозлари эшитиларди.

– Аммо сизларга айтсам, бўза ичиш кўп яхши нарса-да! – гапга аралашди шу палла Яналтекин билан катта ҳировул томонга ўтиб кетаётган Учқора, ҳамманинг диққатини ўзига тортиб. – Бундай роҳат оламда йўқ, дастингдан кетай! Бир кун, денг, базмда, ичаверибман, ичаверибман, арпаси яхши димланган экан, даюс, беш косадан кейин кайфим ошиб-дими, уйимга кеб киролмай остонада йиқилиб қобман... Хотинга айтдим, нега турғизмадинг, ўтиравердингми, турса ўзи кириб кетар деб!

Қаттиқ кулги кўтарилди.

– Ол-а! – астойдил ҳайрон қолди Яналтекин. – Шу ёшга кириб, ҳечам маст бўлганинг эсимда йўғ-а, отангни арвойи!

Унга биров эътибор бермади.

– Вей... агар ташқарига югуриш демаса, ўн мешингни бир ўтиришда ичиб қўяман экан! Хо-хо-хо! Роса чоптирди-да ўшанда... эҳ! ё – Гапга пишанг берди яна барваста аскар. – Тариғи яхши димланмаган денг, кўкати чиқмаёқ шошиб келига собди-да, хумпар!

– Бўзани гули-чи, икки косасиданок чаккангни қизи-тади!.. – деди кўсанамо навкар лабларини ялаб.

– Докаси ҳам тешиқ эканми, валакисаланг, ичида бутун-бутун тариклар яйраб юрибди...

– Ичавер, дастингдан кетай, ичингда бўза бўлади, ичингда! Хо-хо-хо!

Кулги овозлари қўшни лашкарларга ҳам эшитиларди.

Амирзодалар Пир Муҳаммад Жаҳонгир билан Рустам ибн Умаршайхлар фавжлари бири чоповул¹, бошқаси чоповулнинг ҳировулида бўй чўзган, чап канотда Амир

¹ Чоповул – баранғор бўлинмалари олдида қўйилган уч сипоҳий фавжнинг умумий номи (муалл).

Сулаймоншоҳ, ўнг қанотда Худойдод Ҳусайний лашкарлари сафланган...

Кўрик тўрт кун давом этди. Соҳибкирон ҳар бир фавж олдига борганда, ногора-ю карнайлар чалинар, уларга сурнай, бурғу қўшилар, бу салобатли шукуҳли садолар дунёда бундан ортиқ қудратли қўшин йўқ, деяётгандай туюларди.

Амир Темур чакмоқдай аскарларга руҳ бағишлагувчи сўзлар айтар, кўнгилларини кўтарарди. Олис-олисларда гоҳ-гоҳда: “Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон баҳшида!” сўзлари тоғлар бағрини жаранглатиб юборарди.

Худди шу кунларда шимолроқда Сунжа дарёсининг чап соҳилидаги хушманзара сайхонликда – жойни Тўхтамиш-хоннинг ўзи танлади – Олтин Ўрда қўшинларининг кўриги бошланди. У душман нафасининг яқинлигини сезарди. Ҳокон ясолнинг чўғидан кўнгли тўлмаганми, тажанг эди. Қозончи баҳодир буни икки ой аввал бузғунчи унсурларни тинчитиш учун катта қўшин билан Сигноққа юборилган амир Идикунинг ҳали қайтмаганига йўйди.

“Эҳтимол, – ўйлади Қозончи баҳодир. – Ўша ёқларда ўзини саваш кураётгандай кўрсатиб, баҳона қилган Идику Амир Темур муҳорабасида қатнашишни истамас? Балки кейин... Амир Темурга қарши урушда қатнашмаганман, урушни истаманман, демокчидир?.. Жангга бадбахтнинг ўзи гиж-гижлади-ку!..”

Қозончи баҳодир пайқади: ясол тортган, жангларга шайланган Бек Ёрук ўғлон, Кунча ўғлон, Ўктой ўғлонларнинг териб қўйилгандай сафга тизилган жангчиларини кўриб, ҳокон чехраси ёриша бошлади. Замон жонбозлари майдонга отиламан, деб турардилар. Ҳокон яқинлашиши билан, Султон Маҳмуд ибн Кайхисров, Исабий ва Бахти Хожанинг тиш-тирноғича қуролланган аскарлари ёппасига гуруллаб:

– Фармонингизга мунтазирмиз, эй ҳоконлар ҳокони! – деб ҳайқирдилар.

Ўзини бошқалардан кучли ҳисоблайдиган пахлавон кел-

бат жасур йигит Яғлибий баҳрин¹ баҳодир таъзим айлаб, чаққонлик билан Тўхтамишхонга пешвоз чиқди. Қозончи баҳодир билади, Яғлибий баҳрин ҳеч нарсадан кўркмайди.

Табризга юришда, шартта отидан тушиб, ҳайикмай: “Хокон аскариман!..” дея ўзини душман ичига урди! Овози ҳам кучли, узоқларга етади. Душман лашкари паҳлавонга кўзи тушиб, худди бўрини кўриб тирақайлаган кўйда кочиб қолди. Адирликда турган хокон ҳазратлари уни олқишлади ўшанда.

Ҳозир Тўхтамишхон бир кўлида чўкмор, бир кўлида гурзи, шашпар², ўқ-ёй, камон, шамшир, қилич билан қуролланган салобатли Яғлибий баҳриннинг кокили аралаш елкасига уриб-уриб кўйди. Унинг миннатдорчилиги шу ҳаракатида мужассамлигини хокон ҳам, орқароқдаги Қозончи баҳодир ҳам, паҳлавоннинг ўзи ҳам англаб етди.

Шу палла хоконнинг куёви, совутга ўралиб чорпахил йигитлардай салобат касб этган амир ул-умаро Довуд Сўфининг:

– Тарак дарёсига! Тарак дарёсига³! – деган сўзлари янгради тўлқинланиб турган беадад лашкар узра...

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

I

Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон Тўхтамишхон кўшини билан бўлажак шиддатли саваш манзараларини ўзича ҳаёл оинасида кўришга уринар, бу сафар, албатта, Олтин Ўрда хонини батамом енгиб, ўзини асир олишларига ишонарди.

Унинг фикрича, бу ерда айб бешак-шубҳа Тўхтамишхон тарафида. Валинеъмат Соҳибкироннинг ниятлари мутлақо бошқа, ул зоти олийлари кўпдан Чин сафарига отланмакни кўнгилларига тукканлар. Иложининг борица тезроқ Самар-

¹ Баҳрин (Барин) – ўзбек халки таркибига кирган қабиалардан бирининг номи.

² Шашпар (шашвар) (форсча) – олти учли (қиррали) чўкмор гурзи.

³ Тарак – Терикнинг ўрта асрларда талаффуз қилиниши (муалл).

қандга қайтиб, кейин машрикка йўл солиш кераклигини айтдилар бобоси Дарбанддаги машваратда. Туз-намак ҳақи-ни ўрнига қўймаган “ўғил” нинг ношукрчилиги барчани ранжитмоқда. Ногаҳонда ўғай отаси Мироншоҳ Мирзонинг ҳам нуфузли амирзодага ярашмайдурган турфа кирдикор-лари, кеккайиш, эрка-талтанглиқ, манманлик, ўйламай гапириб юбориш каби нолойиқ одатлари Муҳаммад Султон-нинг эсига тушди. Бундай гаплар салтанатда ҳаволаб юрибди, бобосининг ҳам кулогига етиб борса боргандир.

Хаёлининг бир четида Соғинч бика ташвиши турарди. Сипоҳ Арғуншоҳдан интиқлик билан хабар кутаркан, негадир яқин орада тақдир томонидан суйгани борасида аллақандай тансиқ мужда билан сийланишига қаттиқ ишо-нардди.

Шундай паллада, дарҳақиқат, мўъжиза юз берди, пар-вардигор валиаҳд шахзодага бемисл илтифот кўргизди: қў-шин йўлга чиқай деганда, чопар Арғуншоҳ мактубини унга етказди! Худди шундоқ: “Арғуншоҳдан мактуб олиб кел-дим”, деди.

Мактубда олам-олам қувончни яширган сирлар ечими, дунёнинг ғаройиблигидан ҳайрат, пушаймонлик, алам оҳанглари – барча-барчаси мужассам бўлиб қоришиб кетган-нидан валиаҳд ошиқ ҳали беҳабар эди.

Манглай бошлиғи Ахий Жаббор баҳодир чопарнинг кимдан эканини билди-ю, вужудини заифгина ҳаяжон коплади, Султонияда рафиқаси Окқиз бегимдан эшитган тафсилотлар хаёлида жонланди.

Неча кунки, Амир Темур қўшини шимол сари одим-лайди. Гоҳ-гоҳда карнай-сурнай, ноғора овозлари эшитилиб қолади. Тарак дарёси йўлидаги Манглай деган катта доvon муҳофазасига илк қўшин юборилганига беш кун бўлган, қўшинлар маҳобатли карвондай узок масофага чўзилганди.

Ардоқли нарсани кўришдан, ҳақиқатни билишдан кўра, уна кўраман, биламан, деб деб ширин хаёллар суриш бағоят ёқимли. Шахзода дабдурустдан мактубни очишдан чўчи эди, ким билсин, нималар ёзилган унда?.. Карвонни тўхта-тиш мумкин эмас, сал тинчроқ жойга борай, ўшанда

Ўқийман, деб ўзини овутарди. Лекин хаяжондан юраги хапrikaверган шахзоданинг сабри чидамади. Қўниш жойигача ҳали анча бор... Нега Арғуншоҳнинг ўзи келмади? Нега?.. Ўзи келмай, чопардан мактуб юборишга журъат этибди. Ҳай... Шахзоданинг кўнгил дардларига малҳам топа олдимикин? Жони жаҳони Соғинч бикани кўрдимикин? Кўргон эрса, қаерда экан?..

Дам-бадам пишкириб бораётган тулпор отини ўз кўйига қўйди, чиройли найчадай ўралган мактубни авайлаб очаркан, хаёлидан Арғуншоҳнинг ўзи ҳам қайтиб қолар, деган сўзлар кечди:

“Ассалому алайкум, жаҳонларга бергисиз шахзода жаноби олийлари! – деб бошланарди мактуб... – Аввалан, бир қошиқ қонимдан кечгайсиз. Кўп хаёлларга чулганиб, дунёнинг у четидан бу четига бориб келдим, ўз ёғимга ўзим қовурилдим, куйдим-ёндим, охири қўлимга қалам олиб, ҳасби ҳолни баён этишга ботиндим. Ўзга қандай чорам бор эрди?.. Оллоҳга шукр!

Орада каминани гуноҳи азимга ботургон бир сир бордур, шахзода жаноби олийлари. Бас, сирни очишни узоққа чўзиб, интиқ кўнгилларини ортиқ ташна қилмакчи эмасдурмен. Гуноҳкор бандасини Ҳақнинг ўзи ўз ҳимоясига олсун. Бас... Мактуб битаётган кимса... Арғуншоҳ, зукко ва ақлли йигит, сипоҳ... аслида Арғуншоҳ эрмас, йўқ, йўқ, жанобларининг суйгонлари... шундай дея олурменму, афв этгойсиз... бир бечора, шўрлик, ўксиз, афтода, нотавонлар нотавони Соғинч бикадур...”

Ҳайратланган шахзоданинг кўлидан мактуб тушиб кетай деди! Ё раббий! Ё раббий! Ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмас, “Йўғ-е!”, “Йўғ-е!...” дер, кутилмаган янгиликни қандай англаш, шарҳлашга ақли етмасди. У мажолсиз: “Эй, Оллоҳим! Ўзингга шукр! Ўзингга шукр!...” деб юборди фавқуллода таважжухда... Кейин ютоққанча мактубни ўқишда давом этди:

“Ҳа, ўша сиз Жўйи Зар кўприги ёнида кўргон, қишлоқда хайр-у эҳсонлар пайтида катта малика Сароймулкхоним ҳазрати олиялари қошида қизаргон Соғинч бика... Ўзини

бамисли, йигитчасига кийиниб олиб бир замонлар Қалъаи Сафидда жанглар қургон “Шоҳнома” да таърифланмиш баҳодир қиз Гурдофаридга мензаб, худди шу Қалъаи Сафидда савашларда қатнашишига журъат этгон бир мушфиқ, оғзиза... Ёлгон сўйлаб юргоним учун худо олдида, жанобларининг олдиларида беадад гуноҳкордурмен. Минг бор узримни қабул қилғойсиз.

.. Ёдларидаму, Дажла дарёсининг кўпириб, камарлар ясаб, буралиб-буралиб оқишини, тўлқинлари бағрини ўйиб-ўйиб, аламдан ичига уриб кетишини кузатдилар... дарё ҳам ошиқму, дедилар ҳайратда ва ўзларига ўхшатдилар... Йўқ, шаҳзода жаноби олийлари, ўзлари эмасдилар, ўша дарё аслида мен эрдим, жанобларини суюб кўра олмай, жанобларига интилиб шу кўйларга тушгон суйгонингиз... Дарёнинг камарлари эмас, менинг юрагимдаги ўйиқлар, тўлқин эмас, менинг қалбимдаги тугёнлар эрди...

Кейин... кел, севгиларимиздан сўзлашайлик, сен ҳам севганмусен, деб сўрадилар шу палла... Юрагим потраб, қафасидан чиқиб кетай деди! Мен ҳам... севганменму? Ёпирай! Ҳеч ўйламагон эканмен! Севаменму... Бу – офтобни кўриб, шу офтобму, деб сўрагонларидек туюлур.

Мен... ҳа, севамен! Сизни, сизни севамен!!! – деб юборишимга оз қолди! Овозимни баланд кўтариб ҳайқирай дедим, токи овозимни ана бу дарё тўлқинлари-ю қирғоқлари билан, мана бу ўрмон вижир-вижир қушлари-ю дарахтлари, дарахтларининг япроқлари, илдиэлари билан, борлиги билан эшитсун, чор атроф, жумла жаҳон эшитсун! Ариши аълога етиб борсун! “Мендай қулингиз...” деганимда, ёнингизда тупроқ бўлишга тайёр хокисор чўрилари тургонини сезмадингизму?..

Тўда-тўда булутлардан қовоғи солиқ осмон хаёлларини ўғирлади. Осмон жанобларига гамгин, изтиробда қолгондек туюлди. Унинг офтоби бор, дедилар, аммо офтоби гойибда... Ўша гойиб... – аммо ёнингизда тургон (шундай дея оламенму?.. Мени кечирсунлар!) офтоб мен эрдим.

Икки зарғалдоқнинг бир-бири билан қувалашиб юргони эсингиздаму? Эркаги жуда-жуда чиройли эрди!

Яшил-кулранг модаси қандайдир назокатли, қанот қоқишлари нафис, майин, ҳар бир ҳаракатида ноз-у истигно... “Биёв-биёв” деб куйдириб, атай тутқизмай қочғони қочгон, эркаги етиб борса, опоқ-чапоқ бўлгон, сўнг яна сирғалиб чиқиб, бошқа шохга қўнгон... Ўша зарғалдоқ, қуш эмас, балки суйгонининг ёнида яширин унинг ёруғ дийдоридан баҳраманд бўлиб, қараб тўйиб-тўймай юргон бахтиёрларнинг бахтиёри – мен эрдим...

Самарқандга совчи юборгонларини эшитиб, бахти юришмагон, нега жойимда ўлтирмадим, деб аламга ботгон, сизга қўшилиб йиғлагон ўша шўрлик ожиза мен эрдим...

Ўзимни билдирмасликка уриндим, ўзимга истаганча жафо қилдум, ёлғиз мақсудим – ўлсам жанобларининг ёнларида ўлмак, қолсам жанобларининг ёнларида қолмак эрди, шаҳзода жаноби олийлари мени севадиларму йўқми, шуни билмакчи эдим, холос... Оллоҳга шукрки, билдим, билдим! Ахир ўзимга, унинг учун – мен учун! – жонимни беришга тайёрмен, дедилар! Ўшанда, бу сўзларни эшитиб, оёқларига бош урай дедим, сирим очилиб қолишидан қўрқдум, қалбларининг нечоғлик мусаффо, шикаста, меҳр-у мурувватга, муҳаббатга тўлуғ эрконига тан бердим, шаҳзода жаноби олийлари!.. Беадад миннатдорчилигимни қабул этгайлар...”

.. Муҳаммад Султон ўқир экан, нафас олиш ҳам эсидан чиққандай бир алпозда сизди ўзини! Боёкишни уч-қуйруксиз ўйлар кисти-бастига олди. “Севамен!” “Севамен!” деб юборди бирдан ва ортига бир қараб қўйди. Лашкар ўн беш кадам орқада келарди. Демак, “Арғуншоҳ”... – йигитчасига кийиниб олган Соғинч бика... Йўғ-е! Нахотки! Нахотки, фаҳмламаган бўлса?.. Ҳеч хаёлига келмабди. Гўл, анков ошиқни кўрингиз, бахти шундоқ ёнгинасида юргон экан-у, билмабдур!..

Рост, сипоҳда қандайдир ожизаларга хос назокат бор эди, кам кулиб, кам гапирди. Жилмайганда, қизларникидек оппоқ тишлари кўриниб кетди ўшанда... Негадир жуда таниш туюлди. Эсида, бир марта гап орасида “вой” деб юборди... Йигитлар бундай сўзни ишлатмайдилар. Нега

ернинг тагида илон қимирласа фаҳмлайдиган туйғун, сезгир шахзода бу нарсаларга унчалар диққат қилмади экан?..

Тулпори гоҳ-гоҳ пишқириб қўяркан, гўё: “Яхши эмас, яхши эмас...” дегандай бош тебратиб борарди.

“... Ожиза бошим бирлан нималар қилиб қўйдим, ўзим ҳам билмаймен, шахзода жаноби олийлари. Тутгон тутумим бандасига ярашиқму ёки йўқму? Жанобларини ранжитиб қўймадиммукин? Икки йил аввалги бир ҳодиса эсимда. Самарқандда, богимизда гуллар чаман-чаман очиларди. Бўйимга тенг оқ гуллар ўсарди, улар муаттар ҳидлар таратарди.

Ҳар куни тонг билан гулларни томоша айлардим. Раҳматли аямлар: “Тул гулнинг ёнига борди...” деб ҳазиллашишарди. Бир кун қарасам, қандайдир кулранг капалак оқ гулга жуда чиройли қўниб тургон экан. Текким келди, ушлаб учириб юбормоқчи бўлдим-у... Ё раббий! Капалак гулга ёпишганча... ўлиб қолган экан! Кўнглим увишиб кетди! Оҳ, Самарқандга юбораётгонларида, эсларидаму, Дажла бўйида, қувонгонимдан, мен – “Аргуншоҳ”, жанобларига эгилиб уч марта таъзим этдим... Афсус, суйғонига етишгон капалакнинг саботи менда топилмади – пойларига бош қўйганча, ўлиб қола қолсам бўлмасмиди ўшанда, деб ўксинамен!..

Аямларнинг канизаги Сарвиноз она айтиб берди, отамларни ҳам мен эси паст кўп изтиробларга қўйибдурмен... Борибоқ, оёқларига йиқилиб узр сўрайдурмен, деган умид этагини тутгондим. Аммо... Ҳумоюн ўрду фармонига кўра, мендан бир кун аввал Қорабоғ тарафга жўнагон эканлар...

Ҳурмат ва эҳтиромимнинг тожи бўлгон, шахзода жаноби олийлари! Мазкур сўзим зинҳор ёзмишга таъна-маломат ёки нолиш эрмасдур. Тақдир экан... Малика Хон Султон оқа бирлан тўйларингиз ўтибдур... Муборак бўлсун, дейман. Дунёда ёлғиз умидим – Амир Соҳибқироннинг ардоқли дилпораси, жаҳон шахзодаси, салтанат валиаҳди, кўнглимнинг султони бўлгон ҳазратимнинг тинч, соғ-саломат юришларини Оллоҳдан тилагондан тилармен. Илоҳи,

жумла мўъминлар қаторида ўзи паноҳида асрасун!..
Кечирсунлар мени, такрор кечирсунлар...

Аддои хокисор чўрингиз...

Согинч бика. ”

Шу палла Ҳумоюн ўрдудан чопар ошиғич хабар етказди-ю шахзоданинг хаёли бўлинди:

– Валиаҳд шахзода Муҳаммад Султон жаноби олийларининг Манглай довонига зудлик билан етиб боришлари ҳақида олий фармон олинди!.. Машварат ўтказилур эрмиш!..

Шахзода худди уйкудан энди уйғонган одамдай чопарга бир лаҳза ҳайрон қараб турди, кейин дарҳол ўзини ўнглади. У шу палла нима қилишни билмас, бамисли ер-у осмон ўртасида муаллақ, туш билан ўнг орасидаги сирли парда ичида турарди...

Шахзода мактубни оҳиста ўраб ёнига солиб қўйишга ўзида куч топди ва узоқларга, яшиллана бошлаган адирларга тикилди, аммо кўзлари дабдурустдан ҳеч нарсани илгамида. Назарида, олам ўз қиёфасини йўқотган, ҳамма нарса қоришиб, буткул ўзгариб кетгандай эди...

Тўхтамишхон қўшини, одатдагидек, чекиниб Тарак дарёсидаги кечув орқали беҳавотир жойга ўтиб олибди. Аммо ортидаги барча кўприкларни, кечувларни бузиб кетибди. Биттагина қолган кечув ҳам кучли қўриқчилар назоратида, йўғон харилар-у шох-шаббалар билан шиббалаб ташланган... Амир Темур худди ана шу кечувни душмандан олдин эгаллашни ният қилганди. Аммо кеч қолибди...

Асабий вазиятда кечган машварат охирида Амир Темур ўрнидан турди-да, бундай деди:

– Олий шон амирларим, бургутдай олғир баҳодирларим! Жаноблар! Тинғчиларим хабар бердиларки, Тарак дарёси у томонини Тўхтамишхоннинг лак-лак чериги тутиб кетибдур, бамисоли олам лашкардан иборатдай эрмиш. Бизникидан бисёр кўп... Черигимизда эса озук туганиб қаҳатчилик хавфи пайдо бўлди. Амир Шохмалик тархон ўз лашкари бирлан атроф қишлоқларга борсун, шикорга чиқсун, озук топиб фароғат ила қайтсун!

– Бош устиға, Амир Соҳибкирон! – қўл ковуштирди

Амир Шохмалик.

– Аслида дунёдаги барча инсонлар гўёки бир бутун тандур, барча – худонинг бандаси. Улардан кимда-ким бошқасига хужум қилиб, бало келтирса, бу инсон ўз танасини ўзи чопғони бирлан баробардур. Бировнинг бировга нисбатан ҳар қандай душманлик ҳаракатлари ўта маънисизликдур, урушнинг ҳеч лузуми йўк... – Амир Темур эпкинда сезилар-сезилмас тебранаётган шохчодир чангға-роғидаги уч ҳалқа тасвири туширилган хаворанг байроққа қараб қўйди. – Аммо уруш – катта ўйин, ўртага тушғоннинг ўйнамоқдан ўзга чораси йўк... Уруш, бамисли ана бу шамол туғни ўйнатғондек, саркардаларни ақлини олиб ҳар қўйга соладур, салтанатларни тўкнаштирадур... Муборак ҳадисда айтилмишки: “Уруш макр ва ҳийладан иборатдур”. Макр-ҳийласиз уруш йўқдир. Урушдаги макр, макр эрмас, ақлдур... Бас, биз ҳам қўшинимизни кўз-кўзламакчидурбиз. Душман кузатиб турур...

Соҳибқирон яна байроққа тикилди. Саропарданинг олдида ярим ёй шаклида тиз чўккан амирлар-у лашкар-бошилар ҳам беихтиёр ўша ёкка қарадилар. Шамол кучайганидан, байроқ балқиб лопиллаганча ҳилпирай бошлаганди.

– Ҳар бир навкар ўз отидан бошқа яна бир от етаклаб олсун, коронғилиқ тушгач, сездирмай ортига қайтсун, кундузи ваҳшат солиб такрор ўтсун... Шундок уч кун давом этсун. Бори аёллар, хонимлар ва оғалар, саркарда ва навкарларнинг заифалари, жориялар, қуллар ҳам бошдан оёк совутларга ўралсунлар, дубулға кийсунлар, яроғлансунлар, от бошини тутиб жон олар жангчилардай сохилдан мағрур ўтсунлар! Тунда қайтсунлар ва боз ўтсунлар. Курка-ю ноғоралар, бурғулар, карнай-сурнайлар садоси осмонларнинг қулоғини кар қилсун! Уч кундан буён тугамаётган черигимизни пуркудрат ва беададлигини ғаним кўриб, юрагига озгина кўрқув, ваҳима тушса, кифоя. Душман юрагидаги озгина кўрқув, ваҳима минг лашкарнинг кучидан кудратлироқдур, жаноблар!..

II

Замонанинг икки фалакиқтидор улкан лашкари бир-бирини кўздан қочирмай уч кеча-уч кундуз дарёни юқори-лаб юрдилар. Тепадан кўрган одам, улар Кулзум денгизи соҳилларига чиқишга йўл излаб юрибди, шекилли, деб ўйларди. Гоҳ-гоҳда икки томонда ҳам сабрсиз навкарларнинг ҳавода ўйнатган қиличлари офтобда ярақлаб қоларди. Бу савашни согинган майдонга отиламан деган аскарлар учун диққинафас, жонга тегар даражада зерикарли ҳол эканини кўрсатарди. Лекин Амир Темур учинчи куни душманни ғафлатда қолдирди – тунда уч кунлик йўлни бир кунда босиб, қўшинини шиддат билан ортга, кечувга бошлаб келди ва сездирмай ғаним соҳилига ўтиб олди!

Тўхтамишхон беадад Турон қўшинига назар соларкан, ростдан кўнглига ҳадик ғимирлаб кирди. Эрталабдан то кечгача лак-лак аскар ўтиб ётибди, уч-кети йўқ, охири йўқ, ҳеч тугамайди... Тўхтамишхон тингчиларининг айтишларича, Элбурз этагидаги кўрикда йигирма етти қўшин қатнашган экан, холос. Кўз олдида ўтган лашкар эса нақ эллик қўшинча бор! Қай бирига ишонмоқ керак?..

Баногоҳ шуури, зеҳни унга тезгинада қаттиқ саваш бошланишидан хабар бергандай туюлди. Бор вужуди аллақандай кўркув аралаш роҳатдан жимирлаб кетди.

– Тарма!

– Жоним омода, ҳокон ҳазратлари! – тиз чўкди ҳамиша ҳозир-у нозир Амир Тармочук.

– Амир Идикудан хабар борму?

– Йўқ... ҳокон ҳазратлари!

– Қозончи душманни тўхтатиш учун манглай бўлиб жангга борганди, қайтмадиму?

– Қайтди, ҳокон ҳазратлари!

– Қайда у?

– Кирмокқа... тортинадур.

– Чорла!

Қозончи баҳодир тез юриб келиб, ўзини ҳокон оёғига ташлади-ю, турмай ётаверди:

– Гуноҳимдан ўтингиз, ҳокон ҳазратлари! Гуноҳимдан

ўтингиз!

Энг ишонган, садоқатли одамларидан бирини шундай алпозда кўриб, Тўхтамишхоннинг кўнгли олинди.

– Тур ўрнингдан!

– Айтмоққа тилим бормас... – қийналиб деди Қозончи баходир ўрнидан турмай. – Устимизга бахайбат лашкар шиддат билан ёприлдики, омон қолмасам керак, деб кўрқиб кетдим...

– Бу гапларни айтиб ўлтиргунча, омон қолмаганинг дуруст эди! – ғазаб билан сўзни кесди Тўхтамишхон.

Хоқон ўйга чўмди. “Ажабки, одамзоддай бетайин, бекарори йўқ экан дунёда! Ваъда қилади, ваъдасига вафо йўқ, аҳд айлаб, шу захоти аҳдини унутади. – хаёлидан кечди унинг. – Миср султониға ишонгандим, у аскарлар юбормоқчи эди, лекин Амир Темур маккорлик қилиб йўлини тўсиб қўйди... Полша қироли Ягайлонинг қўшин жўнатаман, деган сўзи бор. Аммо хали дарак йўқ. Амир Қора Юсуф кўп оғиз кўпиртирарди, қани унинг лашкари? Ўзи қаерда?.. Султон Аҳмад жалойир-чи? Ўзи йўқ, бир тутамгина сипоҳ юборибдур. Сивас султони Қози Бурҳониддинни кўрингиз! Тухум кўймоқчи бўлиб қақаглаб олам-жаҳонни бузган товукдек, ҳаммадан кўп дод-вой солди, “манфур Темурга” қарши курашиш хақида мактублар ёзиб ҳар ёққа йўллади, қўшинлар юборишни ўз зиммасига олди... Аммо қани, у қўшин? Шундай субутсизларга ишониб Амир Темур салтанати сарҳадларига, Туронзаминга ҳужумлар қилдингму, Занжирсаройни ёндирдингму, Турон шери билан ўйнашдингму?..

Ҳа... ўзингга муносиб балои офатни орттириб олдинг! Рост, Амир Темурга факат сен бас кела оласан!.. Замонанинг улуғи ўзингсан, худога ва ўзингга суяна бер, Тўхтамишхон! Ўзингга ишон, ўзингга!..”

Олтин Ўрда хонининг қарори қатъий эди:

– Қозончи! Тарма!.. Зудлик бирлан қўшинлар саф тортсун! Билингизким, мушук-сичқон ўйнаш жужуқлар ишидур! Шерларга ярашмайдур! Токайгача “отамиз” бирлан довлашиб¹ юрамиз? Вактимиз йўк! Йў-ў-ўк!.. Ҳали ит куни-

¹ Довламок – ҳақ-ҳуқук талаб қилмоқ, талашиб олмоқ; даъво қилмоқ.

ни кўрсатаман уларга-а!.. Ит кунини-и!.. Туғилғонига пушаймон бўладур!

Тўхтамишхоннинг чинкириқ овози узоқларга ҳам эшитилди.

– Бўладур, хоконим! Пушаймон бўладур! – деди ўзини сал ўнглаб олган Қозончи баҳодир. – Сичқонни иинини минг тангага сотаман ҳали!

Амир Тармочук ҳам ўзича нимадир деб минғирлади.

Шу палла хокон, ичида яшаётган икки одамнинг яна бир-бирларига иддаолари борлигини сизди. Қизиғи, агар ўша икки одам баҳсга киришишса, хокон тўхтатишдан ожиз қоларди. Аммо чопиб кирган мулозим ҳамма нарсани ўзгартириб юборди:

– Хоконим! Хоконим! Амир Темур кечувдан ўтиб дарё ёқалаб катта қўшин бирлан бостириб келаётир экан!..

– Нима-нима?! Ким кечувни ташлаб кетди?! – бакирди хокон. – Ким?!.. Ким деяпман?!.. Тарма! Бари қатл этилсун!..

Жанг бошланишидан бир кун олдин, Амир Темур черикка чуқур хандақлар қазилгани ва уларни шох-шабба-ю хас-хашақлар билан ёпиб чиқишгани буюрди. Шахзода Муҳаммад Султоннинг назарида, эрта-индин даҳшатли жанг юз бериши муқаррар бир вазиятда, қандайдир хандақлар қазиб вақтни ўтказиш кераксиз ишдай туюлди. Ҳатто ўз фикрини айтмоққа чоғланди ҳам. Лекин ичида, подшо амри – вожиб, деб қўя қолди.

– Ҳошияларга сипоҳлар қўйилсун! Кечаси ҳеч киши ўз ўрнидан қимирламасун! Ўт ёқилмасун! – деган сўзлар янгради қўшинлар узра...

Туннинг икки палласи ўтиб, тонг ёришар-ёришмас, Тўхтамишхоннинг катта қўшини душмандан ис олиш маъносида, сутдек ойдинда шабихун уриб, бостириб келди. Ноғора-ю карнай ва кўрагалар¹ садоси жумла-жаҳонни суронга тўлдирди. Орада хандақ борлигидан беҳабар илгарिलाётган ғаним аскарлари Турон қўшинининг ёприлаётган душманни кўрса-да, жойидан жилмай бамайлихотир турганидан ҳайратланди ва... хандаққа қулай бошлади!

¹ Кўрага – сурнайнинг бир тури (муалл).

“Хандақ бор! Хандақ!.. Қоч!!!” деган овозлар эшитилди. Кутилмаган балодан кўрқиб кетган лашкар дарҳол калапатра бўлиб орқага қайтишга турди.

“Душманга хандақ гўр қилиб қазилган экан-да! “- деди шаҳзода ва бобосининг ҳеч қачон, ўйламай қадам босмас-лигига яна бир бор ишонч ҳосил қилди.

Турон лашкари ўткир тигли ханжарларни маҳкам тутгувчи, кескир қиличларни ҳаволарда ўйнатгувчи, осмонларни учувчи ўқлар билан тўлдиргувчи, жон оламан деган

найзаларни санчгувчи, ўзи ва Ватани шарафини асрай оладиган баҳодирлар, уруш денгизининг кўркмас ғаввосларидан иборат эди. Соҳибқирон лашкар сафларини назардан ўтказиб, бир кўшин қўлини ўзи учун хос қилди, бошқа муҳим кўшин қўлини кейинги вақтларда сал хаёлчанроқ бўлиб қолган шаҳзода валиаҳд Муҳаммад Султонга топширди.

Соғинч биканинг мактуби шаҳзода хаёлларини нурлантириб юборди. Мактубни юрагининг устида сақларди. Ичида айтаман деган гаплари кўпайиб кетдики, кимга ёрилишни билмайди. Хайриятки, шаҳзоданинг хотира дафтари бор... Мактубни олган куни тунни Қулзум бўйида ўтказдилар, ҳамма ҳориб-чарчаб уйкуга кетди. У беихтиёр доим сақлаб юрадиган зарҳал сандикча ичидан хотира дафтарини топди ва варақлашга тушди. Шаҳзода ҳамиша кўнглидаги қувончини ҳам, изтиробларини шу дафтарга тўкиб солар, юрагини бир бўшатиб оларди. Ҳозир бошидан ўкиб чиқишни истарди-ю, дарди янгиланишидан кўрқди. Дафтарнинг хийла аввалги саҳифасида бирининг боши ҳам, иккинчисининг эса япроқлари тўзғиган иккита гул расмини чизганди... Энди чизгани бошқача чиқди – иккита яшнаган, бошларини фоз кўтарган гул ёнма-ён бир-бирига интилиб турибди!

Шаҳзода нималарнидир ёза бошлади, афсус-у надоматлари, вужудини гоҳ яйратиб юборган, гоҳ титратиб азоблаган кечинмалар, соғинч туйғуларидан саҳифалар рангоранг бўлди.

“... Кошки эди, имкони топилса, ҳозироқ Самарқандга

жўнасам... йўқ-йўқ, аввал онаизорим Хонзода хоним пойига бош уриб борсам, бир оғиз ҳам сўз айтмай, секингина мактубни тутқазсам, кифоя... Йўқ-йўқ, онаизоримга қандоқ айтамен? Яхшиси, яқингинада Самарқандга қайтгон хонимойим, маҳди улё ҳазрати олияларини зиёрат этайин... Жўйи Зарда “Шу ожизани шаҳзодамга унаштириб қўйсаммикин?..” деган сўзларни хонимойим айтгонлар-да! Лекин бормоғим мумкин эрмас, бир лаҳза ҳам фурсат йўқ.

Ҳадемай катта муҳораба бошланиб кетса ажабмас. Замонанинг икки қудратли ҳукмдори ҳарб майдонида от сурадир. Бундай танг паллада, йўқотган ёримни топдим, соғинганмен, бас, Самарқандга унинг ёнига боришга ижозат берсунлар, дейиш валиаҳд шаҳзодага муносибмикин?.. Савашлар тугашини кутмоқ керак. Оллоҳ сабр берсун... Йўқотгонимни топиб турибмен-ку... Беадад, беадад шукр...

Яқинда Низомий Арузий Самарқандийнинг “Чаҳор мақола”сини кўчуриб, Амир Соҳибқиронга тақдим этдум. Дуо қилдилар. Ҳазрат бобомлар тагин, “Қуръони карим”ни ул зот учун китобат айлашимни эслатдилар... Киришгонмен, рағбатим бор, аммо журъатим ҳам фурсатим етмай турибдур... ”

Туни билан шаҳзода ва липиллаган шам иккиси бедор ўтириб чикдилар,

Бирдан субҳи содиқ палласи, оламини тутган “Оллоҳу акба-а-ар!”, “Оллоҳу акба-а-ар!” садолари унинг хаёлини тарқатиб юборди. Изма-из: “Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!” садолари янгради. Шаҳзоданинг майдонга отилгиси келиб кетди. Аммо Амир Соҳибқирон унга махсус фармонни кутиб, жойидан жилмасликни буюрғонлар, сабр этагини тутмоғи керак... У тобора тўзонга чулғаниб бораётган майдонни интиқлик билан кузата бошлади.

Борлиқни аёвсиз жанг шовқини қоплади. Ҳеч ким ён беришни истамасди. Бирпасда Туроннинг ҳам, Олтин Ўрданинг ҳам худди қўл билан чиройли териб қўйилгандай зич сафли қўшинлари кучли зилзилада дарз тушиб қулай

бошлаган улкан иморатлардай тарҳи бузилиб, ҳамма нарса аралаш-куралаш бўлиб кетди.

Душман шиддат билан ҳалқага олишга уриниб, Турон лашкарини ҳар томондан қисиб келарди. Олтин Ўрда жангчилари ҳам жасорат соҳиблари сирасига кирарди, улар ичида найзаларни бука оладиган, юракли, ёвқур, раъйларни синдиришга қодир, камон отишда мерганлар мергани, мохирликларидан бирон отган ўқи зое кетмас, ёй тортиб, мўлжалга олсалар, кўзланган нишон турибдими, ётибдими, учаётирми, фарқи йўқ, албатта бориб тегарди.

Тўхтамишхон сўл қанот сардорлигини Кунча ўғлонга топширди, Бек Ёруқ ўғлон, Ўқтой каби лашкарбошилар унинг қўл остида эдилар. Баранғорда қилич яланғочлаган Рустам Мирзо ибн Умаршайхга: “Дарёга така қилиб саваш қурилсун!” деган фармон етказилди. У Амир Сулаймоншоҳ, Шайх Нуриддин ва Худойдод Хусайнийлар билан бирга душманнинг сўл қанотидан ёриб ўтишга уринишган Кунча ўғлонларга юзма-юз чиқди.

Тўхтамишхон чоғроқ тепаликдаги чодирдан майдонни назорат қиларди. Ҳоконнинг кўнгли тўқ: кўшини етарли, хонликнинг ҳамма вилоятларидан аскар тўпланган, кўмакка етиб келганлар бор, яна келаётир. Ғалаба унинг тарафида бўлмоғига асло шубҳа йўқ, чунки Тўхтамишхон ўз юртида майдонга кирган, Амир Темур эса ватанидан йироқда, жуда йироқда... Ҳокон атай шуни уюштирди. Ҳатто чап томонда баҳор тошқинларини жиловлай олган, аммо ўзининг қутқуга тушган ёш, асов тўлқинларини тиёлмай ҳайкириб оқаётган Тарак дарёси ҳам ўз хоконига ён босади...

У ўнг қанотдаги вазиятга назар солди-ю қувониб кетди! Айникса, Бахти Хожа билан Исабий арлот ўлар-тириларига қарамай савашишмоқда, майдонга жасорат оёғини қўйиб, мардона жанг қилаётган Яғлибий баҳриннинг лашкари Амир Сайфиддин некўз фавжини шошириб қўймоқда. Жанг равиши унинг ўйлаганидай кечмоқда.

– Ғанимга ит кунини сол, Яғлибий! – дерди ўз-ўзига айтгандай Тўхтамишхон, чодир олдида у ёқдан бу ёққа юраркан.

Улкан жанг майдони Амир Темур кўз олдида бамисли кафтдагидек ястаниб ётарди. Соҳибқирон жавонғорда иш чатоқлигини пайқади, у ёқдан гоҳ-гоҳ ғолибона янграётган бегона суронни эшитиб ўнғайсизланар, ўзини гўё билак баҳсида енгилаетганидан ўнг қўли кучсизланиб бораётган одамдек ҳис этарди. Душманнинг жангари бир бўлинмаси, чамаси Яғлибий баҳрин, балки Исабий арлот, қаттиқ ҳамла қилганидан Амир Сайфиддин некўз фавжининг шиддати кесилиб қолди. Ғаним унинг ортига ўтиб қуршовга туширмоқ пайида. Амир Сайфиддин некўз пиёда бўлиб олди, унинг сипоҳлари ҳам шу йўлни тутдилар. Амир дарҳол қалқонларини маҳкам тутиб, камон қабзасига ёпишиб, ёвга ўқлар ёғдирди. У куни битганини билди...

– Хў-ў-ўш!.. – деди аламда. – Бахташ таваккал! Худо бор, не ғамим бор?! Умрим битса, битибди... Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!..

Шундай дегаҳ, у дадилланди, ўлимга тик боқиб, тагин жангга кирди. Кутилмаганда, Яғлибий баҳринга Бахти Хожа лашкари ёрдамга етиб келди-ю Амир Сайфиддин некўз сипоҳларида чекинишга мойиллик пайдо бўлди, фавж сийраклаша бошлади. Пир Муҳаммад Жаҳонгир, Амир Шоҳмалик ва Амир Аллоҳдодларда ҳам вазият ночорлашиб борарди.

Кўнгли кўтарилган Яғлибий баҳрин, иттифоқо, шахзода валиаҳд Муҳаммад Султон вазиятни билиш учун қўлдан жўнатган шоп мўйлов Ахий Жабборни (Мироншоҳ Мирзо жангда қатнашмаётгани учун, унинг сипоҳлари шахзода ихтиёрига берилган эди) кўрди-ю баҳодирлардан бири деб ўйлади ва қирқ кадамча наридан қилич ўйнатганча ҳайқирди:

– Ҳой, мен кимман, билмасанг билгил! Кейин ўзинг холис фикр қилгил! Билгил, мен Яғлибий баҳринмен! Кўрсатай нақ худо қаҳрин мен! Тоғларни пора-пора қилурман, лошингни канорага илурман! Шерларга айтгилки, менга дуч келмасунлар, кўрқоклар-чи, кўрқоклар, ҳеч келмасунлар!.. Хо-хо-хо!

Азалдан ҳангома излаб юрадиган, яккатозлик кураш-

ларини яхши кўрадиган Ахий Жаббор баҳодирнинг китик патига нимадир тегиб кетди, мактанчоқ ғанимга масхаромуз кулиб қаради:

– Худо уриб кўйибди-ку сени! Ҳеч танимас экансен-да мени! Мени Ахий Жаббор дейдилар... Қудратимни филча бор дейдилар! Худо урган менга дуч келади, бад ниятинг сени пуч келади! Эй сен, хайз кўрганнинг боласи, тукқанда бормиди чоласи? Эс борида эсинг йиғиб ол! Жонинг сақла, тездан қочиб қол!

Икки қайсар бир-бирига юзма-юз бўлди. Яғлибий баҳрин мазахлагандай қаҳ-қаҳ урди:

– Хо-хо-хо!.. Жигар тешувчи ўқларимни ҳали кўрмагансан, шекилли! Эҳ-хе!.. – баланддан келди у. – Қарағай найзам қалтирар, шамширим тиғи ялтирар! Саккиз ботмон гурзим бор, девдай даҳшат тарзим бор! Тўхтамасдан ўтсанг-чи, жон фойдага, кетсанг-чи!

Ахий Жаббор баҳодир каттик кулиб юборди:

– Хо-хо-хо!.. Қиличим нақ тош кесар, қарқарали бош кесар! Қинга солсам, қилт этар, суғуриб олсам йилт этар! Етти аъзонг бир-биридан жудо этай, Соҳибқирон дея жоним фидо этай! Бир яхшилиқ қилай сенга, қулоқ сол: эс борида қочиб қол-у, қочиб қол!

– Ер билан бир бўларсан! Галварс!!! – қичқирди Яғлибий баҳрин.

– Кафан кўрмай ўларсан! Эси паст!!! – ҳайқирди Ахий Жаббор баҳодир.

– Лошинг қолар ерларда!!!

– Танинг чирир гўрларда!!!!..

Яғлибий баҳриннинг сабри чидамади, найзасини тўғрилаганча от бошини Ахий Жаббор баҳодирга қараб бурди. Баҳодир ҳам кўлида залварли чўқморини ўйнатиб, отига қамчи солди. Йигирма қадамча наридаги баҳрин найзасини тўғрилаб, баҳодирнинг юрагини мўлжалга олганди. Баҳодир моҳир чавандоз эди, ўзини бепарво, гўё хабарсиздай тутди, баҳрин найза ўкталишидан бир неча лаҳза аввал от ёлига қапишиб олди, найза ҳавога санчилди! Баҳодир пайтдан фойдаланиб, кўлидаги чўқморни қарсил-

латиб, найзасини ўнглаб улгурмаган баҳриннинг бошига туширди! “Занғар!!!” – деган сўзини ўзидан бошқа ҳеч ким эшитмади.

Баҳодир ўз зарбасидан ғанимининг отдан қулашига ҳеч шубҳа қилмасди. Аммо дубулғаси қаттиқ букилган баҳрин, бақувват экан, бир чайқалди-ю эгарда маҳкам турди, қуламади. Олтин Ўрда мамлақатида моҳир қиличбоз деб донг таратган баҳрин: “Аҳ-а-а!..” деб қичкириб юборди, қаҳр-у ғазабда зулфиқор қиличини ишга солмоққа шайланди. Баҳодирнинг қўлида эса тили “жонингни оламан!” деб сўйлаётган найзанинг учкир тиғи офтобда ялтирарди. Жангга кирмасдан олдин, Дарбанддан топган қайроқ билан кеча бошлаб ўткирлаб олганди, энди корига ярайди. Камон дастасига қўл уришни эса кейинга қолдирди.

Шу палла баҳодир билан баҳриннинг қулоқларига яқинлашаётган пуршиддат бошқа бир фавжнинг кучли сурони эшитилди! Улар алахсиб, беихтиёр ўша ёққа қараб қолдилар.

Ҳумоюн ўрду фармониغا кўра, Амир Сайфиддин некўзга мададга келган амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жоку тумани душманга тўфондай ташланди ва дунёси қоронги бўлган Амир Сайфиддин некўзнинг жонига оро кирди! Икки соҳибдавлат амир дарҳол камонларини маҳкам тутиб, бирига суяниб, шердай наъралар чекиб ғанимга юзландилар!

Душман лашкарининг шаҳти сингандай эди, сўл қаноти парокандаликка юз тутди. Яғлибий баҳрин аҳволни кўрди-ю, Ахий Жаббор баҳодирни ҳам қўйиб, ҳайқирганча мададга ташланди! Худойдод Ҳусайнийнинг жангталаб фавжи чап ёқдан юзма-юз чиқди. Яна қатли ом жанг бошланиб кетди. Тўхтамишхон бесабр у ёқдан-бу ёққа юрар, баъзан майдонга узоқ тикилиб қоларди.

Ўнг қанотда жанг сушт, Ўктой ўғлон дадил савашга кирмас, ниманидир кутиб тургандай тайсаллангани сезиларди. Гўёки майдонни ташлаб қочмоқчидек туюлди ҳоконга...

– Олға бос!!! – бақирди Кунча ўғлон... – Бек Ёрук ўғлон! Барақалла, шоввоз! Жангга кир, Ўктой! Нега сўлжаясан?!

Ўктой ўғлон негадир жойидан кимирамасди.

Кунча ўғлоннинг иш буюришлари, у-бу деяверишлари гашига тега бошлади, ичида унга эмас, балки ракибига сардорликни топшириб қўйганига хоқондан ўпкаланди, интиқом ўти алангаланди.

Безовталанган Тўхтамишхон ўзи майдонга тушди. От жilовини тортиб тўхтатаркан:

– Нимага қараб турибсан, сўтак? – кичқирди у Ўқтойга.
– Жангга кир, жангга!!!..

– Хоқоним! Кунча ўғлонда хун қасдим бор! Хун довлайман! Кунча ўғлон суюкли жиянимни ўлдирган! Кунча ўғлонни менга беринг! Қасосимни оламан, уни ўлдираман! Кейин майдонга тушиб душманнинг тит-питини чиқариб ташлайман! Йўқса жангга кирмайман! – деди кескин Ўқтой ўғлон. Унинг ортида бус-бутун лашкар, баҳс нима билан тугаркин, деб кутарди.

– Билингизким, ҳаёт-мамот жанги пайтида, хун талаб этмоқ. нодонни иши! – жиғибийрони чикди хоқоннинг. У биларди: хун сўрагани хатто хоқон ҳам дўк-пўписа билан бу йўлдан қайтара олмайди. Яхши гап билан инсофга чақириш керак, холос. Тутингизлар, деб юборса, ўзаро жанг-у жанжал чиқади. “Чамаси, Амир Темур унинг кўнглига фитна уруғини солибдур..”, – деган сўзлар кечди хоқоннинг хаёлидан.

Тўхтамишхоннинг овози юмшаб чикди:

– Розиман! Фақат саваш тугасун, кейин дилозорингни сенга тобшураман, қасос олиб мулодинга етгайсан!

Кунча ўғлон қиличини маҳкам ушлаганча, хушёр кузатар, ҳар эҳтимолга қарши ҳимоя чорасини ўйларди.

– Йўқ! – кескин жавоб қилди Ўқтой ўғлон. – Аввал ҳам олампаюхдан сўрадим, кейин, деган жавоб олдим... Энди Кунча ўғлон урушда ўлиб-нетса, маҳшарда хун оламанму?.. Ҳозир шу ишни адо этмасам, унда итоатдан чиқаман!

Тўхтамишхон тажанг деди:

– Бошимизга кулфат тушиб турибди, кулоқ сол! Худди кўзи ожиз-у, жардан нажот қидирган одамдай бўлма! Билгилки, ҳеч қачон бировнинг ҳақи бировда қолмайди.

Рўбарўмиздаги беомон ғам-ғуссадан ўтиб олайлик, ниятинг-га етгайсан! Сабр айла, Ўқтой ўғлон!

– Эй, навкарлар! – бақирди бирдан қайсар Ўқтой ўғлон ўз фавжига қараб. – Талабимиз инобатга олинмади! Жангни ташлаб кетамиз! Кетди-и-и-ик!

Лашкар ўрнидан кўзғолди. Пайт пойлаб, баҳона излаб турган қўрқоқ хиёнаткорлар, жангдан ўзини тортган сотқин-у муртадлар ҳам чекка-чеккадан Ўқтой ўғлонга эргашдилар. Олтин Ўрда қўшинининг бир томони ўпирилгандай бўлди.

– Тарма! Қозончига айт, захирадан қўшин олиб ўнг қанотга мададга етиб борсун! Сўл қанотни Довуд Сўфининг ўзи эгалласун!

Бирдан ҳар томондан:

– Соҳибқирон жангга кирдилар!!!

– Соҳибқирон жангга кирдила-а-ар!!!

– Соҳибқирон майдон ичинда-а-а-а! – қабилида садолар янгради. Турли пучмоқлардан эшитилган: “Оллох, Ватан ва подшоҳга жон бахшида!” сўзлари уларга эш бўлди.

Чошгоҳ маҳали жанг суръатидан унчалар коникмаган Амир Темур безовталанди, ёнидаги баҳодирларнинг ҳай-ҳайларига ҳам қарамай, карнай-сурнай, ногора садолари остида наъра тортганча, ўзини майдонга урди!

Даҳшатли хабар Тўхтамишхон аскарлари ўртасида чакин тезлигида тарқалди! Душман юрагига қўрқув оралади, аммо аёвсиз савашишни тўхтата олмади. Уруш олови баттар алангаланди.

Шу палла қаёқдандир, Соҳибқирон билолмади, Тўхтамишхоннинг чакмоқдай бир қўшини майдонга ёриб кирди! Йўлидаги сипоҳларни чопиб, ўлдириб, янчиб, хас-хашакдай четга суриб, атрофидаги хос сипоҳларни йироқларга юборганидан ўзи ёлғиз қолган Амир Темурга яқинлаша бошлади! Тўхтамишхон “тишининг қаваги” да сақлаб турган лашкарини жангга ташлади! Унинг нияти Турон султонини бирон зиён-заҳмат етказмай, тириклай қўлга олишдан иборат... Соҳибқиронни ўлим шарпаси чулғаб олди... Дарҳол қўлдаги

шахзода Муҳаммад Султонга чопар жўнатди ва ялтираган қиличини суғуриб ғаним аскарларига юзланди!

– Шу ердаман, Ҳазрат Соҳибкирон! – деган гулдираган овоз эшитилди бирдан. – Ёнингиздаман! Йўқ! Йўқ! Зинҳор жойларидан жилмасунлар! Савашишни бизга қўйсунлар! Боплаб адабини бергаймиз!

Жон ҳалпида ўз навкарлари билан ўқдай етиб келган Шайх Нуриддин баҳодирнинг қисик кўзларида ёғийга нисбатан ғазаб ўти чақнарди.

– Анови аробалардан уч-тўрттасини Амир Соҳибкироннинг олдига қўйингизлар, душмандан ихота килсун! Ҳушёр бўлингизлар! – аёвсиз жангга киришар экан, буюрди баҳодир ўз сипоҳларига.

У ўйланиб ўлтирмай жонини ҳалокат гирдобига отиб, тангри таоло, маъбуди барҳаққа таваккал қилиб, шартта отдан тушди, номуснинг зўридан беомон найза-ю шамширларга рўбарў келди! Шундай имкон яратгани учун худога шукрлар айлади. У Соҳибкиронни деб лозим эса жонини ҳам аямайди, зеро ўзининг шахт-у шиддатини дўст-у душманга, хусусан, Амир Шоҳмаликка бир кўрсатиб қўймоғи ҳам керак!

– Оллоҳу акбар! – ҳайқирди у ёвга хезланар экан.

– Оллоҳу акба-а-ар! – ҳайқирди қўшин майдон узра...

Изма-из Амир Аллоҳдод, Амир Мизроб ва бошқа баҳодирлар, сипоҳлар ҳам пиёда бўлиб жангга кирдилар. Ўнг-у сўл қанотлар бир-бирига аралашиб кетди. Шамол кўтарилиб, ер-у осмон орасини чанг-у тўзон, гирдибод қоплади. Бақирик-у чақирик саслари, вадаванг гўсноғора садолари, сурон овозлари борликни тутган, таранг тортилган камонлар, дўлдай ёғилган ўт тилли ўқлар, офтобда ялтираган қиличлар шу қадар кўп эдики, игна ташланса ерга тушмасди.

.. Олтин Ўрда тақдирини узил-кесил ҳал қилган жанг охирлаб борарди..

Майдон жаҳаннамга айланди. “Уруш” деган бозорда энг арзон нарса одамнинг жони эди. Дарё-дарё қонлар оқди, узоқ йиллар сувсиз шўр босиб, оқариб ётган ташна сахро тўйиб қон ичди, юзи кип-кизил рангга бўялди. Чанг-у қонга

беланиб ётган ўлганларнинг ҳисоби йўқ, ҳар қайда узилган бошлар, кесилган қўллар, жасадлар, лош-у мурдалар ётар, ўнг-у сўлда ерга санчилган найзалар, синган қиличлар, гурзилар, уюлган қурол-аслаҳалар кўзга ташланарди. Суронлар ичида қайга боришни билмай, у ёқдан бу ёққа чопиб юрган эгасидан айрилган отларнинг зорли кишнаш-ларига ҳеч ким эътибор бермасди.

Шу палла амир ул-умаро Довуд Сўфи сардорлигида душманнинг катта қўшини жангга кирган эмиш, деган хабар тарқалди.

– Пурқудрат валиаҳд шахзода Муҳаммад Султон лашкари!!! – деб қичкириб юборди кимдир. Дарё тарафдан муҳолифларни даҳшатга солиб от қўйган улкан черик наъраси эшитилди! Соҳибкирон шахзода қўшинининг чап томондан хужумга кирганини кўриб турарди.

Зафарқарин лашкар бирпасда майдон тарҳини ўзгартириб юборди!

Кўп ўтмай кутилмаганда:

– Ёв қочди!!!

– Ёғий мутафаррик ўлди!..¹

– Тўхтамишхон қочди!!! Кунча ўғлон қочди!

– Яғлибий қочди!.. Қочди!!!

– Ур-ҳо-о! Ур-ҳо-о-о-о!!!.. – садолари қулоқларга чалинди! Турон лашкарларининг қудратли суронлари янгради. Барча валиаҳдни олқишларди.

Баҳодирлар ва аскарлар бундай жанглардан сўнг яхши сийланишларини билардилар. Ҳозир ҳам шундай бўлди: иш кўрсатган амирлар, беклар, баҳодирларга зарбоф тўн, мурассаъ камар, олтин эгарли отлар ҳадя қилинди. Айрим шижоат соҳиблари туман, вилоят ва ўлкалар билан сийландилар. Ҳамма бир-бирини қутларди.

– Ҳар кишига нақд хирмонидан юз минг олтин кепаккий инъом этилсун! – фармон қилди Амир Темур.

Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон орзулари поймол бўлаётганини сезар, салтанат худди ҳовучдаги қумдек, сиким-

¹ Мутафаррик ўлди – пароканда бўлди (муалл).

лаган сари, бармоклари орасидан сирғалиб оқиб тушарди. У Жўжи шахзодалари билан бирга қочишдан бошқа чора тополмади. Энди Турон лашкарининг ғолибона саслари пойтахт Сарой-Беркага ҳам етиб бориши муқаррар экани юрагини қаттиқ сиқарди.

Азалдан Амир Темур Муҳаммад Султонни ҳамма нарсадан ортиқ қўрарди. Аммо ҳозир шахзода Соҳибқиронга бамисли ширин жондай азиз, руҳи кудсдай ардокли туюлиб кетди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

I

Московиядан қайтар экан, валиаҳд шахзода Муҳаммад Султон қўшин билан тантанавор Олтин Ўрда пойтахти Сарой Беркага бурилди. Ҳали Ҳожитархонда эканида Соҳибқирон шахзодага бундай тайинлаганди:

– Ўшал бахти чопмағон Тўхтамишхонни қўлга туширмак (бир мучасига ҳам тегилмасун), муборак-у мубин, азиз-у мажид, башир-у назир муқаддас Усмон Қуръонини хон саройи кутубхонасидан олмак, “Гулшани хазойин” сандуғини дараклатмак, сўнг шаҳарга ўт қўйиб кулини кўкка совурмак. вазифангиздур! Тўхтамишхон биз йўқ пайтимизда бостириб бориб муҳташам ва суюмли Занжирсаройимизни шафқатсизларча ёндириб юборғони эсимизда турибди. Алқасос-у минал-ҳақ!”

Шахзода шаҳарга кирганда, Амир Темурнинг хон саройида эканини унга етказдилар. Шахзода хон кутубхонасида юрган бобосини тавоф этаркан, хижолатомуз деди:

– Ғанимни Московиягача қувиб бордик... Лекин тутолмадик. Летува деган мамлакат тарафларга жуфтакни ростлаб қочиб қолди.

– Ҳа... Тўхтамишхон чопмағонлардан...

Соҳибқирон бошқа сўз қўшмади.

Амир Темур мулозимларга кутубхонанинг пастки қабатини синчиклаб кўриб чиқишни, Халифа Усмон Қуръони

топилиши билан хабар беришни ва Самарқандга олиб кетишга китобларни яхшилаб саришталашни буюрди. Ўзи пири муршид Мир Саййид Барака, Амир Сайфиддин некўз, Муҳаммад Чурога додхоҳ ва мулозимлар кузатувида иккинчи қабатга кўтарилди ва ўнг томондаги хоналар томон юрди. Муҳаммад Султон эса чапга бурилди.

Иттифоқо, рўпарадаги салобатли жигарранг китоб жавони шахзода диққатини ўзига тортди. Унда бўйи уч қаричдан ортик, эни икки ярим қаричча келадиган бежамали катта бир қора кути турарди. Обнус ёғочи ва фил суягидан ишланган, кумуш билан ороланган кути бағоят чиройли, томоша қилса арзийдиган даражада яракларди. Оҳиста очаркан, негадир юраги дукиллай бошлади. Бежиз эмас экан: унда... ўша Басрадан излаб тополмаган қирмизи атлас муковали, кийик терисига ёзилган Мусхаф, Халифа Усмон¹ Қуръони турарди!

– Бобожон! Бобожон! – деб қичкириб юборди беихтиёр.
– Мўътабар Мусхаф! Мўътабар Мусхаф! Халифа Усмон Қуръони!..

У дарҳол залварли Мусхафни олиб уч марта ўпиб қувончдан ёшланган кўзларига суртди.

Кутубхонани айланиб юрган Соҳибқирон дарҳол шахзода ёнига келди:

– Хайрият! Хайрият! Оллоҳга шукр!..

Амир Темур Мусхафни эъзозлаб уч марта ўпиб кўзларига суртди-да, худди оғир юк елкадан ағдарилгандай енгил хўрсинди. Пири муршид, некўз ва додхоҳлар ҳам каломуллони суюб тавоф этдилар. Муқаддас китобни, қутини томоша қилиш фараҳли эди. Ана, кийик терисидан бўлган саҳифаларга сачраган шахид Халифа Усмоннинг қутлуғ қонлари... Қутининг қора силлиқ қопқоғида оқариб маржондай тизилган фил суягидан қилинган нақшлар...

– Энди улуғ китоб Кўксарой кутубхонасининг дурри яктоси бўладур! – ғурурланди Соҳибқирон.

¹ Усмон ибн Аффон (тахминан 575-656) – дастлабки ғўрт халифадан учинчиси 644-656-йилларда халифалик қилган.

– Муборак бўлсун! – кутлади пири муршид. – Оре, рост... Кудратингизга кудрат кўшадур!

– Шахзодам! Ёнига ўзлари китобат этаётгон “Куръони карим” ни кўйгумиздур!

– Йўғ-е... Қуллук, валинеъмат Соҳибқирон! – юкунди шахзода ўзини бундай улуғ шарафдан ўнғайсиз сезиб. – Оллоҳ ўшал кунларга етказсун, илоҳи!

– Узукка кўз кўйгондек бўлур, жоним сизга қурбон Амир Соҳибқирон!

– Неқўз жаноблари! Буюрингизким, “Гулшани хазойин” сирли сандуғини ҳам кидиришдан толмасунлар, ҳали ҳануз топилмайдур... – эслатди Амир Темур.

– Бош устига!

– Китобларни сандуқларга солиб, алоҳида аробаларга, туяларга ортсунлар! – деб амр этди валиаҳд шахзода мулозимларга.

Шаҳардан ташқарида турган кўшинга Сарой Беркани уч кун талашга ижозат берилди. Салтанат хазинасига ҳам, кўшинга ҳам жуда кўп бойликлар, қимматбаҳо моллар, буюмлар, чўрилар, ўлчаксиз ғаниматлар насиб этди.

“Шаҳарга ўт кўйилсун!” – деган олий фармон содир бўлди. Уйлар, саройлар лангиллаб ёнар, олов тили билан осмонни тозаламоқчи бўлгандай ялаб-юлқарди. Кўкка ўрлаган аланга аланга эмас, балки лат еган кўнгил пучмоқларини ёритган интиком, ўч ўти ёлқинидай туюларди...

Зафарқарин Турон кўшинининг Олтин Ўрда мамлакатини фатҳ этгани, валиаҳд шахзода Муҳаммад Султоннинг Тўхтамишхонни кувиб Московиягача боргани ва зафар кучгани, Сарой-Берка, Ҳожитархон шаҳарларининг кули кўкка совурилгани тўғрисида шахзода номига битилган фатҳномаларни олган чопарлар кечани-кеча, кундузни кундуз демай Самарқанд-у Хоразм, Озарбайжон-у Форс, Ироқ-у Хуросон, Зобулистон-у¹ Сеистон, Мозандарон-у Табаристон томонларга қараб елдилар.

Айни фатҳнома олинган паллалар, масъуд кунлар эди,

¹ Зобулистон – ўрта асрларда Афғонистоннинг жанубий қисми билан Балужистоннинг шимолий қисмидан иборат ҳудуд номи.

борлиқда куз фаслининг аломатлари сезиларди. Туман оқа арафа куни чошгоҳда турфа тухфа-ю инъомлар олиб Боғи Чинорга ташриф буюрди. Катта малика қаср олдидаги панжарагулчин сўрида ўлтирарди.

– Рамазон ҳайитингиз қутлуғ бўлсун, хонимойим ҳазрати олиялари!

– Шукр... Ўзингни ҳам қутлаймен, Туман...

– Амир Соҳибкирондан... хабарлар борму? – пастга қараб ийманганча сўради Туман оқа сўрига чикқач. Кейин маъноли деди: – Тушимга кирибдурлар...

– Доим ўйлагонингдан бу... Қутлаймен! Сенга насиб этибди. Султониядан Хонзода хоним ҳам табриклаб мактуб юборибдурлар...

– Тинчмиканлар?... Хайрият... Кошкийди, эгачи маликам билан тез-тез дийдорлашиб турсак... – Туман оқа бироз сукутга чўмди. – Хонимойим... сизга айтадурғон бир янги-лигим бор. Аммо аввал сўрасам: шахзода Муҳаммад Султон... билан қайлиғи Хон Султон оқа ўртасида илиқлик йўқ эмишму? Шундай сўзлар эшитамен...

– О, нимасини айтасен, Туман! Йўқ... йўқ-да... – бош чайқади Сароймулкхоним. – Хонзода хоним ҳам шундан ёзғурадурлар. Яқинда мактуби келғонини айтдим-ку. Хон Султон оқа иккиқат эмиш. Шахзодам шу сабабдан бирга олиб кетмабдурлар. Фарзанд туғилса, зора бир-бирларига меҳр уйғонар, деб ёзибдилар.

Маликалар бир муддат ўйга чўмдилар.

– Шахзодам... яна бир қизни... қаттиқ севғон эканлар... му?

– Ҳа... Севғон эдилар... Севиш ҳам гапми!... Соғинч бика шахзодага узукка кўз қўйғондек муносиб қиз эрди. Бирам муносибки! Бир-бирларига талпинишларини кўриб қувонардинг... Ўзинг биласен, Мозандаронда эканимизда унга совчи юбордик. Жаҳоншоҳ ибн Жоку қизлари..

– Биламен, биламен...

– Ул ожиза дом-дараксиз кетғон... Соҳибкирон салтанатидай бир мамлакатда одам йўқолиб турса, уни излаб тополмасалар-а! Чидаб бўладирму?

Ажабки, ҳануз бир изи чикмади. Умидим бор, чиқадур, тириккина қиз эрди. Билармусен, шахзода набирамга ичим ачийди. Қиздан ҳам кўра, у кўпроқ севарди... Не аҳволда юргон эркан?.. Ростакам муҳаббат ожизаларда эрмас, эрларда бўладур! Биз ожизаларнинг меҳр қўйишимиз осон – бизга иссиқ меҳр, ширин сўз, ардоқ бўлса севиб кета берамиз, Туман!..

Туман оқа ёш келинчакдай қизариб кетди.

– Қисматимиз шундоқдур. Бошқа на иложимиз бор? Аммо ҳамма сир ўша “меҳр қўйишимиз осон” лигининг жуда қийинлигидадур, маликам!

Бу сўзлар маъноси Туман оқага сал туманлироқ туюлди. Хонимойим, биз ожизалар севиб қолишимиз ҳам, севиб қолсак, узилишимиз ҳам қийин деган фикрдамилар ёки севишга мажбур-у маҳкум бандалармиз демокчимилар, тушунолмади. У янгиликни айтишга шошилди:

– Хонимойим! Мен ҳам уларнинг бир-бирларига муҳаббатлари ҳақида эшитгон эрдим. Ҳамма билади-ку. Совчи юборилғонидан ҳам хабардормен. Ул кизнинг гаройиб воқеасидан ҳам... Суюнчини дариғ тутмасунлар, мен... мен... ўша қизни бугун ўз кўзим билан кўрдим!..

Сароймулкхоним ўлтирган жойида қотиб қолди! Қирмизи оқ юзларига қизиллик югурар экан, қўли беихтиёр ўнг чеккасидаги гажагини силашга чўзилди, чиройли кўзлари кувонч аралаш ҳайратдан катта очилиб кетди. Чап юзидаги кичкина қора холи, нима бўляпти ўзи дегандай, атрофга ҳайрон боқарди. У шу топда ўлган одам гўрдан чиқиб келибди, десалар, Соғинч бика қайтибди, дегандан кўра кўпроқ ишонарди.

– Нима-нима? Кўрдим, дейсанму? Нималар деяпсен ўзи, Туман!?! Балки ўхшатгандирсан?.. Наҳотки!.. Наҳотки!.. Суюнчигина сендан айлансун!

– Кўрдим, кўрдим... Бизнинг Боғи Биҳишт маҳалламизда бир тўйга бордим, – ҳикоя қила бошлади Туман оқа. – Давлатшоҳ баҳши, Амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддин баҳодир қизлари ичида бир қиз кўзимга ўтдай кўринсами! Ёшиям ўн олти ё ўн еттида... Дарров қизикдим, ким у,

қаердан, нега авваллари учратмағонмен?.. Сўраб билдим. У амир Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизаси Соғинч бика экан! Яқинда келибдур...

Туман оқанинг сўзи ҳали тугамаганди, дарвоза тарафдан кий-чув садолари эшитилди. Сафарберган кириб, ҳарам аҳли ташриф буюраётганини билдирди. Совга-саломлар кўтаришган малика Чўлпон Мулк оқа, жориялар Рухпарвар оқа, Парвиз Жаҳон бахт оқа, Нигор оқа, келинлар – Мироншоҳ Мирзо хотинлари Давлат Келди оқа, Ўрун Султон Хоника, Шохрух Мирзо завжалари Гавҳаршод бегим, Тўти Хотунлар канизаклари билан сўрини ўраб олдилар.

Салом-аликдан сўнг, ўтган-кетганлар ҳақиға тиловатни тутатган ҳам эдиларки, чопар кириб, Турон кўшинининг Олтин Ўрда устидан қозонган зафари фатҳномасини катта маликаға тутқазди. Бу қувончли хабар дийдорлашувдан чароғон кўнгилларни яна ҳам руҳлантириб юборди. Ҳамма бир-бирини табрикларди, маликалар ва хонимлар кий-чувидан Боғи Чинор ҳам яшнаб кетгандай бўлди.

– Ҳаммамизга улуғ зафар қутлуғ бўлсун! Бахтимизга Амир Соҳибқирон дунё тургунча турсунлар! – деди Сарой-мулкхоним. Маликалар кўл қовуштириб таъзим қилдилар.

– Ҳайитингиз муборак! – давом этди маҳди улё. – Амир Жаҳоншоҳ ибн Жоку заифасининг сўнгги ҳайити... Ҳозир Оҳанин ёққа борғайбиз, ундан Арк кўчасига, бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа хонадонига ўтғойбиз, мухтарам Амир Довуд дуғлат ҳақларига фотиҳа ўқиб қайтғойбиз... Ифторлик, худо хоҳласа, Боғи Чинорда...

– Бош устига, хонимойим! – таъзим бажо келтиришди маликалар.

Маликалар чиққан турфа хил матоларга чулғанган ўн бешга яқин рангоранг маофалар пойтахт кўчаларига маржон бўлиб тақилди.

Соғинч бика Самарқандга қайтгандан кейин, кийналиб-кийналиб ўзи шаҳзодага, канизак Сарвиноз эса – бу гап Соғинч бикадан чиқди – отасига мактуб битдилар. Шаҳзода ҳам, падари бузруквори Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳам Олтин Ўрда муҳорабасида юрибдилар. Сароймулкхонимни зиёрат

қилишдан эса гүё алланиманингдир, балки қандайдир марҳаматнинг илинжида боргандек туюлмасин, дея тортинди.

Иттифоқо, маликалар ташрифидан олдин Соғинч-биканинг дугоналари Зубайдабону, Робия бегим, Билқис бегимлар келиб қолишди. Соғинч бикага қаттиқ иддао қилиб юрган “войвойхон” Зубайдабонунинг акаси ҳам уйланибди! Энг қизиғи, “Шалпангқулоқ акангга ким ҳам тегарди?”, деб масхаралаб юрадиган Робия бегим, Амир Шоҳмаликнинг кизи, тақдир экан, ўзи ўшанга келин бўлиб тушибди! Сарвиноз, буни пешона дейдилар, дея кула-кула айтиб берибди.

Дугоналар бир-бирларини соғинишган экан, роса чакчақлашиб ўлтиришди. Сухбат қизиди.

– Тўйинг бўлмадиму? – сўради гап орасида Соғинч бика Билқис бегимнинг ҳамишадагидек икки ўрим бўлиқ сочларига қараб.

– Вой, бизларни эр олмайди!.. – жавоб берди ҳаммани кулдириб бўлагина Зубайдабону, ўзи билан тикмачоқдек Билқис бегимни кўрсатиб. Келинлик салтанатининг маликаси Робия бегим, “Ажаб бўпти!” дегандай чиройли жилмайди. Соғинч биканинг икки юзидаги кулгичи ўймоқчалар ҳосил қилди.

– Вой, Соғинч ўлгур, роса ҳаммамизни кўрkitиб юбординг-ку! Қаёққа йўқолдинг? Шундан гапир! Биров Зарафшонга тушиб кетди дейди, яна қочиб кетди дейишадимей... Авбош бика деганлари ҳам бежиз эмас экан-да.

– Жўғилар қўлига тушган, деб эшитдим... – Билқис бегим сочининг учини ўйнаб ўлтирар экан, гапга аралашди. – Жўғилар олиб бориб, бошқа ҳиндистонлик жўғиларга сотишар экан-да... Кейин бошқа жўғилар...

– Вой, нималар деяпсан, Билқис ўлгур?.. Йиғиштир жўғи-пўгингни! Доим шунақа гапларни топиб юрасен! – Зубайдабонунинг аччиғи келди.

– Ҳа-да! Жўғилар борлиги аниқ. Бор-да...

– Ҳе, жўгинг билан кўшмозор бўл! – сўзни кесди Зубайдабону.

Соғинч бика бамайлихотир жавоб қилди:

– Умрага¹ бориб келдим...

– Вой? Умрага? – сўради Зубайдабону ишонишини ҳам ишонмасликни ҳам билмай. – Шу бошинг билан-а? Тўқимай ўл!

– Тўқиғоним йўқ. – жилмайди Соғинч бика. “Ёлғонни худонинг ўзи кечирсун!” деб қўйди ичида. – Эҳромга чулғаниб олиб, Каъбатуллоҳни тавоф айладим...

– У ерда нима қилдинг? – сабри чидамади Билкис бегимнинг.

– У ердами?.. Маккаи мукаррамага борган мусулмон не қилса шуни амалга оширдим. Бир киши бир неча бор ўзига, отасига, онасига, яқинларига, дугоналарига умра қилиши мумкин. Мен Ҳазрати Ойша масжидига бориб, сизлар учун ҳам умра қилдим... Илоё, жондай дугоналарим войвойхон Зубайдабону бирлан дўмбоқкина Билкис бегимларга кўчқордай куёвлар ато этгил, деб...

Қаҳ-қаҳ отиб кулишдилар. Кулги садолари ичида Зубайдабонунинг йигитча овози ажралиб турарди. Бу гап ҳаммадан ҳам Робия бегимга ёкиб тушди:

– Ато қилсун! Ато қилсун!

– Вой, ўл, меҳрибон бўмай! Мана, ўзинг акамга тегмай ноз қилиб қочиб кетдинг, қуруқ қолдинг. Робия бегим, илдам экан, илиб кетди!

– Такдир экан-да, Соғинч... – деди Робия бегим.

– Робия бегим хўб қибди, ували-жували бўлишсин, қариб-чуриб юришсин! – кайвонилардай тилак билдирди Соғинч бика ва ичида қизларни бир чандиб қўяй деди. – Сенлар-чи! Ҳадеб бировларнинг ташвишини чека бермай, бундай ўзларингга ҳам қарангизлар, Билкис икковинг ҳалиям эгар кўрмагон отдай гижинглаб юришибсен!

– Ўша эгар йўқ-да, эгар! – тарсиллатди Билкис бегим.

Беғубор кулги овозлари янгради. Ора-орада: “Ўзинг-чи, ўзинг?, “Ўзинг-чи?..” сўзлари эшитиларди.

Бирдан олийнасаб маликаларнинг келаётганиларини эшитиб, қизлар дарҳол ўринларидан турдилар ва кенг-

¹ Умра – кичик ҳаж.

мўлгина ҳовлида меҳмонларни кутиб олишга тўпланган маҳалла аёллари сафига қўшилиб олдилар.

.. Маҳди улё Сароймулкхоним ва маликалар кириб келганларида аёллар узоқдан эгилиб, таъзим бажо келтирдилар.

Маликалар каттагина сўрига тиз чўкишди. Куръон туширилди, кўнгил-ҳол сўралди. Туман оқа Оппогойим пайтида ҳовлининг жуда ҳам фариштали эканини эслади.

Катта малика сўридан тушиб, кўлини кўксига қўйиб салом берган Соғинч бика билан кучоклашди. Шу алпозда улар, ўзлари англамаган ҳолда хийлагина туриб қолдилар. Сароймулкхонимнинг юраги бўшашди, бағоят иродалиман деб юрган Соғинч бика эса бошини маҳди улёнинг кўксига қўйиб: “Хонимойим! Хонимойим... Сиз онам ўрнида онам-сиз!..” деганча, ўзини унсиз йиғлашдан тўхтата олмас, айтмоқчи сўзлари кўз ёшига айланарди.

– Қўйингиз! Қўйингиз!

Соғинч бика мамлакатнинг энг иззат-икромли аёли кўнгил сўраганигина эмас, балки маликанинг уларни боғлаган кўзга кўринмас омонат ипни йўқотиб қўймагани, аксинча, асраб-авайлагани, боши қотган музтар-у нотавон, бечора Соғинч бикани йўқлагани уни тўликтириб, йиғлашга ундарди.

Сароймулкхоним Соғинч бикага яхшилаб назар солди. Рўбарўсида парвардигор меҳр билан яратган дурри якто турарди. Оқ юзлари тип-тиник, йиғидан қизарган кўзлари яна ҳам гўзаллашиб кетган, икки юзидаги кулгичи ўзига ярашган, қадди ниҳоли даражаи камолга етган, балоғат остонасидаги пуркуч ожиза...

– Ифторликка келингизлар! – тайинлади Сароймулкхоним Соғинч бика билан канизак Сарвинозга, окшом батафсилроқ суҳбат куришни кўнглига тутиб қўяркан.

Ростдан ҳам, кечкурун меҳмонларни кузатишганларидан сўнг катта малика ва канизак Сарвиноз ўртасида гурунг бошланди:

– Вой ўлайин-ей, бу қиз... – сўзга оғиз очди канизак Сарвиноз... – Хонимойим ҳазрати олиялари, достони жуда

қизик...

Соғинч бика боғни айланиш баҳонасида маҳди улё канизакларидан бири билан атай ташқарига йўл олди.

Қизнинг худди афсонадай қиссаси ҳайит кун и эрталаб жами маликалар Шоҳизиндага бориб, Қусам ибн Аббос мазорини зиёрат этганларида ҳам, Туман оқанинг ўзи учун тиклатган мақбараси олдидан ўтиб Шодимулк оқа, бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа рухларини шод айлаганларида ҳам, бағоят мутаассир бўлган маҳди улё хаёлидан чиқмади. Ҳали бундай ҳодисани учратмаганди. У бир томондан Соғинч бика жасоратидан ҳайратланган бўлса, иккинчи томондан фидойи қизга раҳми келиб кетди. Йўқ, ожизаларнинг муҳаббати ҳам эркакларникидан қолишмас экан! Соғинч бика буни исботлаб қўйибди!

Катта малика Боги Чинорга қайтгач, ёлғиз хаёлларга чулганганча, боғни узоқ айланиб юрди. Сўнг бир қарорда тўхталди-ю хонага кириб, дарҳол Хонзода хонимга мактуб ёзишга ўлтирди.

“Ассалому алайкум ва баракотух, дийдорлари ҳаминиша кўзимизнинг нури дурри якто маликам! Даромаддан сўнг: келинимиз Хон Султон оқа юкли бўлгонини мактубингиздан билиб, бағоят қувондик. Амир Соҳибқиронга ҳам хабар бермакка шошилдим. Шаҳзодамнинг зурриётлари ахир! Ё раббий! Кеча яқинда ўзлари гўдак эдилар-а! Бугун эса Олтин Ўрда бирлан муҳораба фатҳномаси валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон номларига ёзилиб турубдур, бу жуда катта сийлов, мукофотдур, эҳтиромдур. Ушбу мужда ўзларига қутлуғ бўлсун!

Меҳрибон-у мушфиқ маликам! Бизда ҳам фараҳли мужда бордурким, эшитиб ҳайратдан ёқа тутмогингиз аён. Ўзимиз худди шундай ҳолга тушдук. Аччиқ аралаш ширин эртақнинг нақ ўзи.

Мозандарондан Самарқандга совчи юборгонимиз, гойиб бўлгон Соғинч бика, жаноб Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизаси, худога шукрки, тирик эркан! Тирик эркан! Қиссаси гаройибки, киши ишонмайдур! Бу шўх қизни кўрингизким, ўзига “Арғуншоҳ” деб от қўйиб, совуту дубулға кийиб... шаҳзодам

лашкарига қўшилмоқни истаб, сипоҳ бўлибдур... Билдирмай савашларга борибдур... Қўрқмагонини кўрингиз! Мақсуди – шаҳзодам уни севадирму, йўқми, билмоқ эркан. Бу ёғи яна қизиқ. Шаҳзодам у билан бир марта учрашибдурлар. Ҳатто унга севгани борлигини айтибдурлар, йўқотиб қўйгонидан қаттиқ гамдалигини билдирибдурлар. Соғинч бика, қув, ўзини танитмабдур ва... ўша ғойиб бўлгон қизни топмоқ учун шаҳзодадан ижозат олиб Самарқандга қайтибдур... Хуллас, бамисоли бир эртақ! Ушбу ғаройиб ҳодисани, худо хоҳласа, кўришгонимизда тўлиқ сўйлаб бергаймен.

Алқисса. Муродга келсак... Амир Соҳибқирон ва валиаҳд шаҳзодам Олтин Ўрда муҳорабасидан зафар бирлан қайтишмакда. Хурсандчиликка хурсандчиликлар уланиб кетаверсин, илоҳи.. Бир пайт ўзлари ният қилгон эрдиларки, шаҳзодам тўйларини Султониядаги маҳобатли саройда ўтказсак, деб... Фаришталар омин, деган экан. Йўқса, Амир Соҳибқирон шитобан Хитой сафарига жўнашлари мумкин. Кейинга сурилмасун, дея ташвишдамен. Иншооллоҳ, келин-куёвларнинг чилласи охирлагунча Султонияда бирга бўлгоймен, мириқиб суҳбатлар қургоймиз, деган умиддамен. Тез кунларда дийдор кўришгоймиз, маликам...”

.. Ҳар бирига биттадан кичик манжаник ўрнатиб қўйилган миноралари рангоранг кошинлар билан безатилган, нақшинланган тош деворлари узокдан яркираб турадиган шукуҳли хон саройи чиндан ҳам Султониянинг кўрки эди, Муҳаммад Султон ва Соғинч бикаларнинг бахт-у иқбол туйғулари улуғ музаффарият сурури-ю нашъасига йўғрилиб кетган тўйлари унга ярашиқли муҳташам безак бўлди.

Эрталабдан янграган карнай-сурнай садолари кулоқларга хуш ёқар, саройнинг ўнг томонида нақшинкор айвонда машҳур мутриблар-у машшоқлар, созанда-у хонандалар хизматда эдилар. Чолғу садолари жўрлигида янграган соҳир қўшиқлар кўнгилни тўлиқтириб юборарди.

Амир Темур бир кўп аъёнлар даврасида сарой ичидаги жаннатнамо боғда салқин ҳовуз бўйидаги нақшиннигор сўрида ўлтирарди.

– Дунёнинг кутлуғ ҳодисалари изма-из юриши ажойиб

эзгулик аломатидур, Амир Соҳибқирон! Бари яратганнинг бемисл муруввати, лутф-у карами! – деди пири муршид Мир Саййид Барака қўлини дуога очар экан. – Худонинг ўзи бетавфик “ўғил” нинг жазосини берди. Халифа Усмон Қуръонига эришгонимиз кўнгилларни сурурга тўлдирди. Оламни тутган музаффарият садолари валиаҳд шахзодам тўйларининг карнай-сурнай сасларига қўшилиб олам уйғунлигини пайдо этмакда: уруш бўлмасун, эсон-омонлик бўлсун, ҳаётнинг неъматини – бахт-у саодат барқ урсун. Келинимизнинг қадами кутлуғ келсун, илоҳи!

– Қуллуқ, пирим, қуллуқ! – миннатдорчилик билдирди Амир Темур.

Амир Темур улуғ бекларга катта зиёфат уюштиришдан олдин Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Амир Шоҳмаликларни ёнига чорлатди:

– Сарой-Беркадан олинган ўлжа, мол-у манолларнинг барчасини туманбеги, мингбеги, юзбеги, ўнбеги ва сипоҳларга улашилсун! Энг аввал ярадорлардан бошласунлар. Бирор одам назардан четда қолмасун. Отсизлар от олсунлар, молсизлар – мол, пулсизлар – пул... Хазинага бир дирҳам ҳам киритилмасун!..

– Аҳсанта! Аҳсанта! – деб юборди пири муршид.

Султониягина эмас, бепоён салтанатнинг турли музофотларидан ҳам меҳмонлар тўйга етиб келишганди. Аркони давлат кишилари, амирлар, баҳодирлар, лашкарбошилар, ясовуллар, сипоҳийлар, тинғчилар, толиби илмлар, факир-у мискинлар эмин-эркин дастурхон атрофида ўлтиришар, улар орасида қўлида гулдор тасбеҳ ушлаган кажава рўмолли Сўфий момо ва Мубашшир баҳодирнинг бошқа нотаниш тинғчилари ҳам кўзга ташланарди.

Соҳибқирон Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг пири муршид кулоғига ниманидир шивирлаганини, пирнинг бош тебратиб қўйганини кўрди.

– Оллоҳнинг буюргон юмушларини адо этмак жоиз... – сўзланди Мир Саййид Барака ва ўрнидан турди. Додхоҳ иккиси шаҳарнинг шимолидаги, келиннинг “уй” и деб қабул

қилинган, ҳар томони минг қадамча чиқадиган мурабба шаклидаги сўлим Чаманбоққа отландилар.

Чаманбоғда тўй қиёмига етган эди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Амир Сайфиддин некўз, Мир Саййид Барака, Муҳаммад Чурога додхоҳ ва бошқа амирлар боғ эшигида меҳмонларни кутиб олишмоқда, “Куёв кутлуғ бўлсун!”, “Куёв муборак!”, қабiliда табриклар тез-тез қулоққа чалинади.

– Куллуқ!.. Ўзингга шукр! Ўзингга шукр!.. – деб қўярди қизидан айрилиб кўнгли вайронага айланган, энди эса бирданига ҳам ўғиллик, ҳам қизлик бўлаётганидан ўзини осмон-фалакда сезган Жаҳоншоҳ ибн Жоку кутлаганларга.

Сароймулкхоним қизини узатаётган она мақомида, Туман оқа ва бошқа канизаклар унинг ёнида... Куёв томондан шаҳардаги саройдан ўнта дошқозонда дамланган палов келди. Қаср айвонидаги, ҳовлидаги қатор сўриларда дастурхонлар ёзилди. Узоқ-яқиндан меҳмонлар қадами узилмас, ширин таомлардан тановул айлаб чиқишган хушчақчақ одамлар кетгилари келмай, боғ атрофида гуррас-гуррас кезиб юришади. Айримлар эса тўй ҳақида, шахзода билан келинчакнинг аллақачон ёйилиб кетган қиссалари тўғрисида ҳайрат билан гурунглашишади.

Пешин билан аср ораси, ҳаммадан ҳам кўпроқ шовқин солиб юрган болақайларнинг “Куёв келди!”, “Куёв келди-и-и!..” деган овозлари янгради. Шахзодалар, амирзодалардан иборат ўттиз чоғли куёвнавкарлар карнай-сурнайлар-у чилдирмалар гижбанги, завқли қийқириклар остида қасрнинг иккинчи ошёнасидаги, атрофига ипак кўрпачалар солинган, ноз-неъматларга тўла дастурхонлар билан безатилган улкан хонтахтали меҳмонхонага йўналдилар.

Қасрнинг нариги томонидаги хонада дугоналари ичида ўлтирган Согинч бика мусиқа садоларини эшитар, чилдирманинг ҳар бир садоси унинг қалб тепиши билан жўрликда жаранглар, гўёки чилдирмани бошқа биров эмас, қизнинг безовта юраги чалдирмоқда эди. Чуғурлашган дугоналарининг сўзлари, турфа маслаҳатлари қулоғига кирмас, умуман нимани ўйлаётганини, нималар бўлаётганини идрок

этмас, на ерда, на осмонда, балки вазнсиз парвозда, кандайдир эпкинар қанотида учиб юргандай туюларди бу палла...

Янгалар – канизак Сарвиноз билан Робия бегимлар Соғинч бикани икки ёқдан енгилгина туртишиб:

– Ҳай, жавоб берсанг-чи! Розимен, де!..

Розимен де! Ҳай!.. – деб шивирлашди.

Чимилдикнинг у томонида куёв турар, хутбаи никоҳ бошланган, энтиккан шахзода: “Соғинч бика бинти Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизасини ўз никоҳингизга олишга розимисиз?” деган саволга, кутдирмай “Ҳа...” деб жавоб қилган, навбат энди келинга келганди.

Соғинч бика шахзода валиахд Муҳаммад Султонга ўзини бахшида этишга розиму?.. Сўраб ўлтиришга ҳожат борму? Қиз унсиз тўлиб-тўлиб йиғлади. Сўз айтишга мажоли ҳам йўқ, бемисл бахт қувончидан юраги потраб чиқай, дерди.

Пири муршид учинчи марта саволини такрорлади.

– “Ҳа!”, деяпти, пирим! “Ҳа”, деяпти... Рози... Рози... – жавоб берди овозини ингичкалаштириб янгалардан бири, чамаси, Сарвиноз.

– Товушсиз йиғи ҳам изн аломатидур... Илоҳи, қўша қарингиз! Алҳамду лиллаҳир раббил оламин!.. Омин!..

Куёв меҳмонхонага қайтиши биланоқ, куёвжўралар Шохрух Мирзо ва Соҳибқироннинг набираси Мирзо Алибеклар эски удумларга биноан Сароймулкхонимга мурожаат этдилар:

– Хонимойим ҳазрати олиялари! Ижозат берсалар, куёв сарпосини “сотиб” олмоқчи эдик...

Шохрух Мирзо жавоб кутмай ёнидан тилло тангаларга тўла бир ҳамён олди ва катта маликага узатди. Сарвиноз ишора билан қўшни хонада тайёрлаб қўйилган гулдор тугунни олиб кирди.

– Шахзодам! Қиблага юз бурсунлар! – деди Мирзо Алибек куёвни кийинтиришга киришар экан. Унинг қорамтир юзи, дўнгпешонасида терлар ялтирарди.

– Сарполар муборак! Сарполар муборак! – кутлашди куёвжўралар...

Пик-пик йиғлаган, оппоқ либосга бурканган, сўз айтишга ҳоли йўқ Соғинч бикани таъзим билан отасининг олдига олиб келдилар.

– Нон-у тузингизга рози бўлингиз, отажон... – келин тилидан сўради Сарвиноз. Жаҳоншоҳ ибн Жоку бағри увалганча, кизининг пешонасидан ўпиб, елкасидан кучди:

– Розиман, минг бор розиман!..

Ҳамма дуога қўл кўтарди.

Чаманбоғдан бошланган мунгли ёр-ёр садолари то шаҳардаги саройгача тинмади...

Муҳташам сарой остонасидаги поёндозга кадам қўйишгаётган келин-куёвларга қараб, қўзлари ёшланган Соҳибқирон ёнида турган Сароймулкхонимга оҳиста шивирлади:

– Тахтини мен яратиб берайин, аммо бахтини

Оллоҳнинг ўзи, илоҳи, ато этсун!

Мамнун-у масрур Сароймулкхоним бош тебратиб, тасдиқ ишорасини қилди.

Амир Темур келин-куёвларнинг пешоналаридан ўпиб, бахт-толе тилади, ёнчиғидан бир сиқим тилло танга олди-да, жаранглатиб бошларидан сочиб юборди. Кейин дур-у жавохирга, мушк-у анбарга навбат етди. Ҳамма икки покиза тимсолга интилар, қўлларини дуога очар, нимадир дегиси келар: “Қутлуғ бўлсун!”, “Муборак бўлсун!” деб кичкирарди.

Соҳибқирон Хонзода хонимнинг бошини силаб қўяр экан:

– Келин муборак, онақизим! – деди, Хонзода хоним хамиша валинеъматнинг эркалаб айтган ўша “онақизим” сўзини яхши кўрарди; ҳозир эгилиб Соҳибқирон тўнининг пешини ўпиб, қўзларига суртди. Амир Темур кейин ўгрилиб, Сароймулкхоним, Туман оқа, Чўлпон Мулк оқа ва Султон Бахт бегимларга ҳам табрик сўзларини айтди.

Сочки фасли давом этарди. Мироншоҳ Мирзо билан Шохрух Мирзолар ҳам шайланиб тургандилар, амирлар, аркони давлат аъёнлари, лашкарбошилар, туманбеги,

мингбегилар ҳам бир-биридан қолмай деб ҳамёнларини кавлашга тушдилар. Айниқса, вазири аъзам Муҳаммад Жалднинг ўқи ўзди: унинг сўлқиллоқ қўллари тинмади – тўрт марта сочи қилишга улгурди. Шамлар ёруғида ялт-юлт учкунлар сочи тангалар ёмғирдай ёғиларди. Юрганда оёқ тагида тангаларнинг ғижирлаши оддий ҳол бўлиб қолди.

Сароймулкхоним Хонзода хонимни оҳиста кучоқларкан, шивирлади:

– Шахзодам бахтини энди топдилар, маликам! Тангри умрларини узоқ айласун! Паҳлавон фарзандлар кўрсунлар! Бизлар боқайлик деб, куймаланиб юрайлик, илоҳи!

Соғинч биканинг баркамол ҳусни малоҳати Хонзода хонимни чиндан-да, ҳайратга солди. Маҳлиқо келинчак бир лаҳза ўзининг ёшлигига ўхшаб кетди. Ўзи ҳам қачонлардир шундай зебо ва соҳибжамол эди... Рўбарўда – гўё Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хонимлар... Ана, Кониғилдаги оқ уйда... ҳозир гўшангага киришади... янгаларнинг тап тортмай: “Келин-куёвлар қовушганда фаришталар улар тепасида қувончдан чарх уриб учишар эмиш!” деган сўзларини эшитишади...

– Ўғлимга жуда муносиб эркан!.. – сўзлари учди беихтиёр қирмизи лабларидан.

Зубайдабону, Билқис бегим, Робия бегимлар бу ўжар, қайсар, авбош Соғинч бика тўйининг табиий шукуҳли манзарасига қарар эканлар, кўнгилларида ҳавас билан баробар кам-кам ҳасад томирлари ҳам кўзголишга мойил эканини сезардилар.

“Келин ўрнида мен бўлсам эрди...” – дерди ичида икки ўрим сочи орқасини тўлдирган Билқис бегим.

Шахзода ёнида ҳаёлан ўзини кўрарди Зубайдабону...

– Куёвтўрам, келинпошша мунтазирдурлар!

Сарвиноз билан Робия бегим шахзодани файзи илоҳийдан зийнатланган гўшангага бошладилар.

Заррин чопонга ўралган, бошига куёвлик тожини кийган Муҳаммад Султон худди ширин туш ичида юргандек, ҳозир уйғонади-ю баридан айрилиб қоладигандай кўрқарди. Худога шукр! Оппоқ келинлик либосига чулған-ған,

чехрасига парда ташлаган дунёнинг пари пайкари, хусни гул-гул очилган Соғинч бика, мана, ёнида...

Улар бир-бирларига тикилиб тўйишмас, шу алпозда тонг оттирмоқчидай эдилар, шекилли... Тиллардан сўз кочган, асли бунга эҳтиёж ҳам йўқ... Куёв-келин нигоҳларида – балкиган ишқ нашидаси, узрхоҳлик, шукроналик, ширингина ўпка-гина, норизолик аралаш ризолик, ўкинчга йўғрилган кувончнинг забонсиз туйғулари, толенинг буюк тантанаси – бари, бари намоён...

Нихоят, Муҳаммад Султон оҳиста пичирлади:

– Юзингиздан пардани кўтариб... жамолингизга кўрқиб-нетмай... тўйиб тикилмоқ онлари етғонидан бошим осмондадур, маликам!..

Соғинч биканинг юраги қинидан чиқиб кетгудай бўлди, аммо ҳеч нарса демай, ним табассумда бошини эгиб тураверди.

– Қочқоқ кийигим! – сўзланди яна шаҳзода офатижон кайлиғининг ойдай чехрасига тикилганча. Шу палла, бахт унинг ўнг томонида-ю шодлик чап томонида эди. Оҳиста пардани кўтариб, ўнг юзидаги ўймоқчасига титраган лабларини босди... Кейин дарҳол ортга чекинди ва кўзларини кўзларига тикканча қараб ўтираверди.

Кўзлар сўзлар эдилар, кувончларини, қайғуларини, армонларини, азобларини, ўпка-гиналарини, инсоннинг бахтини, толе ҳимматини, иқбол шарафини, висол лаззатини... Лекин бу сўзларни Оллоҳдан бошқа ҳеч ким эшитмас, эшитса ҳам англамаган бўларди.

Бир-бирларига тикилганларича тонг отганини ҳам сезмадилар.

Узоқдаги маҳаллада ҳўроз қичқиргани эшитилди...

Қирк кеча-кундуз тўй зиёфати давом этди, меҳмонлар оёғи узилмади. Базмларда давраларни чиройли беазаган “Ол, ҳа, ол!” каломларининг қадри кўтарилиб кетди. Ҳайхотдай хона нафис матолар, заррин тўнлар, ажабтовур матоларга ўралган бўғчалар билан тўлиб-тошганди. Совға олмаган бирон амир, аркони давлат вакиллари ё сипоҳ-у фуқаро қолмади. Барча чексиз неъматлар, обрў бўлгувчи хилъатлар,

багалтоқ-камзул, тож ва зеру зеварлар, жома-ю либослар, салла-ю хирқалар билан сийланди.

Тўй поёнига етди, аммо таванхонада ҳали совға-саломлар мўл эди...

Икки ойдан кейин, фирдавсмонанд Самарқанддан чопар етиб, валиаҳд Муҳаммад Султоннинг муҳолифат кучлари яна бош кўтарган, устига устак, тўрт йилдан буён ҳар йилгиси уч юз минг динордан иборат хирожни тўламай келаётган Ҳурмуз вилоятини забт этишга бормоғи ҳақидаги фармони олийни етказди.

Шаҳзода ўзини вазият чирсиллаб турган жойларга юборилиши подшолик йўлидаги тажрибалардан бири эканини, валиаҳднинг чигал муаммоларда кўзи пишиши лозимлигини ва бу Соҳибқирон истаги-ю салтанат манфаатларидан келиб чиқаётганини чуқур фаҳмларди.

II

Сароймулкхоним келинчакка ўзи “она” лик қилаётганидан келин-куёвни йўқлаш, куёв мазар¹ юбориш ташвишини чекди. Холдона биби, Оққиз бегим ва Сарвинозни чақиртириб яхшилаб тайинлади:

– Келин-куёвларга ҳар куни нонуштага, тушликка кечки таомга қовурдоқ, қўй гўшtidан манти, юпка шўрва, палов тайёрлангизлар. Ҳамма баковулларга тайинлангизлар. Ейилса-ейилмаса, пармуда², вараки сомса, ширмон, қатлама, жиззали патирлар дастурхондан узилмасун, чак-чаклар безасун. Каклик, бедана гўшtlари ҳам жуда хуштаъмдур. Кабобдан, қизил пиёз, анор пўчоғи солиб қайнатилган тўқжигарранг тухумлардан қўйингизлар. Ва, албатта, қазикарта ёддан чиқмасун. То чилла охирлагунча ўн беш кунда бир марта кулчатоёй пиширтирингизлар... Шаҳзодам ҳамир овқатни хуш кўрурлар. Тушундингизми?

– Чучундик, чучундик... – жавоб қилди энага Холдона

¹ Куёв мазар (лаҳжа) – келин-куёвларни сийлашга юбориладиган хилма-хил таомлар (муалл).

² Пармуда – гўштли қўшалок сомса.

биби.

Сароймулкхоним билан Хонзода хоним мамнун-у масрур зиёратга келишар, гоҳида яхши таомларни ўзлари олиб киришар, лекин узоқ ўлтиришмас, келин-куёвлар билан суҳбатлари қовушавермасди. Муҳаммад Султон ҳам, Соғинч бика ҳам ерга тикилиб изо тортишганча сўзга оғиз очишмасди. Валиаҳд шаҳзода ва қайлиғининг бир-бирларига жуда муносиб эканларини кўриб қувонишаркан, Соҳибқирон Амир Темур салтанатининг икки иззатли маликаси, “узукка кўз солгандай” ибораси мана шу жигаргўшалари учунгина яратилганига имон келтиришарди.

Тўйнинг йигирма биринчи куни Амир Темур сафар тараддудини кўра бошлади. Тиниб-тинчимас бу одам энди катта муҳорабадан ҳали пойтахтга қайтиб улгурмай, яна бошқа сафар ҳақида ўйламоқдалар... Самарқандда ҳам кўп турмай отланмоқ пайидалар. Шаҳарга сиғмайдилар, улуг зотга ҳаво етишмайди чоғи. Унга кенгликлар, завқларга кўмилган майдонлар, бепоён уфқлар керак... Буни, ҳамма билмаса ҳам, Сароймулкхоним яхши билади.

– Бошлари, илоҳи, тошдан бўлсун! – деб қўйди Соҳибқироннинг ногирон оёғини уқалаб ўлтирган, ташвишларга чўмган катта малика...

Маликалар Туман оқа, Чўлпон Мулк оқа ва жориялар Соҳибқирон билан бирга тонгда Самарқандга жўнаб кетдилар. Ҳумоюн уғруқ Ҳамадонга бир қўниб ўтади. Сўнг йўл Рей орқали Машҳадга, ундан Ҳирот, Балх, Термизга тушади.

Тўйдан уч кундан кейин Сароймулкхоним билан Султон Бахт бегим қўлларида совға-саломли тугунларни кўтарганларича саройга, Хоразм маликасининг бўлмасига ташриф буюрдилар.

– Ассалому алайкум! – деди нақшиннигор эшикдан қирар экан Сароймулкхоним.

– Ва алайкум ассалом! – таъзим билан кутиб олди Хонзода хоним.

– Энди келин муборак бўлсин, маликам! Тўй ҳам бир чиройли ўтдики!..

– Ўзларига қутлуғ бўлсун, хонимойим ҳазрати олияла-

ри!

Таомлардан сўнг, маликалар гулобдан ҳўплаб-ҳўплаб ўлтирдилар.

– Атиргул шарбати, танга шифо... – деб қўйди

Сароймулкхоним даромад қилиб, кейин маликаларга юзланди: – Шаҳзодам энди бахтини топдилар, Оллоҳга шукр, келинимиз жуда ҳам барно, жуда ҳам фаросатли...

– Қуллук хонимойим, қуллук!

– Мен ҳам, эҳ, йигит эмасмен-да! Шу қизни олардим, деб юборибмен! – сўзни ҳазилга бурди ўттиз тўрт ёшга кирган, аёллик камолига етишган қийик кўзли шаддод Султон Бахт бегим.

Кулишдилар.

– Қуллук, қайнсингилжон! Мабодо, сизга тегмаса-чи?

– Чавандозликда барчани енгиб чикардим! Найза-бозликда ҳам! Барча шартларини адо этардим...

– Бир гап айтайми? – Сароймулкхоним икки маликани ўзига қаратди. – Оллоҳни ишига тан бермай илож қанча? Қарангиз: қайин она билан келин бир-бирларига шундоғ ўхшайдиларки, ҳайратдан ёқа тутамең! Келин қайнанага тортади, деганлар-ку! Кўрк-у жамолда ҳам, ақл-у идрокда ҳам улар бекусурдурлар! Исмлари ҳам бир-бирига уйқашда: Севин бика, Соғинч бика!.. Ё раббий! Ўша ҳикматлар китоби Лавҳ ул-Маҳфуздаёқ¹ сизнинг қайнана-ю, Соғинч биканинг келин бўлиши ёзиб қўйилган эканму дейман!

Катта малика самимий сўзлаётганини Хонзода хоним сезиб турарди.

– Йўқ, хонимойим ҳазрати олиялари, кошки мен ўхшасам!.. Унинг ўзгача фазилати бор. У сипоҳ, савашларда қатнашғон... Яна қаерда денг, нақ шаҳзодам лашкарида! Ўзини билдирмағон. Шаддод қиз! – Хонзода хоним кулди. – Мен билдириб қўярдим... Унга тенг келолмасмен!..

– Нималар қилган экан келинимиз? Балки куёвни синаш учун боргандир? – самимий кулади Султон Бахт бегим. – Эшитиб тўлиқиб кетмакдамен...

¹ Лавҳ ул-Маҳфуз (арабча) – Оллоҳ башариятнинг тақдирларини ёзиб қўйган улкан китоб.

Султон Бахт бегим мутлако беҳабар эканидан оғзи очилиб қолди. Кейинги икки йил ичида унинг шавҳари Амир Сулаймоншоҳга Эрондаги кичкинагина Абарқуҳ деган шаҳар ҳокимлиги топширилганди, малика қарийб ўша ердан ташқарига чиқмади.

– Айтгандай, келинимиз сизга ҳам менгзайди, бегим! Чавандоз, найзабоз, қўркмас, ботир!.. – Султон Бахт бегимга юзланди катта малика. – Суриштириб билиб олдим, отаси Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари мухтарама волидангизнинг Соҳибқирон ортидан от миниб юрғонлари, Хоразмдан қайтишда Жайхунга қўркмай от солғонлари, сизнинг шижоатингиз, шаддодлигингиз ҳақида ҳам кўп ҳикоялар сўйлағон эканлар...

– Волидамиз Ўлжой Туркон оқа ҳақида-я? Биров эслар эканму? – ҳайратда сўради бегим. У шу палла, сен қачонлардир нимадир қилишинг мумкин, унутилиб кетди, деб ҳисоблайсан ҳам, лекин у кимлардир учун ибратга ярашини, инсоннинг ҳеч бир қадами ҳеч қачон унутилмаслигини англаб етди. – Оҳ, онаизоримни элас-элас эслаймен, холос... Чодирнинг бир бурчагида ҳамиша падари бузрукворимнинг ва онаизоримнинг совуту дубулғалари, қиличлари ёнма-ён турарди... Кейин ўзимники ҳам қўшилган...

Сароймулкхоним маликаларга Соғинч бика ҳақидаги воқеаларни батафсил айтиб берди.

– Келинимиз Соғинч биканинг яна бир фазилати ортик: у шахзодамни қаттиқ севган, ана шу муҳаббат уни шундай шижоатлар кўрсатишга руҳлантирғон... – деди ҳаяжонда Хонзода хоним, кейин ўйланганча қўшиб қўйди: – У ўз муҳаббати учун кураша олғон киз! Мен... ундай шижоатга қобил эмасдурмен! Қўйингиз... Менга ўхшамасун... Сира ўхшамасун!..

Хоразм маликаси бош эгди. Орага жимлик чўкди, ҳамма ўз хаёли билан банд... Айниқса, Султон Бахт бегим ортик мутаассир бўлди. “Келинчак шахзодани севиб қолиб, муҳаббат деб нақ жондан кечишгача борибди... Сен-чи, Бахт? – сўради ўзидан ўзи алам гирдобида. – Худо шохид, ичингда Амир Шохмалик жанобларини севардинг. Ҳа,

севардинг, аммо севгинг учун курашдингму? Нега сен ҳам йигитдай кийиниб Амир Шоҳмалик қўшинида қатнашмадинг? Ўз тақдирингга бировникига қарагондай қарадинг? Жонингга ачинмадинг? Агар курашғонингга, анови ер ютгур малъун телбанинг кўлида эзилган гулдек хор бўлмасдинг-ку?.. Энди Султон Бадбахт бегимга айланиб ўлтирибсен!..”

– Амир Соҳибқироннинг бунчалар мамнун-у масрур юрғонларини кўпдан эслай олмаймен. Айникса, шахзода Муҳаммад Султоннинг тўйдан кўнгиллари бирам кўтарилиб кетдики, таъриф ожиздур! Биласиз-ку, тўй деса, валинеъмат жонини ҳам беришга тайёрлар! – жимликни бузди Сароймулкхоним. – Йўлга чиқишларидан бир кун олдин тагин Хитой юриши ҳақида сўйлаб колдилар-да... Тингчилар у ерларда мусулмонларнинг аҳволи оғир деб хабар етказишибди. Кофирлар юз минг мусулмоннинг бошини олғон эрмиш. Дарё-дарё қонлар оқибди...

– Рост. – деди Хонзода хоним. – Мусулмонларнинг азият чекканларини эшитсалар, камоли ғайрати-ю номус кучидан зинҳор чидаб туrolмайдурлар. Тагин уруш қанот ёзади...

– Валинеъмат Соҳибқирон қарор этсалар, ортга қайтмайдурлар! – қўшиб қўйди қийиқ кўзлари чакнаб Султон Бахт бегим. У урушлар тарафдори эди. – Жаҳонни фақат урушлар обод этиши мумкин, бу кундай равшан-ку. Салтанатга юрт қўшилади, хазина тўлади...

– Қўйингиз, бегим! Урушни оти ўчсун! – гўё урушларнинг бўлиш-бўлмаслиги Султон Бахт бегимга боғлиқдек зорланди Хонзода хоним.

– Кўп марта ул зотга, ҳазрат, шундай кадам ташламок балки ноўриндур, деб худони зорини қилдум... – оғринсиниб деди катта малика. – Жета ёқлар ҳам тинчиди, Эрон тарафларга уч йиллик юриш бўлди, буниси беш йилга чўзилди, Олтин Ўрданинг қадди букилди, деб гапирдилар Соҳибқирон. Сарой-Берка билан Ҳожитархонга шунинг учун ўт кўйдурдум Тижорат йўллари беҳавотир бўлди. Бас, энди Чин мамлакатига борурмен... Ҳа, ҳа, шундоқ дедилар! Ҳатто

тавочиларга тайинладиларки, уруш жабдуғини ҳозир-ласунлар, музофотларда қўшин йиғишга киришсунлар, лашкарга уч йиллик улуфа тайёрлансун, деб. Пойтахти фирдавсмонандга қайтгач, шу хусусда курултой чакиртирмак ниятлари ҳам йўқ эмас...

– Келинимизни чорлайлук, пошшахонни бир кўрайлук, келинбу! – таклиф этди Султон Бахт бегим Хонзода хонимга, мавзуни ўзгартиришга тиришиб. – Олдимизда бироз ўлтурсун! Чилласи чиқмаган келинчакдан ҳам гўзалрок аёл йўқдир оламда!

Хонзода хоним уч бор қарсак чалди. Қарсак тугар-тугамас, худди шуни кутиб тургандай сарой ҳовлисидан кандайдир шовкин эшитилди. Шошиб кирган Окқиз бегим узр сўраб, Хонзода хонимга сўз айтишга шошилди:

– Мухтарама маликам! Мироншоҳ Мирзо жаноблари Боғи Эрам базмидан сармаст қайтибдурлар... Атрофларида вазири аъзам Муҳаммад Жалд, надимлар¹ ва мулозимлар барчаси сархуш: “Боппладингиз!”, “Тўртинчиси ҳам йиқилди!”, деб кичқирадурлар, сурон соладурлар. Шаҳардаги уч минорани буздурғон эрдилар, энди тўртинчисига ҳам навбат етибди. Ўшанинг базми жамшиди экан. Хазинани оч, деб буюрадурлар. Кеча ҳам хазинадан кўп мол-у тухфалар олинмиш эрди...

Хонзода хоним эшитиб беҳуд бўлаёзди. “Амир Соҳибқирон Султониядан жўнаб кетдилар-да... Энди ҳайкадурғон одам йўқ... – хаёлидан кечди унинг. – Э, худо! Амирзодага ўзинг инсоф бер! Кирдикорларини шунча сир тутдум, чеккан озорларимни кимсага билдурмадум... Энди хонимойим олдида, қайнсинглим малика Султон Бахт бегим олдида шарманда-ю шармисор айламасанг, бас...”

Хоразм маликасининг “чеккан озорларимни билдурмадум...” сўзларида жон бор эди. Чиндан ҳам, у кўп нарсани ичига ютар, тоқат айлар, бирон бир гапнинг хидини Султониядан нари чиқармасликка тиришарди. Фақатгина Сароймулкхоним бундан мустасно. Лекин юрагини тўлдирган зардоблари агар бир уммон бўлса, тубидаги тўлкинларни

¹ Надим (арабча) – улфат, яқин, сирдош дўст; ҳамсухбат.

эмас, факат юзадаги мавжларнигина мактубида акс этдириб, маҳди улёга жўнатар, шахзода Муҳаммад Султонга номани мутлако бошқа одам бўлиб ёзарди.

Мироншоҳ Мирзо, унинг шавҳари, гуноҳлари – маликанинг ҳам гуноҳлари. Шу сабабдан, барини мумкин қадар яширишга уринади. Аммо энди... ташқарида бундай ҳол юз берди... уни қандай яширади? Ҳамма нарса Оллоҳнинг иродасига боғлиқлигини Хонзода хоним билади ва тан олади. Бари худодан. Бу бандасидан сўралмайдиган ҳолатларки, улар инсон имкони даражасидан четда туради.

Амирзода Мироншоҳ Мирзо бутун лашкарини йиғиб, тез-тез шикорга чиқишни ҳуш кўрарди. Ушбу воқеалардан уч ой аввал Табриз билан Хой шаҳарлари орасида, Нахчирбон мозори ёнидаги кенг майдонда шикор солишни буюрди. Тўхтамишхон муҳорабасига бораётиб, бу ерни кўз остига олиб қўйганди.

У кенглик, ов завқи, қўлга тушажак ўлжалар шавқида оқ тулпорини ҳар ёнга чоптирар, лашкарбоши-ю сипоҳийлари, надим-у мулозимларига қичкириб, нималарнидир тушунтирмоқчи бўлар, сўзлари отлар дупур-дупурида эшитилмай қолиб кетарди. Аста-аста шикор ҳалқаси кенгайиб маҳобатли тус ола бошлади.

Шу палла Мироншоҳ Мирзо рўбарўсидан сакраганча, бир нозик-ниҳол оҳу отилиб чиқди! Амирзоданинг кўзлари чакнади:

– Ана энди келдик мақсудга!.. Отилмусу-у-ун! Тирик ушлайме-е-ен!.. – жон ҳалпида кичкирди у.

“Отилмасу-у-ун!”, “Тирик ушлайдила-а-ар!” деган хитоблар атрофга таралди.

Оҳу кулоқларини дикрайтириб: “Кўриб қўйинглар, қандай гўзал ва чиройликман!” дегандай, бир лаҳза рўбарўсидаги оқ отли чавандозга хайрату ҳадикка тўла маъсум кўзларини тикиб турди. Амирзода умрида бундай кўркам жониворни учратмаганди. Оҳу чиндан ҳам ўз исмига мос, моҳир ҳайкалтарош ясаган қўғирчоқдай нафис ва хушсурат эди! “Оҳуларни ушлашни, силаб-сийпалашни яхши кўрамен!..” – деди завқи ортиб.

У узун сочли “оҳу” лар тутмоқни ёктиради. Оҳ, оҳ, узун сочли, қайрилма қош оҳулар!.. Кейинги пайтларда, Мироншоҳ Мирзо ўзининг хотинлари ва канизаклари билан кифояланмай, бировнинг кўзга якин қизи, келини, канизаги борми – ёкиб қолса бас, андишасиз тўшакка тортадиган одат чиқарганди.

Шу палла, Эрон шоҳи Баҳром ва Дилором ўртасидаги ишқий можаролар ёдига тушди. Баҳром Гўр ҳам оҳуларни овлашни ёктирарди. Бир куни Дилоромни, яъни “оҳу” ни оҳу овига олиб боради. Мироншоҳ Мирзо назарида, шоҳнинг бундоқ тутуми хатолиги аён. Мерганлар мергани Баҳром Дилоромнинг кўзи олдида бир ўк билан оҳунинг икки оёғини “тикиб” қўяди... Кейин...

Бирдан хаёли бўлинди: атрофни куршаган одамлардан ҳадиксираган жонивор, шарт орқасига қайтди-ю ура қочди! Эс-хушини ўнглаган амирзода унинг изидан от қўйди! Оҳунинг нозик оёқлари шу қадар чопқир эдики, учкур қанот оқ тулпор ҳам қувиб етолмасди. Оҳу ариқлардан, уватлардан қуюндай учиб ўтар, буталар ортида йўқолар, бироздан кейин хув нарида, кенг сайхонликда чопиб кетаётгани кўзга ташланарди. Амирзода бадтар жаҳли чиқиб қасдланар, тинимсиз отига қамчи солар, “... отмаймен... тутаман... тирик тутмай қўймаймен!..”, дерди ўзига-ўзи ҳаллослаганча. Тулпор учқурлигини қилди: толиққан оҳуга етай деб қолди. Оҳу буни сезиб, навбатдаги ариқдан сакраб ўтгач, шартта ўнг томонга қайрилди ва чакалакзор ичида ғойиб бўлди! От ҳам шундай қилди, аммо бурилама деб чўчанг-лаб кетди, беҳосдан Мироншоҳ Мирзони эгардан улоқтириб юборди!

Гурс этиб тушган амирзоданинг боши айланиб, кўз олди қоронғилашди... Ахий Жаббор баҳодирлар етиб келишганда, ёнбоши билан қаттиқ йиқилган шахзода беҳуд-у беҳуш ҳеч нарсани билмай ётарди. Шикор бекор бўлганидан беклар ва мулозимларнинг қовоқлари тушиб кетди, улар катта базм-у зиёфатга йиғилиб, эндигина дастурхон атрофига ўлтиришга шайланган, лекин муродига ета олмай бир лукмасиз қайтган одамлар ҳолига тушди.

Мироншоҳ Мирзо ҳозик табибларнинг турли муолажаларига қарамасдан, уч кеча-ю уч кундуз ўзини танимай ётди. Ҳарам маликалари, амирзоданинг хотинлари – Хонзода хоним, Давлат Келди бикалар шавҳарлари қошида парвона эдилар. Суюрғатмишхоннинг кизи, бетга чопар Ўрин Султон хоника секингина: “Бира тўла ўлиб қола қолмаптида, кутулардик!...” – деди беҳуш ётган амирзодага қараб. Унинг сўзларини ёнидаги маликалар ҳам эшитди. Аммо ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Бир ойлар ўтар-ўтмас, амирзода сажиясида¹ дағалликлар, нохушликлар кўзга ташлана бошлади. Муолажада хатога йўл қўйилгани сабабли, дейишди кейин, димоғида халали, яъни савдойилик, васвос белгилари пайдо бўлган эмиш, миясида чалғиш аломатлари бормиш.

Табиатан мард, жасур, қўркмас амирзода, чиндан ҳам, кекчи, гумонпараст, шубҳаларга бериладиган одат чиқарди кейинги пайтларда. Унинг алами – салтанат валиаҳди этиб аталмаганида! Назарида, валиаҳдлик Умаршайх Мирзо вафотидан кейин уники эди, Шоҳрух Мирзо – ёш, ахир подшонинг ўғиллари кўз олдида валиаҳдлик набирага топширилиб турибди-да. Бундай адолатсизликка чидаш мумкинми?

Соҳибқиронга, нега шундай қилдингиз, деб айтолмайди, дарди ичида... Ҳумоюн ўрду ўчини ёнидагилардан олади. Ўз ҳарамига ҳам тирноқ орасидан кир ахтариб қарайди. Гоҳ бир хотинидан қутилиб, янгисига уйланар ёки бошқасини аллақандай хиёнатларда айблаб, бухтонлар қилар, дилозорликларга йўл очар, шов-шувлар чиқарарди. Ўрин Султон хоника ана шундай тухматга учраб, худо бир сақлаб омон қолди. Бир куни беихтиёр адашиб, ҳарам томонга бурилган мулозимнинг ортидан бориб бошига қилич солди. Бир маликани хиёнатчи деб гумонсираб, отнинг думига боғлатиб сахрога ҳайдатди. Тўртта машшоқ надимлари билан салтанат ишларини ўлда-жўлда қўйиб узлуксиз зиёфатлар ўтказар, ўйин-қулгиларга берилар, кўнгил очар окшомлар, айш-ишратлар, хурмача қилиқлар давом этарди...

¹ Сажия (арабча) – туғма сифат, хусусият; ҳулқ, табиат.

Хонзода хоним шуларни ўйлар экан, сабр-тоқати тугаб борар, оқибатда одамликдан чиқай деб қолган амирзода билан бир кунмас-бир кун юзма-юз келиш муқаррар эканини чуқур англади.

Чамаси, амирзода моҳир машшоқларни ишга солди, шекилли, ҳовлидаги суронга энди най ва уд¹ садолари ҳам қўшилди.

– Чиқайлик-чи, амирзода нега тўполон қиладилар, билайлик... – деди Сароймулкхоним. – Зора инсоф ўўлини тутса...

– Авваллари ҳам эшитгандим, хонимойим ҳазрати олиялари... – сўз қўшди Султон Бахт бегим қийиқ кўзларида газаб учкунлари чакнаб. – Андишанинг ҳам чегараси бор... Интизомга солурмиз...

Хонзода хоним шартта ўрнидан турди:

– Йўқ, йўқ, хонимойим ҳазрати олиялари! Қайнсингил-жон, ҳозир рўбарў кела кўрмангиз! Йўқ, йўқ!..

– Ношукр эрка-талтанг укажонимнинг таъзирини бериб қўямен! Қўлимдан келади! – эркакшода феъли жунбушга келди Султон Бахт бегимнинг. – Ўзиям... пайтини топа олмай юрувдим...

Амирзоданинг ушбу беадабликлари, айниқса, хонимойимнинг, эгачисининг шу ерда эканларини била туриб андишасизликка боргани шаддод опанинг қаттиқ иззатнафсига тегди. “Икки номдор малика олдида Соҳибқироннинг пушти камаридан туғилгон укам масҳара-ю кулги бўлиб ўлтирса, қандай чидаймен? – ўйлади ичида. – Бу гапларнинг бир учи ўзимга ҳам тегиб турибди. Амир Соҳибқирон фарзанди сифатида валинеъмат Соҳибқирон шаънига гард тушмаслигига тиришамен ҳамиша! Амирзодалар дашномларимни эшитишса ҳам чидайдилар, оғир олмайдилар, тўғрисўз, шартаки, шаддодлигимдан ҳайиқадилар. Ҳайикмай кўрсинлар-чи!..”

– Тўпалон тўхтамайди, шекилли... – ташқарида тинмаётган шовқинга қулоқ соларкан, безовталанди Сароймулкхоним.

¹ Уд (арабча; дарахт, поя, новда) – торли, чертма мусика асбоби.

– Султониядаги тўртта миноранинг учтасини, тагига хазина кўмилган деб йиқитгандилар... – сўз кўшди Оккиз бегим. – Тўртинчисини ҳам ўзлари тепасида туриб кулатибдилар-да бугун...

Хонзода хоним ҳўмрайганча Оккизга: “Сендан биров сўрайдурму? Нега алжирайсен?” дегандай оғринсиниб қаради. У Сароймулкхоним, айникса, қайнсинглиси Султон Бахт бегим олдида шавҳари ҳақида нохуш гаплар бўлишини истамасди. Канизак тилини тишлаб қолди.

Гапириладиган нарсa маликада ҳам бисёр эди-ку, аслида... Амирзода тутумларининг ўзгариб бораётгани, хулқи бузилиб, бекарорлик авжга чиқаётганидан сўзласинму? Ёки бузғунчилик ишларини айтсинму?.. “Ном чиқарай деб ҳамма қурилишларни, мадрасаларниям, масжидларниям, богларниям, саройларниям валинеъмат Соҳибқирон ўз ҳақларига олдилар, бизга ҳеч нарсa кўймадилар. Мен қандай ном чиқарамен? Энг яхшиси, элхонийлар¹ тиклағон ҳашаматли данғиллама биноларни буздирамен, уларнинг тагида хазина яшринғони аниқ... Ҳам салтанатни бойитамен, ҳам номим чиқади. Ахир фалон бинони фалончи қурғонди, амирзода Мироншоҳ Мирзо вайрон қилди дейдилар-ку!” – деган нохуш сўзларидан десинму? Султонияда ҳам, Табризда ҳам бузиб ташланган бинолар анчагина...

– Йўк, йўк! Чикмангизлар! Ҳозир хоналарига кирадилар. Тинчиб қоладилар. Одатлари шунақа... – узр сўрагандай деди Хоразм маликаси.

У феъл-атворли, шаддод Султон Бахт бегимдан чўчирди. Фарзандлар ичида энг каттаси бўлганидан, Амир Темур ва салтанат шаънини сақлашга ўзини барчадан ортиқ масъул сезадиган бегимдан ҳар нарсани кутиш мумкин, жаҳли чикса, иниси амирзода билан сен-менга бориб ўлтирмай, улуғ Соҳибқирон отамизнинг обрўйини тўкяпсен-ку, дея ҳамманинг олдида тарсаки ҳам тортиб юбораверади... Бу машмашалар Соҳибқирон қулоғига етса нима бўлади?

¹ Элхонийлар (1256-1353) – XIII-XIV асрларда Эрондаги мўғул хонлари сулоласи.

Сабри чидамаган Султон Бахт бегим маст-аласт одам билан гаплашиш мумкин эмаслигини билса-да, ўтиролмади, номусдан Хонзода хонимнинг ҳай-ҳайига қарамай, шартта ташқарига отилди!

Хонимлар жон ҳовучлаганча қараб қолдилар.

Хайриятки, ҳовлида шовкинлар тинчиган, сармаст амирзода гапни тўхтаган жойидан давом этдиргани надимлари билан аллақачон шоҳона дастурхон ёзилган меҳмонхонага кириб кетган экан. Сал ўтмай даврага файз бағишлаб, найнинг сеҳрли навоси тарала бошлади.

Бироқ маликалар суҳбатидан файз кўтарилган эди.

– Ҳазрат Соҳибқиронни Самарқандда кутиб олмагимиз лозим, бегойим! – деди Сароймулкхоним Султон Бахт бегимга, суҳбат мавзусини тезроқ ўзгартириш ниятида. Кейин Хонзода хонимга ўгирилди: – Маликам! Дарҳол йўлга тушмоғимиз даркор. Кеч қолмайлик тагин.

Маликалар кўзғолар эканлар, Хонзода хоним нохуш воқеа юз берганидан хижолат: “Хафа бўлмангизлар!.. Хафа бўлмангизлар!..” – дея нукул узр сўрарди.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

I

Милодий 1398-йил баҳори фавқулодда илиқ келди. Ҳамал кириб улгурмай, Турон водийлари яшиллана бошлади. Жануб томонлардан қайтишган турфа кушлар осмонни тўлдириб учади. Усти бошдан оёқ тим қора, кўкраги оппок, томоғида малларанг холи бор, тўшига тўқ ранг белбоғ “боғлаб” олган олифта калдирғочлар ин кўйиш учун ўзларига жой излашади, масжидлар томлари тагига, мадрасалар пештоқларига, айвонлар бурчакларига учиб кириб-чиқиб юришади, валфажри ўқишади. Сойлар тўлиб оқади, ундан тепароқларда кир-адирларда эса ўзларини дунё томошасига солай деб, ер бағридан шошилиб отилиб чиқишган лолакизғалдоқ ва чучмўмалар бозори кизийди...

Валиаҳд шахзода Муҳаммад Султон Мўғулистон сарҳа-

дига бориб, забтга машғул бўлсун ва Ашпарада қалъа солсун, зироат, экин-тикинни йўлга қўйсун, деган ҳукм овоза қилинди.

Бир йил олдин кузда Соҳибқирон Шайх Аҳмад Яссавий мозори зиёратига отланганида шахзода Муҳаммад Султонни, унга қўшиб Халил Султон ва бошқа амирзодаларни ҳам ўзи билан бирга Яссига олиб кетди. Ортда йўлни аркони давлат кишилари – вазирлар, амирлар, садрлар¹, баҳодирлар, тавочи, қўрчи, баковул, ахтачи², қушчи, мунший ва муҳрдорлар тўлдирган, хос лашкар уларни кузатиб келарди.

Шайхнинг кичик мақбараси олдида Амир Темур аллақандай таважжухда тиз чўкиб ерни ўпди:

– Пирим!.. – деди ички бир туғёнини аранг босиб. Бошини кўтарар экан, қўллари билан чангаллаб олган хасхашак аралаш тупрокни юзларига суртиб тавоф қилди.

Ҳамма жим кузатарди.

– Азиз зот, қуддиса сирруху, Муҳаммад Ҳанифа ўғлонларидандурлар, Туркистоннинг шайхул-машойихи, пири бузруквор, алайҳи ва ала олиҳи вассалом. – тиловатдан кейин сўзга оғиз очди Соҳибқирон. – Туркистон ота, деб улуғлайдурбиз, шахзодам. Ҳамиша руҳий мададларини сезамен... Олти йил аввал Тўхтамишхон муҳорабасига бораётиб, дилимга туккан эрдимки, бунда бир мақбара бунёд этғойбиз, вале чархи фалакнинг ташвишлари то ҳануз бизга имкон бермай, қўлимизни ушлади. Тушимга ҳам кирибдурлар, пирим, олийҳиммат зот, ҳеч нарса демасдан, елкамга урибуриб қўйибдилар. Чўчиб уйғонибмен... Халлоқи безаволга салламно!.. Бас, мозорга вақф тайин этсунлар, устига иморати олий солсунлар. Хожанинг қабрини оқ тош била яса-сунлар. Бамисли гумбази даввор бир улуғ тоқ боғласунларким, кўк била сўзлашсун!.. Деворларига рангин кошинлар қопласунлар, чиройли безасунлар!..

Тавочи билан девон муншийси дафтарларига нималарнидир ёзишарди.

¹ Садр (арабча; юқори ўрин, олий мансаб; ибтидо; биринчи мисра) – вақф ва дин ишлари билан шугулланувчи амалдор.

² Ахта (мўғулча) – жинсий безлари, мояги олиб ташланган, бичилган. Ахтачи – хайвонларни ахталовчи мутахассис.

Шахзода улуғ бобосининг ҳар бир тутумини кузатар, Соҳибқирон бу ерга нима учун уни олиб келганини, пирни қандай азизлаганини, буларнинг бари сенга сабоқ бўлсин, валиаҳдсен, салтанат тахтига минсанг, мана шундай азиз-авлиёларни эъзозлашни сира унутмагил, деяётганини англарди.

– Ясси эрмас, бунинг номи Туркистондур! – деди бирдан Амир Темур теварак-атрофга боқар экан. – Туркистон!.. Туркларнинг сиғинадурғон, зиёратга келадурғон, уларнинг мағрур бошларини бириктирадурғон маскан... Миллат шаънини улуғлағонлар улуғланадурғон маскан... Улус бекларию авомунноснинг бир-бирларига оқибатлари йўқолғонда айнаи шу ерда адашғон ақлларини пешлаюрлар. Дунёнинг танг-у тор ишларидан омади юришмағонда шу ерга келурлар, ўз йўлларини топулар. Оллоҳ берган ҳаётнинг қадриқимматини, асил маъносини англамағонлар, уни ардоқлашни унутғонлар бу ерга кадам ранжида қилурлар, хушларини ўнглаб олулар! Миллатни бўлиб юборишга бел боғлағон бетавфиклар худди шу ерда тавбага юз бурурлар. Эҳ, туркларнинг боши кўп ҳам бир жойга қовуша бермайдур! Афсус, унинг фожиаси ҳам шунда!.. Йўкса бугун олам туркники бўлурди! Бор кучим, шижоатим, саъй-ҳаракатимни шунга бахшида этдим. Мащриқда то Хитой сарҳадигача, мағрибда то Рум сарҳадигача, шимолда Московиягача ақлимнинг зўри, қиличимнинг кучи бирлан Турон салтанатига бирлаштирдим. Аммо ҳали тўла-тўқис ниятимга эриша олғоним йўк... Бу улуғ ниятдур, уни ўзлари ҳам дастур қилиб олғайлар, ҳамиша эъзоз этғайлар, шахзодам!

Муҳаммад Султон дарҳол туриб таъзим қилди:

– Бош устига, Амир Соҳибқирон!

Атрофда ҳеч ким йўқ эди. Соҳибқирон ҳамма ҳам билиши шарт бўлмаган, кўнглида асраб юрган улуғ орзусини Оллоҳнинг гувоҳлигида Туркистон ота олдида ёлғиз унгагина айтаётганини валиаҳд шахзода юракдан ҳис этар, беҳад ғурурланарди.

– Шахзодам! – деди Амир Темур қайтаётиб Сайрам шаҳрига кирганларида. – Шу ердан кунчиқишга қараб икки

кун юрсалар, Ашпара шахрига чиқурлар. Бу ер – Мўғулистон сарҳади. Ўзлари бир қалъа курғойлар, бунёдкорликни ўрганмак керак... Эр киши топғонини уйига сарф қилмаса, нимага сарф этадур? Уйимиз эса – Турон, Туркистон... Зироат майдонларини обод айлағайлар. Егулик захиралар тайёрламак лозим. Мирзо Алибекни Сайхун бўйларига жўнатдик, Амир Сулаймоншоҳни Тарозга юбордик. Уларга ҳам шундоқ уктирилди... Бари кейин аскададур. Худо хоҳласа, Чин мамлакатига қўшин тортғоймиз!

Амир Темур кунчиқишга узоқ тикилиб қолди...

Ясси сафаридан олти ой аввал эди, Хурмуз шахридан қайтиб, Боғи Нақши жаҳонда яшай бошлаган келин-куёвлар ўз мулозимлари ва канизаклари кузатувида Боғи Чинорга меҳмон бўлиб келганларида, соғиниб қолган Сароймулкхоним, қувонганидан ер-у кўкка сиғмай кетди. “Вой, айланай-а сизлардан!” дея, дам шахзоданинг, дам Соғинч биканинг манглайидан ўпар, ўтқизгани жой тополмасди. Турфа хил совға-саломлар ичида зар-у забаржад, дур-у жавоҳир, Чин ипагидан тикилган алвон либослар, мушк-у анбарлар, ноёб яшм тошлари, дуркун бўталоқнинг ўркачидек ёмби олтинлар бор эди. Соғинч бика хонимойим учун Кирмондан қимматбаҳо шолрўмол олдирди, меҳмонхонага ипак гилам туҳфа қилди.

– Чиройли гилам экан. Худо хоҳласа, Самарқанддаги жоме масжиди хонақоҳига, хоналар-у, айвонларга айнаи ўша Кирмон гиламларидан тўшатамен, деган орзум бор... Ҳм-м... Хурмуздан гапириб беринг-чи? – сўрар экан, Сароймулкхоним пинҳона Соғинч бикага қараб-қараб кўярди.

Соғинч бика кўрки барқ уриб, ҳуснига ҳусн кўшилиб, бемисл бахтдан боши осмонда экани кундай равшан эди. Катта малика боқаркан, маликанинг юзида биронта юклими, йўқмилигини билдирадиган доғни излар, аммо чехра доғсиз, ҳатто яна ҳам тиниқлашган, офтобжамолнинг бундан беқиёс кўрк-у малоҳати ортганди. – Ҳали у ёқларни кўриш менга насиб этмади... Амир Соҳибкирон ҳам бормағонлар...

Муҳаммад Султон, гапирингиз, дегандай қайлигига тикилди. Соғинч бика шахзодага, сиздан олдин гапирар-

менму, ўзингиз жавоб бера колсангиз ҳўб эди, хижолатга кўйдингиз, дегандай ўпкали бокди, яна бир имодан кейин уялибгина сўз бошлади.

– Султониядан Хурмузгача олтмиш кунлик йўл экан, хонимойим ҳазрати олиялари. Катта сув шундоқ кўз олдингизда ястаниб ётади. Бутун дунёни сув босганму, дейсиз. Жазирама иссиқ, ҳавоси намхуш, рутубатли, кани-заклар кир ювсалар, қуритолмай ҳалак бўладилар. У ерда катта дур бозори бор экан, бирам ажойиб! Бирам ажойиб! Айниқса, Ямандан келтирилган бебаҳо дурри аданлар бозорнинг кўрки экан. Ўзларига олиб келдим, хонимойим ҳазрати олиялари! Хонзода хоним онамизга ҳам бирини атадим... – ўрнидан туриб таъзим бажо айлади Соғинч бика ва икки қўллаб йирик тўрт шода дурни маҳди улёга узатди. – Кўп ўрнида қабул этғойлар...

– Ҳимматингиз учун куллуқ!.. Бўйнингиздаги дур ўшаларданму?.. – жилмайганча сўради Сароймулкхоним ёш маликанинг оқ томоғини беаб турган дурни меҳр билан томоша қилар экан.

– Ҳа-а... Жаҳон шаҳзодаси илтифот айладилар... – қўлини кўксига қўйганча, бош эгди Соғинч бика.

– Жуда кўҳна шаҳар экан... – гапни яна шаҳарга бурди Муҳаммад Султон. – Сосонийлар қурғон экан минг йиллар аввал. Ҳинддан, Мағрибдан кўп кемалар келаркан. Савдогарлар Хуросон-у Мозандаронга, Эронзамин-у Туронзаминга моллар элтишаркан. Лекин Хурмузнинг отлари зўр деб, таърифини эшитғондим, ростдан ҳам жуда учқур отларни кўрдим! Дунёга машҳур! Бошқа мамлакатлар бу отлардан кўп сотиб олишаркан... Валинеъмат Соҳибқиронга насли тоза отлардан мингтасини совғага шай этибдурмен! Тагин юзта хачир, юз минг кепаккий динор, дур-у марваридлар билан ҳошияланган хилъатлар ҳам жам қилибдурмен...

Сароймулкхоним тинглар экан, кейинги бир йил ичида шаҳзоданинг кучга тўлиб, ҳавас қилса арзийдиган келишган ўктам йигит бўлиб камолга етганини кўрди. Ҳа, севикли ёр дийдори, меҳри-муҳаббати йигит умрини яшнаган чаманзорга айлантиради.

– Амир Соҳибқироннинг нозик жойларини биласиз-да, от деса ўзларини нак томдан ташлайдурлар! – деди маҳди улё. – Бир қарашдаёқ отнинг яхши-ёмонини фарқлай олурлар...

Шахзоданинг юзига табассум ёйилди.

Суҳбат ўзани Ҳурмуз йўлида ғанимларнинг қандай бартараф этилганига бурилди. Мухолифат кучайиб кетибди, шахзода ўзи шохид бўлибди. Айниқса, Язд шаҳри мухолифати сулҳни тан олмай, қалъа дарвозасини ичидан беркитиб, ўз бошига бало орттирди. Қамал чоғи, уларда озуқа тугаб, одамлар ит-мушукни ҳам едилар... Охири мухолифат бошлиқлари шаҳар ичидан лаҳим қазиб чиқиб қочдилар. Черик уларнинг изидан бориб, барини тутди ва тигдан ўтказди.

“Шаҳар элида сира гуноҳ йўқ, – деди Амир Сайфиддин некўз. – Ул бегуноҳларнинг жонига-ю молига қасд қилмасунлар, шахзодам!”

“Рост, ҳамма айб саркаш мухолифат садрларида! – кўшилди Амир Шохмалик. – Гуноҳкорлар ўз жазосини олди-ку...”

Ҳориган аскарлар, кўзлари аланг-жалаңг, қачон дарвоза очиларкин, шаҳарни талаб ўлжаларни, чўриларни кўлга киритамиз, деб ғоратга шай турар, ҳар ким ўз кўнглида энг аввал кириб олиш ташвишини чекарди.

Кутилмаганда шахзода Муҳаммад Султон буюрди:

“Шаҳар дарвозасига беклар қўйилсун! Ҳеч ким киритилмасун! Шаҳар аҳлига зиён-заҳмат етказилмасун! Моли омон сўралмасун!..”

– Кам бўлмангиз, шахзодам! – мақтаб қўйди Сарой-мулкхоним эшитиб. – Худди Ҳазратимдек ҳаракат қилиб дурсиз. Шундоқ ҳам бўлмоғингиз керак! Валинеъмат Соҳибқирон бундан бешак қувонгайлар, иншшоолло! Чунки, фуқаро-ю мискиннинг ғамини емоқ ҳақиқий одил пошшо вазифасидур, дейдилар Ҳазратим... Яқинда хос мунший мавлоно Ҳайбатуллоҳга тузуклар дафтарига ёзишни буюриб, шундай сўзларни айтиб турғон эканлар: “Раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичик-

ларини фарзанд ўрнида кўрдим. Золимга қарши мазлум додига етдим... Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик кўргуздим. Ҳокимлар-у сипоҳдан қай бирининг халққа жабр-зулм еткизғонини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолат-у инсоф юзасидан чора кўрдим..." Ўзларига ҳам сабоқ-да...

Шаҳзода бош тебратиб мамнунлигини билдирди:

– Шубҳасиз, бизга сабоқдур. Худо хоҳласа, тузукларни ўзим китобат қилғоймен, хонимойим ҳазрати олиялари! Валинеъмат тобшурдилар...

– Буюрсин, илоҳи!

– Хонимойим ҳазрати олиялари! – мурожаат этди Соғинч бика. – Ҳазрат Соҳибқиронни сафардан қайтғонларида қандай кутиб олдингизлар?..

– Таомлардан тановул айлаб ўлтирингиз!

Сароймулкхоним шундай деди-ю бир лаҳза ўйланиб қолди.

– Ҳа, ўшанга ҳам ярим йил бўпти-я! Жуда ҳаяжонли ва хушнуд эди у дамлар!.. Ҳозиргидек кўз олдимда...

Соҳибқироннинг Олтин Ўрда муҳорабасидан қайтаётиб Балхда тўхталгани ҳақидаги хушxabарни катта малика Боғи Чинорда эшитди. Тўрт ойгина аввал Султонияда учрашганларига қарамай, узоқ юз кўришмаган кишидек юраги увишди, аъзои бадани жимирлашга тушди. Истикболдаги қутлуғ дийдорлашувдан кўнгли нурафшон бўлишига умидвор малика, Соҳибқиронни сарҳади йўқ муҳаббат билан севишини қаттиқ туйди! Бу муҳаббатнинг қандайлигини ўзи ҳам баҳолай олмайди. Худога муҳаббати, кейин Соҳибқиронга... Йўқ, йўқ, бу иккита эмас, аслида бир муҳаббатдир, шунинг учун унинг поёни йўқ!..

Боги Чинор Соҳибқироннинг Самарқанддалик вақтлари ҳамиша файзиёб, обод туюлар, зарҳал темир дарвозадан оқсоқланганини ҳам билинтирмас даражада, оҳиста кириб келганда, боғ тўларди-қоларди. Сафарга отланди дегунча, худди эгасиз уйдек хувуллаб, юракни сиқарди. Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам сабри чидamay, гоҳ ўғил-набираларни кўриш, гоҳ тўй-тўйчик, мушкулкушодлар сабаб,

Хуросонми ё Табризгами, Тошкандми ё Кешгами, йўл олади. Барига ана бу чинор тирик гувоҳ. “Ота-бола” чинорларнинг бири қуриган эди, Соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, ирим қилиб бошқа чинор эктирмади, “ота-чинор” ёлғизланиб қолди. Ажабо, Амир Темур ташриф буюрса, худди билгандек ҳамиша шовуллай бошлайди.

Катта малика дарҳол Шохрух Мирзо билан Султон Бахт бегимни ёнига чорлатди:

– Бошимизга ҳумо қуши қўнди! Ҳумоюн даргоҳдан чопар етди! Соҳибқирони комкор беш йиллик урушдан пойтахти фирдавсмонандга қайтмоқда эканлар! Иншооллоҳ, Хузорда кутиб олғаймиз!

Икки ўғилнинг отаси бўлиб қолган ўн тўққиз ёшли Шохрух Мирзонинг ҳамиша солиқдай қалин қовоқлари кўтарилиб, кўзларида қувонч нурлари порлади. У бу кунларга интиқ: Соҳибқирон қайтганидан кейин, Ҳумоюн ўрдудан унга Хуросонни ҳокимият нишони билан топширилиши ҳақидаги олий фармон кутиларди.

– Оллоҳга шукр! Оллоҳга беадад шукр! – деб қўйди Султон Бахт бегим. – Валинеъмат бузрукворимни бирам соғиндимки... Тикилиб тўйиб-тўйиб олсам дейман, аммо бунга имкон қани?... Султонияда шахзодам тўйларида кўрғон эсам-да, жуда узоқдай туюлиб кетди-да...

Барча маликаларга мамлакат султони истикболига чиқилиши маълум қилинди. Маликалар Туман оқа, Улус оқа, канизак-жориялар Рухпарвар оқа, Дурсултон оқа, Жаҳонбахт оқа ва бошқалар хурсандликдан қий-чув кўтариб юборишди.

Каловланиб қолишган заифаларнинг юзларига қон тепди, нафис вужудларни ҳаяжонлар чулғаб олди. Хаёлларида алланималардир ёқимли жонланди. Ҳарам гуллари худди илк марта учрашаётганларидай, кўрк-у ҳусн, назокат имтиҳонида ўзларини қандай тутиш, қандай кийинишни ўйлаб тараддудландилар. Ҳар бир гул ўзича бир олам эди, олам офтобидан баҳраманд бўлмак умидини дилининг туб-тубида сақларди.

Ўшанда Соҳибқиронни Хузорда кутиб олишган малика-

лар катта карвонга қўшилиб Кешга йўналдилар. Иўлда Хўжа Илғор, Дархон қишлоқларини оралаб ўтдилар. Қачонлардир худди шу Дархон кўчасидан бораётиб, каттик очиккан Темурбек бир ҳовлида совитишга қўйилган қозондаги аталани шарт кўтариб ичган, оғзи куйиб, айвонда елпиниб ўтирган момодан, ҳаётда ҳеч қачон шошилмаслик лозим, мазмунида дашном эшитганди. “Дашном-ку дашном, — деганди кейин Соҳибқирон ўша воқеани эслаб Сарой-мулкхонимга. — Жуда кўп тўкин-чочин дастурхонлар атрофида ўлтирдим, едим-ичдим, аммо момонинг аталасичалик мазали таомни ҳали кўрғоним йўқ...”

— Кешга етиб келдилар. Тонгда энг аввал пирлари Шайх Шамсиддин Кулол соғонаси зиёратига бордилар Кейин оталари ва оналари, Жаҳонгир Мирзо билан Умаршайх Мирзо қабрларини тавоф қилдилар. Олис сафар шукронасига етим-есир, бева-бечораларга хайр-у садақалар улашишлар бошланиб кетди. Ўзим ёнларида юрдим. Самарқандда дарҳол фақир-у мискинларнинг аҳволларини сўратдилар. Бу — одатлари. Тафтишда оғир гуноҳкор бўлиб чиққан, халқнинг ҳаққини еган зулмдорларни жазога буюрдилар, хонумонини талон қилдурдилар, бошқаларининг оёқларига кунда солдириб, бўйинларига душоха ташлатдилар ва бари эл орасида шарманда-ю шармисор бўлди...

— Бахтимизга узоқ яшасунлар! — кўзлари ёнди Соғинч биканинг.

— Бир ишларидан, десангиз, бағоят қувондим. — Катта малика жилмайиб қўйди. — Буюрдиларким, фақат Самарқанддамас, балки салтанатнинг барча вилоятларида йўқсилу гадо борми, дарвешу мискин борми, барини бир жойга йиғсунлар, уларни йиллик озиқ-овқат билан таъмин этсунлар, тўну яктак, кафш-у этик, фўта¹-дастор, қишлик-ёзлик чопонлар билан сийласунлар!.. Ахир бечора мискинларнинг дуоси энг аввал ижобатга ўтади-да!

— Тасанно! Тасанно! — дейишарди шахзода ва келинчак.

— Гапнинг рости, Амир Соҳибқирон дарҳол Хитойга

¹ **Фўта** (форсча) — матодан қилинган, белга бир неча марта айлангириб ўраладиган узун белбоғ.

юриш бошлайдилар, деб кўркқан эрдим... – Сароймулк-хоним сўлиш олди. – Хайрият, қурилиш ишларига бирам киришиб кетдиларки, хайрон қоласен киши! Гўёки Хитой сафари эсдан чиқди-кетди! Оҳ, шундай бўлса эди-я! Бир куни Ҳазрат Соҳибқирон Кешга бораётиб, йўлда тоғнинг оғзидан шарқираб чиқаётган сувни кўрибдилар. Буюрди-ларким, бир боғ қилсунлар, ичида қаср солсунлар, сув богдан оксун... Меъмор-у муҳандислар ишга тушибдилар. Ҳазратнинг ўзлари-чи, чанг-у ғубор демай, ойлаб ўшандай боғлар бошида куймаланадурлар, қурилишлар атрофида кезадурлар, кўшк-у саройларга кириб, хитоб айлаб кенгашлар берадурлар, бу ундок бўлибди, буниси пухта эмас, дея мутасадди бекларни итобга оладурлар. Юртни обод этай деб жонлари ҳалакки, ҳеч чегараси йўқ... Кеча-ю кундуз иш тинмайдир! Кониғил ёнида Дилкушойи боғи, шаҳарнинг шимолида Боғи Шимол барпо этилди. Гўзал боғ!

Буни эшитган Муҳаммад Султон билан Соғинч бикалар кизиқишиб эртасигаёқ Боғи Шимолга йўл олдилар ва кўришиб хайратдан ёқа тутдилар! Хонимойимнинг айтганларича бор экан. Олиймақом қаср кўкка бўй чўзган, ҳар буржида Табриз мрамаридан устунлар қўйилган, томлар эса тилла ва ложувард нақшлар билан копланган, қаср олдидаги майдонга ойнадай мрамар тошлардан “гилам” тўшалган. Бирам тиникки, одамнинг юзи кўринади... Боғнинг келбати, шаҳзода назарида, улар Хурмузда яшаган бокқа ўхшаброк кетади, аммо салобатда ортиқ бўлса ортиқки, асло кам эмас...

Шаҳзода билан малика қош қорайганда, Боғи Нақши жаҳонга қайтишди. Уларни меҳмонга келишган Соғинч биканинг дугоналари Билқис бегим, Зубайдабону ва Робия бегимлар кутиб туришарди.

.. Шаҳзода Муҳаммад Султон Ашпара далаларида эктирган буғдойлари ўримга кирай деганда, Амир Темурнинг саодатманд ғазо ниятида Ҳиндистонга қўшин тортганлари тўғрисидаги фармонидан таажжубланди. Кейин сабабини билиб олди. Ўзини Султон Маҳмуд Ғазнавий салтанатининг эгаси деб ҳисоблаган иниси Пир Муҳаммад Жаҳонгир вило-

ятидаги нотинч вазият, бир пайтлар Тармаширинхон замонда Чигатой улусига қўшиб олинган Ҳинд мамлакатадаги мусулмонларнинг бутпараст кофирлар томонидан тазйикларга учраётгани Соҳибқиронни аввалги Хитойга юриш ҳақидаги қарорини ўзгартириб, кутилмаган сафарга чиқишга мажбур этган эмиш. Яна билгувчи Оллоҳнинг ўзидир.

II

Султония бойларидан бирининг жаннатмисол боғини ёктириб, сотиб олган Мироншоҳ Мирзо уни “Боғи Эрам” деб атаганди. Шаҳар жанубида жойлашган бу боғнинг сўлим ва файзиёблигидан кирганнинг баҳри дили очиларди. Табриздаги Гулшанбоғ сал чоғроклигини ҳисобга олмаса, Боғи Эрамнинг айни ўзгинаси. Улфатлар мажлисларини, кўпинча, Боғи Эрамда ўтказишни хуш кўрадилар.

Баҳорнинг гуркираган палласи... Яқингинада жанубдан қайтишган гала-гала кушлар ям-яшил боғни тўлдиришиб сайрашар, дарахтлардан дарахтларга, гуллардан гулларга ўтиб кўнишарди.

Амирзоданинг надим-улфатлари қаср айвонидаги башанг дастурхон ёзилган нақшин сўрини эгаллашган.

Тирсагини парқу ёстикқа ботирганча ёнбошлаб олган, кейинги пайтларда хийла тўлишиб қолган амирзоданинг ёнида девон ишларини тафтиш этмокка келган вазири аъзам Муҳаммад Жалд савт-у наволардан роҳатланиб, бош тебратиб ўлтирарди. Ораларида ўн ёш фарқ бор эса-да, бу нарса амирзода билан вазири аъзам муносабатларида сира сезилмасди. Улар тенгқурлардай кадрдон-у сирдош эдилар.

Амирзода вазири аъзамнинг калта сўлқиллок қўллари хийлагина узун эканини биларди, шу сабабдан унга ортиқча мулозамат қилишга тиришарди. Соҳибқироннинг катта ўғли Мироншоҳ Мирзонинг келажакда улкан салтанат тахтига келиши мумкин, деган умид эса вазири аъзамни хушомадлар қилишга рағбатлантирар, ҳар нарсага тайёр туришга ундарди.

Созандалар сардори сарикдан келган чиройли юзли, сий-

рак қошли, қирқ беш ёшлардаги Хожа Мароғий дуто-рини созлаш учун қулогини узоқ буради.

– Қулогини бурамасанг, қулоқ солмайдур... – деди жиддий Мироншоҳ Мирзо мутрибга боқар экан.

– Доно сўзларни айтдилар, амирзодам! – хушомад-гўйликни ўринлатаркан, у ёк-бу ёкқа қараб қўйди вазири аъзам Муҳаммад Жалд. – Бор-йўғи тўрт каломда бутун дунёнинг мазмунини мужассам айладилар-а!..

Даврада қўллаб-қувватловчи овозлар эшитилди. Хожа Мароғий кулди:

– Ҳа, ҳукмдорим, сас чиқармок учун яхшилаб қулогини бурамак лозим...

Мироншоҳ Мирзо узоқ йиллар аввал Султон Аҳмад жалойир саройида хизмат қилган, кейинги беш йил ичида Турон салтанати саройида донг таратган бастакор Хожа Мароғийга орзуманд бўлиб юарди.

– Овозасини кўп эшитдук... Самарқандда довруқлари баланд эрмиш.

– Ҳа, ҳа, амирзодам, биламан, – деди вазири аъзам.

– Фазилатларидан сўзлангиз! – буюрди Мироншоҳ Мирзо Хожа Мароғий дўстларидан бири хос ҳофиз Абдул-мўмин Гўяндага. – Билийлик-чи. Амир Соҳибқирон ҳам бежизга олиб кетмағон бўлсалар керак... Соҳибқирон билан Хизр Хожахон қизи, кичик малика Тўкал хоним момомиз тўйларида сеҳрли наволар ижро этиб, кўнгилларни роса сел қилибдур...

– Рост, бу унинг қўлидан келади. Дўстимни кўпдан бери биламан. Оллоҳга шукр, хийла фазилатлари бор... – сўз бошлади ҳофиз. – Зинҳор мактаяпти, деб ўйламасунлар. Борини айтишга ижозат берсунлар. Хожа даставвал Қуръони карим ҳифзи-ю кироат илмига моҳир тенги йўқ ҳофиз, қуръонни тўққиз кироат билан ўқийдур. “Ёсин” ни ўқиса, ҳатто фалакдаги булут ҳам тўхтаб қулоқ тутати, қиссахондур, билмаган ривояти йўқ, расулуллоҳ жаноблариданми, Хизрданми, Искандари Зулкарнайнданми, Исфандиёри Рўйинтанданми, Абомуслимданми – қиссалар айта оладур. Уни мусика илмида пешво ҳисоблайдурлар,

рисола битмишдур, мазкур рисолада уд, чанг, рубоб, ётуғон, кўбиз ва ҳоказо чолғу асбобларининг қирқ беш хилини таърифлабдур, қирқ беш хилини! Барини қойиллатиб чала оладур. Чорқирра феъллик: ўзи рубоб ясайдур, ўзи уни чаладур, ўзи куй тўқийдур, ўзи ижро қиладур! Куйлари тош кўнгилларни ҳам эритиб юборадур. Соҳибқирон ҳазратлари музаффариятига бағишлаб машхур “Фотиҳий зарб” куйини басталаган... Хонанда, ашуласидан диллар ёришадур, лоф эрмас, муғаннийлар ҳомийси Зухронинг биронта анжумани ул зотсиз ўтмайдур, муқаллиддур, шундай овозини ўхшатиб қўя оладики, эшитган одам ўзининг ўзи эканидан шубҳалана бошлайдур... Пазандадур, пиширган таомининг таъми еганнинг оғзида кетадур...

Мироншоҳ Мирзо ҳайратдан ёқасини ушлаб:

– Бус-бутун хазинанинг ўзи экан-ку! – деб юборди.

– Барига ўзим гувоҳман! – деди Абдулмўмин Гўянда...

– Ўзингиз ҳам кўргайсиз!

Амирзода ниҳоят йўлини топиб, вазири аъзам Муҳаммад Жалд ёрдамида уни Султонияга олиб келишга муяссар бўлди. Нафсиламрини айтганда, бастакорнинг ўзи ҳам она шахри Мароғага яқинроқ боришга интилганди.

Ўша-ўша, Хожа Мароғий султониялик бўлиб қолди, амирзода уни надимлар сардори этиб тайинлади.

Бирдан бошланган кўклам ёмғири борлиққа тароват уфурди. Битта-ярим томчилар майдан яхшигина қизарган юзларга ёқимли урилади. Муҳаммад Жалд: “Оҳ-оҳ!” деб қўяр, Ҳабиб Удий умидвор ажин босган юзини ёмғирга тутарди.

Ниҳоят Мироншоҳ Мирзонинг Амир Қора Юсуф устидан қозонган зафарини шарафловчи “Ғолибона” куйи янграй бошлади.

Хожа Мароғий одатда ўзи басталаган куйларни чалишни ёқтирмасди. Лекин ҳозир аксинча – унинг бир қўли пардаларда йўргалаб керакли оҳангларни топар, иккинчи қўли бармоклари эса дутор торларини титратиб чертарди, Қутбиддин Найий найни сайратар, Мавлоно Кўҳистоний ғижжакни қийворар, Ҳабиб Удий эса усталигини намойиш

этиб ўнг қўлида уд чалиб, чап қўлида доира чертар, айна дамда боғни ширали сасларга тўлдириб ашула айтаётган ҳофиз Абдулмўмин Гўяндага жўр бўлишга ҳам улгурар, устод Ардашер Чангий эса барини чангда қолдириб кетарди... Ахий Жаббор баҳодир ва бошқа хос мулозимлар хизматда эдилар.

Ҳулокухон мулкининг соҳиби Мироншоҳ Мирзонинг Ҳиндистон муҳорабасига таклиф этилмаганини ҳамма ҳар хил сабабларга йўйди. Биров: “Мамлакатда нотинчлик ҳукмрон, ғарбий сарҳадларда мўътадиллик йўқ, ашаддий душманлар Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойир билан Амир Қора Юсуфлар тутқич бермай Миср султониغا, Рум императорига бориб уларни урушга қайраб ётибди...”, деса, бошқаси: “Амирзоданинг отдан йиқилиб эс-ақлига халал етгани сабабдир, у савашларга боришга қодир эмас, шундан Амир Темур уни жанглардан аяди”, дерди.

Эл орадаб юрган миш-мишларни Мироншоҳ Мирзога, аввало, ўзининг надим-улфатлари етказишарди. Эшитган сари амирзода аламини шаробдан олар, ундан мадад тиларди.

– Эл оғзига элак тутиб бўлмас, ҳукмдорим! – деди Хожа Мароғий юпатганнамо.

– Эл оғзини тикиб қўйиш керак... – кенгашди ўзича сархуш Ҳабиб Удий.

– Кошки эди... – сўзга аралашди Ахий Жаббор баҳодир.
– Иложи йўқ-да...

– Фақат най пуфлашга озгина жой қолдирилса кифоя...
– ҳазиллашгандай чикди Қутбиддин Найийнинг сўзи.

– Оғзимни тиксалар, қўлда чалавераман! – гапни илиб кетди Мавлоно Кўхистоний. Ардашер Чангий ҳам нимадир деб муносабат билдирди. Эмин-эркин айтилган сўзлар даврадагиларнинг амирзодага хийла сирдош, ҳадди сиғадиган улфатлар эканини кўрсатарди.

Сармаст амирзода бу гапларга эътибор беряптими, йўқми, билиш қийин. У Табризнинг нуфузли кишиларидан бирининг ўн етти ёшли нозанин келинига ишқи тушиб, зўрлик билан тортиб олди. Бир ойдирки, амирзода маишат-

гоҳининг гули бўлган заифа энди ҳукмдор амри билан хос даврада юзига ҳарир парда тутиб соқийлик қиларди.

Амирзода ҳамманинг олдида ғайриоддий тутумларини, ҳам бировнинг ҳавасини келтирадиган, ҳам иззат-нафсига тегадиган қилиқларини атайлаб намоён этишни, мактаниш-ни ёқтирар, бундан бениҳоя роҳатланарди.

– Шароб!.. – буюрди амирзода майкоса тутиб, келинчак ҳаракатларини кўриб вужуди майингина титрар экан. У маҳбубасига бошқалар ҳавас билан бокса, қаттиқ меҳри ортадиган хушторлар сирасига кирарди.

– Бош устига, амирзодам...

Соқий тавозеъ ила май қуяр экан, амирзода унинг гўзал чеҳрасига бокиб жўшиб кетди, шавқ-у эҳтиросини жиловлай олмай қолди. Нима қилаётганини ҳам идрок этолмас даражада маст амирзода бирдан ўрнидан турди, келинчакнинг қўлидан тутиб гандираклаганча қаср ичига йўналди... Чамаси, бундай ҳолат барчага таниш эди, ҳеч ким таажжубга тушмади.

Куй ҳам тугаб, нохуш вазият юзага келди, орага жимлик чўкди.

– Донишманд зотлар фикрига кўра, ҳукмдорнинг ҳар босган қадами, айтган сўзи, барча тутуми, иши узрли, муҳокамалардан ҳолидур! – деб қўйди босик

Хожа Мароғий орадаги ноқулайликни бартараф этиш мақсадида.

– Оллоҳ таоло ҳукмдор Мироншоҳ Мирзо жанобларига барча нарсани ато этган... – тасдиқлади чап қўли билан катта бурнининг майдан қизарган учини силаркан Муҳаммад Жалд. – Бандалар ичидан уни сайлаб салтанат бирлан сийлаган...

– Нафс ҳукмрон эрса, номуснинг ҳолига войдур... – деб қўйди Ахий Жаббор баҳодир секин. – Расулуллоҳ ҳадисларида дейилмишки, бандаларнинг энг каттол душмани нафсдур, унга қарши кураш энг улкан жиҳоддур!..

– Ҳай-ҳай, баҳодир, ичингизда айтсангиз ҳам, ўйлаб сўзлангиз! – шивирлади Қутбиддин Найий. – Айтилди-ку, донишмандлар фикри бўйича, пошшо феъл-атвори муҳо-

камалардан холи деб! Баҳо бермак бизнинг юмушимиз эрмас!

– Зинҳор баҳо бермасман, асло бундоқ демасман! – одоб билан сўзини давом этдирди Ахий Жаббор баҳодир. – Камина ўзимнинг эмас, донишмандлар фикрини келтирдум – ахийлар устодининг сўзларини айтдим, холос...

Муҳаммад Жалд унга бир караб қўйди. Барча дастурхонга юзланди.

Ахий Жаббор баҳодир, чиндан, амирзоданинг мияси бироз чалғиб қолганига ишона бошлади. “Аслида Мироншоҳ Мирзо жасур жангчи, унинг томирида Соҳибқирон қони тепади, ғанимга шафқатсиз, кўпроқ ўз жони ҳузурини ўйлайдиган одам, маккорлиги ҳам йўқ эмас. – хаёлидан кечирди баҳодир. – Амирзодага нима керак ўзи? Доим ўксигандай юрадилар. Ҳамма нарса бор, оламнинг роҳат-фароғати қошида муҳайё. Тўқликка шўхлик-да... Наҳотки, амирзодам валиаҳд деб саналмағонларидан озурдалар?.. Йўқ, йўқ, бунга ишонмайман!..”

– Ҳукмдоримизга ўша оху овидаги отдан йиқилганлари таъсири кучли бўлган экан-да... – деди секин Ардашер Чангий сихдан катта жазни курак тишларини кўрсатиб тортиб оларкан.

– Жуда қаттиқ йиқилган... – сўзга қўшилди овози ингичкадан келган Ҳабиб Удий. – Эс кетган, мия айниган...

– Чалғиган, қолипидан чикқан десанг-чи...

– Дунёда ўзларини ягона сезадурлар...

– Ҳа... унинг хотирида ўзидан бошқага жой йўқ.

Сўнгги гапни Ахий Жаббор баҳодир айтди.

Бирдан қаср эшигида Мироншоҳ Мирзо кўринди. Ҳамма ҳушёр тортди.

– Ана энди келдик мақсудға!.. Ракқосани чорлангиз! Мусиқани чалингиз!..

Шўх куй чалинди, ичкаридан гўзал раққоса (аслида аёл кийимини кийиб ясаниб олган, ясама сочлари тақимиға тушган, аёлдан ажратиш қийин бачча) чиқиб хиром айлаб рақсни бошлаб юборди.

– Сарвиноз! – амр этди хийла тўлишиб қолган Мирон-

шоҳ Мирзо ҳаллослаб сўрига яқинлашар экан. Уйинга-а-а!.

Қийкириқ кўтарилди.

“Сарвиноз” – Абдулмўмин Гўянданинг даврадаги лақаби. У ўйинни қийворгани, қизлардай эшилиб ноз билан рақс туша олгани учун шундай лақаб олган. Надимларнинг барчасида лақаб бор, чунончи, Хожа Мароғийни “Ўйинчи”, Мавлоно Кўхистонийни “Раққос”, Ардашер Чангийни “Жилвагар”, Қутбиддин Найийни “Шўхий”, Ҳабиб Удийни “Нозича” деб атардилар.

Абдулмўмин Гўянда қанот ёзган бургутдай шоҳ ташлаб, амирзодага пешвоз юрди, солланиб тураркан:

– Ўзларидан, пошшойим! Ўзларидан!.. Сиздай ўйинчи ҳали дунёда йўқ! Қотириб қўядилар. Ўзларининг олдида, бизга чикора!.. – дея мулозамат қилди.

Кайфияти аъло, чехраси очик ҳукмдор ортиқча такаллуфни кутиб ўлтирмай, “раққоса” га эргашганча давра айланиб чарх ура кетди. Амирзода урғуштак¹ тепиб, муқом билан ўйнар, дам-бадам “раққоса” га қошларини учуриб қўярди. Атрофда барча қарсак чалар, сурон авжда, ўйин завқи бамисли олам-жаҳонни ўз домига тортгандай эди.

– Офарин! Офарин! – сўлқиллоқ қўлларини кўз кўзлагандай баланд кўтариб қарсак чаларди амирзоданинг чаққон ҳаракатлари, чиройли ўйинларидан ҳайратда Муҳаммад Жалд.

– Амирзода жойига ўлтирганда, бутун аъзои бадани, қўл-оёқ бўғинлари зиркираб оғриётганини сезди. Икки йил аввал унга шу “қора оқсоқ²” деган бало илашди. Баъзан шу қадар азобланар эдики, агар оёғингни ёки қўлингни кесиб ташлаймиз, десалар рози бўлгудай алпозга тушарди. Ҳозик табиблар муолажалари таъсир этмай қўйди. Фақат шароб ичса, сармастликдан барча оғриқлар босилгандай туюлар, амирзоданинг жони ором оларди. Энг яхши дори шароб экан... Майхўрликка ружу қўйиши ҳам шундан, шекилли, буни ўзи ҳам билмай қолди.

– Шаро-о-об!.. Шаро-об келтур!

¹ Урғуштак – қадимги ўзбек халқ рақсларидан бири (муалл).

² Қора оқсоқ – подагра касали (муалл).

Ахий Жаббор баҳодир амирзоданинг чап кўзини қисиб-қисиб гапираётганидан каттиқ мастлигини фаҳмлади. “Амирзодам ўзлари соппа-соғлар... – ўйлади Ахий Жаббор баҳодир ичида. – Мастдай кўринадилар-у, эс-ҳушини йўқотмайдилар, айтган гаплари эсларидан чиқмайди. Қўлтиғидан олсангиз, ўзларини гандираклаб оёқда туролмайдиган кўйга соладилар. Борди-ю кўйиб юборсангиз, йиқилмайдилар... Амирзодамнинг бугунги тутумлари мутлақо бошқача. Уни шайтон ўзига оғдириб олганга ўхшайди... Худонинг ўзи инсоф берсун!..”

Ичкаридан чиқмаган келинчак ўрнига энди сокийликни бачча бажара бошлади. Бирданига кетма-кет икки коса ўтқир шаробни сипқорган амирзода Қутбиддин Найийга буюрди:

– Шўхий! Чўли Ирокни-и¹... ча-а-ал, Чўли Ирокни! Кўнгиллар ором олсун! Вазири аъзам ҳам эшитсунлар!

Замонанинг машхур найчиси Қутбиддин Найий камишни сайратганда кишилар беихтиёр офаринга оғиз очар, ғаров найни лабига кўйганда, уд ва най пирлари асбобларини йиғиштириб, томошабин сифат бир четга чиқиб турардилар.

– Устод Қутбиддин найни нафас билан эмас, балки рух билан, жон билан чаладилар, тинглаган киши ўзининг юрагидаги азоб-укубатларидан халос бўлади. – деди Хожа Мароғий унга тан бериб. – Най ўзининг сарвдай коматини кўз-кўзлаб садолар таратишга тушиб кетса, чанг тобелик кўргизиб жим эгилганча, унга эргашмай иложи йўқ, ғижжак ўз-ўзини тиглайди, уд бўйнини чўзиб унга кулоқ тутади, доира барининг ортидан югуриб қолади...

Қутбиддин Найийнинг бирон куйни чалишдан олдин албатта ё куй ҳақида, ё най тўғрисида, ё мусиқа оламидаги ғаройиботлардан нимадир айтадиган феъли бор эди, бу сафар ҳам одатини канда қилмади:

– Куллуқ, куллуқ!.. Ушбу найим ўз оламидан жудо бўлган бир ғариб-у бечорадур... эй хукмдорим! Ичи бўм-бўш, ҳар қандай ғийбатдан холи, ҳамиша ошиқнинг нафасига мухтож. Олтита кўзи бор, Улардан турфа нолалар

¹ “Чўли Ирок” — Ирок мақоми бош куй мавзуи асосида яратилган йирик шаклдаги мумтоз чолғу асар.

чиқадуру. Биринчиси – ишқимни, иккинчиси – нафратимни, учинчиси – шодлигимни, тўртинчиси – ғамимни, бешинчиси – орзумни, олтинчиси – армонимни ифода этурлар... Барчаси қўшилганда куй яралур! Най – ошиқ рамзи... Мавлавий Жалолиддин Румий дерлар: “Тингла, най андоқ ҳикоятлар қилур, Айрилиқлардан шикоятлар қилур...” Куръони каримдай эҳтиромларга сазовор “Маснавий маънавий” шу сатрлар ила бошланур... Чунки най мусиқада сардорликни қўлдан бермай келадуру...

Нағмасоз устоднинг қўлидаги найдан таралган майин садолар кўнгилларга бир малҳамдай тегиб, барчани сел қилди. Чуғурлашган кушлар ҳам куйга қулоқ тутишган, шекилли, тенглаша олмасликларини сезгандай, жимиб қолишди.

Ҳамма куй сеҳрида тебраниб ўлтирар, хаёлда турли воқеалар жонланарди. Мироншоҳ Мирзо Султон Аҳмад жалойир қочиб йўқолган бедаво Ироқ чўлини эслади. Ўшанда бадкорни тута олмай доғда қолди, кўп ўтмай Шомда қўлга туширди, яна қочириб юборди. Худо хоҳласа, Мироншоҳ Мирзо яқинда ўзи бориб ашаддий душманлари Султон Аҳмад жалойирни, Амир Қора Юсуфни тутдиради ва ҳамманинг олдида калласини сапчадай узиб ташлайди!..

Ахий Жаббор баҳодирнинг эса Айбож ўғлон иккиси Карбало даштида жазирамада жизғанақлари чиқиб сув излаб саргардон кезганлари ёдига тушди, томоғи ташналикдан куриб қақрагандай туюлди.

– Оҳ-оҳ!... Баракалла! – эриб кетди мутаассир амирзода, кейин буюрди: – Ғазначи! Устод Қутбиддин Найий елкасига зарбоф хилъат ёпилсун! Минг динор инъом этилсун!

– Қуллук! Қуллук! – кўзлари ёшланди найчининг. – Энди... касбимиз. Зарурати йўқ эрди, бизга илиқ сўзларининг ўзи катта сийлов, ҳукмдорим!..

Қутбиддин Найий шаънига тасаннолар янгради.

Мироншоҳ Мирзо навбатдаги косани бўшатди, пишқириб кафти билан лабларини артаркан:

– Ҳа-а-а... биламиз... биламиз... – деб қўйди. Май ва куй таъсириданми, овоз қандайдир синиқ чиқди.

Амирзоданинг эрталабдан бери жиддий бир гап хусусида ўйланаётгани, ниманидир айтишга журъати етмаётгани сезиларди.

– Ҳа-а... – чуқур тин олди у. – Биз ҳам ахир одаммиз, тоғдан тушгон эмасмиз. Девор бўлмаса, биз ҳам кўчани кўрами-и-из... Хо-хо-хо...

Хулокухон мулки соҳибининг ҳар лаҳзада кутилмаган қадамлар ташлашини билганларидан, ҳамма сергак тортди.

Хожа Мароғий дуторини кучоклаганча, дастурхондаги нақшин гуллардан кўз узмас, Қутбиддин Найий ўзини найни артиб, ичини диққат билан назардан ўтказаятган қилиб кўрсатар, Ҳабиб Удий созланган уднинг қулоғини қайта-қайта бураш билан овора... Ёлғиз Абдулмўмин Гўянда хотиржам, не деркин, дея ҳукмдорга қараб турарди.

– Биламиз, биламиз... – Мироншоҳ Мирзо бирдан сархуш кўзлари билан Хожа Мароғийни қидира бошлади.

– Лаббай, ҳукмдорим!

– Мироншоҳ Мирзонинг қўли мертилди, деб Тўхтамишхон муҳорабасига қўймадилар, бизни уғрукда, Ширвонда қолдирдилар... Тўғриму?..

– Тўғри, қўли мертилди, дейишди, ҳукмдорим!... Ширвонда қолдирдилар. Ўзим бордим-ку... – тасдиқлади Хожа Мароғий.

– Бордингиз... бордингиз... Хотин-халажга қўриқчилик қилдук. Аёллар либосини киймадик, холос... Хе-хе-хе... Тўхтамишхонни Қундузча бўйида қочириб юборгон раҳматли оғам Умаршайх Мирзо, ўзи пошшозода қўлига кишан солмоқчи эди, насиб этмади. Ўшал юмушни амалга оширмақчи эрдим, чунки ёшлигимга бориб оғамни ранжитгон жойларим бор, айбимни ювмоқчи, унинг ўрнида Тўхтамишхонни ўзим гумдон қилмоқчи эдим! Савобини оғамнинг рухларига бағишламоқчи эдим. Лекин йўл бермадилар. Ўқим ичимда қолди... Тўғриму?

– Жуда тўғри, амирзодам! – тасдиқлади амирзоданинг тикилиб турганини кўрган Ахий Жаббор баҳодир ғайри-ихтиёрий равишда.. – Йўл бермадилар...

—... Чунки йўл берсала-а-р... Мироншоҳ Мирзонинг обрў-эътибори ортиб кетиб, бошқалар унинг соясида қолур эрди... Ҳумоюн ўрдудан эса, аввалдан аниқ ва муайян белгилаб қўйилмиш эрдик, Олтин Ўрда фатҳномаси валиаҳд Муҳаммад Султон номига битилғай деб! Тағин қадримиз садафдек камбаҳо бўлди...

— Хўрланиш бу! — деб юборди Қутбиддин Найий ҳукмдор илтифотини кутмасдан муносабат билдириб. “Камситиш!”, “Менсимаслик бу!”, “Катта ўғил ўз ўрнида бўлсинда!” — деган қўрқа-писа айтилган шивир-шивирлар ҳам кулоққа чалинди.

Мироншоҳ Мирзо худди инграгандай гапирарди.

— Амир Соҳибқироннинг Мўғулистон хони Хизр Хожакон қизи Тукал хонимга уйланғонларида бизни тўйга айтмағонларини ҳам англаймиз... Ҳиндистон муҳорабаси бошланди. Салтанатнинг барча ҳурматга лойиқ эрлари Ҳиндистонга жўнадилар. Биз... бормадик. Тўғриму?

Мироншоҳ Мирзо энди Ҳабиб Удийга қаради.

— Тўғри, ҳукмдорим! Сиз бормадингиз... — янгради Ҳабиб Удийнинг ингичка овози.

—... Куппа-кундузи одамни назарга илмаслик, топташ... — Мироншоҳ Мирзо сўзларида алам оҳанглари сезилди. — Ахир биз ҳам падари бузрукворимиз шавкатлари деб неча йиллардирки, оёқларимиз чанг-ғуборларга кўмилганча юрибмиз-ку!. Яна салтанатнинг энг катта музофоти Ҳулоқухон мамлакати сардори-ю кўшини бу муҳорабага чорланмади... Нима, савашга бизнинг укувимиз йўқму? Душманни зир титратувчи паҳлавонларим борлигини билмайдурларму? Менинг жигартешар ўқлар отгувчи аскарларим, учкур чавандозларим йўқму? Жумла жаҳон олдида қадримизни шунчалар пастга урмак лозимму? Бас, офтобнинг нури барчага баробар тушмаётғонига ўзларингиз ҳам гувоҳсиз... Ҳеч ким мендай камситилмағон! Хўш... Камина ҳам Амир Соҳибқироннинг пушти камаридурмен, онам мени кўчадан топғон эрмас-ку?!.. Тўғриму?!

Мироншоҳ Мирзонинг гаплари ақлли, паст-баландни чамалай оладиган, зукко инсон мулоҳазалари бўлиб, зинҳор

отдан йиқилиб миясига халал етган одамникига ўхшамасди.

– Бағоят тўғри, улуғ ҳукмдор! – маъқуллади амирзода таважжуҳини кутиб турган Абдулмўмин Гўянда. – Сиз Амир Соҳибқироннинг энг қадри баланд улуғ фарзандидурсиз! Фарзанди аржумандидурсиз!

– Хўш, айтинг-чи, бу адолатданму? “Куч – адолатда” эмас – адолат кучда экан-да?.. – Кўнгли қаттиқ лат еган, иззат-нафси койинган Мироншоҳ Мирзонинг фикрлари жиддий эди. – Бизни валиаҳд аташни-ку хаёлларига ҳам келтирмадилар...

Амирзода тагин шароб тилади ва нуқли таомсиз бир косани охиригача сипқорди. Ҳеч ким сўз демасди.

Бироздан кейин шундай ҳодиса юз бердики, бу нарса даврада ҳеч кимнинг етти ухлаб хаёлига келмаган, тушига ҳам кирмаганди!

Мироншоҳ Мирзо уч бор қарсақ урди ва мулозимга, сарой муншийсини чақиришни буюрди.

Чаққон мулозим: “Мунший! Мунший жаноблари!” – дея югуриб кетди. Кўп ўтмай, аждодлари қачонлардир элхонийлар саройида котиблик вазифасини бажарган, сал елкаси чиқиб қолган, олтмиш ёшлардаги тийрак кўзли, кўсасоқол мунший кўринди.

– Биз Амир Соҳибқиронга бир дуои саломнома битдук... – деди Мироншоҳ Мирзо даврадагиларга, худди аҳамиятсиз нарса ҳақида гапираётгандек хотиржам оҳангда. – Мунший жаноблари, ўқусунлар!

Мунший қўйнидан сифатли султон қоғозига битилган мактубни олди-да, ҳорғин овозда ўқишга тушди. Мактубнинг даромадида, Амир Темур Кўрагоннинг етти иқлим шаҳаншоҳи экани, шавкатли салтанатнинг то абадият қадар бардавом этиши ҳақидаги одатий тилаклардан кейин, кутилмаганда, Соҳибқиронга қуйидаги ғалати сўзлар билан мурожаат қилинганди:

“... Ҳисобли бу дунёда умрингизнинг бир палласи оғиб, гуруб¹ нуқтасига яқинлашаётгани сабаб, вужудингизни

¹ Ғуруб (арабча; кунботар томон; кун ботиш вақти) – куёшнинг ботиш пайти.

оғизлик ва қувватсизлик ўз тўрига тушириб олдики, риёсат-у¹ сиёсат таъшишлари тобора сизга оғирлик қилиб бормакда. Қартайгон чоғингизда эгар қошини маҳкам тутиб, сарҳадма-сарҳад от йўрттириб юришлар энди сизга номуносибдур. Жаҳон айвонидаги инсофли кишилар бундай ҳолатда шундай оқил йўл бошини тутадурлар, ки салтанат тахтидаги сохта фароғатни эрмас, бирон масъуд тўри-сида Бируборга бахшида сидқидил ибодатни афзал кўрадурлар, дунё юмушларини холи қолдириб, охираат ишларига юз бурадурлар.

Аммо баъд: Шаддод мулкига эришсангиз, Фиръавн мартабаси оёғингиз остида бўлса, хазиналари калитларини лак-лак одамлар кўтариб юрадургон гоёят бадавлат ва зангин Қорун ҳам беҳисоб хазинангизга ҳаваси келса, Миср мамлакатини бўйсундуруб, Қуддуси шарифни забт этиб, ўт қўйиб юборгон Бухтаннаср олдингизда бош эгса, Рум қайсарлари, Яман туббаъ (подшо)лари, Чин фағфурлари, Эрон шаҳаншоҳлари, Ҳинд рожалари гарданкашликни ташлаб изингиздан юрсалар, дунёнинг устунига айлансангиз... бу устун... бир кун қулаши мумкинлигини билмайдурмусиз? Камолга етсангиз-у, унинг ниҳояси завол эрканини фаҳламайдурмусиз? Наҳотки, гул-гул яшнаб тургон ҳаётнинг сўнгги – ўлим, макони эса қабрлигини англамайдурсиз? Ахир бандасига бир савам пахтадан бўлган кийим, бир қултум сув, бир тўйимлик таом керак, холос. Аммо ўладургон кишига шу ҳам ортиқча эрканини кўрмайдурмусиз?..

Ҳайҳот, Нуҳ қайда-ю, Хизр-у Луқмонлар қайда? Оллоҳнинг зикрида тоғлар-у қушлар унга қўшилиб тасбеҳ айтувчи Довуд алайҳиссалому жамики инс-у жин, ҳайвон-у парранда олами подшоши Сулаймон алайҳиссалом каби пайғамбарлар-чи? Жаҳонгирлик даъвосида от сургон, Мағрибдан Машириққача юртларга эгалик қилгон Искандар Зулқарнайн-чи?.. Машириқдан Мағрибга от сургон Чингизхон-чи?.. Бас, набийлар саййиди, расуллар муҳри, ҳали Одам Ато сув билан тупроқ ўртасида турғонида пайғам-

¹ Риёсат – раҳбарлик қилмоқ, маъносида (муалл).

барликка муносиб топилгон Муҳаммаду мустафо ва Аҳмаду мужтабо мақомидан ҳайратга тушсунлар! Оллоҳнинг инояти бирлан рубъи маскуннинг Маширик ва Мағриб томонлари унга насиб қилмиш, хазиналар очилиб, ернинг зоҳир-у ботин нарсалари аён кўринмиш. Малоикалар унинг лашкарларига айланмушлар, инс-у жинслар, махлуқлар, қурту қумирсқалар имон келтирмиш, хусраву қайсарлар бир ойлик йўлда туриб, ундан титраб-қақшамишлар... Худои таоло уни деб, бу оламни яратди ва унинг жамоли нури билан мавжудотни нурафшон айлади. Ҳали ҳануз ундан шарафлироқ ва фахрлироқ зотни бу олам кўрмабдур...

Бас, ўша анбиёлар, азиз-авлиёларга нигоҳ ташласунлар! Муҳаммад алайҳиссаломга назар солсунлар! Оламда энг шарафли ва фахрли зот, ўзи учун яратилгон оламга – фоний дунёга ҳирс қўйдиларму?.. Унга ишондиларму?.. Кўнгил бердиларму?.. Қиё боқдиларму?.. Йўқ! Йўқ! Боқдилар, фақат беписанд ва ибрат назари бирлан боқдилар!

Ана энди келдик мақсудга! Ҳазрат мардум устидан ҳукмронликка эга бўлдилар, адолат баридан тутдилар, халқнинг ғамини едилар, – лекин қўлларида ўт билан; баланд тоғ чўққиларида олий шон қасрлар қурдилар, боғлар қилдим, деб жар солдилар, лекин уларнинг умри қанча?.. “Гулшани хазойин” сандугини излайдурлар, топдилар ҳам дейлик, аммо бундан нечоғлик наф, ахир ундан иккитагина ҳарф соқит қилинса, “хазон” га айланишини билмайдурларму?

Шаддод бунёд этдургон Ирам Зот ал-Имод шаҳри ёдларидаму? Худонинг пайғамбари Худ алайҳиссалом сўзларига қулоқ солмай, Шаддод Ер юзида Адан яқинида жаннатга ўхшаш бинолари олтин ва кумушдан, қимматбаҳо тошлар билан безатилгон шаҳар тиклади. Ортиқ меҳр қўйиб, ҳаволаниб, кибр-у гурурга берилгони учун худонинг қаҳрига учради, шаҳар кучли бўронда қумга қўмилиб кетди-ку... Бас, уни кимса эслаб ўлтирибдирму?..

Оллоҳнинг расули-ю мўмин-мусулмонларга нигоҳ ташлаб турсунлар, токи Ер юзида саъй кўргизиб, фасод келтириш учун ҳокимлик даъво қилгонлар сафига қўшилиб қолмасунлар. Кибр-у ҳаво туфайли, Иблиснинг жаннатдан бадар-

га этилгонини унутмасунлар. Дунёга ҳирс қўймоқ, кибрга берилмоқ хатарликдур... Ҳеч қачон бандасига бундан яхшилик қайтмагон... Айниқса, ёш бир жойга бориб, белдан қувват кетиб, қўл қалтираб, рўшнолиги йўқ кексалик даштига қадам ташилагон сиздай муҳтарам зот бундоғ таҳликадан қанчалар йироқ бўлсалар, шунчалар мақбул иш бўлур. Сал кам ўттиз йил Турон тахти маснадида ўлтирибдурсиз. Йигирмадан ортиқ юртни мусаххар айладингиз. Дунёга ҳирс қўймак, кибр-у ҳавога берилмак бундан ортиқ бўлмас. Расулulloҳ бундоқ ҳирсладан, кибр-у ҳаволардан йироқ эдилар! Унинг ёронлари ўзлари бир нарсага муҳтож бўла туриб, ўзга бир кишининг ўшал нарсага муҳтожлигини юқори қўйдилар-а!..

Имоннинг ярми сабрдур, ярми шукрдир, ҳикматига риоя айлаб, шукр айламаклари жоиз: зурриётингиздан аллақачон раоё ва бароёни, элу улусни, юртни, қўшин ила лашкарни идора эта олгувчи оқил инсонлар элнинг кўз ўнгида расида чинорлардай камолга етиб, бўй кўрсатиб турибдурлар... Бас, энди инсоф юзига боқиб, Турон тахтини, салтанат тизгинини уларга раво кўрсунлар. Бу дунёга ҳирс қўйиш эрмас, балки унга бетисанд ва ибрат назари бирлан боқиш ўрнаги бўлғай... Жаноби пайғамбаримизга ибрат нарса, умматларига раво эрмасму? Жаҳонларни титратгон Ҳулокухон мулкида ҳам душманлар додини бера оладургон қурч лашкар бордур, баҳодирлар ёвқур, қиличлар ўткир, шамишirlар кескир, тулпорлар учқур... Гарчи падари бузрукворимизга қурол кўтариш оғирдур, аммо дунёга ҳирс қўяр даражада гуноҳи азим эмаслиги кўнглимизни биров овунтирадур... Илоҳи, шундай кунларни бошимизга солмагайсен...”

Жойига боғлаб қўйилгандай қилт этмай ўлтирган даврадошлар шаккокларча ёзилган мактубдан бениҳоя ҳайратга тушдилар! Кўплар ичида қаттиқ ғазабга келди. Мироншоҳ Мирзода мастликдан нишона ҳам йўқ, авзоида падари бузрукворига нисбатан беҳурматликдан орланиш ёки хижолат бўлиш излари ҳам кўринмасди. Барчанинг диққатини ўзига миқнотисдай¹ тортиб олган амирзода, худди мактуб

¹ Микнотис (грекча) – оҳанрабо, магнит (муалл).

нечоғлик таъсир этганини билмоқчидай, синчковлик билан қаттиқ тикиларкан: “Мақбулму?”, “Мақбулму?..” деб сўрар, тасдиқ жавобини олгач, бошқасига ўтарди. Ҳеч ким сўз айтмас, фақат бош тебратарди. Кайфи тарқаб кетган вазири аъзам амирзоданинг ақл бовар қилмас шаккоқларча шижоатини кўриб ҳайрон-у лол бўлиб қолди. “Худо сакласун!” деб пичирларкан, берилган саволга: “Ҳа!..” дея олди, холос.

Хожа Мароғийдан кейин, амирзоданинг назари Ахий Жаббор баҳодирда тўхтади.

“Ҳумоюн ўрдуга нисбатан хусуматлари ҳам борми дейман... – кўркиб кетди Ахий Жаббор баҳодир. – Йўғ-е! Ахир Ҳумоюн ўрду дегани – Амир Соҳибқирон дегани-ку! Амир Темурга хусумат – Оллоҳга хусумат кўргизишдек гап-ку! Ё раббий! Ахир Амир Соҳибқирон эшитсалар... нима бўлади?.. Йўқ! Йўқ! Бу, албатта, ношукрчилик белгиси! Худонинг ҳам ғазабини кўзгайдур... Отдан йиқилишлари бежиз эмас, шекилли, бари ўша бахтсиз ҳодиса аломати..”

– Баҳодир жаноблари!

– Амирингизга мунтазирдурмен! – дарҳол қўл қовуштирди Ахий Жаббор баҳодир.

– Навкарларингизни олиб, Ҳиндистон сари мутаважжух бўлғойсиз! Ва... ушбу мактубни ўз қўлингиз бирлан Амир Соҳибқирон ҳазрати олийлариға еткурғойсиз!

– – Бош устига!.. Нима?.. А... бешак-шубҳа!

Еткургоймен!.. – ғайришуурий тарзда жавоб берди Ахий Жаббор баҳодир.

У Мироншоҳ Мирзо тутумларидан озор чекди, Соҳибқирон шаънини ўйлаб, дили оғриди, жавоб бермоқчи ҳам бўлди. Аммо ахийлик шарафи бунга йўл қўймади. Чунки, ахийлик шартларидан бири, ўзгалардан нечоғлик озор-у қаттиқлик тортсанг-да, чидамоқдан иборатдир...

Негадир шу палла боғда қушларнинг чуғур-чуғурлари ҳам тўхтаб қолган, фақат боғ девори ортидан, анча наридан қандайдир эшакнинг дам-бадам ханграган овози эшитиларди.

ИИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

I

Хонзода хоним кайин отаси Амир Темурнинг Ҳиндистон сафаридан тезроқ соғ-саломат кайтишини Оллоҳдан тилаб кун ўтказади. Маҳди улё Сароймулкхоним ўз мактубида Ҳиндистонга отланган кўшин сафида беш яшар Улуғбек Мирзо иккиси Кобулгача борганлари ва сафарнинг андозага сигмас вазияти, ўзга эллар об-ҳавоси маҳди улё ҳамда подшоҳлик чаманининг гули Улуғбек Мирзога нохуш таъсир ўтказиши мумкинлиги назарда тутилиб, у ердан Самарқандга қайтариб юборилганлари ҳақида ёзибди. Ҳамма нуфузли амирлар, беклар, баҳодирлар ўша ерда экан.

Кутилмаганда, кўнгилсиз ҳодиса рўй берибди. Амир Соҳибқирон ўша Ҳиндистонда қандайдир қалъага кирмоқчи эканларида, болохонадан бир малъун қасддан ҳазратга ўқ узибди! Худонинг кудрати билан, ўқ овозини эшитган Соҳибқироннинг зийрак тулпори ҳуркиб кетиб, соҳибини олиб қочибди! Хайриятки, ўқ тегмабди... Хонзода хоним мактубнинг шу жойларини ўқиганда, беихтиёр: “Вой!” деганини билмай қолди ва “Худо сакласун! Худо сакласун!..” деб қўйди. У ҳаётини суянчиги, таянчи, ота ўрнида отадан-да улуғ зот бўлиб қолган Соҳибқиронсиз ҳеч тасаввур қилолмас, бу ҳақда ҳатто ўйлагиси ҳам келмасди. Оққиз бегим билан бу борада кўп гаплашишган.

Бир ҳафтадирки, канизак Оққиз бегим қандайдир дардга чалинди. Ранги синиққан, гапирмайди, фақат ерга қарайди. Уҳ тортади, холос. Маликанинг Соҳибқирон-у маҳди улё, фарзандлари Муҳаммад Султон билан Халил Султон ва канизаги Оққиз бегимдан бошқа якин одами йўқ. Отаси Ок Сўфи, онаси Шакар бикалар эса оламдан ўтганлар, ҳозир жаннатда кезиб юрибдилар...

Ашпарада яшаётган Муҳаммад Султон билан Соғинч бикаларга жавоб мактубини ёзишга икки кун вақти кетди. Ҳарамда кадр талашиб бир-бири билан кирпичок бўлиб юрган кундошлари Қорачар нўён авлоди Давлат Келди бика ва Суюрғатмишхоннинг чиройлигина қизи Ўрин Султон

хоникаларни ёнига чорлаб яраштириб қўйди. Жанжал яқинда ўғил кўрган Давлат Келди биканинг бефарзанд Ўрин Султон хоника шаънига даврада бехос айтиб юборган “туғмас”, “бепушт” деган сўзларидан чиқибди.

Хонзода хоним Чаманбоғнинг деворлари нақшланган меҳмонхонасида ўлтираркан, мулозимга шитоб канизакни ёнига чорлашни буюрди. Ҳарир парда ортидаги деразадан узоқдаги тоғлар кўзга ташланар, оппоқ қорга чулганган энг баланд гўзал “Қиз сийнаси” чўккиси офтобда ҳамишагидадек, оқдан-да оқ, улуғвор яраклаб турарди.

— Қачондан бери ичингдагини менга айтмайдурғон одат чиқардинг, Оқ?..

Оққиз бегим ўлтираркан, ерга қараганча индамади.

— Лом-мим демайсен-а! Индамасанг, ёрилиб кетасен-ку? Афти-ангорингга қара, озиб-тўзиб боряпсен... Не бўлди ўзи?

Канизак бирдан Хонзода хонимнинг тўлғин кўкрагига бошини қўйганча хўнграб йиглаб юборди.

— Ҳай-хай!.. Бир-икки ҳафта ичида ғаройиб феъл орттирибсен... Аввалги сафар ҳам йиғи билан қутулдинг. Ўла қолинг... — малика дугонасининг бошини майин силаб, юпатишга тушди. — Бойинг жангга жўнағонига шунчаму? Дарров согиндингму?.. Ўлинг сиз...

Қирқларни қоралашган малика билан канизак ўзларини ҳануз қизлик замонларидагидек инок, аймоқи тутишарди.

— Йўғ-е... ундай деманг-е... соғиниб ўлибманму?.. — уялиб деди пиқилларкан Оққиз бегим. — Бойим... Бойим... маликам...

— Ҳиндистон муҳорабаси ҳам тугаб қоладур... Муждалар бор, — давом этди малика. — Қарагин: ўғлим Халил Султон филга қарши жанг қилибди! Тоғдай филни етаклаб, ҳазрат қошига олиб келибди! Ўн беш яшар йигитча-я!.. Лашкарбошилар-у навкарлар тан беришибди. Энди бу ёғини эшит: маҳди улё Самарқандда Боғи Чинорда мушкулкушод ўтказибдурлар. Уч кун олдин Ўрин Султон хониканинг мушкулкушодида бўлдук... Эртага биз ҳам қилайлик. Ол-

лоҳ кушойишини¹ берсун. Ҳаммани чорлат, амирзода ҳарами Давлат Келди бика, Нигорбону, Фоҳира бика, Рух Парвар, Давлатбахтларни айтдир, канизаклар ҳам эсдан чиқмасун. Илоҳи, дуои фотиҳаларимиздан Ҳиндистон жангида Амир Соҳибқирон мушқуллари осон бўлсун, дейман. Уқдингму?

– Уқдим, маликам... – йиғламсиради Окқиз бегим.

– Хўш... Бойингга нима бўпти? Энди гапир-чи... Келадур бойинг... Бир бойингни яхши кўрасен-е... Нима, касалмусен?

– Йўқ, йўқ, соппа-соғмен, маликам, худога шукр, соғмен... Фақат бойим... Бойим... – ниманидир айта олмай қийналарди, кўз ёшларини артаркан Окқиз бегим. – Маликам...

Хонзода хоним: “Хўш... айтавер!” дегандай шахло кўзларини канизакка тикди. Окқиз бегим ўнғайсизланганча деди:

– Бойим... жангга кетмадилар... Амир Соҳибқиронга Мироншоҳ Мирзо жаноби олийларининг мактубини олиб кетдилар, холос...

– Мамлакат султониға совға-саломлар юборғонда, унга мактуб ҳам қўшиб қўйиш ҳукмдорлар одатидур... Шунга шунчаму?

– Ҳамма бало шунда, маликам... – кўз ёшларини артаркан, Окқиз бегим ерга тикилди. – Бу мактуб... Эҳ, маликам, сиз жуда ҳам соддасизки, кўз олдингиздаги воқеаларни ҳам кўрмагандай ўтираверасиз...

– Нималар деяпсен? Нималарни кўрмабмен? Ўла қолинг, доно бўлмай!.. Юракларни қон қилиб юбординг-ку?! Аниқ-аниқ гапир!..

– Мени кечиринг... Сизни қийнаб қўйдум...

Окқиз бегим тортина-тортина хикоясини бошлади.

.. Ўн беш кун аввал Ахий Жаббор баҳодир Боги Эрамдаги базмдан бир аҳволда қайтди. Сархушлиги йўқ, лекин маст одамга менгзарди. Ёнида шайланган қирқ аскар...

¹ Кушойиш (форсча; очиш, очилиш; ҳал қилиш) – бирор қийин ишнинг осон ҳал бўлиши, енгил битиши.

“Қаёққа, хожа?..” – сўради жон ҳолатда хотини.

“Ҳиндистон муҳорабасига бормакдаман...”

“Худо шундай шарафга муяссар этибди. Валинеъмат Соҳибқиронга хизмат айламак кўнглингиздаги энг ёруғ орзунгиз-ку ахир! Орзунгизга етибсиз...”

“Шундай... шундай-ку-я... Айтайми, айтмайми... Билмайман...”

Канизак ҳеч қачон бойини шундай кепатада кўрмаганди.

“Ниманидир мендан яширяпсиз-а...”

Ахий Жаббор баҳодир ўйга чўмди.

“Яширмайман, яширмайман! Мени телба десалар, ишонавер! Мен ҳозир ўзи билмай елкасига оғир юк ортиб олган, юкни ташлаш иложи бўлмаган, кўзланган манзилга элтиш имкони эса йўқ бир шўрликнинг ўзиман... Шамолда қолган хасдекман – на бир жойда тура оламан, на шамолга қаршилиқ қила оламан!..”

“Вой, кўрқиб кетяпман...” – титраб чиқди овози Оққиз бегимнинг.

“Йиғлама! Бир бошга бир ўлим. Икки ўлим йўқ. Қулоқ сол: жангга кетаётганимдан маъюс эмасман. Тақдир ўзгача йўл тутди... Амирзода Мироншоҳ Мирзо... Соҳибқиронга бир мактуб элтишимни буюрдилар...”

“Мактуб?.. Кўкарчин билан юборар эдилар-ку?..”

“Йўқ, каптар мактубнинг нималигини агар билса, элтишга сира рози бўлмасди... Эҳ, мактуб... ҳозир қўйнимни куйдирипти... унда ножўя, андишасиз сўзлар кўп, жуда нохуш иборалар бор, сен картайдинг, энди масжидга бориб намозингни ўқи, тахтни болаларингга бер, деган...”

“Нима? Нима?!.. Вой!.. Шунақа дейиш мумкинму?”

Оққиз бегим машъум мактубнинг бутун мазмунини маликага қандай эшитган бўлса, шундай ҳикоя қилди...

“... Қурол тутиб, қўшин тортиб бораман, дейилган. Базмда ҳаммага ўқиб берди ва тасдиқлатиб олди... Аниқ билдимки, мияси “кирди-чиқди” бўлибди. Атай ўқиди, ўзини ҳукмдорлигини, ҳеч нарсадан ҳайиқмаслигини кўрсатиб қўйиш учун ўқиди. Шу мактубни Соҳибқиронга олиб

бориш менга топшурилди! Бундан кўра тоғни ортмоқлаб элтиш осон эрди менга...”

“Мактубни не юз билан топшурғайсиз, хожа?”

“Буни Оллоҳ биладур...”

Ҳанг-манг Оққиз бегим, нима учун шундай нохуш мактубни Улуғ Амирга етказиш унинг бойига топширилади, нимага шундай мактуб битилди ўзи, амирзоданинг ўзбошимчаликлари қачон йўқолади, бунга худонинг ҳам айтгани бормикин ва ҳоказо кўп нарсаларни сўрамоқчи эди, вақт зиклигидан иложсиз қолди. Ташқарида ошиққан аскарлар кутиб турар, отларнинг сабрсиз ер тепинишлари эшитиларди.

“Бу дунёда ким нима экса, шуни ўради. Бошига тушганини ёлғиз ўзи кўради...” – деди Ахий Жаббор баҳодир.

– Олти кун бўлди бойим жўнаганларига... Шундан бери менда уйку йўқ... – Оққиз бегим йиғламсинди. – Маликамга не юз била рўбарў бўламан, ёмон хабарни қандай айтаман, не дейман, нозик кўнгилларини қийма-қийма қиламан-ку, деб ўйларга ботдим... ботдим... Чақирсангиз ҳам қошингизга келолмадим... Кечирингиз!..

Хонзода хонимнинг тили боғланиб қолди, беномус шавҳарининг тутумидан ғойибона Соҳибқирон олдида хижолат чекди, мактубни ёзишда малика бирон жўяли кенгаш беришга ҳам ярамабдур-да, демайдурларму, деган ва яна кўнгилсиз алланималардир хаёлидан кечди.

– Вой, бетавфиқ!.. Вой, бетавфиқ!.. – деб юборди ниҳоят Хонзода хоним даҳшатнинг тагига чуқурроқ етиб. – Бу Ҳазратга... қўл кўтариш-ку, Оқ! А?.. А?.. Вой, худодан кўркмағон!.. Ноинсоф! Имонини ютғон беҳаё! У... У... одамму?!.. У... У... Оҳ... О-о...

Хонзода хоним бирдан ўзини билмай ҳушидан кетиб йиқилди.

– Маликам! Маликам!.. – дерди шўрлик канизак унинг атрофида гирди капалак бўлганча...

П

Хонзода хоним куни билан ўзига келмади. Кеча-кундуз ҳақ деб тикилиб ўлтирган Оққиз бегим, эртасига тонгда маликанинг мижжалари сезилар-сезилмас қимирлай бошлаганини кўрди. Кувониб кетди. Шахло кўзларини очиб атрофга боккан Хоразм маликаси беҳолгина:

– Мен... каердамен?... – деб сўради.

– Хобгоҳдасиз¹, айланай маликам! – тўликиб

кетди Оққиз бегим унинг оёқларига бошини қўйиб. – Хобгоҳдасиз! Меҳмонхонадан бу ерга кўчирдик... Қўрқитиб юбордингиз-ку?... Нақ саккизта малика туғдим-а!... Айтмайин дедим-а...

– Менга нима бўлди?

– Кечадан бери беҳуш ётибсиз, маликам...

Хонзода хоним тагин кўзларини юмди. У ўтган воқеаларни эшлашга тиришди.

.. Агар мактуб етиб борса... етиб борса... Амир Соҳибқироннинг назарлари тушса... ўқисалар... Йўқ-йўқ, у ҳолда олам остин-устин бўлиб кетади-ку! Худонинг ўзи асрасун...

Мижжа қоқмаган Оққиз бегимнинг ғафлат босиб кўзи сал илинган экан, уйку орасида шундай сўзларни эшитди:

– Оқ... Оққиз?..

– Жоним маликам! Шу ердаман... Шу ердаман...

– Амирзодам... мени йўқладиларму?

– Йўқ, маликам... Ҳеч ким сўрамади...

– Шунақа дегин? Сўрамади... сўрамади... Ҳа... Керагимиз йўқ, шекилли...

Хонзода хонимнинг шахло кўзлари катта-катта очилди, қирмизи лаблари нозик титради. “Сўрамади... – деб ўйлади аламда. – Ҳеч бир қиликлари одам боласига муносиб эрмас. ... Ҳаммасига тишимни тишимга қўйиб чидаб келаётган эрдим, бирон гап чикса, Соҳибқирон эшитсалар, уят бўлади, деб... Лекин энди чидаб туrolмаймен! Чидаб туrolмаймен! Мен-ку, майли, аммо Амир Соҳибқиронга нисбатан андишасизлиги тўкилай деб турган сабр косамни тамом тўлдир-

¹ Хобгоҳ – ётоқхона (муалл).

ди! Бу кўрнамакликнинг ўзи-ку! Барини айтишим керак, Амир Соҳибқирон билишлари керак!..”

Қаттиқ газабга келган, ўкинч-у надоматлардан ўтга тушган қилдек тўлғонган Хоразм маликасида қандайдир шиддат пайдо бўлди! Қани, Мироншоҳ Мирзо билан яна бир учрашсин, адолат-у инсофга чақирсин... Балки бари хатодур, тузатилар, Соҳибқиронга бориб айтишга ҳам эҳтиёж қолмас...

Худди шу кунларда Султонияга Амир Темурнинг зафарқарин лашкари Ҳиндистон муҳорабасидан Самарқанди фирдавсмонандга қайтаётгани ҳақида хабар етди. Ҳинд мамлакатининг Катур, Батнир, Дехли, Лаҳовар, Кашмир каби кўп вилоятлари забт этилибди. Энди маликага гапни бошлашга яхши сабаб бор, амирзодани салтанатнинг улкан музаффарияти билан қутлайди, кейин ўз мақсадига ўтади...

Чаманбоғдан саройгача уч чақиримча йўл бор эди. Хонзода хоним, Оққиз бегим ва яна уч канизак, уч маофада хос лашкар ва ясовуллар кузатувида, ҳавонинг авзои бузуқлигига ҳам қарамай, маҳобатли миноралари кўр тўккан саройга қараб йўлга чикди. Олдинда илғор икки қоровул-навкар йўл “очиб” борар, орқада хос навкарлар кузатиб келарди.

Сарой олдидаги майдонда одам кўп, ҳамманинг оғзида “Ҳиндистон”, “Ҳиндистон” калимаси... Кимдир Дехлида бўлган жанг ҳақида оғиз кўпиртириб суҳбатлашар, бошқа бирови Соҳибқирон шавкатидан сўз очар, барчада ҳайрат аломатлари сезиларди. Шу пайт майдоннинг чап томонида узокдан келган ўн чоғлик киши гижинглаган отларидан тушишди, чамаси, улар ҳукмдор ҳузурига киришмоқчи эди.

– Амир Соҳибқирон Ҳиндикушни ошиб ўтиб, баланд қоядан кўркмай кажавада ерга тушибди-я! – маъқулларди сўзини улардан бири ёнидаги одамга.

– Яшшаворсин-е! Шунинг учун Соҳибқирон-да! – мақтаб қўйди шериги ҳам.

– Биласизларму, набиралари амирзода Пир Муҳаммад Соҳибқиронга шунчалар кўп совға-саломлар олиб келибдики, котиблар дафтарни уч кундаям ўқиб тугатолмабдилар!

– деди учинчи одам.

– Вой-бўй! Эҳҳе!.. – эшитилди навкарларнинг ҳайрат овозлари.

Нарироқда ота-бола ўртасида шундай суҳбат кечарди:

– Шайх Нуриддин баҳодир-чи, ўғлим, йўлбарс билан олишиб, нақ бурнига буров солибди! Мана шундоқ қилиб солибди-да! Ҳа, у чиндан ҳам баҳодир! Қўшинида сипоҳлик қилганман! Сен ҳам баҳодир бўл, илоҳи! – уқтирарди ота ўғлига.

– Оллоҳ буюрса... – деб кўярди ўғли хотиржам.

– Пў-ўшт! Ҳашматмаоб малика Хонзода хоним жаноби олиялари келмоқдалар! Пў-ўшт!.. – кичкиришди ясовуллар.

Ҳамма эллик қадам нарида саройга яқинлашаётган хаворанг маофа томонга ўтирилди. Одамлар шоша-пиша ўзларини четга ола бошладилар. Хоразм маликаси сарой эшиги олдида канизаклар кўмагида маофадан тушди ва мағрур саройга қараб юрди. Ясовуллар сассиз тисланиб йўл бердилар. Юзига ҳарир парда тутган Хонзода хонимнинг дадил қадам отишида қандайдир шижоат, виқор ошкор эди.

Кўкда ёмғирга тўйинган, чакмоқлар тўкнашувидан йиртилиб, чок-чокидан сўкилиб увадаси чиққан қора булутлар нимадандир норизодай лапанглаб у ёқдан бу ёққа тентиб юрарди. Офтоб булутлар орасидан кўз ёрган ярадай маюс кўриниб турарди. Малика саройнинг нариги тарафидаги амирзода меҳмонхонасига қараб йўналди.

Мулозим Мироншоҳ Мирзога улуғ малика ташриф буюраётганлари ҳақида хабар берди. Амирзода гўзал маъшуқа билан шакаргуфторлик қилиб ўлтирарди. У ижирғанди, тахтдан тушиб, меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Навниҳол маъшуқа ҳам саросимада жойида туриб қолди.

Амирзоданинг катта малика билан сира гаплашгиси йўқ, чунки ундан фақат аччиқ, заҳар-заққум гапларни эшитиш мумкин. Олти ойдирки, амирзода улуғ малика хобгоҳига қадам босмаган... Фақат у эмас, ўзга маликалар ҳам шундай қисматга дуч келганлар. Одатда, у Амир Темур мисоли ҳафтанинг маълум бир кунини бир маликага бахш

этар, пайшанба ҳамиша Хонзода хонимники эди. Аммо навнихол, янги очилмоқчи бўлган хушбўй гулчечаклар турганда, амирзоданинг япроқлари сўлий бошлаган райҳонларни ҳидлашга фурсати топилмасди...

Мироншоҳ Мирзо бирдан ташқарига йўналди. Эшикни энди очиб чиқаётганди, шахдам кириб келаётган Хонзода хонимга кўзи тушди ва беихтиёр ортга тисарилди.

– Ие?.. Келсунлар... Келсунлар, маликам! Ие! Нечук шамоллар учирди?..

Хонзода хоним сассиз ичкарига қадам қўйди, анграйган маъшуқага шундай тикилдики, шўрлик ўқ теккан оҳудай чорасиз ҳолга тушди, ортиқчалигини сезиб, оҳиста юриб чиқиб кета бошлади.

– Салтанатнинг улуғ зафари билан муборакбод этамен, амирзода жаноблари... Абулмансур Абулмузаффар Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари Ҳиндистон мамлакатини мусаххар айлабдурлар! – чертиб-чертиб гапирди Хонзода хоним. Ғазаб руҳига чулғанганидан жиддий чехраси бағоят гўзаллашган эди маликанинг. Мироншоҳ Мирзо худди илк марта кўраётгандай тикилиб қолди:

– Ҳа-ҳа.. Мусаххар айлабдурлар... айлабдурлар...

– Амир Соҳибқиронга мактуб юборғон эмишлар... Эшитдик... – гапни чувалтирмай индаллосидан бошлай қолди Хонзода хоним. – Шундоқ мактубни улкан муҳораба маҳали, Ҳазратнинг бутун ўй-хаёл жанги жадал билан банд бўлиб турғонда жўнатиш лозиммудур?

– Юборғон эрдик... – кўзлари қисилди амирзоданинг. – Хўш? Нима бўпти? Осмон узилиб ерга тушибдиму?..

– Оҳ-ҳо! Узилиб тушса арзийдиям! – тап тортмай тик қаради малика. – Шундай мактуб ёзишга қандай журъат этдингиз? Қандай қўлингиз борди? Қандай ҳаддингиз сигди?..

– Пушти камарларидурбиз. Журъатимиз ҳам Соҳибқирондан... Ҳаққимиз ҳам бордур, ҳаддимиз ҳам сиғадур... – хотиржам жавоб қилишга тиришди амирзода. – Керак бўлса, ўпка-гинамиз ҳам етарлиқдур...

– Асил фарзандлар мўътабар оталари гарданига бундай

маломатларни ортмайдурлар... Айникса, ўзларидай фарзанди аржуманддан шундай тутумни кутиш... таҳликаликдур. Катта ўғилдурлар...

– Гапирсунлар, гапирсунлар! Бизга завжа эрмас, она макомидалар-ку... ёшлари улуг... Насихатларига муштокдурбиз... – кесатди амирзода.

– Ёшимнинг не алоқаси бор? Вой худо, доим шундай ёшимни юзимга соласиз... Бутун умр бўйи шунақа...

Мироншоҳ Мирзонинг ҳам сабр косаси тўлиб борарди.

– Рост дедилар... Катта ўғилдурбиз... катта ўғил... – мазахомуз жилмайди у. – Шунинг учун ҳам отамизнинг муаззам салтанатида итнинг кейинги оёғи бўлиб юрибдурмиз.

– Ие! Ҳай!.. Уят бўлади-я! Соҳибкирон фарзанди шаънига ярашмайдурғон сўзларни гапирмангиз!

– Ана энди келдик мақсудга! Ярашадурғон сўзлардан дейинму? – пешонаси тиришиб, кўзлари чакчайди амирзоданинг. – Дейинму?.. Катта ўғил эмиш! Ҳамма замонларда ҳам шундай расм-русум борки, уни ҳеч қандай хокон, шаҳаншоҳ, подшо ўзгартирғон эмас, буни ўйламағон ҳам! Агар подшо тахтга минса, валиаҳди, албатта, катта ўғил ҳисобланадир. Бу қоида фақат Турон салтанатида ботил¹ бўлди, фақат Турон салтанатида! Катта ўғил ҳали ўлмағон эди, куппакундузи набира валиаҳд деб аталди...

– Подшо амри ҳамиша вожибдур. Бу ёлғиз Улуғ Амир ихтиёри доирасидаги юмуш... Киши дахл қилолмайдур.

– Дахл қилмасбиз... Зор жойимиз йўқ! Аммо бир фарзанд сифатида қадримизни ерга уришларига ҳам жим қараб туролмасбиз!

Хонзода хоним киноя аралаш деди:

– Ҳа, жим қараб турмадилар, бу ҳаммага аён: хазина топамен деб, Султония билан Табризда, Қазвин-у Зинжонда осори атиқа иморатларнинг барини кўпордилар, вайрон этдилар, бир дирҳам ҳам бойлик чикмади. “Мироншоҳ Мирзо ҳеч нарса курмади, фақат энг аъло осори атиқа иморатларни бузишга фармон берди!”, деган ном қолди...

¹ Ботил (арабча) – бузилган, бекор қилинган, маъносида (муалл).

Табризда Ғозонхон вазири, муаррих Рашидиддин макбарасини буздириб, суякларини казиб олиб жухудлар¹ мозориға кўмдирдингиз... Бировнинг мозорини бузиш оқил инсоннинг тутумлари эрмас-ку? Ўз вақтида айтгон эрдим....

– Шубҳасиз, сиз ҳамиша айтасиз, бу ёқдагилар адо этишлари лозим! Билсангиз, кофирларга бетма-бет газот қилдум, тириги-ю ўлигини йўқотиш ғозийлик шарафидур! Мақтовларга лойик юмушларим бор, шунинг ўзи хазиналардан ортиқдур!..

– Ҳа... хазина қидириб, ҳеч қайдан топмадилар... – қизиша бошлади энди малика. – Аламига салтанат хазинасининг ўзини қурутдилар... “Ду данга” деган раиятдан олинадургон солиқнинг неча йиллигини, яъни мол, динору дирҳамларниким, девони аълои хоссага, Амир Соҳибқиронга тааллуқли эрди, доруссалтана² Самарқандга жўнатиш ўрнига, ҳеч гумонга бормай, бир-бир олиб харжлаб юбордилар... Қўрқиб тургон эрдимки, вазири аъзам тафтиш этгонда аён бўлиб қолмаса деб...

– Эҳ-ҳа... Пойтахтдан келганидан қутулдим десам, сизнинг тафтишингиз ҳам борму ҳали? Ҳаммасини билиб, кузатиб юргон эканлар-да? Бас қилингиз!

– Бас қилмаймен! – Хонзода хонимнинг ўжарлиги тутди. – Халил Султон ўғлимиз келсун, Ҳиндистонда жасорат билан филни тутиб ҳазрат олқишларини олибдур! Менинг сўзим ўтмаса, ўғлимизнинг сўзи ўтар...

– Ўтса сизга ўтадур... Халил Султон менинг ўғлим эрмас!

– Ҳай!.. Ие! Вой! Бу нима деганингиз?... Бу нима деганингиз, деяпмен? Жавоб берингиз! Сизнинг ўғлингиз бўлмаса кимники бўлади?... Вой худо, бу қандай тухмат ахир?... – фиғони чиқди маликанинг.

– Халил Султон... белимизда асрагон бир қатра дурдан пайдо бўлгон, хонимойим меҳри тафтида вояга етгон... Маҳди улё ўстиргон ўғил меники бўладирму? Султонияда бир кун ҳам яшамагон... Йилда бир кўрсак, кўрамиз, эмаса

¹ Жухуд – яхудий.

² Доруссалтана (арабча) – султон пойтахти, олий ҳукмдор қароргоҳи.

йўк... – Мироншоҳ Мирзо инграб юборди. – И-и-им!.. И-и-им!.. Камситилишлар, иззат-нафснинг ерга урилиши... Онамиз эрта ўтиб кетиб, меҳр туймай, етим ўсғонмиз. Маҳди улё Сароймулкхоним меҳрларидан ҳам бенасиб қолғонмиз. Навозиш-у тарбиятлар, меҳрибончиликларни бизга эмас, бошқа амирзодаларга, набираларга қилдилар, қилаётирлар... Ҳаммани ўз қанотлари остига олдилар, аммо у ердан биздай етим жўжага жой топилмади...

Мироншоҳ Мирзо бўғимларининг зирқираб оғриётганини сизди. У мағрур чап томондаги нақшиннигор жавон ёнига борди-да, эшигини очиб, чинни кўзачадан катта пиёлага шароб қуйди ва намоишкорона сипқорди.

– Мана, Дехлида ҳам хутба аҳд-у замон подшоҳи Амир Темур Кўрагон ва вали ул-аҳд шаҳзода Муҳаммад Султон номлари билан зийнатланди. Ҳали Ҳинд фатҳномасини ҳам ўғлим Халил Султон номига ёздирсалар, ҳеч ажабланмаймен! Жумла жаҳон олдида ўғлини кўкларга кўтариш отани тупроққа қоришдан бошқа нарсаси эмас!

– Вой худо!.. – ҳайратдан лол қолди малика.

– Ҳа, маликам... Амир Соҳибқирон сизни жуда ардоқлайдилар... Жавоб беринг-чи: завҷам эрурсиз, валинеъмат Соҳибқиронга, менинг қадримни кўтариш лозимлигини, камситилаётганимни ҳеч айтдингизму?

– Нега камситилар экансиз? Англамадим...

– Англамадингизму? Билиб қўйингиз: қўлимнинг салгина шикастланганини баҳона қилиб, Тўхтамишхон муҳорабасидан дариғ тутдилар... Манамен деган жўмардлар Дашти Қипчоқ майдонларида от сурғонларида, ўзингиз шохидсиз, Ширвонда уғруқда хотин-халажга қўриқчи бўлдим. Соҳибқироннинг ўғли – заифаларга қўриқчи! Хо-хо-хо!..

– Нега ундоғ дейсиз? – оғринсинди Хонзода хоним. – Инсоф билан гапирмак лозим! Озарбайжон забтига, Аланжуқ қалъаси қамалига жўнатдилар-ку. Тўхтамишхон муҳорабасидан ҳам сизни дариғ тутғонлари йўк! Ахир қўлингиз мертилғон, жонингиз кийналадур... Шуни ўйладилар-да! Соғайғонингиздан кейин, Жўжи улусини чопқали чорладилар-ку! Рост гапирмак лозим. Ўзим гувоҳмен! Азок

хисорида бўлдингиз, Жаҳоншоҳ баҳодир бирлан Черкасга юбордилар...

– Юбордилар, юбордилар... Оддий навкар қатори саланглаб юрдим... ундан не фойда?.. Э-э-э!.. – Мироншоҳ Мирзо кўл силтади. – Валинеъмат Соҳибқирон Хизрхожа хоннинг ожизаси Тукал хонимга уйландилар, сиз тўйга бориб келдингиз, бизни эса айтдирмадилар... Ҳиндистон муҳорабасига чорламадилар. Ахир жами амирзодалар, салтанат ақобирлари, беклар, амирлар, лашкарбошилар Ҳиндикушдан мағрур ошиб ўтдилар. Хуросондан Шохрух Мирзо чакириб олинди. Пир Муҳаммад Мирзо, Султон Ҳусайн Мирзо... Уларни кўйинг, ҳатто беш яшар Улуғбек Мирзо ҳам ўша ерда! Амирзода Халил Султон Ҳиндистон майдонларида от ўйнатиб юрибдур!.. Бизни эса айтдирмадилар...

– Ана, Муҳаммад Султон валиаҳд бўлсалар ҳам Ашпарадалар-ку? Ҳиндистонга чорлангон эмаслар... Ўпка-гина қилмаяптилар-ку! Пошшолик экан-да. Салтанатнинг юки зарур жойда зарур кишиларга юкланадур.. – далил топганидан қувониб кетди Хонзода хоним ичида.

– Мени чалғитмангиз! Ашпарада юрса ҳам, у – валиаҳд! Булар бошқа-бошқа нарсалар! Ҳа!.. Яна бир ўғлим амирзода Умарни пойтахт Самарқанди фирдавсмонанд забтида, салтанатни идора этишга тайинладилар! Фақат мени эмас! Мени эмас!.. О-о-о... Мени эма-а-ас!.. Бу шаънимга тегиш бўлмай нима экан?.. Нима эка-а-ан?!..

– Ие!.. Зурриёдингиз амирзода Умарни пойтахт забтига кўйгон эсалар, ҳурматингиз эрмасму?! Бошқа амирзодаларнинг болаларини кўймабдилар-ку! Пир Муҳаммад Мирзолардан бирини ёки Рустам Мирзони танласалар ҳам бўларди. Ҳиндистон фатҳномаси Халил Султоннинг номига ёзилғони-чи? Сизнинг ҳурмат-иззатингиз эмасму?.. Билмадим...

– Мени эл-улус кўзида ер билан тенг қилгон нарса, валиаҳдликни менга эмас, ўғай ўғлим Муҳаммад Султонга инъом этилишидур! – зуғум билан деди Мироншоҳ Мирзо. – Барига ақлимиз етадур, ҳа... Катта ўғилман-ку!.. Бунинг

сабаби... менинг тагим тоза эмаслиги... яъни онамнинг канизаклиги, ҳа-ҳа, ўйнаш бўлғони! Мен канизакнинг боласимен!..

– Вой, худо! Қандай гапларни гапирадурсиз? Танимай ҳам қоладур одам... Онангиз ҳақида шундай дейишга қандай тилингиз боради?.. Уялингиз! Тўхтатингиз! Эшитиб гуноҳларга ботадур киши!..

Мироншоҳ Мирзо фавкулодда қаттиқ жунбушга тушган эди:

–... Канизакнинг боласи тахт вориси бўла олмайдур. Оғам раҳматли Умаршайх Мирзо ҳам бунга етишолмай, дарди ичида кетди. Аммо тарихга боқингиз, тарихга! Жуда донишманд маликасиз, биласиз. Иброҳим Халилуллоҳ ўғли Исмоил алайҳиссаломнинг онаси Ҳожар канизак эди-ку!. Халифа ал-Мансур онаси Салома ҳам чўри бўлғон. Халифалар халифаси Ҳорун ар-Рашид онаси Ал-Хайзуроннинг жория экани бизга кифоя эрмасму? Халифа ал-Маъмуннинг Марожил деган чўридан туғилғони-чи?.. Ҳатто Султон Жалолиддиннинг онаси ҳам Ойчечак исмли жория эди! Онаизорим Менгли бика оқани мен туғилғонда “умм валад” – *гўдак онаси* деганлар... Ҳайхот, менга ҳали тахтга чиқиш у ёқда турсун, валиаҳдлик ҳам раво кўрилмайдур!..

– Ношукрчилик қилмангиз! Тап тортмай, алвон-алвон гапларни гапирадурсиз! Худодан кўрқингиз! Улкан Ҳулокухон тахтини тобшуруб қўйибдилар-ку! Бу камму?..

Мироншоҳ Мирзо телбалардай қаҳ-қаҳ отганча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Ҳулокухон тахти!.. Ҳулокухон тахти!.. Гапирила-вериб, бечора Ҳулокухон ҳам гўрида тинч ётмади!.. Ҳа, тобшурдилар, тобшурдилар... Аслида Мироншоҳ Мирзони, катта ўғилни, тахтнинг меросхўрини Туронзаминдан йироқ-роқда юрсун, деб дунёнинг чеккасига, Озарбайжонга ҳоким этиб тайинладилар. “Ҳулокухон мулкани тобшурдик!” – дея бутун мамлакатга жар солдилар... Беш-олти йилдан буён бу мансабда ўлтирибмен, юртнинг тинчлигини сақлаб турибмен, аммо уч йил олдингина фармон олдим, холос. Нима, ишонмадиларму менга?.. Менга-я?.. Ўттиз учга кирдим-ку!..

Ахир йигирмада подшолик тахтига мингон Искандар Зулкарнайн менинг ёшимда аллақачон дунёни олиб бўлгон эди, бўлгон эди!!!.. Камситилишлар қачон қолади, қачон?!..

– Суянгон катта ўғил эркониғиз учун, салтанатнинг ғарбий сарҳадларини ишониб топширдилар-ку? Сиздан бошқа кимга ишонсунлар? Яна камситилиш дейсиз... Ангда-майдурунмен, нега камситилар экансиз? Кўрагонсиз ахир!..

– Нима-нима?!.. Менга “кўрагон” лик керакмидийкин ўзи? – малика сўзини чўрт кесди Мироншоҳ Мирзо. – Кўзим учиб турғони йўқ эрди! Ҳазрати аммам Кутлуғ Туркон оқа маслахатларини олдилар... маҳди улё билан кенгашдилар, кенгашдилар. Етти йил ўтириб қолгон келинларини чора топмай, бошимизни айлантириб, алдаб-сулдаб бизга узатдилар... Вассалом! Кўрагон эмиш! Валиаҳд бўлмағонингдан кейин, кўрагонлик не даркор? Керак эмас! Амир Соҳибқирон ўз узукларига, давлат тангаларига кибр-у ҳаво маъносида “Кўрагон” каломини ўйиб, нақш қилдирғонлар. Мен тангалар тугул, ҳатто узугимга ҳам ёздирғоним йўқ! Ёздирмаймен ҳам! Билсанғиз!..

Хонзода хонимнинг дармони қуриди, шавҳарининг юзсизлигидан тили калимага келмай қолди, нимадир дейишга ҳоли ҳам йўқ. Айниқса, “ўтириб қолган” дегани қаттиқ ботиб кетди. Шу пайтгача, Хоразм маликаси доим эъзоз-у эътиборда, гапини ҳеч ким кесмаган, камситилишни билмаган, ҳеч қачон “пуф сассик” қа чиқмаган, ҳамиша гўзал, ақлли, ҳамиша кишилар нигоҳига безак бўлиб келган... Амир Соҳибқирон “онақизим” деб ардоқлайдиган, кўзининг устида тутадирган, қачон борса, мўътабар Ҳумоюн ўрду эшиги доим очиқ маликанинг қадри шулмиди?..

Хоразм маликаси ўзини тутолмай бирдан ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. Йиғидан тўхтайдирди, тўхтолмасди.

– Дийдиёнғизни йиғиштиринғиз! Сизнинг кўз ёшларинғиз ҳеч кимга керак эмас!

“Бировлар олдида шунчалар хор-у абгор бўлдимму ҳали?!.. – ўйлади ичида, тийиқсиз кўз ёшларини жаҳл билан артаркан малика. – Ўтириб қолгон бўлсам, ўзимдан ўзим ўтирибманму? Ёки бирон айбим ошкор-у ночор ўтириб-

манму? Еки кимгадир юк бўлиб, ташвиш орттирибманму? Ўтирсам, Амир Темур валинеъмат Соҳибқирон шаънига, улуғ хонадон обрўсига, салтанат мартабасига бирон доғ тушириб, номусга қўйибманму?.. Тавқи ланъат келтирибманму?.. Вой худо, бу қандай тухмат балоси!..”

– Нечоғлик ҳақорат сўзларини эшитсам ҳам, тақдиримдан нолимаймен! – деди кўз ёшлари бирдан қуриган Хонзода хоним мағрур бошини кўтариб. – Мен Хоразм маликасимен, Султон Муҳаммад Ўзбекхоннинг набираси, Амир Темур Кўрагоннинг келинлари бўламен! Неки қилсам, мен учун дунёда энг азиз ва улуғ зот мухтарам Соҳибқирон ҳазратлари учун қилдим! Хор бўлсам ҳам унинг учун хор бўлдим! Улуғ Амир қалбини қийнагон фарзанд доғини кетказиш, валиаҳд шаҳзода вафотидан кейин суюкли келини тақдирини ўйлаб, ҳеч кимга кўзи қиймай, ўз бағридан чиқаргуси келмай, чеккан яширин азият-у изтиробларини енгиллатай деб, ўн беш йилдирки, ўзимни шу қоп-қоронғи зиндонга отдим! Била туриб, иложининг борича ўз-ўзимга жабр қилдим! Аслида шаҳзода Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин мен ўлган эдим, ҳа-ҳа, ўлган эдим! Афсус! Ўшанда Оққиз қайтармаганда оғу ичиб ўлиб кета қолганим яхшийди!..

Тақдир экан, сизнинг хасмингиз бўлғоним сабаб, кўнглим қаърида қутқу солаётгон нафратларимни жиловладим, сизга ҳурматимни йўқотмадим! Сизни ҳамиша баланд қўйиб келдим-ку? Инсофсизликни кўрингиз! Заҳар-заққум билан бижғигон юрагингизда гина-кудуратларни шунча йил сақлаб юрғон экансиз-да?.. Хўрлаш шунчалик бўладурму?.. Ҳа, худо кимни хароб этмоқни истаса, аввал уни эс-у ақлидан мосуво қиладур!.. Эсиз, бунда ўтган кунларим!..

Хонзода хоним бошқа ҳеч нарса демади. Бошини баланд кўтарганча эшикка қараб юрди. У энди Самарқандга отланса, бор гапни айтиб берса, Амир Соҳибқиронни ранжитмаслигини дил-дилидан сезди...

Мироншоҳ Мирзо беихтиёр ортидан талпинаркан: – Маликам!.. Тўхтангиз!.. Маликам!.. – деганча қола берди.

Сарой эшигидан чикканда Хоразм маликаси ўзини қандайдир вазнсиз, енгил туйди. Атрофга бокиб юраги орзикди, шунча йил умри кечган Султония шаҳри унга бирдан бегона кўриниб кетди.

Ёмғир ёғиб ўтибди, осмон мусаффо, ҳалигина безовта кезиниб юрган қора булутлар энди йўқ, ичларини тўлдирган дардларини тўкиб-солиб қайгадир ғойиб бўлишган, уфкка ёнбошлаган офтоб эса ботиш тараддудида эди.

Хоразм маликаси мулозимлари, канизакларига сафар тадоригини кўришни буюрди, хос лашкарга шай туришни тайинлади.

Муродбахш чоршанба куни подшо келинининг уғруки Самарқандга қараб йўлга чикди.

УЧИНЧИ КИТОБ ТУГАДИ

2006-2009

МУНДАРИЖА

А. Саидов. Улуғ салтанат ва улуғвор аждодларимиз тараннум этилган асар	
Биринчи боб	8
Иккинчи боб	29
Учинчи боб	48
Тўртинчи боб	63
Бешинчи боб	84
Олтинчи боб	97
Еттинчи боб	114
Саккизинчи боб	135
Тўққизинчи боб	151
Ўнинчи боб	173
Ўн биринчи боб	193
Ўн иккинчи боб	205
Ўн учинчи боб	219
Ўн тўртинчи боб	232
Ўн бешинчи боб	259
Ўн олтинчи боб	284
Ўн еттинчи боб	296
Ўн саккизинчи боб	324
Ўн тўққизинчи боб	348
Йигирманчи боб	371
Йигирма биринчи боб	392
Йигирма иккинчи боб	420
Йигирма учинчи боб	426

МУҲАММАД АЛИ

УЛУҒ САЛТАНАТ
(роман-эпопея)

Учинчи китоб
МИРОНШОҲ МИРЗО

Масъул муҳаррир
Тўлқин Ҳайит

Нашрга тайёрловчи
Тўлқин ЭШБЕК

Иктибослар ва изохларни тайёрловчи:
Эргашбай МАТЯКУБОВ

Мусаххих:
Лолахон ҚЎЗИБОЕВА

Компьютерда саҳифаловчи:
Ферузбек ВОХИДОВ

Лицензия рақами АІ № 170, 23.12.2009

Босишга 2019 йил 12.02 да рухсат этилди. Бичими 84/108. 1/32.

Босма тобоғи 29. Шартли босма тобоғи 32.

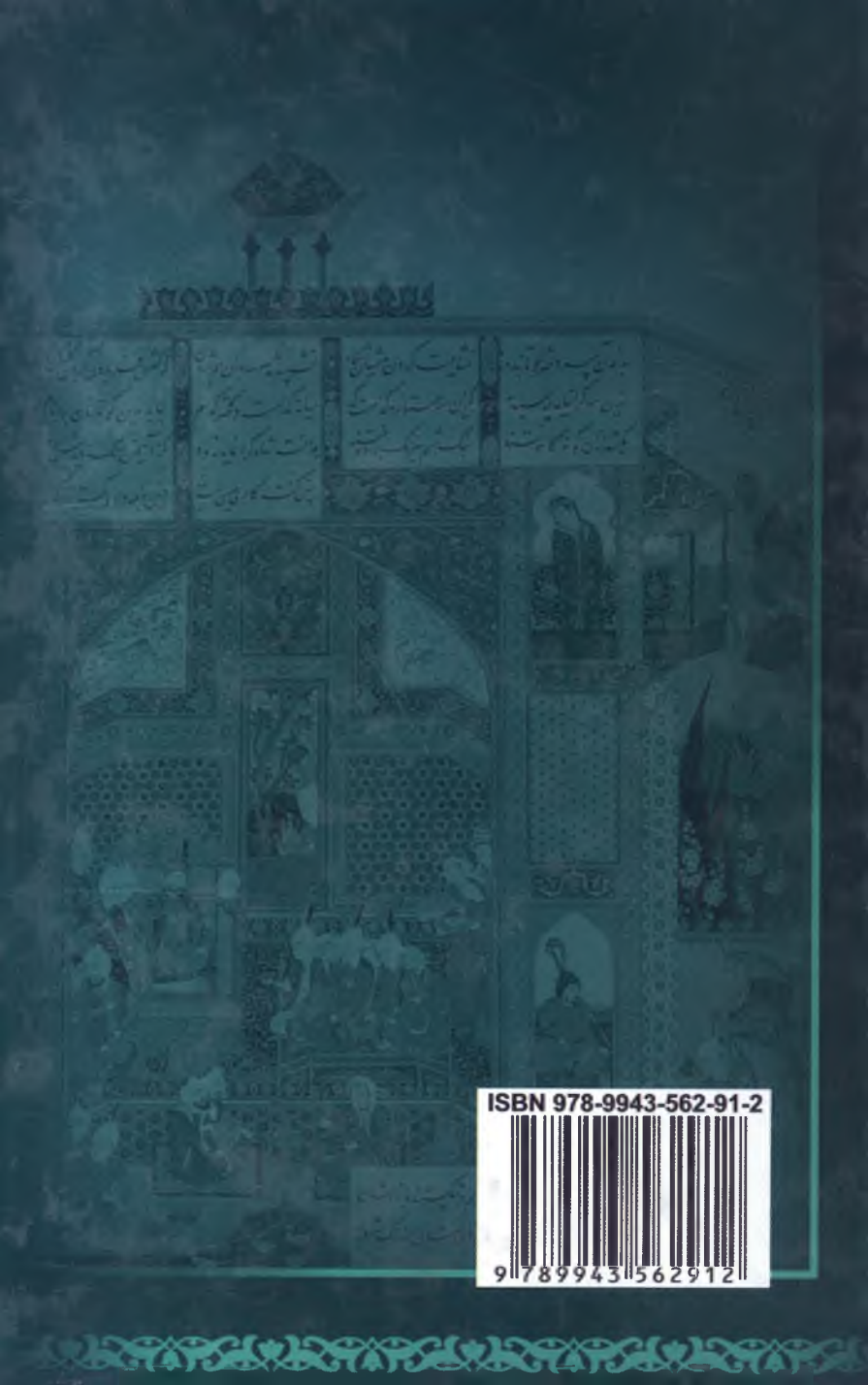
Гарнитура "Times New Roman" офсет қоғози.

Адади 1 000 нусха. Буюртма № 7.

Баҳоси келишилган нархда.

"BOOK MEDIA PLYUS" Хусусий корхонасида тайёрланди.
Манзил: Тошкент, Чилонзор тумани, Чўпон ота кўчаси, 6-уй.

"ADAD-PLYUS" МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, "Бунёдкор" шох кўчаси 28-уй. 100097

ISBN 978-9943-562-91-2

9 789943 562912